

Оксана Кравченко

ЖИТТЯ, ВІДДАНЕ ПРОСВІТНИЦТВУ

**(Праця і творча діяльність ПАНТЕЛЕЙМОНА
КУЛІША)**

Монографія

Умань – 2012

ББК _____
УДК _____

Рецензенти:

О.М. Микитюк – доктор педагогічних наук, професор,
проректор з наукової роботи Харківського національного
педагогічного університету імені Г.С. Сковороди;

І.В. Албул – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
соціальної педагогіки та історії педагогіки Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини.

Рекомендовано

*до друку вченою радою Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(протокол № 1 від 30 серпня 2012 р.)*

На основі широкої епістолярної спадщини, архівних матеріалів, маловідомих першоджерел висвітлено життєтворчість Пантелеймона Куліша (1819–1897) – педагога, просвітника, громадського діяча, що дає змогу по-новому оцінити видатну і трагічну постать української інтелектуальної історії, об'єктивно осмислити його громадсько-просвітницьку і педагогічну діяльність, яка довгий час залишалася поза межами наукового обігу.

Подвижницька праця П. Куліша у справі національної освіти в контексті складних суспільно-політичних перетворень є взірцем непорушної громадянської позиції, високих патріотичних почуттів, свідомого служіння національним інтересам і збагаченню інтелектуального потенціалу українського народу.

Для науковців, педагогів, студентів, викладачів вищих педагогічних закладів, для всіх, хто цікавиться розвитком історико-педагогічної науки в Україні та її історико-культурною спадщиною.

ISBN _____

© «_____», 2012

ЗМІСТ

<i>Від автора</i>	5
I. Початок літературної і педагогічної діяльності (1819–1847 рр.).....	11
II. Громадсько-просвітницька робота. Арешт і заслання (1847–1855 рр.).....	54
III. Активний діяч націєтворення. Педагогічно-просвітницька та громадська діяльність (1856–1864 рр.).....	119
IV. Трансформація світогляду. Громадсько-просвітницькі ініціативи в Галичині (1865–1882 рр.).....	218
V. Самотність генія. Переклад Біблії і творів західноєвропейської літератури (1883–1897 рр.).....	284
Список використаної літератури.....	322
Іменний покажчик.....	337
покажчик.....	
Іменний покажчик.....	

Іменний340

Не забудеш мене, поки віку твого, моя нене Україно,
Поки мова твоя голосно у піснях як срібло чисте, дзвенить.
На що глянеш, усюди згадаєш твого бідолашного сина;
Туподомтсво людська, моя нене, від тебе його не заслонить.

Від автора

Постать Пантелеймона Куліша багатогранна. Він яскраво виявив себе як „визначний прозаїк, поет, драматург, перекладач, публіцист, критик, літературознавець, етнограф, фольклорист, мовознавець, педагог, історик, філософ, історіософ, культуролог, релігієзнавець, соціолог, політолог, художник, видавець, громадський діяч, організатор національної культури й просто – дбайливий український сільський господар та інтелігент європейського типу” [71, 7]¹. Довгий час його талант і творча спадщина не були належно поціновані, вивченні й популяризовані. Ще за життя вченого міцно вкоренився стереотип „суперечливого” стосовно його особистості та ідейних переконань. А за радянських часів П. Куліш одержав ярлик „українського буржуазного націоналістичного діяча”, що й визначало методологічний інструментарій кулішезнавчих досліджень.

Модерна соціально-політична й ідеологічна ситуація, із притаманними їй ідейним плюралізмом, зверненням учених до цивілізаційних, культурологічних, соціокультурних підходів при дослідженні національної культурної спадщини зумовили переосмислення вітчизняного історико-культурного досвіду, в тому числі внеску окремих українських діячів. Сучасні вчені-кулішезнавці М. Бойко [8], В. Владимірова [13], П. Гончарук [18], Л. Грінберг [20], М. Жулинський [32], В. Івашків [40–42], К. Ісаєнко [43], С. Ковпик [48], Є. Нахлік [88; 89], Л. Похила [133], А. Сініціна [144], В. Терлецький [155], О. Федорук [158], О. Шокало [71], Ж. Янковська [184] та інші висвітлюють літературні, літературознавчі, літературно-критичні, етнографічні, історико-філософські здобутки П. Куліша, осмислюють епістолярну і мемуарну спадщину вченого, по-новому прочитують його особистість, вводять до наукового обігу першоджерела, архівні, інші маловідомі матеріали, тим самим повертаючи цінні надбання українській культурі.

Аналіз багатой історіографії творчості П. Куліша засвідчує, що не було приділено належної уваги його педагогічній і просвітницькій діяльності, а також залишалися поза увагою дослідників педагогічні погляди, ідеї.

Вперше педагогічного аспекту життєтворчості П. Куліша в 20-ті рр. ХХ ст. торкнувся М. Стороженко в статті „До біографії Куліша” (1923), уточнив послідовність його службових переміщень

¹ За влучною оцінкою українського вченого О. Шокала.

на посаді вчителя, а також опублікував рукописний журнал для розписки вчителів другого дворянського училища за 1841 р., де працював П. Куліш [149, 111–115].

Неабиякий інтерес до вивчення педагогічної діяльності П. Куліша викликає стаття С. Дорош „Пантелеймон Куліш” у журналі „Вільна українська школа” (1919). Авторка статті описала педагогічні погляди вченого, дала високу оцінку його діяльності, спрямовану на підтримку освітянського руху. Особливу увагу приділено внеску П. Куліша у підготовку навчальної літератури для шкіл рідною мовою [23, 97]. С. Дорош наголосила на ролі просвітника в культурно-освітньому процесі другої половини ХІХ ст. та зазначала, що „П. Куліш повинен зайняти почесне місце в історії української педагогіки” [27, 61].

У праці „П.О. Куліш педагогом” (1927) [156] І. Ткаченко дав загальний начерк педагогічної роботи просвітника, його внеску в освітній розвиток українського народу, що ним став перший рідномовний підручник „Граматка”, а також проаналізував його педагогічні статті в „Основі” та „Правді”. До історії створення „Граматки”, її розповсюдження, заборони, успіху серед простого населення, звернувся В. Міяковський у розвідці „З просвітньої діяльності П.А. Куліша” (1919) [85].

Радянський період характеризується вивченням педагогічно-просвітницької діяльності П. Куліша на засадах марксистської ідеології. Як зауважив Н. Гупан, такий критерій „...добору історико-педагогічного матеріалу призводив до прямого викривлення ідей видатних педагогів минулого, до зведення загальної картини історико-педагогічного процесу в більшовицьку схему” [23, 28]. Високоідейні національні погляди П. Куліша штучно замовчувалися, ім’я викреслювалося з історії української культури, зокрема освіти, а якщо часом дещо і мовилося, то упереджено, хибно [154, 21]. Пояснення такого підходу вчених до висвітлення педагогічної спадщини П. Куліша та інших педагогів цього періоду дає О. Сухомлинська: „Загалом, історіографічний аналіз публікацій про педагогічні персоналії, що бере свій початок із середини ХІХ ст. свідчить, що вибір персоналій, висвітлення біографічних фактів життя, змісту і напрямів їх творчості завжди залежали від політичного й ідеологічного впливу. Бували роки, коли історик педагогіки повністю й беззастережно віддавався політиці на шкоду педагогіці” [153, 38].

У статті „Освітньо-педагогічна спадщина (До 170-річчя з дня

народження П. Куліша)” (1989) [11] М. Веркалець відзначав вагомий внесок педагога у видання навчальної літератури, показав його палким патріотом своєї нації, окремо наголосив на значенні „Граматки” П. Куліша в освітньому відродженні українського народу.

Окремі аспекти просвітницької і педагогічної діяльності П. Куліша, зокрема активна участь у Петербурзькій Громаді, авторство першого україномовного підручника, співпраця із першим загальноукраїнським журналом „Основа” згадуються у дослідженнях сучасних вчених-дослідників української історії педагогіки О. Сухомлинської, Л. Березівської, Н. Гупана, І. Зайченка, Л. Пироженко, Н. Побірченко. Так, безпосередня участь П. Куліша у просвітницько-педагогічному русі проаналізована у дослідженні Н. Побірченко „Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX століття)” (2001) [130]. Авторка фундаментальної праці подає біографічні моменти життя педагога, спрямованість його просвітницької роботи у складі Петербурзької громади, вказує на роль П. Куліша у створенні навчальної літератури рідною мовою.

Інтерес до особистості П. Куліша як педагога активізувався останнім часом. Свідченням цього факту є перше перевидання його педагогічних праць „Виховання дітей” і „Перегляд українських книжок”, що ввійшли до спільного видання німецько-українського проекту – хрестоматії „Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX-XX ст.)” (2003) за науковою редакцією О. Сухомлинської [81].

До навчального посібника Академії педагогічних наук України „Українська педагогіка в персоналіях” (2006) за редакцією О. Сухомлинської увійшла стаття Н. Побірченко „Пантелеймон Куліш”, що містить біографічні відомості, інформацію про педагогічний доробок вченого, його погляди на освіту й виховання. Це перша цілісна розвідка, в якій конструктивно оповідається про П. Куліша як педагога, його погляди на освіту.

Педагогічна діяльність Пантелеймона Олександровича Куліша представлена у статтях В. Терлецького „Педагогічні погляди П.О. Куліша” [154], В. Лазаревої „Українознавча спадщина П. Куліша в розбудові національної освіти” [73], А. Кирпач „«Граматка» П. Куліша – один із перших україномовних підручників XIX ст.” [47]. Автори висвітлюють окремі аспекти педагогічної спадщини П. Куліша, а саме – роль „Граматки” в освітньому поступі

українського народу в другій половині XIX ст., у розвитку національної освіти і виховання.

Актуальність дослідження педагогічної спадщини П. Куліша зумовлена об'єктивною потребою збагачення сучасних освітніх процесів ретельним вивченням, неупередженою оцінкою, творчим осмисленням з сучасних методологічних позицій кращих надбань української педагогічної думки. Його педагогічні погляди та ідеї стосовно становлення національної освіти є суголосними нинішнім освітньо-виховним орієнтирам.

Зазначимо, що П. Куліш залишив нащадкам надзвичайно багату і важливу для розвитку освіти педагогічно-просвітницьку спадщину. Він є автором науково-педагогічних статей „Какие руководства удобнее употреблять при первоначальном обучении крестьянских детей?” [63; 64], „Виховування дітей” [190], „Виховування дітей за підмогою школи” [88], „Устня мова з науки” [72], „Перегляд українських книжок” [66], „Простонародность в украинской словесности” [58], в яких порушував питання національної освіти, що має нерозривно поєднуватися із корінням народу, його мовою, звичаями, історією, відповідати потребам народу і здатна виховувати національно свідоме покоління із сталим почуттям патріотизму, громадянською позицією, ціннісними орієнтаціями, духовністю.

Змагаючись за національну школу в Україні, дбаючи про оновлення змісту освіти, унормовуючи український правопис, П. Куліш у вкрай несприятливих умовах упорядкував і видав підручник для початкової школи „ГраMATка” двома виданнями (1857, 1861) і ряд науково-популярних книг для навчання грамоти рідною мовою українського населення.

Він добре розумів, що кожен українець повинен знати історію предків, їх героїчні подвиги і поразки, усвідомлювати роль рідного народу в світовій історії. Народ, який не знає свого історичного минулого, на думку П. Куліша, не в змозі самореалізуватися як нація. Тому вивчення історії (науки пізнання й самопізнання) повинно стати загальнообов'язковим і повинно розпочинатися ще з юнацького віку, що сприятиме національній самоідентифікації. Його книга „Повесть об украинском народе, написал для детей старшого возраста П. Кулеш” (1846) була першим досвідом написання підручного видання для дітей із дидактичним опрацюванням історичних знань, з урахуванням вікових особливостей.

З метою збереження етнографічної спадщини українського народу П. Куліш видав два томи „Записок о Южной Руси ” (1856–

1857), які становлять цілісний етнографічний матеріал, упорядкований новаторським, оригінальним на той час способом. Саме пам'ятки народної творчості містять у собі первинне історіософське бачення українського народу, його філософію, ментальність. Вони є духовно близькими для українця. Ще О. Кониський у праці „Наські граматки” радив усім упорядникам і видавцям українських підручників вміщувати у них твори з двотомника П. Куліша, як важливий виховний матеріал, спрямований на збереження історичних і культурних цінностей українського народу [81, 59].

У 1860 р. Пантелеймон Куліш видав україномовний альманах „Хата”, де поряд з власними творами вмістив поезії Т. Шевченка, Е. Гребінки, Я. Щоголева, Кузьменка, прозу Марка Вовчка та Ганни Барвінок.

Постать П. Куліша нерозривно пов'язана з діяльністю першого загальноукраїнського журналу „Основа” (1861–1862), а також галицької „Правди”, на шпальтах яких друкувалися його публікації педагогічно-просвітницького характеру, виступи на захист української мови як оригінальної і самобутньої. Він був ініціатором друкування творів українського письменства, публікацій критичних статей з української літератури, розвідок з історії України та етнографії.

Для П. Куліша народна освіта була основною рушійною силою культурного розвитку, а також засобом пробудження національної свідомості українців. Він наголошував, що лише та освіта є життєдайною, яка відповідає характеру народного життя і його потребам. Водночас вчений розумів, що грамотність ще мало поширена серед людей, а наявні навчальні заклади не багато приносять користі. Тому важливим просвітним і духовним засобом освіти є релігійні твори рідною для народу мовою, які здатні виховати високі духовні якості людини. З цією метою П. Куліш видав „Проповіді на малоросійській мові, протоієрея Василя Грегулевича” (1857), які спрямовувалися на моральні потреби навчаючих.

Намагаючись донести до українського народу духовне багатство світової класичної літератури, він переклав українською мовою низку драматичних творів В. Шекспіра, творів Д. Байрона, Ф. Шіллера, ліричних поезій Г. Гете. У перекладі творів світових класиків рідною мовою П. Куліш убачав національне відродження шляхом залучення багатства світової літератури до національної культури [26, 77].

Колосальною його працею став переклад українською мовою „Біблії”.

Це далеко не повний перелік його подвижницьких справ заради освітнього і культурного поступу українського народу. Вражає далекоглядність Генія і широкомасштабність його праць.

Пропоноване видання являє собою своєрідний життєпис П. Куліша як педагога, просвітника, громадського діяча, основою якого стали його листи і листи до нього. Як зауважив Ю. Шевельов, П. Куліш у своїх кореспонденціях поряд із творчими планами, окреслював загальну концепцію розвитку української літератури й культури, загальну концепцію історії, місце української нації супроти росіян і супроти поляків, взаємини підросійської України з Галичиною й Буковиною, а також виховання української людини [12, 24]. Тому ми використали епістолярну спадщину педагога як джерело вивчення окремих аспектів його педагогічних поглядів, громадсько-просвітницьких діянь і намірів.

Тексти листів, писані російською мовою, подаємо сучасною українською мовою, писані українською – зберігаючи орфографію і пунктуацію автора.

Педагогічно-просвітницька і громадська діяльність П. Куліша протягом довгого і творчого життєвого шляху була нелінійною, багатовимірною, зміст і характер якої змінювалися під впливом суб’єктивних і об’єктивних обставин. Проте постійним орієнтиром залишалася національна ідея, яка й визначала напрями і форми його подвижницької праці. Враховуючи логіку становлення і розвитку особистості вченого, а також на основі існуючих періодизацій його життєвого шляху (О. Маковей [80, 161], П. Стебницький [148, 1516], Є. Нахлік [88, 7]), ми виділяємо п’ять періодів життєтворчості П. Куліша як педагога, просвітника, громадського діяча.

На наш погляд, ґрунтовне дослідження педагогічного аспекту багатогранної творчої спадщини П. Куліша доповнить об’єктивне осмислення і вивчення цієї непересічної особистості. Його науково-педагогічна діяльність має бути широко представлена в курсі історії педагогіки у вищих навчальних закладах, педагогічних коледжах на рівні з іншими вітчизняними і зарубіжними педагогами. Подвижницька праця П. Куліша у справі національної освіти у контексті складних суспільно-політичних перетворень є взірцем міцної громадянської позиції, високих патріотичних почуттів, свідомого служіння національним інтересам і збагачення інтелектуального потенціалу українського народу.

I. Початок літературної і педагогічної діяльності

(1819–1847 рр.)

Письменник, педагог, історик, етнограф, літературний критик, публіцист, громадський діяч Пантелеймон Олександрович Куліш народився 8 серпня 1819 року в містечку Воронежі Глухівського повіту Чернігівської губернії. Однак тривалий час днем його народження вважали 27 липня за ст. ст. 1819 року. Тим часом метричні книги архіву колишньої Чернігівської „духовної консисторії” свідчать, що в цей день відбулися хрестини П. Куліша, про що у одній з таких книг, поданій з глухівського духовного правління містечка Воронежа до Трьохсвятительської церкви зроблено запис: „26.07. Від дворянина жителя воронезького Олександра Андреева сина Куліша і дружини його Катерини Іванової дочки народився син Пантелеймон. Охрещений цього місяця 27-го числа приходським священиком Іларіоном Безпалим прийняв його від святого хрещення дворянин Єфим Сімеонов син Шкура” [170]. Отже, 8 серпня 1819 року (26 липня за ст. ст. 1819 року) слід вважати днем народження П. Куліша.

Його предки згідно з літописами, датованими 1710 роком, „ізстари жили в ряду местных казаков” [1, 63]. Серед перших імен згадується військовий товариш Михайло Каленесенко, який мав двох синів – Дем'яна та Івана. Вони по черзі були воронезькими курінними атаманами, причому старший брат обійняв цю посаду після смерті молодшого.

В архівних джерелах збереглися відомості про дворянський чин діда письменника – Якова Куліша. У дев'ятому номері „Киевской старини” за 1898 рік вміщено матеріали, в яких зазначається, що „по указу ее и. величества, новгородского наместничества губернский предводитель дворянства и уездные дворянские депутаты” розглядали список із доказами шляхетності атамана сотенного Якова та брата його Андрія. При цьому зверталася увага на те, що „Яків чин має отамана сотенного у відставці, а Андрій не має”. Вони, „відправляючи військову службу, вели життя благородне, відповідне дворянському, що все, по силі грамоти про дворянство 92-1 ст., 11 і 12 відділень, на дворянське їх Кулішів достоїнство визнається неспростовним доказом і як при тому чин військового товариша, в якому прадід їх перебував, є воєнний обер-офіцерський, а обер-офіцери і їхні діти, і їхні потомки по указу государя імператора Петра I-го, 1721 р. Січня 16-го, що

відбувся, хоч би і не з дворянства, суть дворяни”. Грунтуючись на поданих до цього документах було ухвалено: „за змістом 78-й статті тої же грамоти про дворянство, внести їх: Якова і Андрія Іванових синів панів Кулешів з нащадками їхніми у 2-у частину дворянської родословної книги сього намісництва і про те, згідно із 85-ю статтею видати їм грамоту” [1, 65].

Однак ця постанова не була підтверджена герольдією, тому „...Куліші могли згодом вважатися лише особистими дворянами та і то, відповідно до закону, за наявності у кожної особи хоч першого з таблиці про ранги чину” [1, 65]. Згідно з Імператорським указом Миколи I, батько П. Куліша – Олександр Андрійович уже писався козаком.

Це була людина добра, але „...вибухова і сувора в поводженні, не даючи робітникам приводу на найменшу помилку, за що й був прозваний «гарячий Куліш»” [177, 159]. Ймовірно, що саме від нього Пантелеймон успадкував гарячий темперамент і те ж прізвисько „гарячий”, хоча щодо останнього, воно набуло у сина вже іншого, більш поважного значення.

Олександр Куліш був дуже працьовитою людиною, „...зоставшись після батька малолітком, доглядав господарства за приводом матері, з меншим братом Романом, і вславивсь у Вороніжі яко невсипущий трудолюбець. Своїми руками будував, робив вози і всяку всячину по господарству” [59, 19.].

Крім характерної особливості братися за все гаряче і приймати все до серця, П. Куліш успадкував від батька працелюбність і непогамоване бажання працювати як практично (малювати, ліпити, столярувати тощо), так і на ниві наукової та літературної діяльності. Пізніше, у спогадах про дитинство Пантелеймон Куліш напише: „Отец мой, знавший четыре правила арифметики и всего Державина наизусть, был между соседями Аристотелем.

Жил он пожалуй не щегольски, как и все наши соседи; но в его осанке явно выражалось такое сознание собственного достоинства, которое было бы в пору и какому-нибудь знатному барону” [53, 125].

Мати П.Куліша – друга дружина його батька – також походила з козацького роду. Вона відзначалася мудрістю і „на противагу палкій, суворій батьковій натурі, мала розважливу, лагідну вдачу. Вона говорила тільки рідною мовою, зберігала в пам’яті незліченні скарби українського слова – старовинні пісні, думки, казки і приказки” [39, 26]. Незважаючи на свою неписьменність, Катерина Іванівна була багата природним розумом – „що мала в голові, все те

взяла не з книжок, а з живої народної речі. А була в неї голова неабияка” [59, 20].

Ще однією властивою їй рисою, про яку згадує П. Куліш, це любов до пісні. Пісня „була в неї не забавкою: вона думала піснями. Сидя за роботою, ніколи вона не вмовкала; тільки, було, зітхне, задумається – і знов співає.” А коли щось розповідала, то „поміж двома чи трьома періодами речі вона, було, вставляє співний поетичний дріб’язок з народної антології. Розмова її інколи бувала дуже весела або посмішлива, – гостре мала слово; а другим разом поведе речі поважні про святощі, про людську долю, про давні давна” [59, 20].

Відзначалася Катерина Іванівна добротою й милосердям. Змальовуючи ці риси своєї матері, П. Куліш наводить на доказ цього такі рядки: „Жіночки зо всієї округи раз по раз бігали до неї то за медом, то за воском, то за мукою і всяким іншим знадіб’єм. Не пишалась вона проти них ані крихти, простолюдно з ними обходилась, а проте була в їх очах пані... У неї були любимі старці, діди й бабусі беззубі, заклика, було, їх до пекарні, годує, розмовляє з ними. Так вона їх вітала й проводжала, що синові-дитині здавались вони якимись святими, а не злиденними” [59, 21]. Такі риси характеру матері мали великий вплив на малого Пантелеймона.

Родину Кулішів у Воронежі шанували. Хоча вони були заможними людьми: „...володіли в околицях Воронежа деякими пустошами, лісами і полями. Та вони були обоє прості і нерозбалувані люди, вели дуже скромний спосіб життя, а батько навіть сам орав землю з найманими робітниками” [177, 159].

Однією із складових родинного виховання Кулішевої сім’ї було релігійне, яке, на думку Пантелеймона Олександровича, має бути домінуючим. Завдяки доброму знанню церковних канонів батьками, відбувалося мимовільне прилучення дітей до релігії. Так, мати була: „дуже релігійна і, маючи чудову пам’ять, добре знала Біблію і церковну службу” [177, 161]. Батько також був віруючою людиною. П. Куліш у спогадах писав: „Солнце чудно сияло, когда мы с батюшкой отправились в церковь к обедне, и я никогда еще не певал так удачно на клиросе, как в это воскресенье. Батюшка тоже пел и читал, как всегда, очень приятно. Он прекрасно знал церковный устав и приучал меня знать хорошо отправление богослужения” [53, 110–111]. Пантелеймон Олександрович протягом усього життя керувався релігійними канонами, чим визначалися його моральні цінності – любов до ближнього, доброта, чесність, співпереживання, уміння

діяти на благо інших.

Пантелеймон Куліш був сьомою чи навіть восьмою дитиною в сім'ї. Однак із старших дітей живим залишився тільки брат Тимофій та й той помер маленьким. Мати згадувала про Тимофія „як про якесь диво між дітьми, що ні в казці сказати, ні пером написати.” Пантелеймон же народився із слабким здоров'ям, „дуже, хирявим, ледве живим; годів зо два й не говорив, а почавши говорити, протягував слова, наче співав” [59, 20].

Залишившись єдиним сином, він був коханою дитиною матері, смерть якої стала для нього величезною втратою. Згадуючи вже в дорослому віці цю сумну подію, П. Куліш напише: „Я втратив матір у такому ранньому віці, що ледве пам'ятаю її казки про дивні країни, несхожі на наші, і надприродні істоти, яких я ніколи не бачив. Пам'ятаю я також її пестливий погляд, що супроводжував ці казки, і повний любові голос, якими вони говорилися” [53, 119]. Батькові, міцному статурою чоловікові, який не цурався важкої роботи, зневажав хвороби, не до вподоби було слабке та немічне дитя. Син відчував його ставлення, трохи побоювався, часто ховався від нього. Отже, ріс самотньою дитиною, яка прагнула теплоти й ніжності.

Ці почуття він знайшов у сусідньому маєтку, де жила сім'я покійного брата Олександра Андрійовича Романа – мати і дві дочки. Вони і стали єдиним, улюбленим товариством малого Пантелеймона. І перші кроки на шляху до освіченості були зроблені у поетичній обстановці: хлопчик дуже полюбив старшу Лесю – гарну, вродливу дівчинку, яка навчила його читати церковнослов'янською мовою, часто розповідала поетичні народні казки. Пануюча у цій сім'ї атмосфера любові та дружби зробила дитинство хлопчика світлим і радісним.

Пізніше у „Воспоминаниях детства” П. Куліш так змалював той період свого життя: „Я видавався собі таким привабливим хлопчиком, я так любив себе, що мені і в голову не приходило, як можуть бути інші байдужими до мене. Світ уявлявся мені світлим духовним краєм, де все рідне, все однаково прекрасне одразу взаємно чує тебе і поспішає близитися. Душа моя була тоді відкрита довірливо любові і дружбі, як квітка сонячному сяйву. Я не видав тоді обтяжливої обережності, яка зв'язує нам язик в нашому стані захоплення; я не вмів укриватися спокійною оболонкою; я не знав ще, що удавання в життєвських відносинах з людьми є не останньою умовою нашого спокою і безпеки... Боже, як я не схожий тепер на ту квітучу всіма своїми силами дитину, про яку згадувати становить для мене

насолоду!” [53, 110–111].

З дитинства в Пантелеймона проявлявся хист до малювання. Він малював крейдою на стінах церкви все, про що чув і що бачив, особливо часто малював коней.

На десятому році життя П. Куліш стає учнем Новгород-Сіверського повітового училища за 30 кілометрів від Воронежа „...в одному і тому ж старому дерев'яному будиночку з чотирикласною (тоді) гімназією” [163, 291]. Розставання з рідною домівкою важко далось малому Пантелеймону, душу якого бентежили різні почуття й сумніви. Жив він на квартирі батькової знайомої – офіцерської вдови Хлопотихи у Варваринському приході далеко від училища. До того ж, „...будиночок удовиці, натягнувши темний позеленівший дах, стояв на косогорі, підпертий з боку яру товстими палями. Саду при ньому не було, але за домом, на крутому яру, зеленів город, нагадуючи сади Семіраміди. Невесела оселя!” [163, 291].

Це місце, порівняно із зеленим, веселим хутором, де народився і ріс Пантелеймон, навіювало сум, наповнювало його відчуттям, що дитинство вже минуло і попереду незвідане нове життя.

Незважаючи на складну психологічну атмосферу, в якій опинився хлопець, він швидко виявив свої здібності до навчання. Його було відразу зараховано до першого класу, минаючи підготовчий. Невдовзі П. Куліш стає першим учнем класу, про що свідчать записи у відомості Новгород-Сіверського училища за 1833 рік, де відзначено успіхи та поведінку. Після закінчення цього закладу він одержав білет № 1 – „За отличное благонравие и успехи в науках”.

Батько мав намір відправити Пантелеймона на роботу до канцелярії суду, однак, зважаючи на його визначні успіхи, вирішує, що той має продовжити навчання і віддає його до гімназії. За твердженням деяких дослідників життя і творчості П. Куліша, це рішення було прийнято під впливом сусідки Уляни Терентіївни Мужилівської. Малому хлопцеві вона видавалася царицею чи богинею, стала для нього другою матір'ю. Її образ, життя і душу П. Куліш змалював у повісті „Історія Уляни Терентіївни”: „...И тут я первый раз увидел ее глаза. Месяц светил прямо в лицо ей. Что-то глубоко шевельнулось у меня в душе: этот взгляд был мне знаком. Так смотрела на меня мать, рассказывая мне волшебные сказки»” [53, 135]. Інтерес і любов до історії, поезії, грецької культури – далеко неповний перелік того, що залишила в душі й серці Пантелеймона ця жінка. Вона була для нього втіленням „добра,

любові і краси, які коли-небудь торкали нашу душу,” оволодівали нею й повертали їй „пов‘ялу в житейські клопітливості свіжість” [80, 168].

Відомий дослідник творчості П. Куліша Осип Маковей дещо критично оцінює вплив Мужилівської на письменника, вважаючи, що від неї той перейняв ідеальні погляди на життя і це „не в одній речі йому й зашкодило” [80, 168].

8 жовтня 1833 року чотирнадцятилітній Пантелеймон вступив до Новгород-Сіверської гімназії. Тут його „...способности, прилежание, поведение и успехи” і тут були помічені викладачами і відзначені у відповідній відомості [166, 20].

Завдяки цьому П. Куліша відразу було переведено до третього класу гімназії. Так, М. Чалий писав з цього приводу, що хоча з Кулішем навчалися одночасно і в одному ж закладі, проте в 1 класі не довелося сидіти разом через те, що поки він з великими труднощами долав перший клас, П. Куліш пішов уперед на два роки. Так що коли один перейшов до 4-го класу, то другий уже закінчив 5-й [163, 291].

На здібності П. Куліша і талант до науки звертають увагу всі дослідники, які зверталися до вивчення його життя і творчості. Так, В. Шенрок наголошував на його уміння швидко усно розв‘язувати задачі, володінні мовою, доброму знанню граматики і правопису. Однак найбільшим захопленням юного гімназиста було запам‘ятовування і писання віршів. Його улюбленим поетом стає Олександр Пушкін, „...вірші якого він часто цитував в усній бесіді і в листах, але на шкільній лаві він захоплювався переважно баладами Жуковського і частково віршами Державіна” [177, 165–166].

У гімназії П. Куліш познайомився ближче з товаришем Сердюковим, який і став його праведним наставником. „Сердюков був двома годами старший і мав велику пам‘ять. Тільки на віршах рівнявся з ним Куліш. Іноді, сидячи в класі, прочитають удвох баладу Жуковського, і один одному розповідають її напам‘ять. Щодо всього іншого, то ходив Куліш до Сердюкові як до учителя, і рідко коли вони розлучались: і дома, і в гімназії все були вкупі. Для Сердюкова Куліш занедбав трохи і свого земляка Чуйкевича, що з ним ріс від семи літ і спав у одній хаті. І. Чуйкевич товаришував із Сердюковим, та, будучи у старшому класі, не так учащав до його. Здавався Кулішеві товариш Сердюков розумнішим за всіх учителів. Може, так і було. Не мала міри прихильність його до Сердюкова, споглядав він на нього, як на сонце, і багато високого і чесного увібрав у себе від нього” [60, 34].

П. Куліш рано виявив свої здібності до малювання. А „...як

перейшов він у гімназію, то подав перший свій малюнок учителеві, так той не повірив, що то його робота, аж поки не побачив своїми очима, як його новий учень малює. Не було йому в гімназії путящого наставника. Незабаром зрівнявся він з учителем, а куди йти далі – нікому було вказати” [60,. 33].

На цей ранній вік припадає і початок літературної творчості. „З оповідання своєї матері написав тоді П. Куліш невеличку повістку „Циган” (див. альманах „Ластівка”, виданий Гребінкою 1841 року, стр. 362) і ілюстрував її картинками” [60, 34]. Крім того, друкує свої праці про побут українського народу в періодичному виданні: „його оповідання з побуту воронезьких обивателів та з народних легенд рідного хутора, з яких деякі, переробленні, потім потрапили в „Киевлянин” М.А. Максимовича, предсказывая в нем будущего бытописателя” [163, 293–294].

Велике значення для П. Куліша та його товаришів мало знайомство із творчістю М. Гоголя. „Скоро після того попались їм у руки перші повісті Гоголя, і велика була радість із того читання. Усяке слово пам’ятали вони – де яке сказав М. Гоголь. І дивна річ: по гімназії тоді ходило багацько переписаного з Пушкіна, Жуковського і інших прославлених поетів великоруських. Сам Куліш розказує в повісті „Уляна Терентьовна”, з якою жадобою прислухувався він до поезії, як собі переписував, бо книжки, окрім учевних, у сей городок не заходили (та й купити було б ні за що); Сердюков читав уже Гете і Шіллера: естетичність у них була розвинута аж геть; отже, як показались книжки українські, то над усім тим узяли гору” [61, 45].

Ще одним захопленням П. Куліша стали українські пісні. Передумовою цього стало придбання збірки М. Максимовича. „Раз Куліш, зайшовши до купця по горіхи, побачив п’ять якихось книжок. То були п’ять екземплярів збірника українських народних дум і пісень, що видав Максимович у Москві 1834 року; якось вони у Москві zostались купцеві у товарі. Ні раніше, ні пізніше книжками він те торгував ніякими. Ніколи хлопець не чував про цю книжку, а проте зараз купив, оддавши всі свої гроші, – і стала книжка ця у нього і в Сердюкові першою над усіма іншими. Заховався надовго Гете з Шіллером; забули вони й про Гоголя, і про самого Квітку з його „Марусею”, що не раз нею плакали. Приніс Куліш книжку в гімназію – і всі товариші заслухались, як почав їм читати про Сомка Мушкета, про Коновченка, про Озівських братів, про Хмельницького й Барабаша. Поти носив і читав кожному, що почали вже від нього втікати і його декламацію передражнювати. Тоді він узявсь та й

вивчив напам'ять усю книжку, щоб ніколи з нею не розлучатись" [83, 3].

Збірка „Украинские народные предания” М. Максимовича справила великий вплив на Куліша. Завдяки їй він полюбив усе „українське”, про що згодом писав: „Тут ми побачили, завдяки друку, краще ніж раніше, яка чудова мова про яку ні слова не говориться в підручниках і над якою наші наставники знущаються з кафебри. Твори українських письменників, що відтворюють залишене нами в селах і хуторах життя мовою наших матерів, довершили наше переродження стосовно українського слова. Нашій душі любо було в тій стихії, якою продовжували жити не перероблені школою супутники нашого дитинства; ми радо спускалися з училищних висот у простонародний натовп, і одна думка, що ми говоримо і відчуваємо те, що говорять і відчувають мільйони неохоплених підручниками людей, давало нашим розумовим силам молоду свіжість.

Зближаючись із простонародним життям так би мовити із вдячності за те, що в ньому пройшло наше дитинство, ми побачили в цьому житті озброєним наукою зором багато невідомого нашим наставникам і, між іншим, прийшли до переконання, що простонародне українське життя то цілий світ самостійних понять людини про те, як бути їй на світі. Життя це, як ми побачили, не таке мілководне і вузьке, щоб його вичерпати спостережливим розумом упродовж короткого часу. Життя це по-своєму зберегло сліди глибокої старовини слов'янської і потім утримало вищою мірою цікаві залишки історичного буття народів, від яких більше чи менше залежала її течія. В ній і досі зустрічаємо характери, за якими не тільки поет, а й історик може відтворити особистості, затуманенні літописами та історичними системами. Воно, одним словом, зайняло нас, як нова наука, якій до цих пір не було дано належного їй місця, в ряді предметів, що має пізнати вільний розум людський. Звідки, з цієї таємничої глибини, в яку почали ми занурюватися з недавнього часу, сила речей почала, так би мовити, викидати на берег скарби, показані нам в обробленому вигляді нашими письменниками” [58, 7–8].

З метою вступити до університету у 1837 р. юнак залишив гімназію після п'ятого року навчання. „У Києві тоді тільки що споряджено університет; приймали у студенти не дуже туго. Задумав Куліш переступити в університет через два класи гімназії, а нікому було відраяти, бо Сердюков, попередивши його, туди ж поїхав і зробився студентом. З малими грошима полинув і він у Київ” [61, 46]. Він готується до іспитів, на життя заробляє тим, що працює по селах

у поміщиків домашнім учителем: „Звільнившись з гімназії, П.О. не повернувся до батька, став шукати кондиції у поміщиків, щоб заробити грошей і вступити в університет, що у нас не рідко практикувалось між бідняками, що не розраховували на батьківську допомогу. За тодішніми правилами вихованець середньо учбового закладу, який не закінчив повного курсу, міг поступити в університет за екзаменом, але не інакше, як через такий час, який вимагався для закінчення повного курсу, а так як Куліш вийшов з 5 класу, то він мав право поступити в університет не раніше як через два роки” [163, 294]. Адже його батько не мав змоги матеріально допомагати синові: „Важко здавалось Кулішевому отцеві сина у городі оплачувати. Тим часом оженив старшого сина, повідавав заміж небог. Зяті почали його за опікунство позивати; втертяв багато грошей і достатку, даючи відчипного, бо жахавсь волокити судової, що і в „Ексерпті прав малоросійських” названо її гіркою” [61, 46].

У 1838 р. П. Куліш служить канцелярським чиновником в управлінні ліцею кн. Безбородька у Ніжині: „В архівних паперах к. ліцея кн. Безбородька залишились сліди перебування Куліша, як канцелярського чиновника, в ліцейському правлінні близько 1837/8 року, при директорі Екебладі” [163, 295].

У вересні 1839 р. П. Куліш складав вступні екзамени до Київського університету [166, 20]. За результатами іспитів, він виявився достойним зарахування до університету. „Однак міністр народної освіти С. Уваров відхилив клопотання попечителя округу про зарахування П.О. Куліша в число студентів, оскільки він не закінчив повного гімназійного курсу (ф. 707, оп. 5, спр. 320, арк. 20)” [166, 20].

Починаючи з жовтня 1839 р. прізвище П. Куліша з короткою характеристикою про „поведение в домашнем быту, на лекциях, исполнение обязанностей относительно посещения лекций и церкви”, про відсутність „строптивности в характере” зустрічається в кондуїтних списках студентів-вільнослухачів першого відділення філософського факультету, які склалися інспектором студентів університету і надсилалися в округ [166, 20].

Однак 1840 р. П. Куліш звільнився з університету. Йому було невідомо, що саме в цей час ректор розпочав клопотання перед попечителем округу, а останній – перед міністром про його зарахування до університету, оскільки юнак „виявляє постійне стремління до одержання вищої освіти”. Дізнавшись про дозвіл, одержаний з Міністерства народної освіти, П. Куліш звернувся до університетської ради з проханням прийняти його на юридичний

факультет [166, 21].

Але навчатися йому пощастило лише один семестр. На заваді стали бюрократичні формальності: студент не зміг представити документи про своє походження і у грудні 1840 р. був звільнений „за проханням” [166, 21].

За короткий час навчання в університеті П. Куліш звернув на себе увагу професора М. Максимовича, який читав тут словесність і якому юнак сподобався своєю талановитою вдачею та цікавістю до українського фольклору: „В університеті Куліш спознався з особою, що великий вплив мала на його: то був професор „русской словесности”, той самий Максимович Михайло. Приподобавсь йому Куліш тим збірником пісень, що записав від матері. Максимович став давати йому переписувати свій збірник пісень; як же Куліш скомпонував дві легенди про воронізьких козаків, він їх напечатав у своєму альманасі „Киевлянин”. Вечорами закликав його до себе на читанку. Читали вкупі народні пісні українські і розкладавали по розрядам. Потім стали читати Вальтер Скотта – і оце була найбільша користь Кулішеві з того спізнання; професор звертав його увагу на закони іскуства, а той ловив жадібно усяке його слово. Уся Вкраїна скаже Максимовичеві спасибі за те, що вгнобляв молодий розум своєю розмовою, – не так, як інші професори, що держались проти молодого Куліша на олімпійській високості” [62, 283]. Цього ж року не без допомоги Максимовича молодий автор друкує свої твори в „Литературной газете” („Приключение с казаком Бордюгом на Зеленой неделе”) та в газеті „Киевлянин” („Малороссийские рассказы”).

У 1849 р., живучи на засланні в Тулі П. Куліш так згадував про цей час у листі до М. Максимовича: „З іменем «Киевлянина» поєднується у мене незабутній спогад про ту пору життя коли були для мене новими всі враження буття і чим більше віддаляюся від цієї пори, тим дужче люблю все те, що наповнювало тоді моє життя. А Ви знаєте, скільки наповнювали його Ви” [227, 4].

Коли П. Куліш залишив університет, М. Максимович щиро перейнявся його подальшою долею. Зокрема, він організував йому зустріч з помічником попечителя Київського учбового округу М. Юзефовичем, характеризуючи як надзвичайно талановиту людину, і просив улаштувати вчителем в одну з гімназій округу. Ця зустріч мала вирішальне значення в подальшій долі П. Куліша [129, 77]. Попечитель на довгі роки залишився його покровителем і відіграв немаловажну роль у становленні як особистості.

28 січня 1841 р. П. Куліш був призначений учителем російської мови в Луцьке повітове дворянське училище [166, 21]. Тут він знайомиться з Іваном Пилиповичем Хильчевським, якому потім „был многим обязан и в материальном и в умственном отношении, найдя в нем опытного руководителя и друга” [163, 296].

„Під час короткочасного перебування П. Куліша в Луцьку, завдяки своїм великим здібностям, він отримав багато наукових даних. Велика училищна бібліотека з рідкісними виданнями, – пише Чалий, – досить багато в чому сприяла розширенню розумового кругозору Куліша і дала йому можливість поповнювати „білі плями” незакінченої освіти. У бібліотеці, між іншим, знаходилося повне зібрання романів Вальтера Скотта французькою мовою” [163, 297–298].

Щоб прочитати Вальтера Скотта в оригіналі П. Куліш поставив собі за мету вивчити французьку мову. Як згадував його товариш, колега по Луцькому училищу, „Куліш приїхав до Луцька з досить незначним знанням французької мови, але через три-чотири місяці він почав вільно читати Вальтера Скотта” [163, 8]. Тут, в Луцьку П. Куліш почав писати свій перший роман „Михайло Чернишенко”.

Він писав легко і успішно, чим вражав близьких йому людей своєю здатністю без будь-якої напруги і без поправок викладати думки в гарній і витонченій формі. Ця здатність збереглася в нього до самої смерті, стверджували сучасники.

Не менше він вражав і своїм умінням „передавати на папері різні життєві випадки і портрети оточуючих людей. Так, якимось під час прогулянки, друзі зустріли сім’ю полковника Д-ва. Як сам полковник, так і всі його родичі були невеликого зросту. Повернувшись з прогулянки, П.А. намалював їх усіх у вигляді куріпок-корольків, попереду яких йшов півник і підписав: «Луцька мініатюрна аристократія»” [163, 298].

Не полишав у Луцьку П. Куліш і свої дослідницькі захоплення історією і культурою України. Тут він вишукує і вивчає місцеві архіви, оглядає старовинні будівлі. Але в своїх пошуках він не завжди знаходив розуміння і підтримку, що змушувало його шукати допомогу у високопоставлених осіб. Про це, зокрема, свідчить його лист до Київського генерал-губернатора з проханням надати відкритого листа для вивчення архівів і пам’яток у м. Луцьку. Зважаючи на особливу значущість цього документа, наведемо його текст повністю:

„Ваша високо вельможність, милостивий пане!

Займаючись уже кілька років з особливою любов'ю російською історією старовиною, я скористався випадком перебуванням мого в Луцьку, щоб зробити тут топографічні й письмові пошуки для Київського товариства любителів історії і старовини словеноруської; але при огляді старовинних веж Луцького замку тутешній казначей, через моє велике невігластво в науках, не тільки не дозволив мені оглянути всередині ту вежу, в якій знаходяться його архіви (незачинені, до слова, на замок), а й висловив мені безглузді й образливі підозри. Тому я, сподіваючись зустріти подібний прийом і від інших тутешніх чиновників, вирішив припинити на деякий час свої пошуки і звернутися до вашої високо вельможності, як до покровителя наук, з проханням видати мені відкритого листа, по якому б луцькі чиновники допустили мене вільно переглянути міські будівлі й архіви.

З глибоким високим шануванням і відданістю маю честь бути, милостивий пане, вашої високо вельможності покірним слугою Пантелеймон Куліш.

1841 року, травня 6. Луцьк.

Адреса: Пантелеймону Кулішу, вчителю Луцького дворянського училища. В Луцьку”.

У відповідь на його клопотання 8 серпня 1841 р. в.о.генерал-губернатора дав розпорядження Луцькій градській поліції допускати П. Куліша до вільного огляду міських будівель і архівів [166, 22].

За словами І. Хильчевського, П. Куліш своєю привабливою особистістю відтворював для нього рідну Малоросію. Розмовляв він завжди чистою українською мовою, якою „в ополяченому краї не говорив ніхто живучи душа в душу, друзі почувалися цілком щасливими і задоволеними долею” [163, 298].

Проте тихе і спокійне їхнє життя в скромному містечку тривало зовсім не довго: „В середині року в Луцьке дворянське училище був призначений новий смотритель, такий собі Глибовський, з Чернігова, по протекції родича І.Г. Кульжинського, директора Клеванської гімназії (переведеної потім до Ровно). Несимпатична і недалеко особа нового начальника посилила між педагогами розлад. Особливо жорстоку війну повів із смотрителем гарячий і нетерпеливий Куліш.

„Я не люблю гарячого Куліша”, сказав одного разу І. Глибовський. „Бо собаки не люблять гарячого”, відповів П. Куліш.

Боротьба почалася через те, що смотритель зробив зауваження бібліотекарю І. Хильчевському, що він залишає в бібліотеці на цілі дні П. Куліша самого. Крім всього цього, учителі відкрили у своєму

начальнику досить погані якості: він брав хабарі і від батьків учнів, і від хазяїв квартир. Не стерпівши такого неподобства, педагоги відправили попечителя кн. Давидову колективну просьбу – звільнити училище від такої ганьби. Результат цієї просьби був той, що Глибовського кудись прибрали по службі, перемістивши його із дворянського Луцького в Роменське повітове училище, (куди він між іншим не поїхав під приводом здачі бібліотеки, і був переведений через півроку до Черно-Островського училища), а П. Куліша перевели в Києво-Подольське училище, і він залишив Луцьк, прослуживши там всього лише один рік” [163, 297].

У серпні 1841 року П. Куліша було переведено до Києво-Печерського повітового училища. В архіві (Києво-Печерського повітового училища) зберігся рукописний „Журнал для расписки учителей III класса ... на 1841 год”, у якому всі вчителі повинні були записувати, коли яку лекцію давали та що було упродовж лекції зроблено [149, 199].

Перший свій запис на новому місці роботи П. Куліш зробив у щоденнику тільки 23 жовтня 1841 року:

„От 3½ до 5 часов. Русский язык. О словосочинении, подлежащее и сказуемое, слова определительные и дополнительные. Кулеш”. Цей запис зроблено круглим гарним почерком, що звичайним було для нього упродовж усього життя.

А далі вже регулярно пішли записи такого змісту:

„23 сентября. От 8 до 9½ ч. Русский язык. Определительные и дополнительные слова”.

„27 сентября. От 2 до 3½ ч. Русский язык. Разделение союзов по употреблению и значению”.

„30 сентября. От 3½ до 5 ч. Русский язык. Предложение придаточное, полное и сокращенное; предложение вводное”.

„2 октября. От 9½ до 11 ч. Русский язык. Практические упражнения в пройденных правилах; произношение стихов Пушкина”.

„4 октября. От 2 до 3½ ч. Русский язык. Повторение предварительных правил словосочинения до согласования слов”.

„7 октября. От 3½ до 5 ч. Русский язык. О согласовании слов в предложении простом”.

„8 октября. От 8 до 9½ ч. Русский язык. Согласование слов в предложении сложном”.

„10 октября. От 9½ до 11 ч. Русский язык. О согласовании слов в предложении придаточном”.

„11 октября. От 1½ до 3 ч. Русский язык. Повторение всех вообще правил о согласовании слов”.

„14 октября. От 3 до 4½ ч. Русский язык. Произношение выученного на память лучшего отрывка прозы”.

„15 октября. От 8 до 9½ ч. Русский язык. Об управлении слов; родительный присвоения”.

„17 октября. От 9½ до 11 ч. Русский язык. Родительный обозначения и количества”.

„18 октября. От 1½ до 3 ч. Русский язык”.

„21 октября. От 3 до 4½ ч. Русский язык. Дательный без предлога”.

„24 октября. От 9½ до 11 ч. Русский язык. Дательный без предлога”.

„25 октября. От 1½ до 3 ч. Русский язык. Дательный без предлога”.

„28 октября. От 3 до 4½ ч. Русский язык. Повторение управления дательным падежем”.

„31 октября. От 9½ до 11 ч. Русский язык. Повторение”.

„1 ноября. От 1½ до 3 ч. Русский язык. Повторение”.

„2 ноября. От 3 до 4½ ч. Русский язык. Повторение”.

„4 ноября. От 8 до 9½ ч. Русский язык. Винительный и творительный падежи”.

„7 ноября. От 9½ до 11 ч. Русский язык. Предлоги, управляющие падежами”.

„8 ноября. От 1 до 2½ ч. Русский язык. Простые слова, управляющие падежами, с помощью предлогов”.

„11 ноября. От 2½ до 4 ч. Русский язык. Простые слова, управляющие падежами”.

„12 ноября. От 8 до 9½ ч. Русский язык. О составлении периодов”.

„14 ноября. От 9½ до 11 ч. Русский язык. О знаках препинания”.

„15 ноября. От 1 до 2½ ч. Русский язык. О знаках препинания”.

„18 ноября. От 2½ до 4 ч. Русский язык. Правописание. Об употреблении буквы *н*”.

„19 ноября. От 8 до 9½ ч. Русский язык. Правописание. Об употреблении буквы *н*”.

„22 ноября. От 1 до 2½ ч. Русский язык. Об употреблении букв *э, и, і*”.

„25 ноября. От 2½ до 4 ч. Русский язык. Об употреблении букв *ь* и *в*”.

„26 ноября. От 8 до 9½ ч. Русский язык. Об управлении падежами родительным и дательным”.

„28 ноября. От 9½ до 11 ч. Русский язык. Практические упражнения”.

„29 ноября. От 1 до 2½ ч. Русский язык. Повторение”.

„3 декабря. От 8 до 9½ ч. Русский язык. Повторение”.

„5 декабря. От 9½ до 11 ч. Русский язык. Повторение”.

„9 декабря. От 2½ до 4 ч. Русский язык. Упражнения в правописании”.

„10 декабря. От 8 до 9½ ч. Русский язык. Повторение”.

„12 декабря. От 9½ до 11 ч. Русский язык. Повторение”.

„13 декабря. От 1 до 2½ ч. Русский язык. Упражнения”.

„17 декабря. От 8 до 9½ ч. Русский язык. Практические упражнения”

Всі записи від першого до останнього акуратно закінчуються підписом – Кулеш. Так докладно наводимо записи молодого вчителя, бо вони створюють його образ – добросовісного, уважного, педантичного.

Так, за три місяці, з 23 жовтня до 17 грудня, він провів 41 півторагодинне заняття, а це виходить по три на тиждень; а що іноді за розкладом воно випадало на свято (без цього не могло перебути), то виходить, що П. Куліш їх одбував в інші дні.

У грудні 1841 р. П. Куліша переведено до Києво-Подільського повітового училища, під час служби в якому він почав посилено вивчати історію України [166, 21].

Колишній учень цього училища Богатіков, змальовуючи Київ 40-х рр., писав: „Учителем історії і географії був Куліш, знаменитий в майбутньому малоросійський письменник, про нього пам’ятаю тільки, що в кімнаті, де він жив, на стіні були намальовані тушувальним олівцем великі людські фігури. Пам’ятаю і тому, що кращим учням він дарував малюнки, і я дуже прагнув честі одержати такий же малюнок” [87, 16].

Протягом 1842–1843 рр. П. Куліш активно займається літературною справою. І вже у січні 1843 р. роман „Михайло Чарнишенко” вийшов друком. Бо вже 25 січня він надсилає М. Погодіну примірник книжки з проханням дати свою оцінку цьому твору.

„Шановний Пане Михайло Петрович! – писав П. Куліш. – Вважаю своїм обов’язком передати Вам, як найосвіченішому цінувальнику, примірник, виданої мною книжки – „Михайло

Чарнишенко или Малороссия восемьдесят лет назад”. Покірно прошу прийняти і дати Ваші зауваження, якими обов’язково скористаюся у моїх майбутніх роботах.

З щирою повагою і відданістю маю честь бути Вашим, Шановний Пане, покірним слугою” [141, 7].

Прочитавши роман, М. Погодін відразу відповів Кулішеві, позитивно оцінивши його твір, зробив деякі зауваження. П. Куліш цьому дуже зрадів. „Хоча дехто з моїх знайомих і схвально поставилися до нього, – писав він М.Погодіну, – проте я Їхньому схваленню не дуже довіряю, думаючи, що все це робиться, як кажуть Поляки, przez grzeczność. Ваше ж схвалення настільки переконало мене в не безкорисності моїх занять, що я осмілююся розпочати з часом інший роман, якщо відчую себе досить до цього готовим” [141, 7].

Весною 1843 р. П. Куліш переживав серйозні труднощі і в моральному, і в матеріальному плані. Він з іронією говорив сам про себе: „я маю всі атрибути великого поета, тобто: 1) грошей немає; 2) значні борги; 3) посаду найнижчу (мене, не знаю чому, тримають в чорному тілі ті самі люди, які мені кричать у вуха про мої здібності); 4) мені тяжкі і сходи чужого порогу; 5) у мене, якщо хочете, є і *injusta patria*; словом, нічим з приналежностей поета доля мене не обділила” [141, 8].

Але якщо такі умови надихали декого з поетів „бриньчати без зупинки на солодкоголосій лірі”, то П. Куліш, навпаки, „не міг ні за що взятися, і прагнув грошей як живої води, щоб відбитися від кредиторів та обзавестися зручним помешканням і необхідними для мене книжками” [141, 8]. Такий настрій П. Куліша був тимчасовим, бо плани, як завжди, швидко переповнювали його. Тому ж М. Погодіну 2 березня 1842 р. він писав: „Задумав я так багато, що іноді побоююсь, чи не надто я самонадіяний? По-перше, я хочу видати (за допомогою деяких осіб) всі малоросійські літописи з можливо повними коментарями; по-друге, видати Малоросійські пісні, яких зібрав сам досить багато в народі; по-третє, видати народні перекази, легенди, міфологію, приказки різні дрібниці; по-четверте, видати історію Малоросійських сімей, як великий збірник матеріалів для історії; і, нарешті, по-п’яте, написати на основі всього цього, Історію Малоросії, якщо відчую, що буду до того готовий. Прошу Вас ошчасливити мене, надіславши ті дорогоцінні матеріали, про які Ви писали. Я продержу їх у себе стільки часу, скільки Ви мені дозволите. Але не одержу їх, не зможу спати спокійно” [141, 9].

Не маючи грошей на придбання книжок, П. Куліш звертається до М. Погодіна з проханням посприяти здійснити комерційну операцію: аби він від імені П. Куліша підписав угоду з книжковою лавкою, щоб вони в обмін на його книжки надіслали терміново до Києва книжки за таким переліком:

1. Твори Миколи Гоголя.
2. Нове видання Історії Держави Російської, Каразіна на кращому папері (у 4-х томах).
3. Російську Історію Устрялова (на найкращому папері).
4. Сказання Сучасників про Дмитрія Самозванця (на найкращому папері).
5. Опис України, Боплана, переклад Устрялова (на найкращому папері).
6. Історія Малої Росії, Бантиш-Каменського.
7. Історія Малоросії Маркевича.
8. Твори О. Пушкіна (на найкращому папері).
9. Олмани Вальтера Скота у французькому перекладі, найкраще паризьке видання.
10. Одяг і зброя Руських, що видаються за Височайним наказом.
11. Повне зібрання Російських літописів.
12. Шекспір, переклад Кетчера.
13. Сказання Князя Курбського (останнє видання).
14. Усний переказ колишнього Запорожця Коржа. Одеса, 1842.
15. Про народну поезію Слов'янських племен, О. Бодяньського.

Наведений перелік книг красномовно свідчить про широту інтересів П. Куліша. Книги йому потрібні для поповнення знань, бо мріє написати новий роман, який, як дитина, визрівав у його душі. Тому він ще раз у квітні 1843 р. просить М. Погодіна укласти з книжковою лавкою угоду, щоб йому доставили (за рахунок грошей, які будуть одержані за його книжку) такі видання: 1) Polska do polowy XVIII wieku przez Maciejewskiego; 2) Історія Малоросії Маркевича; 3) Історія Малої Росії Бантиш-Каенського; 4) O wojnach Chmielnickiego і 5) Усний переказ колишнього Запорожця Коржа. Крім того, сподіваюсь, що Ви не відмовите в повідомленні мені своїх малоросійських літописів, які, на цей час, коли залізо ще гаряче, «стали б мені у великій нагоді». Та ще дозвольте повторити Вам моє палке прохання про друкування моєї критичної статті. Про це разом зі мною просить і мій добрий наставник, помічник попечителя Київського учбового округу Михайло Володимирович Юзефович, який жалкує, що не мав можливості познайомитися з Вами” [141, 8].

З 5 липня 1843 р., продовжуючи працювати у Києво-Подільському повітовому училищі, П. Куліш бере участь у роботі Тимчасової комісії з розгляду давніх актів, що була заснована при київському, волинському і подільському генерал-губернаторствах. У зв'язку з цим влітку того ж року його було відряджено до Київської губернії [69, 38]. Така поїздка була дуже доречною для молодого дослідника, який активно вивчає мову, фольклор, звичаї, обряди, традиції українського народу.

Під час цієї подорожі відбулася зустріч з польським письменником М. Грабовським, яка стала визначною для обох діячів і в майбутньому свою роль відіграла... Ось що П. Куліш писав про зустріч із польським письменником М. Юзефовичу в листі від 31 липня 1843 року: „Тут познайомився я з відомим Михайлом Грабовським, і знайшов у ньому людину досить розумну і незвичайно трудлюбиву” [115, 190].

П. Куліш ознайомлює М. Грабовського з етнографічними матеріалами, які щойно зібрав. Вони справили на письменника велике враження. „Мої альбоми, – писав П. Куліш, – що містили записані мною перекази і портрети самих розповідників, привели його у захват, так що часто, сидячи за столом в колі своєї сім'ї, він раптом повторював з них уривок, наче на сцені” [115, 190].

М. Грабовський довго не відпускав від себе П. Куліша, віддавши в його розпорядження свою бібліотеку і навіть архівні документи. „І я тепер, – пише П. Куліш, – посеред книг і паперів відчуваю себе неначе у раю... У нього я знайшов такі матеріали для історії Малоросії, про які нам, задніпрянам, і не снилося” [115, 190].

Розчулений таким особливим довірливим ставленням, П. Куліш в пориві відвертості прочитав М. Грабовському уривки щойно написаної українською мовою поеми „Україна”. Навіть М. Юзефовичу, своєму головному покровителю, з яким завжди щиро ділився найпотаємнішими думками, він не наслідився говорити про цей твір. У серпні він повідомляв М. Юзефовичу: „У мене народилася така смілива думка, що я не смів і говорити вам про неї, перш ніж її здійсню – думка зобразити життя малоросійського народу в епопеї. Я обрав для цього мову і форму народних наших дум, які вивчав довго і старанно, наблизившись до оспіваної в них епохи” [115, 199–200].

Думку написати твір, який би поєднав українські думи про давню історію України на зразок грецьких „Іліади” та „Одіссеї”, давно виношував П. Куліш. Про це він писав пізніше М. Погодіну: „Давно лежала у мене на душі думка, чи не можна поєднати в одне

ціле Малоросійські наші думи з новими рапсодіями, як зробив, кажуть, колись з Грецькими думами Гомер. Довго я готувався до цієї справи, вивчав одне, друге, десяте, нарешті наповнився духом премудрості, сів і за п'ять днів поема готова. Написавши п'ять-шість нових дум та кілька уривків, я з'єднав ними народні пісне співи до Богдана Хмельницького, і з цього склав окремий епос, йому ж ім'я Україна. Коли я прочитав його відомому М. Грабовському, він умовив мене друкувати якнайшвидше, з тим, що він з мого видання Польськими буквами у Вільні, і запевняє, що це буде подарунок для всього Слов'янського світу" [6, 145–146].

„Україна” являє собою цілісний твір і складається із звернення П. Куліша до земляків, дванадцяти дум, які охоплюють українську історію від дохристиянських часів до часів, що передували Хмельниччині. П. Куліш закінчує „Україну” описом страти гетьмана Я. Остряниці та його однодумців [132, 96].

Літня подорож Україною наповнила П. Куліша високим натхненням до роботи і нові ідеї просто переповнюють його. У жовтні 1843 року він пише М. Погодіну: „Вже близько року сидить у мене в голові роман, майже зовсім готовий... Назва мого роману «Сотник Шрамко та його сини» – картина того незвичного і загадкового часу, який наступив після смерті Богдана Хмельницького. На сцені будуть діяти Бруховецький і Сомко. Надішліть заради Бога хоча б тепер свої матеріали. Цим романом, здається, я щось зроблю для Історії Малоросії” [141, 13].

Задуми Куліша вражають масштабністю і відвагою. Він писав до М. Юзефовича 10 грудня 1843 р.: „Протягом короткого часу, від дня відправлення до Вас мого першого листа, на мене зійшла особлива діяльність, так що я тепер працюю безперестанно і, здається, з успіхом. План роману давно у мене готовий, епоха уявляється вже яскраво із своїм особливим колоритом і характери вже задані, але боюся писати, щоб опісля не каятися, та й де я його подіну? Почав писати «Повість про старі часи і звичаї малоросійські», в якій втішає мене те, що жодна людина не вмере... Разом з цією, пишу ще іншу малоросійською мовою, чим зрозуміло не повинен перед Вами вихвалитися, а велику історико-філософо-топографо-філолого-поетичну статтю під заголовком: «Поїздка в Україну». В ній я хочу подати характеристику задніпровського народу, який відрізняється від малоросійського, опис місцевості чудових міст і урочищ, спосіб вираження народного, його домашні звичаї і повір'я. Повір'я, які склали у мене відому Вам, особливу книжку, я розкладу тут так, як я

випитував і відшукував, при чому самі розповідачі їх змалюють читачеві і представлять багато чудових дрібниць. Всі перекази я буду писати тут вже російською мовою, зберігаючи тільки місцями характерні риси.

Займаюсь живописом. Все мучу над тією картиною, яку дістали (sic) для мене у Шодуара і яка мені за своїм, як Ви справедливо відзначили, порцеляновим живописом дуже не подобається. Але я вже зробив підмальовки, то тепер жалко кидати” [115, 196].

У подорожі Україною П. Куліш зібрав багато зразків з української народної творчості і підготував до друку збірник українських легенд (переказів). Він писав М. Погодіну в листі від 15 жовтня 1843 р.: „Здійснив я влітку двомісячну мандрівку по Малоросії і одержав значні результати, зокрема записав з уст народу значну кількість чудових переказів (особливо про гайдамаків) з такою точністю, що вони цілком можуть називатися уривками усної народної літератури. Дивні речі! Що за краса слова! що за чудовий політ фантазії! Приготував до друку томик у 200 сторінок in – 8, під назвою «Малоросійські перекази, легенди, повір’я і різні замітки, що стосуються місцевих зразків народного побуту тощо (Матеріали для тих, хто вивчає народну історію і поезію). Зібрав П. Куліш. Книжка перша. Нехай хтось із Вас у Москві купить. Я уступлю її за 500 крб. ас. готівкою, висланими наперед грошима. Ця книжка гарно розійдеться” [141, 12].

Кожну працю, що її розпочинав, П. Куліш вважав необхідною і невідкладною потребою його батьківщини, і він вважав себе покликаним у міру сил сприяти розв’язанню її історичних завдань. Про свої заповітні мрії він розповідає Юзефовичу, мабуть з необхідними поступками офіційним поглядам, у такому вигляді: „Політичне життя Малоросії давно закінчилося; те життя, яке виражається в мові, костюмах, звичаях і т.п. – назву його хоч поетичним, – також з кожним роком втрачає свою виразність. Малоросія скоро зіллється в одне тіло з Росією. Це і добре; але погано те, що вона, розквітаючи протягом близько двох віків таким дужим, таким пишним народним життям, мало принесла в нього елементів нових, вироблених власними силами в ім’я окремого свого існування. Був час, коли ми малороси, в дотику з росіянами, могли, так би мовити, напоїти їх запахом своїх степів, надати їм багатство колориту своїми народними фарбами, осіяти їх блиском своєї поезії. Я переконаний, що після впливу, який зчинили на росіян романи

Вальтера Скота, ми зробились би для них предметом особливого вивчення” [115, 199–200].

Захоплюючись багатством і глибоким поетичним значенням пам’яток духовного життя малоросійського народу, П. Куліш дуже переживав з того, що вони майже не відомі і тому не можуть здійснювати необхідний благодотворний вплив як на малоросійську, так і на великоруську народність. У зв’язку з цим П. Куліш замислює грандіозне багатотомне видання фольклорної та етнографічної спадщини українського народу, розраховане на 10–15 років, яке могло б стати основою для написання справжньої „Історії України”.

Він пропонує своєрідну „програму патріотичного подвигу, для якого... приємно було б „присвятити ті роки, коли здібності наші бувають у розквіті й діяльності” [115, 201].

У листі до М. Юзефовича він детально викладає цю програму: „Щоб надати і росіянам можливість вивчати наше віджите минуле, і й самим нам глибше пізнати себе, треба було б створити таке видання, яке обійняло б своїми томами все, в чому виражалось життя Малоросійського народу. Наріжний камінь цього видання Ви вже заклали наміром надрукувати наші літописи. Це буде перше. Якщо, закінчивши літописи – з усіма примітками, додатками і виписками з іноземних письменників про Малоросію, в наступних томах надрукувати: 2) зведення малоросійських законів та історію законодавства в Малоросії; 3) географію Малоросії в стародавні та в наші часи – причому показати порядок або історію заселення краю, перехід володіння землями і селами з одних рук до інших, відмінність ґрунту з описом місця знаходження, урочищ та ін.; 4) опис старовинних церков і будівель, начиння, домашнього інвентаря, хазяйства, торгівлі, ремесел та ін. в стародавньому та новому стані Малоросії; 5) народні повір’я, як перехід від історії до поезії, від позитивного, суттєвого життя до життя ідеального і фантастичного (а моє зібрання народних повір’їв просто – superbe!); 6) народні казки, приказки, загадки та ін.; 7) народні пісні з критичним розбором чудових; нарешті 8) написати, після глибокого вивчення всіх цих джерел, історію Малоросії; якщо видати все це з любов’ю до малороса, слов’янина і освіченої людини, докласти значну кількість різного роду малюнків і креслень і назвати одним іменем Життя Малоросійського народу, то це була б гідна жертва любові до вітчизни і важлива послуга Малоросії, Росії, всьому Слов’янському світу і всім ученим взагалі” [115, 200–201].

Київський період у житті П. Куліша називають „періодом

цвітіння”, коли йому мріялося і творилося з легкістю, оповитою серпанком віри в своє призначення. Коло його інтересів найширше: вивчення літописів Грабянки, Величка, „Історії Русів”, пошук нових джерел, як-от „Літопис Самовидця”, архів Ханенків та інших відомих українських родин, збирання українських пісень задля їх видання, археографічні поїздки у пошуках старожитностей, студії „при світлі Святого Письма”, разом з іншими подібними до нього мрійниками, написання етнографічних нарисів, оповідань, повістей на тему минулого України в дусі романів Вальтера Скотта, наміри написати історію України. В листі до М.Д. Білозерського весною 1844 року він повідомляв про відправку до „Журналу Міністерства народної освіти” статті українською мовою „Поїздка до Малоросії” і про одержання від одного із знайомих щоденника його прадіда, генерального хорунжого, в якому „все записано коротко, але згадується про всяке домашнє начиння”, завдяки чому П. Куліш сподівався „ознайомитися краще з побутом малоруських панів в часи Петра Великого”. Водночас П. Куліш зачитувався Литовським Статутом з метою визначення стану малоросійської, або краще сказати, староруської мови до того часу, коли вона почала ополячуватися” [225].

Заглибившись з головою у вивчення України, П. Куліш шукав повного кабінетного усамітнення, яке освіжалося щирими бесідами з окремими людьми. „Люблю, – казав він, – тільки такі зібрання, коли зійдуться три-чотири людини, пов’язані або любов’ю родинною, або любов’ю до науки і добродітності” [178, 468].

Духовному збагаченню П. Куліша сприяла не лише самоосвіта, а й друзі – однодумці, яких би нині назвали цвітом української інтелігенції. Він спілкувався з такими письменниками, фольклористами, науковцями як Т. Шевченко, М. Костомаров, М. Погодін, П. Плетньов, В. Білозерський, Д. Пильчиков, М. Грабовський, В. Вовк-Карачевський, О. Бодянський, А. Метлинський, М. Гулак, О. Маркович та ін. Дехто з них жив у Києві, який в середині 40-х років, як писав С.Єфремов, „стає центром українського життя, тим живчиком, якого стук розноситься по всій Україні” [29, 360].

Ці молоді національно свідомі люди, а саме: М. Гулак, М. Костомаров, В. Білозерський, О. Маркович, Д. Пильчиков, І. Навроцький, Т. Шевченко та багато інших були однодумцями. Вони читали французьких філософів-утопістів, мріяли про слов’янську єдність. А в 1846 р. їхній гурток обрав собі назву Кирило-Мефодіївське братство.

Тут, у цьому Братстві, постають перші свідомі зародки громадсько-політичної програми українства, яка своєю глибиною й широтою попередила де в чому ідеї пізніших часів і наклала відбиток на весь наступний український рух.

П. Куліш був добре знайомий з усіма братчиками, і вони од його з своїми думками не крилися. Дбаючи не тільки про свій український народ, але й про інші слов'янські народи, що всі були на той час в ярмі у чужинців – турків, німців та мадярів, гадали вони, що тоді тільки народи ці добудуть собі волю, коли об'єднаються в одну велику спілку, заснують таку державу, в котрій кожен народ матиме своє право й волю; такі спілки вільних народів звуться федерацією, і про таку федерацію мріяли кирило-мефодіївські братчики. У вільній сім'ї вільних народів не повинно було бути ніякого утиску ані над мовою, ані над чиею вірою, не повинно було бути ніякої неволі, ніякого панування людини над людиною. Але поки б заснувалася така федерація, пройшло б хто зна як багато часу, а тут народ український стогнав у кріпацькій неволі. Тому братчики вважали, що треба подбати насамперед про скасування цієї ганебної неволі. Вони думали, що можна досягти цього, як би самі пани своєю охотою визволили кріпаків, зрозумівши, яка це неправда держати людей у неволі. Українські пани тоді мали волю нівечити мужика як худобу, – і от братчики хотіли переконати панських дітей, що мужики – такі ж люди, як і пани, таке саме дав їм Бог право жити на землі, як і панам, і нерозумно й не по правді знущатися з людей, а треба дбати, щоб усім жилося однаково добре на світі. Так сподівалися братчики просвітити наукою голови паненят, щоб до народолобства їх привернути. Часто збиралися вони всі разом і розмовляли про свою майбутню працю на користь народів. Частенько бував тут і Т. Шевченко, який своїми віщими піснями та думами підносив дух братчиків і заохочував їх до праці, просвітництва. Як пише Н. Полянська-Василенко, „...в добу панування романтизму він якраз був тим героєм, про якого мріяла молодь – був кріпаком, який багато терпів у своїм житті, був людиною з маси українського народу...” [44, 306].

У київський період П. Куліш найближче зійшовся з В. Білозерським. Ця дружба значно вплинула на його подальшу долю. У сім'ї Білозерських П. Куліш зустрів майбутню дружину Олександрю, яка стала йому другом і моральною опорою в тяжкі хвилини на все життя. „О Саша, – писав значно пізніше П. Куліш, – хай буде благословенен день нашого знайомства! Багато горя зазнав я від своєї власної і твоєї безпечності, але душа моя задоволена

усвідомленням того, що мене кохала і кохає така шляхетна, чудова жінка” [179, 128].

Про своє знайомство з П. Кулішем згадує і В. Білозерський, майбутній редактор журналу „Основа”: „Куліш був уже вчителем у Київському училищі, жив на квартирі в Старому Києві. Здається, Пильчиков порадив мені прийти до нього одному. Прийшовши до нього ввечері, я зустрів дуже привітний прийом і, пробувши до пізньої ночі, повертався на Печерськ темними вулицями, по страшній грязюці, зачарований, зовсім не жалкуючи, що так довго засидівся. Я з ним говорив так, нібито був давно знайомий і прив’язався до нього всім серцем... Ми з ним домовилися бачитися як можна частіше” [104, 42–43].

З перших зустрічей П. Куліш зачарував свого нового знайомого щирими бесідами про Малоросію і знанням народних пісень і звичаїв. У свою чергу В. Білозерський також сподобався П. Кулішу, який писав про нього П. Чуйкевичу: „Вася був для мене наповненим сосудом, якому я повіряв найдорожчі й найпотаємніші свої почуття” [178, 465]. І не тільки. У П. Куліша іноді були моменти повної апатії і депресії. Про це він сам писав: „На мене напала моя давнішня нелюдимість; не хочеться ніде бувати; буваю щасливим, якщо голова і душа сильно діють, але тільки-но діяльність мене залишає, з’являється нудьга мучительна. Всі предмети втрачають свої кольори; порожнеча всередині і зовні” [225].

В такі хвилини П. Куліша могла втішити, розрадити „одна тільки бесіда з Вашим дорогим Василем, – писав він М.Д. Білозерському, дядькові Василя Білозерського. – Він часто мене оживлює. Дуже часто тепер бачимося, читаємо разом Слово Боже, трактуємо, плануємо багато чого на майбутнє” [225].

На різдвяні свята (25 грудня за старим стилем) 1842 р. В. Білозерський запросив П. Куліша погостювати до себе на хутір Мотронівку під Борзною. Тоді ж П. Куліш познайомився з усією великою сім’єю Білозерських і вперше побачив свою майбутню дружину Олександрю.

Захоплення всім малоросійським передавалося в сім’ї Білозерських від покоління до покоління [178, 466]. Ця сім’я дорожила всім, у чому відчувався пульс народного життя і чулися живі відголоски рідної старовини.

У сім’ї Білозерських П. Куліш, який на той час уже був відомий своїми палкими українськими поглядами, з’явився не як гість одного з членів сім’ї, а як бажаний друг і співбесідник. Зближення,

зрозуміло, не забарилось, чому особливо сприяло те, що граючи на флейті і скрипці, він любив співати малоросійські пісні: „Ой сів пугач на могили”, „Ой горе, горе, який я вдався”, „Ой ходив чумак сім літ на Дон” і багато інших веселих і сумних. При ньому завжди була велика збірка пісень, які любила співати його мати. Час спливав весело і приємно; всі втішалися від душі.

З сім'єю Білозерських у П. Куліша склалися особливі відносини, але не тільки родинні. Це, по суті, був духовний союз, як пише В. Шенрок, „який зумовлювався спільністю національних інтересів і захоплень, а не тільки гарячими особистісними симпатіями, які в деяких випадках могли бути нестійкими або навіть зовсім відсутніми. Основою взаємного тяжіння були постійні жваві бесіди про предмети, які всіх цікавили, на ґрунті яких не раз виникали навіть широкі політичні плани і пропозиції. У всіх Білозерських з Кулішем була спільна риса – всі більшою чи меншою мірою мали нездолане захоплення малоросійською словесністю, етнографією і археологією” [178, 467].

3 грудня 1843 р. П. Куліш за сумісництвом починає працювати в Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів [166, 21]. Робота в Тимчасовій комісії якнайкраще сприяє його студіям над історією України. Нові ідеї і плани постійно виникають у нього. Під час роботи над стародавніми актами, у нього визріває думка про створення словника української мови. У листі до М.Д. Білозерського він пише: „Читаю «Литовський статут» і відзначаю малоросійські слова, яких там дуже багато, хочу скласти особливий з них словничок: він покаже стан малоросійської або, краще сказати, давньоруської (давньоукраїнської) мови до того часу, коли вона почала ополячуватися” [225].

У квітні 1844 р. на прохання київського губернатора І.І. Фундукля і з дозволу попечителя округу Кулішеві було доручено здійснити поїздку по Київській губернії для збирання відомостей „про предмети стародавності” цього краю [166, 21].

Для нього така поїздка була великою подією. Адже це можливість знову збирати матеріали про Україну, це можливість знову вивчати її історію, а також можливість зустрітися з людьми, яких він поважав і дуже цінував. Він з радістю повідомляв 5 липня 1844 року Т. Шевченкові з Києва: „Їду знов на три місяці на Вкраїну. Присилайте Ваші картини в Чигирин з надписом Михайлу Грабовському. Я в його буду, і він знатиме, куди мені їх переслати” [90, 79].

Першим пунктом подорожі П. Куліша був маєток К. Свидзінського Ходорків, що лежав на ґрунтовому шляху Київ–Бердичів. Із К. Свидзінським П. Куліша познайомив М. Грабовський ще в 1843 р.

Костянтин Свидзінський – польський бібліофіл, активний працівник Київської Археографічної Комісії. Для П. Куліша він був цікавий ще й тим, що, як було відомо, у „Свидзінського є чудовий список стародавнього малоросійського літопису” [115, 197].

Перебуваючи в нього у вересні 1844 р., П. Куліш знайшов дуже цікаві матеріали, про що повідомляв М. Юзефовича: „У бібліотеці графа Свидзінського знайшов я дві важливі для історії Малоросії книжки: автограф літопису Ерлича і друковану книжку in 4°, яка містить три окремі статті польською мовою: 1-а під заголовком: «Про козаків, чи треба їх знищити чи ні?» (надрукована в 1618 році), містить дев'ять сторінок; 2-а стаття – рукописна – під назвою: «Порада про знищення татар», твір Симона Старовольського, займає сім аркушів; 3-а стаття, без першого аркуша, містить в собі ретельний, надзвичайно цікавий і важливий з багатьох поглядів опис війни Поляків з гетьманом Павлюком² (у 1637 році) і містить 43 аркуші. До цих пір у нас про війни до Хмельницького і про гетьманство Павлюка писали досить мало, і то в загальному плані, або ж повторювали домисли Кониського; із цього щоденника самовидця і учасника війни з Павлюком ми нарешті дізнаємося і про тогочасний устрій козацького війська, і ставлення його до своїх начальників, і козацьку тактику, і спосіб написання тогочасних універсалів і військових орденів – всі вони збереглися тут, хоча в перекладі, однак же у перекладі, мабуть, досить гарному, адже залишені навіть деякі російські вирази, як наприклад: «доброто здоров'я от Господа Бога» і т.п.; словом, ця стаття проллє світло на темну епоху стану і устрою козаків до повстання Богдана Хмельницького. Літопис Ерлича, який у надрукованому вигляді склав би том сторінок на 100, також дуже важливий, як свідчення сучасника війни Хмельницького, так само як попередніх і наступних. Сам він, був православним, але пишучи і дивлячись на все по-польському, може слугувати для нас представником малоросіян, які протистояли Хмельницькому” [115, 198–199].

Крім збирання фольклорного та історичного матеріалу,

² Або Павлом Михновичем Бутом, як називає він себе тут у своїх універсалах. Чудово, що поляки і козаки називають його в цій статті просто «Павлюком», під таким ім'ям він і нам відомий був до цього часу.

П. Куліш займається археологічними розкопками. В одному з листів цього періоду він повідомляв, що проводить розкопки в Переяславі; але поки що безуспішні. „Тепер переїду, – писав він, – прямо на той бік Дніпра і почну досліджувати більш суттєве, ніж уявне язичницьке кладовище” [216].

Перебуваючи в науковій подорожі, П. Куліш багато думає про Україну, її минуле і майбутнє. Свої роздуми він довіряє своєму патрону М. Юзефовичу. „Політичне життя Малоросії, – пише П. Куліш 10 вересня 1844 р. із Сквири, – давно скінчилося; те життя, яке виявлялося в мові, костюмах, звичаях та ін. – назву його хоч поетичним, – також з кожним роком втрачає свою виразність. Малоросія скоро зіллється в одне тіло з Росією. Це і добре; але не дуже добре те, що вона, розцвітаючи близько двох віків таким дужим, таким пишним народним життям, при злитті з народом руським, мало принесла в нього елементів нових, вироблених власними силами під час окремого свого існування. Був час, коли ми, малоросіяни, у взаєминах з росіянами, могли би, так би мовити, наповнити їх запахом своїх степів, надати їм багатства колориту своїми народними барвами, осіяти їх блиском своєї поезії; але в ті часи ми ще не були такими освіченими, щоб знати собі ціну, і вони були надто неуцькими, щоб не зневажати нашу мову, поезію, звичаї. Якби ми до цих пір зберегли свою народну характеристику, о! Я переконаний, що після впливу, який спричинили на росіян романи Вальтера Скотта, ми стали б для них предметом особливого вивчення; але в теперішньому своєму стані, коли ми так обрусіли і залишили тільки селянам свою рідну мову і свої звичаї, ми не можемо вносити в бідне життя суспільство росіян ніякого нового елемента. Російський поет, звеличений до всеслов'янської ідеї, якби захотів, через вивчення, пережити багате життя нашого народу і таким чином поповнити і посилити свою російську душу, то майже не має для цього засобів: Малоросія в нормальному своєму стані являє собою майже блідий уламок колишньої Малоросії, а література наша, через недостатність народної ерудиції в літераторах, виявила в собі життя нашого народу також досить слабко (крім народних пісень, яких, до слова, видано дуже мало)” [115, 199–200].

У зв'язку з цими роздумами П. Куліш пропонує М. Юзефовичу підтримати його думку про написання літопису „Життя малоросійського народу”. Розуміючи, що таку працю йому самому не підняти, він запитує М. Юзефовича: „Чи не погодитесь Ви почати видання літописів під заголовком: Життя Малоросійського народу?”

(Можна написати невеликий вступ). Цим ми надамо своїм літописам важливого значення для передплатників. Тим часом у наступному році я поїду до Малоросії і зберу матеріали для географії. А складанням зводу узаконень і історії законодавства займеться одна поважна й освічена людина, яка довго служила суддею і знає цю справу, якнайкраще” [115, 200].

Задумавши таку серйозну справу, Куліш вважає, що здійснити її можна тільки в столиці. Взагалі, жити в Петербурзі було його давньою мрією. Він розумів, що для того, аби стати справжнім митцем, треба ще багато вчитися, набираючись досвіду, спілкуватися з відомими літераторами.

Центром високої культури і письменства був тоді Петербург. „Живучи в Петербурзі, – писав він М. Юзефовичу, – я без будь-яких перешкод видав би малоросійські літописи, й історію малоросійських родів (на один том набирається вже матеріал), і будь-яке велике видання. Там відвідував би я Академію мистецтв і завдяки цьому довів би свою майстерність до найвищого рівня, чого в цій в’язниці, при всіх зусиллях, здається, не досягну; а може, живопис, до якого я з дитинства маю пристрасть, пішов би мені на користь, і пензлі мої розповіли б сучасникам більше про Малоросію, ніж перо. Це неважливо, що в Петербурзі повітря нездорове: в Києві смуток уб’є мене скоріше, ніж найгірше повітря” [115, 194].

П. Куліш починає активно шукати можливість для переїзду до Петербурга. Порадившись з М. Юзефовичем, він вирішив звернутися за підтримкою до П. Плетньова, професора, ректора Петербурзького університету, видавця і редактора „Современника”. Свого першого листа П. Плетньову з рекомендацією М. Юзефовича П. Куліш надіслав ще в кінці 1843 р. разом з примірником „Михайла Чарнишенка”. Очевидно, між ними зав’язалося листування. Тепер, 5 березня 1845 р. П. Куліш пише П. Плетньову про свій намір переїхати до Петербурга, розраховуючи на його підтримку. „Я хотів би, – пише він, – служити в Петербурзі, щоб керуватися у своїх заняттях порадами досвідчених письменників” [248]. Але, щоб жити в Петербурзі, треба мати відповідну державну службу, яка давала б заробіток і не забирала багато часу, щоб можна було займатися літературною діяльністю.

Про себе він повідомляє: „Я маю чин 10 класу і хотів би зайняти таку саму посаду, яка давала б мені дві тисячі карбованців асигнаціями річного заробітку, не забираючи весь мій час. Отже, якщо є така можливість, дуже прошу, Ваша вельможність, дати мені

таку службу” [248].

Очевидно П. Плетньов запропонував П. Кулішу педагогічну роботу в Петербурзі, але за умови, як того вимагали правила, щоб на останньому місці роботи він займатиме посаду старшого вчителя. Тепер П. Куліш звертається з проханням до М. Юзефовича перевести його на посаду старшого вчителя в будь-яку гімназію. В одному з листів він пише: „Михайло Володимирович Юзефович обіцяє в серпні перевести мене на посаду старшого вчителя історії і словесності в одній з київських гімназій. І якщо це станеться, тоді я негайно беру у директора копію мого списку і, додавши її до прошення, прошу попечителя Петербурзького навчального округу про переміщення мене в одну із Петербурзьких гімназій” [248]. Та, мабуть, у Києві здійснити це на той час не було можливості, і тому в серпні 1845 р. М. Юзефович призначив П. Куліша в Рівненську гімназію на посаду старшого вчителя історії [51, 48.]. Очевидно, П. Куліш сам попросився на цю посаду, щоб не чекати, поки така з’явиться в Києві. Він писав М. Юзефовичу: „Дозвольте ще раз висловити Вам щире подяку за призначення мене вчителем у гімназію. Я намагатимуся бути гідним Вашої прихильності” [115, 202].

Перші враження П. Куліша були позитивними: директор прийняв його прихильно. „Але я радий, – писав він, – що прийняті мною на себе обов’язки примусять мене нарешті вивчити історію в повному обсязі” [115, 202].

Проте оптимістичний настрій дуже швидко змінився на протилежний. Минуло трохи більше місяця і П. Куліш жалівся: „Тут мене бере така туга, що я майже хворий” [115, 202]. Очевидно, на цю посаду він попросився сам, аби не чекати, поки подібна з’явиться в Києві. До цього її займав М. Костомаров. М. Юзефович, вірогідно, стримував його, радив дочекатися місця в Києві, але гаряча натура П. Куліша не витримала і він наполіг на своєму (дуже вже йому хотілося якнайшвидше потрапити до Петербурга). „Правду Ви казали, – писав він М. Юзефовичу 6 жовтня 1845 р., – що не пройде й місяця, як я звернуся до Вас із проханням про переведення мене до Києва. Якщо тільки трапиться така можливість, заради Бога, переведіть мене до Києва. Я готовий навіть читати словесність, хоча словесність у гімназії читати важче, ніж історію. Київ тепер ще привабливіший для мене, бо ж там Костомаров, товариство якого для мене багато важить” [115, 202].

Покровительство М. Юзефовича і П. Плетньова дало результат швидко. В останні дні жовтня 1845 р. П. Куліш виїхав до Петербурга.

У Москві він зупинився на кілька днів у М. Погодіна, з яким раніше тільки листувався.

„Погодін прийняв мене досить тепло, – зазначає П. Куліш, – я у нього прожив дві доби і відкрив у ньому більше достоїнств, ніж передбачав до цього часу” [115, 203]. Але П. Куліш, крім знайомства з М. Погодіним, ставив собі за мету „зробити виписки з літопису Величка, який належав Погодіну”. Цей літопис написаний у 1720 році, для П. Куліша був цінний і цікавий тим, що його автор, крім інших джерел, користувався – як він сам говорив – щоденником Зорки, секретаря Богдана Хмельницького. Він містить значну кількість листів гетьманських до запорожців і запорожців до гетьмана, в яких пояснюється значення Запорозжя в козацькій історії і ставлення Низовців до городского уряду українського.

Літопис, який складався з трьох великих томів, так захопив П. Куліша, що він навіть не мав можливості оглянути Оружейну Палату.

П. Куліш був на вершині блаженства. В літописі Величка він знайшов багато таких дрібниць про різних осіб і про історичні події, яких до цього часу не зустрічав ні в російських, ні в польських джерелах.

На початку листопада П. Куліш прибув до Петербурга і з’явився до П. Плетньова. Виявивши до гостя увагу, П. Плетньов залишив його жити у себе. П. Куліш писав М. Юзефовичу: „Плетньов прийняв мене з такою увагою, з такою дружелюбністю, яких я не можу навіть описати. Через півгодини він повів мене в університет і представив попечителю. Мені, крім лекторства, дають місце старшого вчителя словесності в п’ятій гімназії, завдяки цьому через рік мій річний прибуток буде складати тисячу карбованців сріблом. П’ята гімназія, недавно відкрита, складається тепер тільки з перших трьох класів. Це для мене чудово, тому що не треба буде готуватися до лекцій.

Плетньов сподівався, що лекторське місце з часом буде рівнозначним місцю ад’юнкта, і радить мені приготувати вступну лекцію про Російську мову так, щоб у попечителя склалася про мене висока думка. Цим я тепер і зайнятий” [115, 204].

15 грудня 1845 р. П. Куліш був призначений старшим учителем російської словесності в 5-у Петербурзьку гімназію. У листі до М. Юзефовича від 20 грудня 1845 р. він писав: „Я затверджений учителем словесності в п’яту гімназію, і цим зобов’язаний, мабуть, Вам, тому що мої папери з Рівного ще не надійшли” [115, 205].

Завдяки доброзичливим і впливовим друзям все складалося для

П. Куліша сприяливо. Однак не слід забувати і про великі таланти П. Куліша, його невсипущу енергію і надзвичайну працездатність, яку високо цінували в колі, де обертався П. Куліш.

Доскіпливий В. Шенрок писав, що П. Куліш, „не маючи університетського диплому, не міг би зайняти посаду вчителя гімназії, якби не Юзефович, особисто який його знав не вирішив, зважаючи на чудові знання й таланти Куліша, не звертати уваги на ці формальності. Тепер приблизно те саме треба було зробити Плетньову, який з цією метою і вирішив спертися на літературні праці Куліша. Крім того, за словами одного з ораторів на піврічному поминанні Куліша, його шуряка О.М. Білозерського: «Плетньов і Жуковський забезпечили його батьку заради обдарованого сина сумнівне дворянство». «Не осудимо», – говорив п. Білозерський, – «а подякуємо покровителів за це, пам'ятаючи слова практичної мудрості Катерини, яка сказала, що неправда можлива, якщо комусь приносить користь і нікому не робить шкоди» [178, 471].

Справді, П. Плетньов дуже протегував П. Кулішу. З властивою для нього проникливістю, за першими літературними працями він уже бачив у Куліші значну літературну силу. І на зауваження окремих колег щодо такого великого покровительства, відповідав, що П. Куліш молода людина високих моральних і релігійних правил [178, 472].

П. Плетньов покладав на П. Куліша великі надії і навіть говорив йому, що планує з часом передати йому свій журнал „Современник” [68, 17].

Завдяки підтримці П. Плетньова П. Куліш був призначений ще й викладачем російської мови для студентів-іногородців Петербурзького університету. Все складалося добре. П. Куліш хвалився М. Погодіну: „Одержуючи 1000 крб. сріблом на рік заробітної плати, я тепер повністю забезпечений і можу віддатися своїм заняттям з повним спокоєм” [141, 16].

Таким чином, кар'єрне його зростання було незвичайно швидким. Якось П. Куліш записав у своєму щоденнику: „Те, що зазвичай називають щастям, плетється на мене рікою. Я щасливий, але щастя моє було б бідним, якби ґрунтувалося лише на підвищеннях, з яких легко впасти. На підвищення своє я дивлюся, як на засіб розповсюджувати більше добра поміж людьми” [68, 20].

Усе це не розслабляє П. Куліша, а, навпаки, він працює до знемоги. Науково-літературна праця захоплювала його і в голові снувалися все нові плани. В той час він працював над „Чорною

Радою” і віддавав цій роботі чимало сил. А приклад його друга Тараса Шевченка сповнював його надіями, що здійсниться заповітна мрія – створити самостійну українську літературу і високо підняти національний прапор. П. Куліш з жадобою віддавався обраному покликанню. Можна сказати, що він цілком жив тоді своїми малоросійськими симпатіями. Знайдений і виданий ним „Літопис Самовидця”, літопис Грабянки, „Історія Русів” – ось що найбільше тоді його цікавило.

Як підтвердження цьому у грудні 1845 року він повідомляв М. Юзефовичу: „Від Погодіна щодо літопису Величка дізнатися щось буде, мабуть, не легко. Він скоро буде тут. Про літопис Кониського я ще не дізнавався. Літопис Самовидця я хочу видати тут. Покірно прошу надіслати мені з Вашого примірника закінчення від 1667 року.

Закінчую «Чорну Раду». В «Современнике» буде надрукований 2-й том і 1, 2 і 3 номерах. У 1-му номері я надрукував лист Грабовського про Гоголя. У Вас є десь переклад ще одного листа Грабовського. Покірно прошу знайти його і надіслати мені. Він написаний не моєю рукою.

Я дуже хотів би зійтися з художниками: до них моя душа прагне більше, ніж до тутешніх літераторів; але не знаю як це зробити.

Познайомився я з бароном Корфом. Він хоче вивчити і записати протягом п'яти років «Історію Росії від смерті Грозного до Петра». Радився зі мною відносно вивчення джерел історії Малоросії...

У 2-у номері дитячого журналу «Звездочка» і в наступних – буде моя стаття «Повесть об Украинском народе» [115, 208].

А вже в січні 1846 р. він повідомляв М. Погодіну: „Пани мої, як Ви називаєте Чорну Раду, закінчені напередодні нового року. Хоча тут не тільки пани, а навпіл із селянами, і через це вся біда вийшла! Я боюся, щоб цензура не обрізала третій том, де досить вираженими стають мої ідеї. Що ж Ви порадите мені робити з цим романом? Я думаю, уступити його якомусь книгопродавцю за тисячу карбованців сріблом. Інші угоди з цими людьми підписувати неможливо. Якщо не дадуть мені 1000 крб. срібл., то я і друкувати не буду. Яка Ваша думка з цього приводу?

«Чарнышенко» скоро приїде з Малоросії. У мене, разом з тими примірниками, що в магазині Москвитянина, – 369 примірників, і я охоче віддав би їх за 400 крб. срібл., – сума, яку я винен Київській Університетській друкарні. Нехай магазин Москвитянина заплатить мій борг, я уступлю йому.

Який я буду Вам вдячний за виписки з Літопису Величка, який і

без того мені багато в чому допоміг. Ви це побачите в 3-у томі мого роману, відкладеного до ознайомлення з цим твором” [141, 16–17].

П. Куліш стежить за тим, як висвітлюють історію України сучасні часописи і йому це не байдуже. Наприклад, у березні 1846 р. він писав М. Погодіну: „Я бачив читання Вашого товариства Історії. Чудова справа. Не розумію тільки, навіщо історичні малоросійські джерела починати з Літопису Кониського, тоді як ми маємо джерела в більш точному значенні цього слова, тобто не прагматичні твори. Чи не можна мені якось долучитися до Вашого Історичного Товариства? Я приготував би для друку один український сучасний мемуар про війни Хмельницького і про міжусобиці, які мали місце в Україні після його смерті. Цей літопис, надрукований після літопису Кониського, був би кращим поясненням Історії Русів. На основі цих двох творів можна буде багато чого сказати не тільки про факти історії України, а й про напрям, прийнятий цією Історією в смислі науки.

Чекаю з нетерпінням виписок з Вашого Величковського літопису. Роман не друкую і не знаю, як надрукувати. Чи не хочете Ви надрукувати в Москвитянин і епізод або краще сказати один день з життя Кирила Тура? Він становить цільну картину звичайв запорозьких і займе трохи більше 3 друкованих аркушів” [141, 17–18].

Кулішеві у 40-х ХІХ ст. роках тяжко було зробити вибір між пензлем і пером. Переїхавши до Петербурга, він сподівався одвідувати Академію Мистецтв. „Може бути, – писав він, – живопис, до якого я з малку мав пристрасть, пішов би мені на користь, і пензлі мої розповіли б сучасникам більше про Малоросію, ніж перо”. Щоб схарактеризувати мистецькі нахили П. Куліша та його любов до пейзажі, не зайве навести той уривок з листа, де він після переїзду 1846 року описує свої мистецькі враження: „Незабаром буде виставка. Тепер до Академії пускають тільки приватним чином. З-поміж пейзажів чудово вирізняється «Ліс» Кукука. На першому плані два старі дуби, вкриті мохом, на якому віддзеркалюється сонце. Між ними ходять і лежать корови. Сонце, прибиваючись крізь гілля, грає в рудій шерсті однієї з них і чудово виділяє цим яскравим кольором синю далечінь, яка складається з старої хатини і дерев, що синіють під зеленими фарбами переднього плану” [116, 303]. Далі перераховує ряд імен художників і картин, але тільки на самому лісовому пейзажі зосередив він головну увагу і найбільше її віддав його опису.

Як бачимо, П. Куліш добре знається на живописі, має власний погляд на ті чи інші твори, має свої нахили і уподобання. Його мистецьке око підмічає часом несподівані прикметні особливості

рідного краю у шедеврах світового мистецтва. Цікавий погляд П. Куліша на Сікстинську мадонну: „Такі обличчя є у нас на Україні. Цей тип дуже поширений між сільськими маленькими дівчатами. Дивний вираз обличчя. Жодна гравюра його не передає, а живописні копії теж слабкі. Власне, я жодною не задоволений. Разом напівдитячий спокій і сум про пережите, такий буває лише у людини, яка багато бачила різного зла на землі. А може мені це так лише здається... В обличчі мадонни немає впевненості, що світ піде за нею слідом, вона ніби залишила світ з упевненістю, що для нього нічого не зробила. Справді, хто зробив що-небудь для світу взагалі? Можна зробити що-небудь для не багатьох, але не для світу” [4, 29].

Тут, у Петербурзі з'явилися і його живописні твори. В Інституті рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського зберігається кілька малюнків П. Куліша, виконаних тушшю. Сучасна дослідниця Т. Андрущенко дає таку характеристику цим малюнкам: „Відчувається досить впевнена, виразна, майже неперервна (дещо нагадує манеру В. Седлера) лінія. Саме вона – головний виражальний засіб митця. Він уміє гарно передати рухи, жести, пози, досить уважний до деталей одягу, оточення, побутових дрібниць. Майже всі малюнки контурні, але це не применшує їх виразності. Ось, скажімо, зображення герцога Альби – вольове обличчя, могутня постава воїна, меч, плащ, високі ботфорти. Чи не найбільш вдалий малюнок «Ганжа Андибер та Настя Кабашна». Віртуозно, дуже скупими засобами передає митець живі характери героїв, особливості народного строю, предмети побуту (мисник, лопата, кочерга, рогачі, віник). «Під мисник голову козацьку-молодецьку ховає».

А через кілька сторінок зовсім інша композиція: античні герої слухають ліру. Ці ж характерні особливості у зображенні антиків він свідомо чи підсвідомо переносить на зображення українських кобзарів та лірників. Таких малюнків збереглося найбільше. Два з них було вміщено в альбом Л. Жемчужникова «Живописна Україна», адже вони анітрохи не поступалися малюнкам професійних митців. Це портрет кобзаря Андрія Шута, зроблений з натури у 1845 році: благообразне обличчя з пустими зіницями, але таке гармонійне, що не помічаєш сліпоти кобзаря, його обличчя ніби світиться. Малюнок передає німе захоплення митця цією непересічною особистістю. Він належав до тих людей, які, незважаючи на свою бідність і неписьменність, бадьорі духом, свіжі почуттям і розумом, а зароблені працею гроші, віддають на здобуття грамоти ближнім.

Високий рівень мистецької майстерності П. Куліша засвідчує

його портрет лірника Дмитра Погорілого, зображеного у стрімкому русі, певно під час жвавої розмови, бездоганна стрімка лінія, рельєфна ліпка голови, босої правої ноги, майстерно змальовано білу сорочку із стрічкою, чорну теплу свитку, накинуту на плечі. Куліш зачудований його гайдамацькими піснями. Дмитро співав так виразно, наче то були його власні пісні, супроводжуючи їх оригінальними поясненнями” [4, 29].

Праця П. Куліша вказує на те, що він гаряче любив свій народ, його культуру і ставив перед собою мету піднести українську мову до рівня літературної. Як один із заходів, що сприяв би цьому, він планує видавати український альманах. З цього приводу в травні 1846 року він писав О. Бодянському: „Я хочу видати Український альманах (придумайте заголовок). Шевченко надіслав чудові чотири вірші. Він творить чудеса з українською мовою. Сподіваюсь, що й Ви не відмовитеся прикрасити видання Вашим іменем. Чи немає у Вас якогось невеликого вірша або розповіді, або чогось ученого українською мовою? Завдання в тому, щоб українську мову підняти до ступеня літературного. Незвично думати, що народ, який так активно брав участь у подіях роду людського, не був спроможний розповісти про своє життя в історичному романі! Чужбинський також надіслав два вірші. Метлинський (Могила) і Костомаров (Галка) також” [117, 399].

Водночас П. Куліш також повідомляв, що для цього альманаху Т. Шевченко вже переклав 136 і 149 псалми. А сам П. Куліш планував помістити кілька розділів „Чорної Ради” українською мовою. Ще у його планах було дістати невидані українські повісті Г. Квітки, „а після нього ніхто не писав гарно прозою, хоча після нього можна було зробити важливий крок уперед” [117, 404].

У цей період П. Куліш пише історію України для дітей³. 16 липня 1846 року він повідомляє О. Бодянському: „Тепер надсилаю Вам написану мною для дітей Історію Малоросії. Через цю дитячу книжку я мав намір запропонувати знавцям нашої історії кілька думок, вилучених мною при вивченні джерел історичних і самого українського народу” [117, 400].

Цій розвідці для дітей П. Куліш надавав великого значення: „Я бажав би нею пробудити про і contra, щоб таким чином нарешті вирішити деякі питання, що визначають значення українців у моральній діяльності слов'янського світу. Книжка моя може слугувати проблемою тієї великої праці, яку має виконати майбутній

³ Повесть об Украинском народе. Написав для дітей старшого віку Куліш. – Спб., 1846

історик України” [117, 400].

Об’єктивно оцінюючи свою працю, припускаючи її певну недосконалість, П. Куліш просить О. Бодянського дати їй справедливу оцінку, будучи глибоко переконаним, що ніхто краще за нього „не може судити про достоїнства і недоліки цього твору... Знаю добре, що я торкнувся не всіх ще тез: почасти обставини не дозволили мені зробити це, почасти це було не сумісно з обсягом і призначенням (крім вже сказаного) моєї книжки. Рецензенти можуть поширити обсяг української історії, якщо тільки моя праця буде мати дію каменя, кинутого на рухому поверхню води” [117, 400].

У липні 1846 р. П. Куліш відправив у Київ М. Юзефовичу 100 примірників „Повести об украинском народе”, сподіваючись, що той допоможе розіслати цей посібник для дітей по бібліотеках. „Ціна 50 коп. ср., – писав він адресату. – Одержані гроші прошу кинути до широко розкритого рота університетської друкарні. Може, цей ковток зупинить її голод хоча на стільки, на скільки зупиняє його склянка води у людини, яка має нещастя лікуватися голодом” [116, 307].

Тим часом завдяки рекомендації П. Плетньова, Санкт-Петербурзький університет і Академія наук вже встигли оцінити в цього українському вченому славіста. Тому за рішенням Академії його направляють за кордон для вдосконалення в слов’янських мовах [117, 401].

П. Куліш повідомляв в кінці травня 1846 року радісну звістку: „Шановний мій покровителю, Михайле Володимировичу! То що Ви задумували в Києві, здійснилося в Петербурзі. Друге відділення академії наук, маючи потребу в людині, яка знає слов’янські мови, посилає мене на два з половиною роки за кордон; а зважаючи на те, що професор Слов’янських мови Прейс, якому передбачалося запропонувати місце в академії, нещодавно помер, то князь Ширинський-Шахматов має намір запропонувати кафедру в університеті. Доля також мене не обходить. Тепер поїжджу років зо три між Львовом, Прагою, Віднем, Сербією і Варшавою” [116, 305–306].

Однак виїзд його за кордон дещо затримується поки що до вересня, тому що в липні в зв’язку з відпустками не буде засідання Академії і справа на затвердження до міністра надійде тільки в серпні [116, 306].

Про можливе закордонне відрядження П. Куліш повідомив і О. Бодянському, висловлюючи жаль з того, що чекання кінця цієї справи примушує його нічого не робити. Тим не менше, відомо, що

очікуючи цього почесного відрядження П. Куліш наполегливо працює в архівах. Однак він менше за все тоді та й потім всією своєю пристрасною діяльністю справляв враження сухого кабінетного самітника. Листи П. Куліша того часу засвідчують, що його думки і почуття переповнені всім, що стосується України, що його цікавлять українські збірники, альманахи, інші видання, не кажучи вже про літописи. Він ознайомлюється з творами всіх, хто займався вивченням України, а це: М. Максимович, Д. Бантиш-Каменський, Т. Шевченко, Г. Квітка, М. Стороженко, І. Срезневський. Українські захоплення П. Куліша поглиблювалися, коло інтересів ширилося.

У липні він посилає О. Бодянському нові історичні матеріали з досить детальним листом: „Надсилаю Вам «Літопис Самовидця», скільки в мене переписано. Цього буде достатньо для жовтневої книжки, а тим часом, я розпоряджуся, щоб Вам дослали з Києва.

Надсилаю Вам ще «Літопис», як на мою думку, «Священника Максима Плиски», а може, він тільки повторений Плискою. У всякому разі він після «Історії звідки козаки та ін.» або «Історії про початок найменування козаків» (якому початок надруковано в Зап. Стар.) із відомих мені, найстаріший. «Літопис Грабянки» (якого початок також надсилаю) вже по ньому писаний. Цю останню Маркевич називає Писарівською, на ім'я того, хто йому повідомив, але це не годиться, коли відоме ім'я літописця.

Ще є у мене в Києві невеликий, але чудовий літопис про перші роки гетьманства Хмельницького. Надішлю Вам і той. Від Ваших подвигів я у захваті і готовий надати Вам допомогу в усьому, що тільки можу зробити. Якщо справа моя про поїздку за кордон вирішиться, то у вересні я буду проїздом у Москві і тоді поговоримо багато про що. До речі, Ви мені дозволите заглянути і у відкриті Вами архіви» [117, 401].

Готуючись до поїздки П. Куліш з подвоєною енергією береться до справ, аби довести їх до певного завершення або надати відповідного ходу. Найкраще це видно з листів того часу, які він адресував О. Бодянському. Ось деякі уривки з них:

„Я давно вже написав до Києва, щоб дослали Вам кінець Літопису Самовидця”;

„Відбитки мої з'являться в тонких брошурах. Якщо це не викличе у Вас особливих утруднень, то чи не можна надрукувати їх набором літер у невеликі сторінки, наприклад, у 12 або 10 частку аркуша. Тоді вийшли б книжки приємні на погляд. Хоча, не надавайте великого значення цьому бажанню”;

„Про літописи Плиски, Грабянки та інших ми поговоримо в Москві”;

„Я познайомлюся з Батишем-Каменським і в нього та через нього дістану ще кілька літописів; крім того, я випишу Вам кілька літописів з Києва і Харкова, а проїжджаючи через Москву, проживу там тиждень і складу список наслідування про літописи, на якому базуюся, можна буде розпочати систематичний друк літописів. За інструкцією я маю їхати до Варшави. Там у Стороженка дістану ще кілька літописів. У мене є ще є готовий для друку переклад з латинської польського історика Грондського, який користувався бесідою з Іваном Виговським, якого усунули від гетьманства. Це великий том. Напишіть, чи входить до кола вашої діяльності видання рідких друкованих книжок у перекладі? У Києві, за моїм розпорядженням, перекладається також і Пасторій. Ще треба перекласти Рудовського і Каховського. Потім я збираюся зібрати всі польські мемуари і видати у перекладі. Не вислухавши обох сторін, не можна знати істину. А до тих пір історики зверталися до джерел не часто” [117, 402–403].

„Відбитки літопису Самовидця покійно прошу вас розподілити таким чином: 150 надіслати до Петербурга на ім'я Плетньова, 100 примірників до Києва на ім'я Його Високородія Михайла Володимировича Юзефовича, а 50 примірників – до Харкова на ім'я Срезневського. Якщо Товариство не може розіслати безкоштовно, я за пересилання заплачу. Якщо товариство має право розсилати безкоштовно то покійно прошу з 50 Харківських примірників надіслати 5 до Чигирин на ім'я Михайла Антоновича Грабовського” [117, 404].

„Літопис Грабянки ви одержите повністю. Герб Малоросійський на печатках, а портрет Хмельницького відомий. В оригіналі, з якого я змальовував, цих малюнків не було” [117, 405].

Разом із І. Срезневським, А. Метлинським, М. Костомаровим П. Куліш готує до видання збірник українських пісень, про що і повідомляє О. Бодянському в серпні 1846 року: „...поєднали свої збірники українських пісень в один, і тепер займаємося вказуванням усіх варіантів за різними списками, так щоб жодне слово не було страчено. Один з них я надішлю Срезневському, який згодився приготувати до друку історичні пісні, а інший одному досить діловому молодіку, якому, вирушаючи за кордон, я передаю на збереження і продовження свої праці. Після повернення з-за кордону я перегляну все видання, додам свої пояснення, напишу вступ і видам

під іменами п'яти видавців, якщо Ви не заперечуєте проти приєднання до нас" [117, 404].

На думку П. Куліша, вихід такого збірника і з прізвищами таких поважних авторів стане незвичайною подією в історії розвитку української культури. „Для слов'ян і те вже буде подією відрадною, що п'ять професорів різних університетів, віддалених один від одного значною відстанню, діють як один" [117, 404].

Коли О. Бодянський повідомив П. Кулішу про те, що в журналі Товариства Історії і Старожитностей створюється відділ для друкування творів слов'янськими мовами, а отже, і українською, радості П. Куліша не було меж.

„Ви не могли придумати нічого більш приємного для мене, – писав П. Куліш, – як відділення в журналі Товариства для слов'янських творів. У такому випадку я передам Вам скарби, про існування яких Ви навіть і не думали. Це народні історичні та фантастичні перекази, записані мною стенографічно і які являють собою зразки високої краси простого слова. Вони вже пропущені цензурою і становлять такий том, що в одному номері, при Вашому дрібному друці, займуть значне місце. Крім того, якщо хочете, я надрукую у Вашому журналі і свою «Чорну Раду» українською мовою. Для слов'ян вона має бути цікавою, як мовою, так і зображенням поглядів та звичаїв українських" [117, 404].

Кожну нагоду використовував П. Куліш з метою ознайомлення з творчістю рідного народу, його історією і побутом, стверджуючи тим самим його духовність і незламність. Його записи різних варіантів дум і пісень, зроблені з уст кобзарів А. Шута, А. Кононенка внесли багато нового в українську фольклористику та етнографію. Влітку 1846 року він поспішав підготувати до друку матеріали усної народної творчості, які протягом тривалого часу збирав по Україні. Звертаючись до О. Бодянського, він писав: „Доручаю Вам мій скарб з таким почуттям з яким мати передає свою дитину на руки чоловіку. Знаю, що Ви оціните його по достоїнству, збережете і використаєте у ділі, як можна найкраще. Якщо хочете надрукувати всі ці перекази в одному номері, друкуйте; якщо в декількох – я і на це погоджуюсь, тільки відбитки для мене зробіть в тому порядку, в якому ці перекази розміщені в рукопису. Наголоси, якщо можна, треба позначити на кожному слові. При порівняльному вивченні слов'янських мов це буде важливим посібником для іноземців. Цим самим різкіше позначиться обличчя нашої мови. У деяких п'єсах я не встиг поставити наголоси: перечитуючи їх, Ви самі зробіть це. Якщо немає

важливих перешкод, прошу Вас дотриматися мого правопису, навіть у випадках, коли він суперечить Вашій системі, із застереженням, що він застосований тільки за бажанням моїм. Рукопис мій переписаний досить ретельно. Я зберіг окремі особливості вимови, притаманні різним провінціям, тому, якщо десь буде здаватися помилка, краще друкуйте так само, як у рукописі, крім тих випадків, коли чітко видно, що це недогляд. Значки (^) у мене розставлені скрізь і Ви ніде їх більше не додавайте” [117, 405–406].

А найбільшою радістю для П. Куліша було те, що він встиг завершити в повному обсязі написання „Чорної Ради”, першого історичного твору українською мовою. Це була велика подія. „Вчора, – писав від 1 вересня 1846 р., – був незабутній день – день завершення першого роману українською мовою «Чорна Рада»” [117, 407–408].

Тепер його турбує проблема оприлюднення цього твору. 16 вересня він вже пише О.Бодянському листа з проханням надрукувати „Чорну Раду” у його журналі, не відкладаючи цю справу. „Її хотів би я надрукувати, – писав він, – під час перебування в Москві” [118, 28].

Перед від’їздом за кордон П. Куліш планував прожити в Москві тижнів зо два, для того, щоб відповідним чином підготуватись до цієї поїздки. „Хочу у Вас чомусь повчитися, – писав від О. Бодянському, – і прочитати за Вашою вказівкою все, що мені необхідно прочитати”. Він великого значення надавав власній самоосвіті і вважав, що виїжджаючи за кордон, треба добре підготуватися. І найкращим наставником у цьому вважав О. Бодянського: „Тут я (в Петербурзі), не маючи керівника, буду битися в читанні, як мандрівник у снігах без дороги; а в Москві Ваші вказівки полегшать мені підготовчі заняття” [118, 31].

Крім того, П. Куліш планував за час перебування в Москві терміново надрукувати „Чорну Раду” українською мовою. Він з нетерпінням чекає відповіді від Бодянського. 8 жовтня 1846 р. він писав: „Мені треба знати, чи відкрили Ви у Вашому журналі новий відділ і чи може «Чорна Рада» бути надрукована в ньому повністю і відразу після мого приїзду до Москви, тобто близько 15 листопада. Якщо ні, то я віддам її завчасно тут у цензуру і після приїзду до Москви, відразу займуся її видання власним коштом” [118, 28–29].

Друкування роману, за його словами, стало нагальною потребою. Те, що друкування „Чорної Ради” відсувалося бентежило автора. І П. Куліш у зв’язку з цим звертається до О. Бодянського: „Не можу більше переносити, що після повістей Основ’яненка ми,

малоросіяни, зовсім заснули зі своєю літературою. Відкладати ж до повернення з-за кордону дуже довго” [118, 28–29].

Таке враження, що П. Куліш ніби передчуває, що книгу треба друкувати негайно, бо потім буде пізно. Його тривоги не були марними, що підтвердять майбутні події. 18 жовтня 1846 р. він одержав нарешті підписаний царем дозвіл на виїзд за кордон. До цензури віддавати „Чорну Раду” стало запізно. „Чи не краще буде, якщо я доручу її Вам (Боденському – О.К.) для друкування в «Читаннях»? Навіщо клопотатися мені самому, коли у мене такий чудовий видавець? Чекаю від Вас новин і поспішаю до Вас; але буду не раніше, ніж через 2 тижні” [118, 31].

26 листопада 1846 р. було одержано дозвіл на виїзд за кордон для мандрівки слов'янськими землями, а саме: до Пруссії, Саксонії і Австрії на два з половиною роки державним коштом. Відзначаючи цей факт у своєму щоденнику, П. Куліш запише: „Один з найщасливіших днів мого життя”. Це вже був другий лист; перший, про призначення закордонного поїздки, надійшов місяцем раніше. П. Куліш поспішив поділитися своєю радістю з кращим другом і патроном П. Плетньовим, який був, у свою чергу, дуже радий і при цьому висловив таке невелике побажання: „Пам'ятайте тільки, що в щасті значно важче дотримуватися розважливості, ніж у нещасті; від нещастя рідко втрачають розум, а від щастя досить часто. Це запишіть у своєму щоденнику” [68, 41].

Восени 1846 р., незадовго до від'їзду за кордон, П. Куліш попросив руки Олександри Білозерської і одержав згоду. Вінчання було призначене на 24 січня 1847 р. в церкві с. Оленівка. 14 січня 1847 р. він писав М. Юзефовичу: „Мій шановний Михайле Володимировичу! Перебуваючи в Києві, я не мав можливості відкрити Вам одну таємницю, а саме, що я одружуюся із сестрою відомого Вам Білозерського, з тим, щоб взяти її із собою за кордон. Хоча, це на краще. Ви, безперечно, почали б сварити мене, а це дуже неприємно в такій справі, яку я ні за що в світі змінити не погодився б. Тепер же, обдумавши справу, Ви без сумніву засиплете мене схваленнями, так само як і шановний Петро Олександрович, від якого я одержав три листа, один кращий за інший. Цю дівчину я кохаю три роки і одружуюся з нею, як істинний романіст, тобто без будь-якого розрахунку. Хоча у неї є 10 тисяч, які можуть, якщо в цьому буде потреба, знадобитися за кордоном. З нами їде також її брат, якому з дому надсилатимуть по 2 тисячі на рік. За 6 тисяч, здається, можна прожити трьом. Такі в мене новини” [116, 310–311].

Готуючись до поїздки, П. Куліш заручився чималою кількістю рекомендаційних листів. У чужих краях він планував зав'язати знайомства з людьми, які займалися слов'янськими питаннями. Так, перебуваючи у Києві, він одержав від М. Рігельмана (працівник канцелярії київського генерал-губернатора) рекомендаційні листи до своїх старих знайомих В'ячеслава Ганки та Людвіга Штура. Листи, датовані 24 та 25 лютим 1847 р., написані у Києві; у них М. Рігельман позитивно характеризує Кулішеві, просить посприяти йому в його дослідницькій роботі, а також допомогти налагодити зв'язки з ученими-славістами: „Пан Куліш, відомий уже своїми працями в нашій літературі, повідомить вам про конкретні відрадні явища нашого літературного і розумового світогляду” [87, 17].

Після заручин П. Куліш вирішив відвідати деяких знайомих і своїх рідних, а для цього зробити кілька поїздок, починаючи з Москви, де зустрітися з О. Бодянським. Втіливши в життя цей свій план, він також побував на батьківщині у м. Воронежі, відвідав свого батька, який на той час уже був тяжко хворим. Одвідавши всіх, кого хотів, повернувся в Мотронівку готуватися до весілля. За тиждень перед вінчанням 16 січня, П. Куліш писав М. Костомарову: „Прошу Вас приїхати напередодні п'ятниці наступного тижня, тобто 23 числа ввечері. Для цього Ви повинні виїхати 20-а годинами раніше о 5 вечора 23 числа. У Борзні на станції зроблено розпорядження, щоб дали Вам коней до хутора Миколи Даниловича Білозерського (3 версти). Він Вас поважає і, як освічена людина, сердечно радий такому гостеві. Ви в нього проведете вечір і ніч у товаристві незрівняного оповідача Забіли (котрий живе поряд) і Шевченка” [78, 69].

М. Костомаров не зміг приїхати на весілля, а Тарас Шевченко був ще й боярином у П. Куліша. Про перебування Т. Шевченка у М. Білозерського напередодні весілля залишила спогади Олександра Куліш: „Зібравшись увечері в залі, всі просили Шевченка заспівати українську пісню. Він спочатку не погоджувався. Шевченко продовжував ходити з кутка в куток по залі, і коли ми вже зовсім перестали чекати, раптом заспівав козацьку пісню: «Ой морозе, морозенку! Ой ти славний козаچه! За тобою, Морозенку, вся Україна плаче». Здавалося, він ніколи не співав з такою досконалістю. Пісня його розносилася по залі, як, бувало, степом. Він закінчив, і тут сталося щось небачене і нечутне: Микола Данилович швидко зійшов з місця і кинувся до Шевченка, обійняв його і заплакав на грудях. Шевченко ледве зміг його заспокоїти; все, що було в душі в обох,

рідне, заповітне, піднялося і виявилось в цих сльозах, у цих обіймах і плачі. З цієї хвилини Микола Данилович ніколи не забував його і потім надсилав йому в заслання гроші” [178, 487]. Про Т. Шевченка, як чудового виконавця українських пісень, захоплено згадував потім і П. Куліш, називаючи його в одному з листів до В. Тарновського-сина потрійним поетом: слова, пензля і пісні. На його думку, скоріше можна було знайти в ньому недоліки у двох перших відношеннях, але як співак, „він був досконалим, і суддею над ним було саме серце”. „Нічого кращого, – говорив П. Куліш на підтвердження, – ми не чули – така в нас залишилася згадка хоча б про те, як він співав на нашому весіллі” [178, 487].

Одружуючись, П. Куліш побоювався, чи не затягне його тиховоддя побутових обов’язків. Але ці побоювання були марними. В усіх його листах до весілля і після відчувається заглиблення в українську історію. Саме це спонукало до поїздки до Москви, до налагодження зв’язків з харківськими вченими з приводу народних пісень. Все це майже напередодні весілля. „Якщо харків’яни такі малодушні, що не наважуються передати вам свої рукописи, – пише він О. Бодянському, – то не думаю, щоб вони були такі низькі, щоб не дозволити їх переписати людині, яка спеціально для цього приїхала”, і особливо хвилює П. Куліша, що „після повістей Основ’яненка малоросіяни зовсім заснули зі своєю літературою” [46, 29].

Подиву гідна широта інтересів П. Куліша: усна народна творчість, історія, літературна праця, видавнича справа. А 30 березня 1847 р. він пише О. Бодянському про те, що працює над підручником з української мови: „Працюю, над Українською граматикою, а мій товариш Білозерський – над Лексиконом. Чи не передасте Ви йому свої матеріали на словник” [168, 225].

Після весілля молоде подружжя разом з В. Білозерським, до яких мав приєднатися і Т. Шевченко (на його подорож за кордон Олександра віддала свій посаг – 3000 крб.) невдовзі виїхали з Мотронівки. По дорозі вони заїхали до Києва, потім з Києва поїхали через Волинську губернію, проїхали Радомисл і Житомир, Новоград-Волинський, Корець, нарешті прибули до Варшави. Скрізь їхню увагу привертала краса місцевості, залишки старовини, руїни; П. Куліш їх замальовував, інтерес археолога і живе почуття естетика знаходили скрізь для себе чимало матеріалів. Він умів побачити найсуттєвіше, без будь-якої напруги і майже непомітно для самого себе помічав у кожному предметі тонкі нюанси, яких не помічали інші, навіть старанно оглядаючи під час мандрів пам’ятники... П. Куліш же був дорогоцінним супутником для менш спостережливих людей, невільно відкриваючи їм очі на ці „визначні пам’ятники, що зникають” [179, 129].

II. Громадсько-просвітницька робота. Арешт і заслання (1847–1855 рр.)

Невдовзі подружжя Кулішів і В. Білозерський приїхали до Варшави, де довелося чекати, поки виготовлять виїзні документи для Кулішевої дружини. Веселі й щасливі були ці молоді люди. У радісному настрої перебували вони у Варшаві, де багато спілкувалися із своїм земляком сенатором Стороженком, який приваблював П. Куліша своїми українськими симпатіями та інтересами і наявними в нього рідкими національними документами високої цінності. Стороженко рекомендував П. Куліша наміснику, відомому Паскевичу – також малоросу – як козака чистої крові. „Приводь його до мене!” – радісно вигукнув Паскевич, але саме в цю хвилину одержав з Петербурга наказ арештувати П. Куліша. Останній з В. Білозерським негайно були відправлені назад у справі Кирило-Мефодіївського братства. П. Куліша було взято мало не водночас з іншими братчиками Кирило-Мефодіївського товариства й вивезено до Петербурга до III відділення „власної Його Імператорської Величності Канцелярії”.

Коли під час процесу стосовно Кирило-Мефодіївського братства у 1847 р. на допиті в III відділенні на запитання жандармів „Які книжки ви хотіли друкувати і які думали відкривати школи, де і яким чином?” П.Куліш відверто виклав свою програму: „Ми мали намір написати короткі підручники малоросійською мовою із священної та цивільної історії, географії, рахунку і сільського господарства, а школи заводити спершу в невеликій кількості, мали намір умовити поміщиків”.

Хоча П. Куліш і не був активним учасником Кирило-Мефодіївського братства, але „був у дружніх зв'язках зі всіма його учасниками і сам плекав надзвичайні думки про вигадану важність України, вмістивши навіть у друкованих ним творах багато двозначних місць, які могли вселити в малоросів гадки про право їх на окреме існування окремо від імперії” [99, 14]. Вироком для П. Куліша стало ув'язнення на чотири місяці у фортеці і заслання у Вологду, яку, однак, замінили на Тулу. Крім того, за вироком заборонялося писати.

9 вересня 1847 р. П. Куліш з дружиною прибули до Тули. Перебування в Тулі були найбільш тяжким періодом в нелегкому житті П. Куліша. Випробовування здавалося таким страшним: відбувся різкий неочікуваний перехід від світлого щастя і райдужних

надій до мук безпросвітнього горя. Все зруйнувалося відразу.

Але молодість і неабиякі душевні сили рятували П. Куліша, полегшуючи тяжкість становища. Завдяки цьому не таким страшним було усвідомлення зламаного кар'єри, легше було переносити матеріальну скруту, хоча ніщо не могло заглушити в такій енергійній і діяльній натурі болючого відчуття раптової бездіяльності. Можливо, кого іншого в такій ситуації насамперед пригнічувала б невизначеність майбутнього і тяжкі умови проживання, П. Куліш, як людина активна, діяльна, людина, яка звикла до змістовного насиченого життя, страждав від примусової, насильницької і, що найгірше, затримки на невизначений строк. Тим часом його темпераментна натура прагнула до праці. Розлучений з друзями, відірваний від літературного світу, він був поставлений перед необхідністю відмовитися від своїх мрій і надій молодості, жити в несимпатичному і чужому середовищі, з яким мало мав спільного. Перебуваючи в становищі засланоного, приречений терпіти всілякі утиски з усіх боків і рахуватися з упередженим ставленням місцевих жителів.

Через місяць, 7 жовтня 1847 р. П. Куліш писав О. Бодянському: „Мені тут дуже, дуже сумно. Уявіть, що я не мав можливості до цих пір ні з ким познайомитися хоч на стільки, щоб бувати в нього вдома. Всі або недоступні, або надто нижче того рівня освіти, при якому знайомство було б приємним, а не дошкуляло. Дружина поїхала у Малоросію відпочити від своїх неприємностей, які наша зла доля посіяла надто щедрою рукою на самому початку її життєвого шляху. Я живу один і, не помітивши ні в кому серед моїх співробітників тієї людяності, яка розуміє стан душі нещасного пришельця і сама подає йому руку, – не помітив до цих пір ні в кому співчуття до себе і бажання вступати зі мною у приятельські стосунки, а навпаки, бачачи і відчуваючи, як всі намагаються уникати мене, я служу мовчки і тільки й знаю, як звать керуючого канцелярією. Інших зовсім не знаю, хто вони незалежно від їхніх посад. Думаю, що так буде протягом усього часу мого перебування в Тулі. Тепер книжки тільки та бідна моя подруга будуть моїми співбесідниками. Тому-то прошу Вас, добрий Йосипе Максимовичу, розпорядитися, щоб мені скоріше надіслали Ваш журнал.

До вас з глибокою пошаною П. Куліш.

Часто хворію. Здоров'я моє дуже похитнулося” [118, 43].

Труднощі перебування в Тулі посилювалася ще й тим, що П. Куліш не міг одержати місця роботи, яке відповідало б його

розумовим і науковим здібностям. Через два тижні після прибуття на місце заслання, П. Куліш подає губернатору прохання про призначення його на посаду: „Покірливо прошу Вашу Вельможність зробити мені честь, призначивши мене до служби у Вашій канцелярії. Я не смію висловити, яке штатне місце хотів би зайняти, будучи упевнений, що Ваша Вельможність не залишить мене своєю увагою у міру того, як я покажу себе здібним до цього нового для мене виду служби. При цьому маю честь представити копію мого формулярного списку...” [97, 116].

П. Куліша було призначено на службу до канцелярії губернатора. Посада ця була нештатна, отже, з неї ніякої платні він не мав. Роботи в нього теж не питали, начебто його і не було в місті. Він тонка, чутлива натура зразу ж відчув неприязнь, недружнє до себе ставлення, а відчувши це, обоє з дружиною почали й самі уникали людей, нових знайомств. П. Куліша не могло задовольняти таке становище. Він звертається до гр. Орлова з проханням посприяти і допомогти змінити умови роботи. Гр. Орлов клопочеться за прохача і 13 листопада 1847 р. пише до губернатора, що П. Куліш „уже призначений до канцелярії губернатора, але до цих пір йому ще не призначена заробітна плата.

Маючи на увазі, з одного боку, що П. Куліш без грошей не може підтримувати свого існування, а з іншого, що чиновник цей, за своїми здібностями і освітою, особливо при теперішньому його способі думок, може бути досить корисним для служби, я вважаю своїм обов'язком покійно просити Вашу Вельможність надати йому Ваше покровительство і визнати за можливе представити його на посаду, яка відповідала б його чину і з платнею, яка давала б йому можливість утримувати себе і дружину” [97, 116].

Результатом цих клопотань була пропозиція Кулішеві зайняти посаду наглядча в лікарні.

16 грудня 1847 р. П. Куліш писав в одному з листів: „Був я сьогодні у Крузенштерна (губернатора). Він запропонував мені місце наглядча лікарні; платня 400 крб. (1500 крб. асигнаціями) і квартира. Я прийняв із задоволенням, тим більше, що пропозиція зроблена з увагою”... 27 грудня про це саме він пише і Бодянському, повідомляючи, „новий губернатор, дякую йому, звернув на мене увагу і хоче зробити мене наглядчаем якоїсь лікарні” [97, 117].

Однак ця посада не могла задовольнити П. Куліша. Незабаром він писав П. Плетньову: „Я поспішив повідомити Вас, добрий наш друг Петре Олександровичу, про призначення мене на посаду

наглядача. Посада ця насправді виявилася бозна чим. Почати хоча б з того, що платня становить всього 950 крб. асигнаціями, а квартира, що складається з двох комор, така темна, пуста й брудна, що я вирішив переїхати у неї тільки тоді, коли залишився без засобів до існування. У тому ж корпусі медик займає чудову і велику квартиру; квартира наглядача – страшна. І не дивно: наглядачем до цих пір був колишній капельмейстер, який вислужився з солдатів. Йому це підходило. Але я, яким би не був розжалуваним, все ж не можу бути розжалуваним з освічених людей у неосвічені, а із гідних у негідні. Я був у губернатора і сказав йому, щоб він без сумніву уявляв мою посаду з такими зручностями, які можуть мене заспокоїти, і я вважаю своїм обов'язком довести до його відома, в якому стані я знайшов її. Він здивувався, але запитав мене, переїхав я у нову квартиру чи ні? Я відповідав, що я побоююсь переїжджати в таку квартиру і прошу дозволити мені залишитися в тій, що знімаю. Він погодився, обіцяв дати мені іншу посаду, якщо буде така можливість і на тому ми розійшлися. Байдужість, з якою він сприйняв мій сумний рапорт, нічого не обіцяє мені приємного. Здається йому не дуже добре мене рекомендують. Однак я не звинувачую його: він нова людина і сам не знає, до якого ступеня міг би мене підвищити. Я хотів написати Леонтію Васильовичу і подякувати за одержане мною місце, але тепер моя подяка була б звинуваченням, якого він не заслуговує: його мабуть не так зрозуміли, інакше – мені не запропонували б таку посаду: доказ цьому мій шуряк Василь Білозерський, який на самому початку служби призначений вже старшим помічником Управителя канцелярії. Мені обридло просити; якщо мені не дадуть нічого кращого самі, так я краще звільнюся зовсім від служби. Жаль мені, що Ваші старання залишаються безплідними і що я не один страждаю” [97, 117].

Втративши надію знайти відповідну роботу, П. Куліш поринає у творчу працю, займається самовдосконаленням, про що пише О. Бодянському: „Про заняття свої не скажу нічого особливого. Читаю, навчаюсь – ось і все” [118, 44]. Про це саме повідомляє і М. Погодіну у лютому 1848 р.: „Я в Тулі прийнятий дуже погано; незнайомий ні з ким, живу з дружиною як на пустому острові; навчаюсь, читаю і пишу і – сказати Вам дивну річ? – задоволений своєю долею” [141, 21].

Тут, у Тулі, П. Куліш вирішив удосконалити свої знання іноземних мов і вивчати нові. З цього приводу він запитує О. Бодянського, чи не можна через нього або когось іншого

виписувати книжки російські, французькі, німецькі, польські й англійські. А також висловлює прохання: „чи не допоможете дістати і надіслати мені друковану об'яву про іноземні журнали, з вказаними цінами і адресами, за якими можна виписувати. Хочу розширити навколо себе вузькі Тульські горизонти і наперекір долі стати з віком нарівні” [118, 44].

З допомогою О. Бодянського і М. Погодіна П. Куліш випишує книжки „Чтение” і журнал „Москвитянин”, які читає і перечитує. Водночас у нього виникає задум написати роман про Івана Грозного. У зв'язку з цим 6 січня 1848 року він звертається до О. Бодянського: „Тепер же дозвольте звернутися до Вас з таким проханням. Як давній сожитель московських вчених людей і як людина, що набрала собі в голову всякого добра московського і немосковського, Ви маєте знати Івана Грозного, як рідного батька, і що тільки про нього є де надруковане, то Ви вже давно все передивилися і записали або в пам'яті закарбували. Так зробіть мені ласку, добродію, напишіть мені, які книжки, крім Курбського, який у мене є, треба мені виписати, щоб пізнати Івана Грозного так, як Ви бачите, зародилася у мене думка написати про Івана Грозного роман, а перше роману історію. Я його не ненавиджу як Карамзін, а жалію його, і він в душі сидить зі своїм суворим норвом і гарячим серцем. Ой, лишенько! Оце ж я не втерпів і почав по-своєму уряд писати. Ще довідаються старші, то битимуть. Ну та вже чим раз, чи два – одна біда! Та ще назвіть такі книжки, за якими б я краще взнав Москву” [118, 45].

Більш докладно про мету написання нового роману і зміст його П. Куліш пише М. Погодіну: „Вельмишановний пане, Михайле Петровичу! Від усієї душі дякую Вас за «Москвитянина». Я одержав два перші №№ 1848. Жалію, що не можу взяти участь у відділі изящной словесності. Я не одержав ще дозволу друкувати свої твори і не одержу його до тих пір, поки не представлю у III відділення Канцелярії Й.І.В. такого твору, який би довів Уряду, що сучасні політичні питання для мене, як для письменника, не існують і що одне безвідносно прекрасне стало моєю метою. З цим наміром я розпочав роман про часи Самозванця Отреп'єва і зав'язую його в Північній Україні, де скопище соратників Косолапа, разом з людьми опальних бояр, разом з безсилим командирами воєвод та їхніх чиновників і життя прикордонне, завжди різняться від життя країн центральних, являють собою досить романтичні концепції (Люблю я дуже це слово, та не можу перекласти, воно у нас поки що нове і навряд чи бути йому в честі). Я по можливості намагаюся не

торкатися відомих історичних картин, а більше прагну вловлювати такі випадки, де історик радий би щось сказати, та не може у поважному своєму параді звернути з великої дороги на сільську, невідому, не означену верстами. Все це пишу Вам. Ви вже і самі знаєте для чого. По-перше, для того, щоб згадати старовину, коли молоді письменники поважали свою справу і не розпочинали її без схвалення людей досвідчених і поважних. У цьому відношенні Ви для мене безцінний кодекс російської історії і старовини, а також наставник, який від народження сприйняв не один талант нашої літератури і бачив на власні очі зачаття, освіту і творення не одного великого твору. По-друге, для того, що Ви володієте матеріальними засобами для підтримки мого творення. Багато Ви видали самі, багато маєте. Я ж тут у Тулі, відчужений від суспільства якоюсь не зрозумілою до мене неприязню скрізь, де б я не намагався показуватися, маю під руками досить небагато книжок. Тому, якщо б Ви захотіли дати мені на якийсь час якісь матеріали, я б з радістю взяв би на свій кошт їх пересилку з Москви і надіслав би Вам їх назад у призначений час. Закупити ж всі книжки, з яких я можу запозичити відомості про дану епоху, не дозволяє мені розсудок, тому що я до цих пір вважаюся на службі без будь-якої платні і не знаю, скільки місяців і років буду без заробітку. Губернатора я не бачу, і він звернув на мене не більше уваги, ніж на звичайного канцелярського чиновника. Ось які обставини: істинно поетичні” [141, 21–22].

Але роман йому цей не вдався і в першу чергу тому, що образ Івана Грозного йому „гидкий”. До О. Бодянського: „Крутив, крутив у своєму мозку того Івана Мучителя, щоб зробити з його царювання роман історичний; далі бачу, що не вигну, дуже гидкий, – нехай йому тяжко гикнеться на тому світі” [121, 284].

Під час розмірковувань над цим романом П. Куліш надумав написати інший. „Тепер блукаю розумом, – пише він, – біля Новгород-Сіверського, яким він був у ту чудну Самозванщину, та повидумував тут про його де що багато. Я ж бо там і сам колись навчався і по тих зубровських ровах швендяв, утікаючи від алгебри та від риторики. Так познаходивши дещо в книжках, komponую оце роман саме з того моменту, як Отреп’єв підступа від Чернігова до Новгорода, та ще так хочеться, що не дуже історії чіпляти, а тільки поміж ярмарком історичним ізвертатися; та тут такого накопонував, що може й лятимете, як колись надрукую. Хочеться так скомпонувати, щоб і москалі не сердилися, та й своїм землякам не збрехати, та не знаю, чи вдасться. А зветься роман «Дружина

Северяків» і вже три розділи написані. Та чи нема у Вас часом, «Сказаний Русского Народа» Сахарова і приказок Снегірєвича? Коли ласка Ваша, вишліть, я прочитаю, дещо повиписую і книжки поверну назад у цілості» [121, 284].

Робота над новим романом, привела П. Куліша ще до однієї думки – написати „Історію Бориса Годунова і Дмитра Самозванця” для дітей старшого віку.

„Знаєте, тут ось яке діло трапилося, – пише він у червні 1948 року О. Бодянському. – Як почав я метикувати про свій роман, так нитка за ниткою убрався в саме проткане і в основу того часу, та й думаю собі: Чого ж оце мені брехати, коли правду можна ось-ось намацати? Коли ж я перш намалюю собі всю картину того часу, так як вона справді була, да потім чи не буду я повним хазяїном, як трапиться дещо для роману вибрати? А то я і сам не звідав своїх скарбів, а гайную дороге й дешеве на роман. От поміркувавши сам із собою, я почав писати справжню історію того смутного часу, як я його розумію, щоб усяк час і усяк старосвітський лицар пройшов через мою голову, і щоб одним поглядом обійняти ту дивовижну гру людських пристрастей, замішання люду православного від того пройдисвіта Самозванця і всякі біди, які тоді відбувалися на землі Московській. Почав же я не від Самозванця, а від самого Івана Мучителя, та вже довів аж до року 1600. І ця справа мені дуже сподобалась. Є про що сказати поважне слово. І буде та книжка геть-геть товста, може ніде не притулимося з нею, як не в «Чтениях». Тільки чи приймете таке мізкування, що критики того дослідження, як у вас названо, – немає; а є тільки оповідь, а з оповіді вже й саме дослідження виходить, що інколи й натякнеш читачу, а інколи й сам здоров збагне. Та чи годитиметься ще для Вас така штука? І чи надрукуєте Ви її, як у ній буде сторінок 400 ваших без розділу на стовпці? А вже мені дано повну надію, що друкувати дозволять, аби що набереться» [121, 286–287].

Для написання нової книжки потрібна була відповідна література, отож П. Куліш і питає О. Бодянського: „Чи не можете ви позичити мені на якийсь час: 1. Сказання про осаду Троїцького монастиря, Авраамія Паліцина; 2. Літописи про повстання і про розорення Московської держави та ін. І ще 3. Восьмий том руських літописів за Никоновим Списком? Я б їх Вам одіслав на той час, коли Ви мені призначите. А треба, дуже треба» [121, 286].

Оскільки О. Бодянський не зміг дістати всі книги, то П. Куліш дуже бідкається і знову й знову звертається до нього. „Що ж мені

робити, як немає у Вас Никона 8 книжки? Купити, кажете, її не можна. А чи не знаєте, що пан Бередников надрукує у четвертому томі повного зібрання Руських літописів? Чи ще цей том не вийшов. Лихо та й годі нашому братові на одшибі від такого місця, як Петербург або Москва. Сказання сучасників, видані Устряловим, маю, а Арцибашева і Бутурліна прочитав би з великою охотою, та не знаю, де взяти, а купувати для одного разу не хотілося б, бо може вони і не дешеві. Чи не маєте Ви? То вже не поліуйтеся і не поскупіться допомогти мені дістати їх на якийсь час. Скажіть, коли треба повернути Паліцина і про повстання. Якщо скоро, то покинувши все, пророблю їх і зроблю виписки. А Соловійова читав я з великою увагою. Після його може нашому брату, чоловіку простому, не годилось б мізкувати, та подумаєш одне те, що це критика історична, а не історія, а друге, що яким би той пан професор не був розумним чоловіком, а всього не збагне: є дещо в московській історії таке, що наш брат українець інакше розуміє. Хапаться мені нічого, бо за шию не тече, та я таки й не вмію нічого робити швидко. Хоч би я й написав цю історію скоріше, ніж треба, то і то не завадить. Нехай це буде підмальовок, а як знайдемо фарби правдивіші, то й накладемо, де треба: тим часом око звикне сягати ширше, так дещо збагнеш опісля таке, що може б не спало б на думку, прокладаючи зразу битий шлях. А за Ваші побитки про мої книжки і за Вашу пораду дякую щиро Вам. Як знаєш, що є під богом чоловік з добрим до тебе духом, то й на душі якось тепліше стає, і справа краще робиться. Про козацтво я таки чималу річ розвив і зв'язки їх з московськими голодранцями – бурсаками познаходив і козацтво в мене не остання закарлючка в цій мудрій та химерній історії. А от як би Ви були добрі та надіслали мені на якийсь час оту польську книжку Дзялинського про Ласовчинах, то ще б краще воно в мене на картині зіграло. Тут уже без сорому казка: коли що можна, то допоможіть мені, в ім'я того світу, котрому служите і поклоняєтесь” [121, 288].

Але замість і цього роману П. Куліш написав спочатку Історію Бориса Годунова і Дмитра Самозванця для дітей. „Книжка вийшла сторінок на 300, – писав П. Куліш 1 вересня 1848 р. – За смак не відповідаю, а приготовано гаряче. Я надіслав її до цензури в III відділення власної Й.І.В. канцелярії і буду дуже радий, якщо вона відкриє мені двері до друкарні. Роман тим часом я почав писати, і хоча історичною працею проклав собі шлях крізь хащі темної старовини, але не знаю, як швидко його закінчу: справа не легка викликати з домовин чужих праотців – свої більш слухняні” [141, 22].

Робота над Історією для дітей просувалася швидко. Вже 16 липня 1848 р. П. Куліш повідомляв О. Бодянському: „Історія моя вже дійшла до нашестя Отреп'єва в Северню від Литви, і вже книжка сторінок на 200 як невеликих, а ще, може, буде два рази стільки ж до кінця.

Ох, буде мене шпигати під бік учений люд! Та вже ж нехай вони пишуть для таких, як самі, а я для своєї рівні. Я хотів прислати тобі часточку на перегляд. Чи благословиш так сміливо про історичні речі глаголити? Та не знаю, чи до того тобі? Так може самому ніколи дихати. То чи не краще писати та писати, як Бог послав на розум, а трудящих людей дурницями не турбувати?” [121, 291].

У серпні знову повідомлення: „Історію свою я поділив на дві частини, щоб не одним духом написати, а оце перша частина нехай буде «Історія Бориса Годунова і Дмитра Самозванця», а друга ще безіменна. Знаєш, треба ще дещо позбирати та розпочати перше, та тоді вже й за другу книжку, а це нехай буде досвід, чи годиться так писати історію. Днів через п'ять і закінчу. Плетньов спробує, щоб там у столиці пропустили її через цензурне митарство, та тоді вже треба думати, як її у світ випустити” [121, 292–293].

Про інтенсивність праці письменника говорить наступне повідомлення через 10 днів після її завершення: „А я саме оце закінчив свою працю, яку поділив на дві частини. Вони ж і по матерії дуже одна від одної різняться, хоча друга у першому має початок” [121, 294].

П. Куліш звернувся до III відділу з клопотанням надати дозвіл на друкування книжки для дітей.

2 жовтня 1848 року попечитель Петербурзької шкільної округи віддав її відомому історику, професору Устрялову з проханням дати рецензію, розглянувши її наукові й літературні якості.

Через чотири дні професор Устрялов подав свій відгук про Кулішеву працю під назвою „История Бориса Годунова и Дмитрия Самозванца” попечителю Петербурзького навчального округу. Рецензент, зокрема, зазначав: „Маю честь донести, що твір Куліша, написаний стилем захоплюючим для натовпу, хоча не завжди правильним і чітким, часто надто делікатним, у науковому відношенні, як історія Бориса Годунова і Дмитрія Самозванця, нічого позитивного немає у наведенні значної кількості недоведених передбачень, фантастичних поглядів і хибних роздумів.

Автор за основну ідею бере ту, що вбивство царевича Дмитрія Углицького було справою не одного Бориса Годунова, а взагалі

всього Московського Уряду, який, за його ж словами, «з часу перших самодержців не раз уже передбачав задуми удільних князів наявними та таємничими насильствами». Автор не знає, хто саме і як підмовляв убивць і для пояснення цього темного випадку посилається на Шекспіра. Але наговорювати таким чином на весь уряд, без будь-яких доказів не дозволяють Історичні Закони, але в цьому випадку: які умисли міг мати дев'ятирічний отрок. Важко повірити на слово історика, який на тій же с. 37 називає вбивцю Царевича, Данила Битяговського, братом Дяка Михайла Битяговського, тим часом як за всіма актами цей останній був його батьком.

Друга основна ідея твору Куліша, також не підтверджена ніякими доказами, полягає в тому, що самозванець був зброєю князя Василя Івановича Шуйського, який взяв його, безрідного сироту, під своє покровительство і вселив в нього думку, що він істинний Царевич. Автор знає навіть, як запалювали уяву юного Отрепьева таємні наставники, клевети Шуйського, і про що мріяв він при коронації Годунова!

Ці дві головні, так би мовити, капітальні помилки, слугують основою всього твору, і всі висновки з них хибні. Так, автор вважає, що і Федір Микитович Романов брав участь в замислах Шуйського (с. 104), не називаючи його на ім'я, але наводячи факт словами одного з історичних актів, виданих Археологічною Комісією (т. II, № 54).

Третя не менш важлива помилка Куліша полягає в тому, що він повністю не усвідомив ступінь правдивості наведених ним джерел і без розбору довіряє всьому, про що казали неприязні до нас іноземці. Від того, сліпо наслідуючи Мартину Бєру, який писав з почуттям ворожості, він зображує найстрашнішими фарбами моральний стан руського народу на початку XVII століття, забуваючи, що той же самий народ невдовзі під прапором Пожарського виявив високу доблесть у боротьбі за віру, престол і вітчизну.

Незалежно від хибних висновків, внаслідок необґрунтованості головних ідей, твір Куліша насичений численними окремими помилками, серед яких одні свідчать, що автор мало знайомий з історичними матеріалами, інші показують, якими незрілими є його поняття про найважливіші питання історичні. Для доведення помилок першого виду досить навести думку його про час видання першого закону відносно закріплення селян за панами у царювання Феодора Іоановича: в одному місці він відносить цей закон до 1599 року, коли Цар Федір уже помер, в іншому до 1593 і посилається на Татищева, залишивши без будь-якої уваги акти Археологічної Експедиції,

необхідні для пояснення цього питання. Для доведення помилки другого виду, досить згадати, що Куліш думає, нібито після смерті Феодора Іоановича право на престол мали Романови, Шуйські та Голіцини. Право Романових не викликає сумнівів; один з Шуйських був проголошений царем в особливому випадку; але про право Голіциних вперше заговорив Куліш. У такому випадку поряд з ними треба було б поставити Хованських, Куракіних та інших нащадків Гедиміна.

У мові Куліша зустрічаються такі висловлювання: бродяче життя, безлад народонаселення, Русичи охристиянені Володимиром, загальна дивина раптом возмущенная бурей, Борис виходив з церкви не інакше як оточений натовпом охоронців та ін.

Достеменно підписав:

З справжнім вірно: Правитель Канцелярії (підпис)” [103, 343–345].

Така строга критика визначила долю цієї книжки. З цензурного погляду вона й не розглядалася. Довідавшись про результати рецензування П. Куліш писав О. Бодянському 6 листопада 1848 р.: „З Історією нам не пощастило, – не можна друкувати, бо погано скомпонована. Сам товариш міністра її читав та й одзвітував тим великим гетьманам, що не гарно написана, – так нічого таке й друкувати. Таке-то лихо! Так оце вже треба знов братися за граматку та вчитися так компонувати книжки, щоб варті були друку. Ти може спитаєш: а що ж цензура? Цензура з краю, вона нічого не знає, вона бач за мою книжку й не приймалася, бо сказано: «на що марне й час тратити на таке описання, що друку не варте» Е!” [97, 122].

Як жилося Кулішеві у цей час ми можемо дізнатися з його щоденника, в якому він зробив перший запис після арешту 6 жовтня 1848 р.: „Цей значний проміжок часу (від початку заслання) наповнений був різного роду гіркотами, яких не маю духу описати, тому що до цих пір не вийшов з тяжкого становища, у яке потрапив, як в яму. Сподіваюся, що з переміною обставин я почну описувати цю епоху мого життя із задоволенням плавця, який розповідає про минулу небезпеку. Тепер, для ясності щоденника, скажу тільки, що у Варшаві я був арештований і відправлений до Петербурга, а звідти послали мене на службу до Тули. Тут я знайшов у людях, з якими я повинен був мати стосунки, таку суворість нравів, неначе опальний часів Бориса Годунова. Посади по службі до цих пір не дали (тобто не дали такої, яка була для мене підходящою), і я живу з дружиною в тісній квартирі, присвячуючи весь свій час літературним

заняттям” [68, 63].

Про зміст його літературних занять цього часу докладно описано в листах до О. Бодянського. Так, у листі від 19 травня він просить у свого друга:

„1. The Vicar of Wakefield, by Goldsmith, avec la prononciation anglaise figuree par des caracteres et de sons francais, par Cumberworth, ancien professeur d'Anglais de hh.AA. Les princes et princ d'Orleays; Paris, 1839; (4 fr 50). Та сама книжка en anglais et en francais коштує 5 fr 50. Якщо знайдете це останнє видання, то віддайте йому перевагу, без французького перекладу.

2. Оповідання козака Мойсея Османа про те, як він хазяйнував у себе вдома, і про те, що він робив для поліпшення побуту державних селян Гоголівської волості Чернігівської губернії. Видання від Міністерства Державного Майна Спб., 1848.

NB. Цю книжку прошу купити тільки в тому випадку, якщо вона написана малоросійською мовою або хоча б російською, але містить характерні риси малоросійського побуту і взагалі наповнена не сухостями. Я хочу мати її, як матеріал для вивчення нравів і звичаїв народних місцевих. Якщо ж це так собі, то не треба.

3. Є Лейпцігське Tauchnitz edition збірки англійських письменників (Collection of British Authors), кожний том якої продається окремо по 60 коп.срібл. Прошу купити чотири томи романів В. Скотта цього видання.

Я маю з них такі: 1. Quentin Dorward; 2. The quarry; 3. Wawerley; 4. Ivanhoe – так що цих романів не купуйте, а спробуйте купити чотири інші, на власний вибір. З часом я все куплю, а тепер купіть такі, які Ви самі найбільше цінуєте.

4. Прошу купити Ivanhoe Вальтера Скотта у німецькому перекладі (якщо можна готським, а не французьким шрифтом). Я до цих пір погано знаю німецьку мову і хочу підсилити свої знання у такий спосіб. Англійська мова переконала мене, що це кращий спосіб мововивчення. Я, ідучи за кордон, розумів тільки кожне соте слово у книжці, а тепер читаю книжки вільно, іноді тільки звертаючись до словника.

5. Ще прошу купити Німецько-російсько-французько-англійський словник Рейфа, тобто 3-ю частину його чотирнадцятитомного словника, що недавно вийшов. Ціна 2 крб. 50 к.срібл. за частину. Цей словник прошу дешево, але гарно переплести і надіслати потім разом з іншими книжками” [119, 248].

Крім того П. Куліш ще звертався з проханням: „Ось ще

прохання. Не вважайте це нахабством, тому що, по-перше, я готовий віддячити вам будь-якими послугами (а мало що доведеться на віку зазнати?), по-друге, виконайте це прохання. Я хотів би мати всі окремі відбитки матеріалів для малоросійської історії, які надруковані в Чтениях, крім Кониського, якого з вашої ласки, вже маю. Це полегшує працю. При цьому ці матеріали мають бути для нашого брата настільними книжками. – Та ще якби ви були ласкаві і надіслали книжечку якихось казок. Діти в Малоросії усі позачитували на віки” [119, 249].

Про свої обставини життя в Тулі середини 1849 року П. Куліш так писав О. Бодянському: „Отже, повідомляю Вам (будучи переконаний, що Ви бажаєте знати про мої обставини):

По-перше, про те, що як і раніше живу без служби і без будь-яких знайомств.

По-друге, що пережив нові неприємності від підлості хазяїв і на днях зміню ще раз квартиру.

По-третє, що листування не підтримую майже ні з ким, частково через економію, а частково для того, щоб не підозрювали мене в чомусь.

По-четверте, зробив деякі успіхи в італійській мові.

По-п’яте, в останні тижні почав знову писати історичний роман, який вже починав у минулому році, перерваний для історії, потім забутий, на кінець спалений для того, щоб не заважав мені придумати основу по-іншому, так як я, після історії, не був задоволений написаним. Тепер, на місце знешкодженого томика, написав новий, яким я задоволений більше і сподіваюсь закінчити до осені зовсім своє komponування. А ви, що робите і як вам там живеться?” [119, 249–250].

Перебуваючи на засланні, П. Куліш не один раз порушував питання про своє звільнення. Але щоразу одержував негативну відповідь. Архів III відділення зберіг нам лист-благання Кулішевої дружини до Орлова, писаний 3-го числа лютого місяця, що ним просила вона дозволити переїхати їй з чоловіком до Петербурга або до Москви.

Списуючи своє бідування тульське, розповідає вона, що „колишній Тульський Військовий Губернатор Муравйов, розуміючи, що благодійне співчуття Ваше, висловлене у відзиві Вашому до нього, не могло стосуватися людей, розгублених і безнадійних, дуже лагідно прийняв мого чоловіка та на нещастя він тільки кілька днів пробув після того в Тулі, нинішній же начальник губернії, будучи

зовсім новим у цьому краю, не міг, звичайно, зайнятися моїм чоловіком... Півтора року нашого вигнання ми існували на залишки невеликого мого посагу, але незабаром мають вичерпатися останні кошти наші і бідність з усіма жахами навалиться на нас всім своїм тягарем. Ми вже робили спробу жити працею рук своїх, та, на нещастя, переконалися, що в Тулі це зовсім не можливо, де рукоділля наше ніяк не ціниться..." Благаючи дозволити переїхати їй з чоловіком до Москви або до Петербурга, закінчує так свого листа Олександра Михайлівна: „від Вас, Ваше Сіятельство! Залежить убита нас відмовою чи ошчасливити і змусити за себе вік молити Милосердного Творця” [97, 128].

Не знати, чи мала б Кулішева у своїх клопотаннях які реальні наслідки, якби пробула довше у Петербурзі, бо більше, як до березня, вона не змогла там бути. Чоловік її, знудившись сам у Тулі, в кожному листі просив її вертатися швидше.

Ці клопотання Олександри Михайлівни пізніше трохи, на початку 1850 року, як дізнаємося про це в В. Шенрока, взявся продовжувати далі Василь Білозерський. Їдучи до столиці, писав він подружжю Кулішів: „В Петербурзі буду благодіяти вельмишановного генерала Дубельта виявити свою милість – перевести вас до Москви або дати кращу посаду” [179, 147].

Клопоталися за них і друзі, і добрі знайомі, і родичі. Так, 12 липня 1849 р. П. Плетньов переслав Дубельтові низку Кулішевих до нього листів, так закінчуючи своє прохання: „...зробіть милість, прогляньте те, що він розповідає: я наперед переконаний, що правосуддя Вашої Вельможності, Ваша шляхетність і людинолюбство спонукають Вас до нових зусиль для полегшення долі цієї людини, очищеної перенесеними нею злигоднями”.

На це П. Плетньов дістав відповідь Л. Дубельта, що сам він без Орлова нічого вдіяти не може. Орлова ж на той час не було в Петербурзі. П. Плетньов, очевидно, очікував повернення його, бо 4 жовтня знов пише Л. Дубельту, прохаючи за П. Куліша [97, 135].

Не дивлячись на труднощі перебування в Тулі, подружжя почало звикати до свого становища, з'явилися друзі. І в липні 1849 р. П. Куліш пише О. Бодянському: „Щодо здоров'я і душевного настрою, ми насолоджуємося. Живемо в кінці міста і ходимо гуляти кожного вечора в поле. Недалеко від міста, на низенькому пагорбі, оточеному рівчачками, можна побачити приємну церкву з деревами і хатками збоку; біля церкви цвинтар із сільськими не пишними хрестами, за нею і навколо – поля й ліси. Туди ми найчастіше ходимо.

Якось увечері загавкав на нас собака церковного сторожа. Виходить з хатини старий і, проганяючи її, каже: «А сюди, бесурмант!» Ці слова примусили нас зупинитися. Старий цей Воронезької губернії малоросіянин, який прослужив у солдатах 27 років. Дружина – московка перевезла його з Малоросії до Тули, але йому тут погано живеться: він з тужливим захопленням згадує про те, що в Малоросії можна на кожному кроці купити кавуна, і збирає гроші, щоб купити собі коняку і переїхати на батьківщину. Він шие взуття; ми заохотили його ремесло, купивши у нього пару туфель, хоча вони й не відзначаються витонченістю. Зате, говорить, рік носитимете, чому від душі віримо. З нами познайомилися дві бідні дівчини, з яких одна дає уроки О. М. на фортеп'яно, а інша – обох нас навчає розмовної французької мови. Тепер ми кожного дня маємо у себе когось за чаєм і гуляємо не одні. Хазяї наші до нас добре ставляться. Словом, нам тепер якось трохи веселіше жити в Тулі. Вчора ми святкували день мого народження, щоб не порушувати скоромом сьогоднішньої середи. Грали на фортеп'яно, співали, танцювали, дивилися у вікно на чудовий місяць, який піднявшись над темною глибиною полів, виявив у ній своїм віддзеркаленням струмінь води, що примусило нашу уяву малювати в тому місці чудовий, повний таємничості пейзаж. Обнімаємо обох від душі П. К.» [119, 253–254].

У цьому ж році Куліші заприятелювали з двома родинами одночасно. То були родини Миколи Яковича Макарова – директора Московсько-Тулського банку, що бував у Тулі, та родина Петра Івановича Гусева (О. Маковей у своїй монографії передає це прізвище, як «Гусев») – жандармського капітана. Особливо здружилися Куліші з цією останньою родиною, з приводу чого писав О. Бодянському: „Ми знайшли добрих знайомих у родині Гусева, який приїхав сюди недавно з Петербурга на службу. Про це треба Вам розповісти, тому що в цій родині, на моє щастя, я знаходжу тверді засади високої моральності, яка більше за все проявляється у вихованні дітей. Нас, здається, там дуже полюбили” [119, 254-255].

Весною 1850 р. П. Кулішу дали нову посаду, а саме: редактора неофіційної частини „Тулських Губернських Ведомостей», а в жовтні – ще й посаду коректора губернаторської друкарні. „Тепер тільки я починаю, – писав він О. Бодянському 10 травня 1850 р., – відходити, повертатися до самого себе, і набувати душевного спокою, який необхідний для розумової діяльності. До речі, я здійснив новий переїзд на квартиру, і тепер живу посеред сільської природи. Навкруги мене сади і ставки, в яких співають без перестану водяні

мешканці, що мені дуже подобається. Біля моєї квартири є чийсь старий сад. Туди я ходжу гуляти і дихати запахом черемхи. Ніхто мене не бачить, і якщо так прогуляю я в ньому все літо, то багато набуду користі. У мене особливий, віддалений від хазяйського двір, який ми перетворюємо на квітник і город. Нам дуже весело, незважаючи на деякі неприємності побутові. Очікуємо приїзду нового губернатора, Козодаєва, від якого я сподіваюсь поліпшення мого становища в Тулі. Сімейство наше збільшилося: ми виписали із Малоросії семирічну похресницю і племінницю О. М., на ім'я Маша, для виховання” [119, 258].

Взагалі, починаючи з середини 1849 року, був найлегший час з усіх років перебування в Тулі. З'явилась якась рівновага, певне заспокоєння. П. Куліш – увесь час в роботі. Він зайнявся активно перекладами з англійської. 26 червня 1849 р. він просить О. Бодянського купити для нього Вальтера Скотта в гарному німецькому (з оригіналу) перекладі, а також один з романів В. Скотта італійською мовою (з оригіналу, а не з французького перекладу). Якщо ж італійського перекладу не знайдеться, то просить „Дон Кіхота” італійською (а не французькою) мовою. Якщо цих книг немає, тоді вже покладається на О. Бодянського, аби вибрав якусь геніальну, написану італійською мовою, у прозі книжку. „Всі ці книжки прошу надіслати на квартиру Іванова, про яку зараз дізнаєтесь. Якщо щось переплатите зайве, повідомте, розрахуємося опісля; якщо ж залишаться у Вас гроші, надішліть їх разом з книжками Іванову, на платню за пересилання до Тули, що я переконаний він зробить для мене, як людина, яка трохи мені зобов'язана за чоловіка своєї сестри, котрому я попридумував чудові листи, які забезпечили його місце в Москві. Ось Вам і пояснення, яким чином я зійшовся з Івановим” [119, 251–252].

Дуже швидко О. Бодянський виконав прохання друга, бо вже рівно через місяць одержав подяку за одержані книжки. „Вони вибрані прекрасно, – писав П. Куліш. – Сільвіо Пеллик, якого я вже прочитав, наповнив мою душу знайомими і незнайомими, але зрозумілими мені почуттями. Це один з найчудовіших творів, які мені доводилося коли-небудь читати. Я примусив Олександрю Михайлівну писати на папері уроки, які я їй даю кожного дня з цієї книжки; я виправляю її переклад і через деякий час складеться таким чином ціла книжка” [119, 253].

„Повідомте мені, чи не перекладені *Le mio Prigioni* російською мовою і чи не буде ця книжка супроти бажань російської цензури. Як

на мене, так це найбільш християнська книжка, яка заслуговує на схвалення будь-якого уряду, але в кожного свій розум. Ви назвали цю книгу «Ув'язненим сидінням Сільвіо Пеллико», як ви думаєте? Чи назвати так і наш переклад? Чи треба зберегти назву оригіналу: Мої в'язниці, спомини Сільвіо Пеллико Саллюського? Я маю намір надрукувати цю книжку під іменем перекладачки, тому що, по-перше, для мене треба просити дозволу, а по-друге, воно якось не дуже підходить до моєї літературної репутації – з'їхати з оригінальних творів на переклади. Від мене чекають чогось більшого. Роман мій досяг уже 7 розділів, але я зупинився в роздумах, чи не відкинути два останніх з них і чи не повести повість інакше. Не знаю, що ще вирішу. І тут не розминувся я з запорожцями, та воно й добре показати їх світу Божому в різні періоди їхнього життя. Якби мої літературні роботи оживилися, якби я жив у вас під боком! А тут радся зі стінами» [119, 254].

Оволодівши добре італійською мовою, П. Куліш береться за німецьку. Він пише у вересні 1849 року О. Бодянському: „Опанувавши італійську мову, я головну частку своїх зусиль звернув тепер на німецьку, яку так вивчив, що тепер я не залишу її до тих пір, поки вона не визнає мене своїм володарем” [119, 254].

Багато часу П. Куліш віддає літературній праці. 7 січня 1850 р. він повідомляв О. Бодянському: „Я закінчую один роман днями. Він присвячений сучасному російсько-малоросійському життю, а заголовок – Петро Іванович Березин та його сімейство, або люди, які вирішили, що б не стало, бути щасливими. Як то Господь допоможе йому пройти через цензуру” [119, 257].

Восени 1849 року з'явилася надія на переїзд до Петербурга або Москви: „Подають нам з Петербурга сильну надію на переведення до Москви, тільки не віряться, щоб я міг бачити Вас (О.Бодянського – О.К.) кожного дня: це було б дуже гарно! Якщо одержу точні новини, то побачимося в неурочний час. А до того живіть собі в мирі, здоров'ї і добробуті” [119, 256].

Плекаючи надії на переїзд П. Куліш писав дружині, яка на той час перебувала у матері, про свої плани: „Мені тепер надається чудова перспектива в майбутньому, тому що я в усамітненні й у віддаленні від людей, звільнитися від деяких забобонів і бажань. І якщо мені дадуть гарне місце по службі, буду служити. Але не кар'єра до возвеличення, почестей і багатства буде моєю метою. Залишу всі зайві роботи, скину з плечей чиновницькі обов'язки по відношенню до начальства, від усіх безкорисних знайомств і весь свій

час віддам одним мистецтвам; буду вправлятися в живописі набути знань, яких в мене недостатньо, щоб бути художником, займусь скульптурою, музикою; почну читати тільки такі книжки, які будуть насолоджувати мою душу, не засмічуючи розуму; почну вчитися покірливості й умінню ні на що не сердитися. Справді, мені здається, що я таким способом життя і способом думок буду найщасливішим із смертних” [180, 184].

Але невідомо, скільки б ще тягнулася справа про звільнення, якби не подія пов’язана з проїздом царя через Тулу. В найдавнішій біографії письменника під назвою „Жизнь Куліша”, видрукованій у 1868 р. у львівській „Правді”, подається таке пояснення до самого факту його визволення з Тули: „Як пробував Куліш на засланні в городі Тулі, губернатор Козодаєв (людина тяжко добра) порадив йому скомпонувати альбом про царський переїзд. Описав Куліш тульську старовину та ілюстрував свій опис археологічними й іншими акварелями. Імператор Микола звернув увагу на гарну роботу і спитав про артиста, а довідавшись, що це – Куліш, дозволив йому повернутися у столицю. Діялось року 1850-го” [97, 111].

Сам П. Куліш про цю подію так писав О.Бодянському 6 вересня 1850 р.: „Я, слава Богу, здоровий. Здійснив поїздку на Куликове Поле, намалював пам’ятник Димитрію Донському і ще кілька чудових предметів для представлення Великому Князю під час проїзду його через Тулу. Сьогодні все це було йому представлено, при чому і сам я удостоєний був губернатором честі бути представленим їхній Величності. Пам’ятник буде літографовано, і я надішлю Вам один примірник” [119, 259–260].

Першого грудня „канцелярія п. Начальника Тульської Губернії” розпочинає нову справу – „за розпорядженням п. Міністра Внутрішніх Справ про звільнення від таємного нагляду Поліції Губернського Секретаря Куліша і чиновника 12 класу Голікова”. На першому місці в цій справі маємо листа міністра внутрішніх справ, що з ним переслав він тульському губернатору й список осіб, що дістали „височайші милості”.

У листі цьому міністр, звертаючись до губернатора, просить його „зробити з цього предмета належні розпорядження і в свій час донести мені, де буде проживати означений в списку Помічник Редактора Тульських губернських відомостей Пантелеймон Куліш, за чією поведінкою мав до часу таємний нагляд” [97, 141].

У списку зазначено, як „милість”, що її дістав тепер П. Куліш, право „жити і служити скрізь, не виключаючи Малоросії і столиць,

але не визначати по Міністерству Народної Освіти і мати за ним до часу таємний нагляд” [97, 141].

Нарешті здійснилося таке довгоочікуване бажання П. Куліша. Як людина діяльна і вільнолюбива він не міг довго залишатися без необхідних для його душі книгами, мистецтвом.

І 16 грудня 1850 р. П. Куліш пише О. Бодянському: „Нарешті, мій добрий Осипе Максимовичу, я вільний. Мені дозволено жити і служити в Малоросії і в обох столицях. Тепер я їду на свята до Малоросії, а потім туди, де знайдеться для мене місце. По Міністерству Народної Освіти служити мені не дозволено, і я, як такий, що не закінчив курсу в університеті, належу до 2-го розряду чиновників, а для мене, як для того, хто розраховує на службу, дуже важливо бути чиновником 1-го розряду. Чи не можна мені скласти в Москві екзамен на кандидата? Я грецької мови не знаю, латинь знаю мало, але читаю польською, французькою, німецькою, італійською і англійською мовами та дещо пишу.

Чи можна самими знаннями заповнити ті недоліки з програми, чи владнати так, щоб я приготувався в певний термін до екзамену? На все це я очікую від Вас відповіді в Малоросії. Чи не знайдеться у вас для мене належного місця в Москві? Добре було б притулитися мені у Вас під боком. Я дуже хочу вчитися і знаю, що Ви своїм учнем були б задоволені. Порадуйтеся же разом з нами нашому звільненню і напишіть мені, на моє ім'я, в Борзну. Щиро від серця Вас обіймаю П. Куліш.

Дружина моя низенько Вам і Вашій сестрі вклоняється” [119, 280].

Приїхавши до Петербурга, П. Куліш неначебто відродився до життя; все уявлялося його життєрадісному погляду в яскравому світлі. Він тішився перебуванням у столиці, знятою квартирою і всіма новими меблями.

Все те, чого не вистачало в Тулі, а саме спілкування з людьми, що цікавляться наукою, а особливо історією України, нестача книг та інтелектуального товариства, залишилося в минулому. В листах цього періоду відчувається задоволення від здобутого душевного комфорту. Він прославляє переваги інтелектуального життя в столиці, погоду і навіть вдалі дрібні вчинки: „Ми насолоджуємося. Яке сонце світить в наші вікна і віддзеркалюється на книжках і на стінах тінями плющів! Ця осінь буде пам'ятною для Петербурга... У книжковому царстві я йшов і купив кілька дуже потрібних книжок і до того ж дешево” – пише він В. Білозерському [180, 186].

П. Куліш був задоволений новими умовами і обставинами життя, що спонукало до активної і службової діяльності. За підтримки А. Кочубея і П. Плетньова він був влаштований на роботу в департамент сільського господарства, про що повідомляв О. Бодянському в квітні 1851 р.: „Я, нарешті, знайшов місце в Департаменті Сільського господарства Міністерства державного майна. Мене прикріпили для посилення Департаменту, надавши посаду редактора в статистичному відділі та його платню (715 крб.срібл.), яку сподіваюсь одержувати з травня, а може й з червня. Переклади дають мені поки дуже мало коштів. Сподіваюся одержати роботу для Географічного Товариства” [119, 261].

П. Куліш постійно вдосконалює свої знання іноземних мов. Весною 1851 р. він відвідував „англіканську церкву для вдосконалення англійської мови”. А в серпні цього ж року він пише О. Бодянському: „У Петербурзі я почав вивчати іспанську мову, і тепер уже майже все розумію без лексикона Дон-Кіхота, а історичні книжки, так і подавно. Але практичного застосування своїм мовним знанням ще не знайшов. При всіх моїх намаганнях, я все ще не набув права або можливості надсилати до будь-якого журналу переклади і живу тільки на заробітну” [119, 263].

В пошуках заробітку П. Куліш змушений вдатися до певних хитрощів, запропонувавши свої послуги перекладача журналу „Москвитянин”. Він звертається до М. Погодіна, пишучи про себе в третій особі: „Один мій знайомий знає польську, французьку, німецьку, англійську, італійську та іспанську мови в такій мірі, що може з кожної з них перекладати російською; російською ж мовою він володіє досить добре і вже випробував своє перо для друку. Знайомий цей пропонує «Москвитянину» свої послуги на відомих умовах; але не бажає підписувати своє ім'я під перекладами і поступається цією славою, кому Ви вважатимите за потрібне. Якщо «Москвитянину» потрібний такого роду співробітник, то прошу надіслати на моє ім'я статті для перекладу, або – якщо книжку легко добути – вкажіть, яку треба перекласти. Я можу поручитися не тільки за вміння мого знайомого передавати іноземну мову, але й за швидкість роботи і за акуратність у зносінах” [141, 24].

Намагається П. Куліш друкувати і свої твори, але цензура стає на перешкоді. „Не йдуть мої літературні справи, – повідомляє він М. Погодіну. – За «Березина» («Петр Иванович Березин и его семейство»), якого я збирався після схвалення цензурою, надрукувати в «Москвитянині», я одержав догану і повинен був розлучитися з ним

навіки. Це нехай залишиться між нами, тому що на догані написано «Таємно» і я єдине для чого повідомляю Вам про це, щоб Ви не губились в здогадах, чому я не виконую даної Вам обіцянки. «Северяки» мої, здається, ні в якому разі не можуть озброїти проти себе цензуру; але я ще не відійшов від завданого мені удару і не знаю, коли їх закінчу. В чеканні мого натхнення і дозволу друкуватися, прошу Вас як і раніше надсилати мені «Москвитянина» й бути переконаним, що я рано чи пізно віддячу Вам за нього своїм співробітництвом» [141, 23].

Служба здавалась неважкою, але у Відділенні, на час вступу П. Куліша на посаду, справи виявились занедбанними, отже постала потреба привести їх „до ладу і спостерігати за працею підвідомчих чиновників”. Довго не міг П. Куліш звикнути до переваг свого нового становища, відчуваючи ним певне захоплення. Бажання працювати охопило його з надзвичайною силою. Він успішно займається службою, читає твори всесвітньої літератури, знаходить час для гальванопластики, малювання. При цьому не забуває про побутові дрібниці, присвячуючи крихти вільного часу поліпшенню скромного домашнього комфорту, облаштовуючи все на свій смак. У кожному рядку листів, писаних рідним і знайомим, відчувається, що людина ожила, природна енергія знову завирувала в ньому, що допомагає захоплювати й оточуючих. Під впливом П. Куліша дружина багато читає, вивчає французьку мову, а сам він ще в Тулі енергійно зайнявся вивченням італійської, знаходить час для вивчення англійської, йдучи у цьому як за власним покликанням, так і за порадами М. Костомарова, який, крім того, заохочував його до вивчення стародавніх мов. У листі М. Костомарова до Віктора Білозерського знаходимо такі рядки: „Якщо будете писати до Куліша й Василя Михайловича, передайте обом моє щире бажання великого земного щастя і власного вдосконалення, та, крім цього, Кулішу раджу зайнятися стародавніми мовами, особливо грецькою. Пантелеймон Олександрович, безумовно, створений для витонченої літератури, тому краще не може він використати свого заслання, як для створення смаку, який нічим так не поліпшується, як правильним вивченням античності і читанням вікових творів, що справедливо заслуговують на подивування народів” [106, 133].

Отже, П. Куліш, який чудово знав російську й українську мови, а також польську, німецьку, французьку, латинську, італійську, англійську, єврейську та іспанську, прислухався до поради М. Костомарова і вирішив вивчити грецьку мову. Але для цього йому

потрібен був учитель, і він просить просить О. Бодянського скласти йому протекцію до вчителя Косовича: „Якщо можна, прошу Вас порекомендувати мене в учні і попросити виявити до мене його особливу увагу” [119, 263].

У грудні П. Куліш повідомляв О. Бодянському про свої успіхи у вивченні грецької мови: „Тепер служба займає у мене значно більше часу, ніж раніше. Це заважає моїм домашнім заняттям, і я просуюсь у вивченні грецької мови (за методою Робертсона) дуже повільно. З Косовичем я не познайомився, тому що маю знайомого грека, який в будь-який час до моїх послуг. Не знаю, коли я буду спроможний з'явитися на екзамен, але, сподіваюсь, пізно не буде ніколи?” [119, 263–264].

Бажання П. Куліша вивчати іноземні мови просто вражає. Володіючи кількома європейськими мовами, латиною, вивчаючи грецьку, він виявляє інтерес до арабської мови. Очевидно, О. Бодянський не поділяв таких захоплень П. Куліша, радячи довести одну справу до кінця, а потім братися за іншу. „Вам не подобаються мої заняття арабською мовою – писав він О. Бодянському в кінці 1851 р. – Це так, до слова. Випадок закинув мені кілька арабських книжок і мені хотілося дізнатися, про що в них ідеться. Тепер я читаю і кручу носом, і не знаю, чи звикну колись до використання цього дурманного зілля” [119, 264].

У 1852 р. в „Отечественных записках” П. Куліш опублікував без підпису цикл своїх статей „История испанской литературы по Тикнору”. В цей час він пише автобіографічні повісті „История Ульяны Терентьевны” та „Яков Яковлевич”, а також закінчує писати роман „Алексей Однорог”. Цей історичний твір П. Куліш почав писати ще в 1849 році, перебуваючи на засланні в Тулі і в початковій редакції він відомий як „Северяки”.

У серпня 1852 р. він скаржиться М. Білозерському: „Я стільки всього переробив, що мені необхідно відпочити. Якщо я не відпочину, то сили мої лопнуть, або у крайньому разі втратять свою пружність. Тому я їду в Малоросію і проживу там кілька місяців у роботі, для мене не обтяжливій, як, наприклад, у вивченні грецької мови, яка мені необхідна для екзамена” [194].

Так, саме тоді, в 1852 р. у П. Куліша визріває думка скласти екзамен на ступінь магістра, а пізніше – кандидата. Однак цьому не судилося здійснитися. Про свій задум він нікому не говорив, крім близьких рідних. Щоб підготуватися йому потрібна була довга відпустка. „Я збираюся, – писав він у серпні 1852 р. О. Бодянському,

– перейти на службу до Чернігова з тим, щоб вважаючись якимось позаштатним чиновником, приготуватися у селі до екзамена і потім шукати роботу, яка відповідала б моїм знанням. Скоро сподіваюсь одержати відпустку і буду проїжджати через Москву” [119, 264].

Проте обставини складаються інакше. У серпні 1852 р. він пише: „Не відпускають мене з Петербурга, тобто не пускають на довгий час, на який я хотів поїхати; а я збирався не повертатися на службу до тих пір, поки не одержу в крайньому разі ступеня магістра, що для мене було б не дуже важко до одержання ступеня кандидата” [220].

Звісно, що ступінь магістра, а потім кандидата мали б велике значення для подальшої кар’єри П. Куліша: „Тоді б я з’явився до Петербурга з новими правами, і службові мої справи пішли б значно швидше” [220].

Восени (у вересні – жовтні) 1852 р. Кулішу все-таки вдалося з’їздити в Україну. Але це була просто короткочасна відпустка, яка не давала можливості здійснити задумане. Вони з дружиною відвідали її батьків. Під час цієї подорожі він провідав М. Максимовича в Полтавській губернії на Михайловій Горі. „Я прожив у нього, – писав П. Куліш, – три доби. Чудова місцевість”. П. Кулішу надзвичайно сподобалася Полтавщина і він вирішив навіть купити землю у М. Максимовича. Про це він писав О. Бодянському в жовтні 1852 р. з Борзни: „Він (Максимович – О.К.) продає мені 9 десятин нагорної лісової землі, і я збираюсь з весни створити біля нього колонію, переселивши туди півтори душі своїх селян. Туди буду приїздити із столиці, щоб відпочити, а під старість заспокоюся у цій сільській тиші” [119, 265]. Та, як відомо, пізніше він відмовився від цього задуму, купивши хутір в іншому місці.

Під час поїздки в Україну, П. Куліш заїжджав у Ніжин до Тулова, цікавився археологічними матеріалами, які той знайшов під час розкопок.

Як бачимо, поїздка в Україну була досить насиченою різними зустрічами, роботою, про що П. Куліш пише у жовтні 1852 р.: „у Малоросії я досить багато працював, але залишатися тут більше не має для чого. Я їду в столицю один, з тим, щоб у травні поїхати туди, куди захочу” [119, 266].

Отже, на початку листопада, залишивши дружину в Мотронівці, він уже повернувся до Петербурга. По дорозі П. Куліш заїжджав до Москви до О. Бодянського, у якого зустрічався з різними людьми, в тому числі і впливовими. Очевидно, йому була запропонована посада

в Москві, бо повернувшись до Петербурга, П. Куліш писав 8 листопада 1852 року: „На жаль, Осипе Максимовичу, я повинен залишитися мешканцем Блатенська. Яке б місце не знайшлося для мене в Москві, розум підказує мені залишитися в Петербурзі. Я в цьому відразу переконався, як тільки сюди приїхав. Може, з часом можна буде служити і в Москві, заради мого здоров'я, яке страждає від петербурзького клімату. Але тепер нічого й думати про це. Повідомте запискою або на словах І.С. Нехай його турботи про мене залишаться тільки доказом його шляхетної симпатії. Я рішуче залишаюся у Петербурзі і пробуду тут до весни” [119, 266].

П. Кулішу ось-ось мали надати вищий чин, що дало б можливість жити краще і вільніше. Однак, його подання на присвоєння вищого чину не мало успіху. З цього приводу П. Куліш писав М. Білозерському 17 листопада 1852 р.: „Тепер скажу Вам те, що не повинні знати інші. Танєєв⁴ так представив мене до чину, що Государ написав: «Не переводити». З цього впливає, що я повинен служити до тих пір, поки Государ погодиться на мій перехід. Левшин⁵ вважається людиною настійливою і має намір попросити міністра з часом особисто доповісти про мене Государю, як про чиновника, корисного для Міністерства. Я ледве знову не потрапив до Статичного Відділу, але нарешті він перестав стояти Харібдою на моєму шляху. Директор дозволив мені бути чиновником для посилення при Департаменті, доки що-небудь можна буде для мене зробити. Я опинився випадково сусідом правителя канцелярії його, і він навчив мене, як стати чиновником в особових дорученнях при директорі – єдина посада, яку я бажаю тут зайняти. Одне погано, – що я маю служити якийсь час без зарплати, але весь мій час належить мені. Я займаюся тільки іноді – і то в себе вдома – розглядом якоїсь справи з предмета освіти в Міністерстві Державного майна... Тим часом Нордстрьом⁶ радить мені подати доповідну записку Л.В.Дубельту⁷ про моє переведення, що це буде мати успіху” [219].

П. Куліш дуже сподівається на позитивне вирішення питання щодо його службового становища, що безсумнівно змінило на краще матеріальний, а, отже, і моральний стан сім'ї. „Цей рік обіцяє мені, – пише він, – більш незалежне існування і не таке важке, як минулий. Я

⁴ Танєєв Олександр Сергійович – керуючий департаментом цивільного відомства при I відділенні імператорської канцелярії.

⁵ Левшин Олексій Аркадійович – директор департаменту рільництва Міністерства державного майна.

⁶ Нордстрьом Іван Андрійович – чиновник III відділення

⁷ Дубельт Леонтій Васильович – генерал-лейтенант, начальник штабу Окремого корпусу жандармів, керуючий II відділенням

навіть упевнений, що мені дадуть відрядження оглянути якісь навчальні заклади Міністерства Державного Майна, і я, краще сказати ми, – ми з'явимося весною у Малоросію” [219].

Час ішов, а справи з підвищенням чину не просувалися. До того ж П. Куліш дуже важко переживав самотність без дружини, яка на той час була у матері. „Головне, що коли сумую, то нічого не можу робити, – пише він до М. Білозерського 6 грудня 1852 р., – втрачаю енергію і відчуваю себе поганцем. Працюю небагато, а то все ходжу по кімнатах, дивлюся на проїжджаючих Великою Морською... Мало, однак, мене це розраджує, і мені здається, що я ще більше сумую, стежачи за гомінким вуличним рухом” [238].

У 8 номері „Современника” за 1852 рік під псевдонімом „Николай М.”⁸ було надруковано автобіографічну повість П. Куліша „История Ульяны Терентьевны”. Цей художній твір привернув увагу літературного оточення. Так, у своєму щоденнику Л. Толстой записав 29 вересня 1852 року: „Читав новий «Современник»; одна гарна повість, схожа на моє «Дитинство», але не зовсім” [25, 156].

У 10 номері „Современника” за цей же рік була вміщена друга Кулішева повість „Яков Якович”. Про цей твір висловив свою думку І. Тургенев в листопаді 1852 р. у листі до Некрасова: „Ось моя думка про жовтневу книжку «Современника». По-перше, я прочитав «Якова Яковича». В авторі є талант, але невеликий і ненадійний...” А в кінці листа висловлює надію: „Але все-таки «Я.Я.» повість гарна і якщо автор молодий – випрацюється... Напиши, хто він такий” [103, 5–6].

Разом з тим такі часописи, як „Москвитянин”, „Отечественные записки” дали досить високу оцінку згаданим творам П. Куліша.

На думку самого П. Куліша його твори „збуджували в петербурзького люду багато суперечок за і проти, що повинно слугувати передумовою успіху” [119, 267].

У дванадцятому номері „Современника” за 1852 рік та першому і другому номерах за 1853 р. надруковано великий історичний роман П. Куліша „Олексій Однорог”. Взагалі Кулішеві належало, як зазначає В. Петров, почесне місце між авторами, що друкувалися в „Современнику”. Принаймні в другій половині 1852 р. з 568 сторінок 1-го відділу (відділу оригінальної белетристики) 246 сторінок припадає на Кулішеві твори, тим часом як на інших чотирьох авторів тільки 322 [103, 4]. А за два місяці 1853 р. (січень і лютий) було

⁸ Куліш друкував свої твори під прізвищем Макарова Миколи Яковича – приятеля Куліша (наприкінці 40-х років – директор Московського-Тульського банку, у 50-х рр. – чиновник у Петербурзі, згодом член ради міністрів фінансів, таємний радник), який погодився, аби Куліш використовував його прізвище, підписуючи свої твори.

надруковано 10 творів. „Так як ви цікавитеся, що робить Ваш приятель, то доводжу до Вашого відома, – писав П. Куліш О. Бодянському, – що в 1-й книжці «Современника» його перу належать: «Прогулка по Петербургу и разборы книг: 1. Живописный сборник, 2. История Морского корпуса, 3. Изюмский полк, 4. История Семеновского полка, 5. История Саперного Батальона, 6. Шхеры, 7. Приворотное зелье, 8. Богатая невеста, 9. Влюбленный в самого себя; а в другій – Иностранные известия. Для третьої книжки він також пише цей фел’стон” [119, 267–268].

Заохочений таким успіхом, П. Куліш активно працює над новими творами. Зокрема, він пише повість „Волшебный серп”.

На початку грудня 1852 р. письменник захворів на холеру і мусив увесь початок грудня безвихідно просидіти вдома. Постійне перебування у приміщенні на самоті, чекання дружини, яка ще з Мотронівки до Петербурга не повернулася, відчуття перевтоми од праці, – все це, певна річ, псувало йому настрої, пригнічувало, випалювало енергію, викликало нудьгу. „Іноді читаю, розгорнувши книжку посередині, іноді намагаюся працювати і можу примусити себе зайнятися протягом трьох годин своїм ремеслом, іноді – і це найкращі хвилини – пишу. Зате дістається моїм героям і героїням, а ще більше дістається моїм читачам (якщо це буде надруковане). Вони обов’язково проникнутья моєї хандрою і викопають зі свого минулого найсумніше, що тільки в них ховалося. Мораль моя озброєна зубами: вона буде гризти серце читачу – в цьому я переконаний” [238].

Похмурого настрою додавала службова невлаштованість, породжувала почуття невпевненості, викликала турботу про майбутнє. „Невже людина все життя повинна так хвилюватися і ніколи не заспокоїться? – пише він в одному з листів. – Поїду в Баляси, обмежуся найпростішим селянським життям, перестану прагнути до ідеалу, і тоді тільки, може, буду задоволений своєю долею. Однак і безлюдність страшна” [238].

Настрої залишити Петербург все більше охоплюють його. В лютому 1853 р. він заявляє дуже категорично О. Бодянському: „Знаєте, що я хочу робити? Поїхати з Петербурга назавжди – у крайньому разі надовго” [119, 267].

Друзі намагалися допомогти П. Кулішу з працевлаштуванням. Наприклад, С.Т. Аксаков клопотався про нього в Москві, але П. Куліш був налаштований повернутися в Україну дуже категорично. Він писав в березні 1853 р. С.Т. Аксакову: „Від усієї

душі дякую Вам за Ваше бажання надати мені місце в Москві. Якби Ви і досягли успіху в ньому, то я не зміг би скористатися Вашими турботами. Я їду на постійне проживання в Малоросію” [176, 695].

Те саме він пише у квітні 1853 р. М. Білозерському: „Мені охота зовсім залишити службу, і, якщо справи мої в Малоросії підуть добре, на що я сподіваюсь, то я поїду взимку до Петербурга тільки в гості, та й то це навряд чи буде треба” [240].

Очевидно, М. Білозерський не підтримував такі настрої П. Куліша і рекомендував йому продовжувати шукати вихід, не полишати Петербург, набратися терпіння і рухатися вперед, як людина перспективна і великого творчого таланту. Але П. Куліш був настільки охоплений розчаруванням, що відповідав на його поради: „Ви говорите про кроки вперед, але якби мені вдалося їх зробити, то навряд чи вони не були кроками назад. Мені нічого чекати від служби, до якої я неспроможний” [240].

Реалізацію себе як особистості він тепер бачить не на державній службі, а в літературній творчості: „У мене в запасі залишився тільки один ресурс – мої літературні здібності. Якщо й тут нічого не візьму, тоді мені залишається тільки заробляти власними руками (з незначною допомогою голови) шматок хліба і провести залишок життя в читанні кращих письменників” [240].

Але причиною розчарувань і бажання залишити Петербург була не лише службова невлаштованість. А, мабуть, і розчаруванням тим товариством, яке тоді перебувало в Петербурзі. П. Куліш з цього приводу, зокрема, зазначав: „З товариством, до якого ми належимо, ми розлучені значною нерівністю станів, місць і поглядів на речі. Повертаючись додому, ми тільки сміємося над людськими дивацтвами і упередженнями, а коли треба в кого-небудь бути – це завжди є нам пожертвою часу і свободи. Трохи є винятків, – може одне, але й те не на Васильєвському острові” [240].

Були й інші причини, що спонукали П. Куліша повернутися в Україну. В листі від 23 березня 1853 р. він так пояснював своє бажання оселитися в Україні: „З того часу, як мене призначили в повітове училище для витверджування напам’ять посібників, виданих «за наказом імператриці Катерини II», а було мені тоді років сім – я не бачив жодної малоросійської весни в селі. В той час, коли мені слід було дихати запахом троянд, я дихав вуличною пилюкою, і замість солов’їних пісень слухав «учительське пояснення Якова Яковича». З кожним новим періодом мого життя, я переходив у новий, більш менш тісний ящик, то як грайлива миша, то як серйозний кіт. Про

весну з її чудесами я чув тільки в казках, а власні спомини уявлялися мені у вигляді сну. Давно вже мрію я про вільне розпорядження своїм часом, але завжди мені щось заважало.

Нарешті, я знехтував усіма так би мовити розумними розрахунками і вирішив провести хоча б кілька років життя польському. Я б цього не зробив, якби в мене було краще здоров'я; а то мене переслідує думка про майбутній жаль у передсмертних муках серед болота, далеко від батьківщини, від її неба і зелені. Мало є людей, які, знаючи мої невеликі прибутки для життя та інші обставини, не назвуть мене легковажною людиною. Повністю з ними погоджуюсь, та жити все одно хочеться... Але я поїхав через причину, яка заважає мені заїхати до вас на село.

Я поспішаю застати в Малоросії початок весни. Хто знає, скільки разів мені ще доведеться її побачити! Отже, зрозумійте мене і не засуджуйте за невиконання моєї обіцянки. Якщо мої справи підуть добре, то я буду мати ще не одну можливість заїхати до вас в Абрамцево” [176, 696].

На початку 1853 р. П. Куліш розриває зв'язки і з „Современником”. Приводом для цього розриву, формальною причиною були матеріальні непорозуміння з редакцією. Обставини, що сприяли цьому розриву, П. Куліш у листі від 1-го травня до М. Білозерського описує з такими подробицями: „4-а книжка «Современника» вийшла тут близько 20-го числа, через безпутство редакторів, які годяться тільки на те, щоб бути шевцями, та й то не столичними. Коли Н.М. (псевдонім П. Куліша – О.К.) був хворий і написав їм про це записку, просячи надіслати давно заборговані гроші, вони про гроші відповідали так, нібито без них легко обійтися, а між тим надіслали нові роботи. Це його так розізлило і він не тільки не прийняв нові доручення, а й повернув старі. Після цього вони не бачились і Н.М. радий вирвати в них те, що вони йому заборгували, і перервати з ними всі угоди. Чи можна довірятися в грошових справах на п'яниць, картюжників і гуляк, які, одержуючи по 6000 крб. срібл. чистого прибутку від журналу, настільки скрізь винні, що в одного брошуроторгівця за ними числиться за минулий рік більш як 600 крб. срібл. і він не знає, що з ними робити? Тим часом журнальна робота на замовлення настільки остогидла нашому приятелю; він хоче відпочити, освіжити голову і зайнятися більш розумною діяльністю, на власний розсуд!” [213].

Отже, тепер П. Куліш мріє остаточно залишити Петербург, купити землю і оселитися на хуторі. 8 квітня 1853 р. він пише до

М. Білозерського: „В Полтавській губернії знаходиться для нас гарний шматок землі, який я куплю в цей приїзд, збудую хутір і живу самітником” [240].

„Думка про хутір. – зазначає В. Петров, – була підсумком розчарування в місті, усвідомлення краху своїх службових і журналістських змагань, усвідомлення свого безсилля. Вона була підсумком ліквідаторських настроїв” [103, 31].

Про такі свої настрої більш докладно П. Куліш оповідав М. Білозерському 15 квітня 1853 року: „Від служби мені очікувати нема чого, тому що мене задовольнило б тільки «завидне» місце, яким для мене ні в якому разі не може бути навіть місце начальника відділення, недоступне для мене за можливих протекцій. Значно більше задовольнить мене незалежна бідність, якої я нарешті досяг. Книжки у мене є; на хліб і одяг моїх прибутків завжди вистачить; я навіть не буду спроможний дозволити собі різні вчені та аристократичні примхи. Чого ж більше? Багатство – справа відносна...

У столиці, зрозуміло, я одержав би значно більше прибутків, але я працював би для себе мало, а більше для хазяїна моєї квартири, для візників, для шевців та різних інших осіб, які багатіють завдяки нашому марнотратству.

Тим часом я дихаю болотним повітрям, рідко бачу голубе небо, мало насолоджуюсь зеленню – і то штучною і бідною; страждаю від термінових робіт і не поновлюю свої сили приємними сільськими лінощами. Про чини я не турбуюся – мені було б жалко платити за них гроші; кар’єра моя полягає тільки в розвитку моїх здібностей, але працюючи як поденник, я гальмую власний прогрес; відчуваю, як тупію і втрачаю поетичну свіжість почуттів і уяви. Ні! Тікати, тікати звідси, хоча б задля того, щоб слухати шум чудових лісів і дихати цілющим повітрям. Життя коротке; воно раптом може перерватися, і як має бути сумно озиратися на пройдений шлях по такому тонкому й шкідливому болоту. Легко говорити «необхідні кроки вперед», але як тяжко їх робити на шкоду кращим втіхам буття, жертвуючи для підвищення по суспільній драбині молодістю, здоров’ям і поезією. Смерть страшніша за громадянську низість і бідність, а мені потрібно що-небудь вибрати, і я обираю останні умови” [246].

Усю весну 1853 р. П. Куліш думками і планами в Україні. „Ми збираємося в дорогу для того, – пише він у квітні 1853 р. О. Бодянському, – щоб прожити в Малоросії літо, зиму і літо: це мінімум, а може і зовсім там оселимося. Збирання наше буде довгим, тому що ми відсилаємо в Малоросію свої кращі меблі, книжки і різні

речі...

У мене в сільській самотності буде досить порядна бібліотека, і я сподіваюсь провести час у Малоросії з більшою користю. Необхідно заповнити прогалини пам'яті, яких багато” [119, 270].

У травні про те саме він пише М. Білозерському: „Ми сподіваємося зажити по-простому, прекрасно, обмеживши прийом гостей тільки суботами та іноді виїжджаючи самі” [241]. У тому ж листі далі: „Готуюся багато малювати в Малоросії і теслювати.

Зробіть мені ще одну послугу: принесіть мені сухого липового дерева для двох шаф для книжок... Мені потрібен також верстат у повному розмірі з ящиками для інструментів...

Кімнату перед моїм кабінетом я перетворюю на майстерню до тих пір, поки всі мої меблі будуть доведені до ладу; але потім Віктор Михайлович обіцяє обладнати для майстерні інше приміщення. Тоді ця кімната буде поклеєна шпалерами і перетвориться на робочу для обробки картин, для живопису тощо” [241].

Влітку 1853 р. П. Куліш купив землю у М.Т. Симонова (Номиса) на хуторі Заріг біля Оржиці Лубенського повіту, яку називав Батівщина. Що ж являв собою цей хутір?

З цього приводу П. Куліш писав так: „Під хутором розумію кілька козацьких поселень біля річки, яка, висихаючи поступово перетворилася на сінокоси, значні плавні очерету, і заросли вільховим лісом. До неї підходить і наш «грунт», відділений від належного нам степу тільки дорогою. Грунт цей являє собою прирічкове підвищення, покрите старим садом. Між густих вишень, слив, яблунь і груш місцями височіють старі дуби і срібні тополі разом з іншими лісовими деревами...

Проте, середина ґрунту, яка колись була зайнята будівлями помешкань, являє собою відкриту гору, з якої відкриється свого часу вид на плавні неіснуючої більше річки, і на ліс, що сходить за нею, спускаючись до степу. Все це разом складе не менше шести десятин землі, що призначена для будинку” [236].

П. Куліш був задоволений і тим, що землю вдалося купити дешево. „Що стосується платні, – пише він О. Бодянському, – то про неї і говорити нема чого, тому що все це куплено в людини досить близької, для якої більше важливо прислужитися, ніж продати землю. У вересні поїду влаштовувати помешкання для селян. Зиму, скоріше за все, проведу в Петербурзі, або в Москві. А весною треба будувати будинок. В осінню поїздку на хутір (його вже названо Зарог, спільне від поєднання з козацькими хуторами) побуваю і в

Стороженка” [119, 274].

„Тепер ми назавжди забезпечені борщем, варениками та іншими предметами першої необхідності”, – хвалився П. Куліш перед М.Д. Білозерським [189].

Купчої одразу не можна було скласти й треба було деякий час зачекати. Отож П. Куліш із дружиною вирішили з Лубен поїхати тим часом до М. Максимовича на Михайлову Гору, а так само завітати й у Мошни, щоб подивитися на парк кн. Воронцова, що його описав був М. Грабовський у статті, надрукованій в Кулішевім перекладі з польської мови в „Современнике”. „В очікуванні виконання судійських форм, – писав П. Куліш до Віктора Білозерського 26 червня, – ми поїдемо на Михайлову Гору і в парк князя Воронцова, про якого Ви можете прочитати в № 4 «Современника» в статті Грабовського⁹” [103, 35–36].

Про це П. Куліш писав і М. Білозерському: „Ми їдемо далі на північ, щоб побачити Михайлову Гору і Мошенський парк князя Воронцова. Не сваріться на нас за тривалу відсутність. Нами керують не одні художні нахили, але про це краще розповімо на словах” [189].

Настрій П. Куліша цього періоду В. Петров характеризує так: „Вирвавшись з Петербурга, приїхавши в Україну, Куліш весь віддався спокоєві, що огорнув його натомлену душу. Свою заспокоєність, свій спочинок він хоче укласти в те, що говорили ще давні античні мислителі про спокій, про атараксію, про відсутність і обмеження бажань та потреб, як джерело щастя, про чисте й просте почуття, як здійснення найвищої радості, приступної для людини” [103, 37].

З великим захопленням П. Куліш описує це становище відходу з активного життя в споглядання природи й забуття, солодкість заспокоєння од сердечної боротьби в злитті з природою, коли нічого не бажаєш, нічого не пам’ятаєш, ні про що не жалуєш, коли лишається тільки чисте просте відчуття буття. „А що за чудовий клімат в цій стороні. Тутешнє повітря містить в собі щось схоже на пушкінський «ключ забуття», який «...слаще всех жар сердца утолит».

Ідеш степом по дорозі, рівній як стіл, дихаєш на повні груди, довірливо дихаєш, і – нічого не бажаєш, відчуваєш тільки, що життя, тобто просте відчуття буття, найдорогоцінніший дарунок Проведіння, джерело всіх радощів, всіх поетичних рухів серця. Це усвідомлюєш постійно, під впливом життєдайного руху степового повітря і повної сваволі в своїх діях” [189].

⁹ Куліш опублікував переклад статті М.Грабовського „Парк князя Воронова в киевской губернии” (Современник. – 1853. – № 4. – С. 242-257)

П. Куліш має єдине бажання – злитися з природою, забути все, віддатися забуттю.

Тут, на Лубенському степовому хуторі, знайшов П. Куліш усю повноту здійснення пустельної безмовності: „Навколо пустеля і тиша. Тут можна замислитися глибоко – ніщо не завадить. Їдемо далі десять, двадцять, п’ятдесят верст – тільки небо та земля” [236].

Хутір Заріг П. Куліш називає „обітованою землею”. Його мрія про хутір це – відгомін романтичної теми „острова”, що її ми знаходимо мало чи не в усіх російських і західно-європейських поетів 20–30-х років, відгомін твердження, що „там за далечінню негоди є блаженна країна”. Тему „Острова блаженних” П. Куліш двічі розвинув, спочатку в „Чорній Раді” (перша редакція в „Современнике” в описі Череваневого хутора), а потім в „Олексії Однорозі”, де цілу частину присвятив оповіданню про „чудовий острів”, де все так мирно і спокійно, тоді як навкруги земля кипить бідами” [146, 10].

Первісну єдність з природою порушено, втрачено щастя внутрішньої цільності; місце гармонії заступила дисгармонія. Проте спілкування з природою повертає людині все, що вона втратила колись, „зрікшись простої природи”. Тільки перед лицем природи, зливаючись з природою, відмовляючись од бажань, людина, за Кулішем, живе живим, здоровим, красивим натуральним життям. У степу, в селі й на хуторах, де тільки небо та земля, люди живуть так, як живе природа. Прекрасне – все природне, що не виходить за межі натурального й стихійного, простого, чистого почуття буття. Треба одкинути цивілізацію міст і знайти щастя в повороті до первісного” [103, 38].

Хутір заступив собою всі інші бажання, він зробився його метою. Хутір обіцяв йому „незалежний шматок хліба” і радість того, що „він може їсти власні вареники і пити власні наливки”. „Власні вареники”, як вираз хутірського життя, о цій порі, коли П. Куліш хотів зробитися дрібним поміщиком у глухому степу, були для нього межею мрії. В ньому прокинулися давніші нахили й звички, що він їх успадкував від своїх батьків, містечкових на Сіверщині заможних козаків, нахили, притлумлені роками вчителювання, служби й літературної праці. Тепер йому захотілося піти від міського життя, від ускладненості урбаністичних відносин, що їх тягар у великому місті почував на собі П. Куліш, і повернутися до хутірського натурального господарства, де все своє, де – так здавалося йому 1853-го року – немає боротьби і панує бажаний соціальний спокій загального

вдоволення, де, хоч і є деякі контрасти злиднів і багатства, та вони тільки потрібний аксесуар, що відтіняє картину суспільної ідилії.

П. Куліш у захваті від „беспечної неправильного життя з відкритою душею”. Його вабить „глушина, з якою не в силах впоратися порядок”.

„Необхідно повертатися іноді до первісної дикості душі, тікати хоча б на короткий час «на берега пустынных волн, в широкошумные дубравы». Наскільки я поет, настільки і для мене це складає настійну потребу життя” [103, 40].

Провідавши М. Максимовича на Михайловій горі біля Канева, погостювавши трохи в нього, П. Куліш повернувся до Лубен і залишився тут на два дні „справ заради судійських”. Після того, як були оформлені всі документи на купівлю землі і оглянуто хутір, Куліші направилися в Мотронівку до матері, куди прибули 11 липня 1853 р. Весь липень і серпень та частину вересня П. Куліш провів у Мотронівці. 30 липня 1853 р. він писав до М. Білозерського: „Я всі ці дні у захваті читаю. В Мотронівці мені дуже спокійно” [232].

Душевний стан П. Куліша у червні – липні 1853 року можна визначати його ж словами: „Це чудовий стан душі – не бажати нічого” [103, 37].

З листування з О. Бодянським та М. Білозерським бачимо його коло інтересів цього часу. П. Куліш остаточно віддався науковій праці, збирав етнографічні матеріали, розшукував пам’ятки українського письменства, працював над біографією М. Гоголя. Ще у серпні 1853 р. він писав О. Бодянському: „Хочу скласти щось на зразок повної біографії Гоголя (з гробовим мовчанням про А-вих). Майте це на увазі і порозпитуйте, в кого доведеться, як і де жив Г. за кордоном” [119, 277].

26 серпня 1853 р. повідомляє М. Білозерському: „Я радий залишитися сьогодні вдома, тому що мене дуже цікавить біографія М. Гоголя і межі її розсуваються все більше і більше” [196].

Справді протягом 1853 р. П. Куліш посилено працює, розшукуючи і збираючи листи М. Гоголя, маючи на меті написати його біографію. Він пише О. Бодянському: „У мене зібралось десятки три-чотири листів Гоголя, які становлять найцікавіші сторінки в моєму творі” [120, 450].

Продовжуючи пошуки листів М. Гоголя, П. Куліш познайомився з родиною великого письменника, з якою потім потоваришував. В одному з листів П. Куліш писав: „Мати Гоголя віддала свої записи про сина; дехто, хто знав Гоголя, погодилися

описати свої з ним зустрічі” [180, 203].

У Москві після смерті М. Гоголя у шафі знайшли сторінки розірваного рукопису, які виявилися його листом до В. Белінського, виписки з атестацій М. Гоголя в шкільні роки, зроблені в класних журналах наставниками. Мати М. Гоголя надіслала П. Кулішу деякі рукописні записки з повістей М. Гоголя і ознайомила з комедіями батька письменника.

Крім того, він одержав чимало листів від різних осіб до М. Гоголя і „26 великих листа у вигляді щоденників Гоголя, написаного однією досить близькою і улюбленою його дамою, ім'я якої я не повинен оприлюднювати через повагу до її чудових здібностей розуму і серця”, – писав П. Куліш [120, 459].

Дама ця була, як стверджує В. Шенрок, А.О. Смирнова [180, 202].

Після кожного успіху значно полегшувалася робота із збирання листів М. Гоголя. Так, якось П. Куліш писав до М. Білозерського: „Погодін передав мені частину листів до нього Гоголя, а інші, у міру листування, обіцяв надіслати. Обіцяє навіть написати записки” [180, 204].

Під час перебування в Мотронівці П. Кулішу пощастило записати чимало дум, що з них деякі були зовсім невідомі, про що він писав 18-го вересня з Мотронівки до О. Бодянського: „Днями я їздив до Сосницького повіту і записав 12 великих дум, з яких деякі (про Хмельницького, гетьмана Хвеське Кганже Андибере та ін.) зовсім нові” [119, 278].

Десь у середині осені П. Куліш планував бути в Москві. 18 вересня 1853 р. він сповіщав О. Бодянському, що днів через кілька поїде на свій Лубенський хутір з тим, щоб, повернувшись звідтіля, числа 14 жовтня бути в Москві. „Через 3 або 4 дня я їду на свій хутір і буду обов'язково у Вашого брата. Звідти повернуся не раніше 10, отже в Москві буду близько 14” [119, 278].

Як свідчить листування, спочатку П. Куліш планував зимувати в Мотронівці або в Москві. Ще 23 червня 1853 року у листі до М. Білозерського він повідомляв: „через якийсь час ми повинні будемо повернутися сюди (в Заріг) і розпочати будівництво, яке підготуємо тільки до літнього життя, щоб зиму провести в Мотронівці або в Москві, а весною поставити печі і влаштуватися повністю до зимівлі. Треба також потурбуватися і про переведення сюди людей, як тих, що надані в наше розпорядження, так і тих, на яких подаровано право Надійці. Головне наше місце проживання ще довго буде в

Мотронівці. Ми перевеземо сюди свої речі тільки тоді, коли будинок наш набуде комфортабельного вигляду” [103, 47].

13 липня П. Куліш повідомляв М. Білозерському: „Восени їдемо туди (на хутір Заріг) на час для першого облаштування, а зимувати будемо в Мотронівці. Маю намір з’їздити з Віктором до Києва і бути в Чернігові, але як скоро, ще невідомо” [103, 47].

Та вже через два тижні, 25 липня, плани його змінюються. Він схиляється до думки зимувати в Петербурзі, про що пише О. Бодянському: „У вересні поїду (в Заріг) влаштувати селянські будівлі. Зимувати, скоріше за все, буду в Петербурзі, якщо не в Москві. А весною треба будувати будиночок. В осінню поїздку на хутір... побуваю і у Стороженка” [119, 275].

Кулішева мандрівка до Петербурга вважає В. Петров мала свою спеціальну мету: зібрати гроші на устаткування хутора.

Побувавши наприкінці вересня на своєму хуторі, куди він їздив, щоб розпочати будівельні роботи й підготувати все для остаточного переїзду сюди навесні 1854 року, П. Куліш з Мотронівки в середині жовтня рушив до Петербурга. Прибувши на місце, через кілька днів, 23 жовтня 1853 року він писав О. Бодянському: „Петербург справив на мене надзвичайно живодайний вплив, і я не знаю, коли буду спроможний покинути його назавжди” [119, 280].

Не дивлячись на те, що П. Куліш із запізненням повернувся на службу, начальство не мало до нього ніяких претензій. Служба в департаменті сільського господарства не зв’язувала П. Куліша жодними термінами й якимись обов’язками. Вона йому нічого не давала, так зате нічого від нього й не вимагала. Він писав до В. Білозерського: „З начальством про свою просрочку домовився без будь-яких контроверсій і як і раніше працюю у науковому комітеті” [103, 48].

Відразу після приїзду П. Куліш завершує роботу над біографією М. Гоголя. На рецензію він передає її К. Аксакову через О. Бодянського. „Чи погоджуєтеся Ви особисто передати мій рукопис, попросити, щоб вони зробили все з нього, що можуть, терміново, і потім знову переслати його мені. Справа пішла у мене швидко, так що Ви одержите від мене цілий том” [120, 450].

Вклавши в цю роботу багато сил і розуму свого, П. Куліш оцінює її досить самокритично в листі до О. Бодянського: „Моя книжка написана в найпоміркованішому дусі; я не кажу в ній, що це пес ultra аналізу й синтезу. Боже збав! Я, навпаки, широко розкриваю царину в це поле кожній людині, волу і навіть ослу. Йдіть обробляйте

його і удобрюйте для майбутньої оранки. На доказ цього наведу Вам останню сторінку першого періоду життя поета (вона природно поділяється на три)” [120, 451].

Далі в листі він розкриває метод своєї роботи над цим твором:

„Оце все, що можна було до цих пір зібрати про перший період життя Гоголя. Інший би, мабуть, подав це в більш виразному вигляді й поєднав би різні дрібниці в більш чітку картину; я подаю факти в тому простому вигляді і майже в тому зчіпленні їх між собою, в якому вони були відкриті мною, тому що я переконаний, що це тільки абрис; за яким пізніше будуть нанесені кольори і тіні, і що, якщо наступне внутрішнє життя Гоголя було настільки багатоманітним, настільки багатим розумовими уявленнями, настільки пахуче квітами серця, то корені всього цього треба шукати в темному і таємничому ґрунті дитинства, адже в «організмі дитини ховається вже людина», і перші рухи дитячого розуму нерідко виявляють ті ідеї, для поширення яких геніальна натура покликана у світ. Хоча й багато в мене на перший раз зібрано матеріалів для кожного з трьох періодів його життя, але з цього не випливає, що треба будувати історію його життя як систематично, так і послідовно і заключно розвивається роман або поема. Я тільки покажу читачу різні становища Гоголя в житті й в літературі, різні сторони його побутового і поетичного характеру, наскільки це розкрилося для самого мене із відомих на сьогодні фактів і письмових документів; але далеко ще той час, коли можна буде вимовити останнє слово і коли можна буде в заголовку подібного твору написати «Повна Біографія»” [120, 451–452].

Закінчивши роботу над біографією М. Гоголя, П. Куліш вдався до різної поточної журналістської праці. В напівжартівливих тонах він скаржиться О. Бодянському, що йому задля заробітків доводиться витратити сили свої на чорну роботу, буди „поденником”. Та, дарма що ота його літературна праця була така важка й нудна, що про звільнення од неї доводилося благати небо, все ж таки П. Куліш був дуже й дуже втішений і задоволений з Петербурга. „Неприємні приятелі мої надавали мені різної роботи, від якої та визволить мене небо як тільки можна швидше. Тяжко рубати дрова тому, хто вміє намалювати картину або відлити статую. Але такий наш час, що вірніше за все можна заробити копійку рубанням дров, ніж витворами фантазії – у крайньому разі для мене” [119, 279].

Водночас П. Куліш розпочав цілий ряд нових літературних праць, до числа яких належали різні компіляції з німецьких, англійських, французьких і польських, з яких найкращою не можна не

вважати його „Историю испанской литературы”.

Як ми вже згадували, іспанською мовою він займався ще з 1851 року і тоді ж почав вивчати іспанську літературу, читаючи „Дон-Кіхота” та іспанські історичні твори. Крім того, він багато перекладав з різних іноземних мов.

У цей період П. Куліш був дуже задоволений з продуктивності своєї праці. „Що стосується кабінетної (частини), то тут я сам і їздець, і станційний наглядач; зупинок у мене не буває і я пробігаю за добу таку відстань, яку сам собі намічаю. Справа йде у мене жваво, і Ви скоро будете мати відомості про мої нові труди”, – писав він О. Бодянському [119, 279]. До цих трудів, як потім виявилось, належали справді серйозні праці П. Куліша, а саме: „Записки о южной Руси”, „Опыт биографии Н.В. Гоголя”, „Очаровательный Петербург”.

„Опыт биографии Н.В. Гоголя” разом з деякими іншими роботами, як наприклад, повістю „Лето в Малороссии” П. Куліш передав до „Современника”.

З поверненням до Петербурга у П. Куліша знову відновлюються стосунки з редакцією журналу „Современник”. Щоправда, стосунки 1853–1854 р. зовсім не подібні до тих добрих і прихильних стосунків, котрі були в 1852 році. Разом з тим „Современник” із задоволенням взявся друкувати його „Опыт биографии Н.В.Гоголя”.

І в 12-й книжці „Современника” за 1853 рік у відділі „Современные заметки. Литературные новости” редакція повідомляла читачам:

„С особливим задоволенням редакція „Современника” доводить до відома своїх читачів таке: в „Современнике” з першої книжки на наступний 1854-й рік починається друкування (книги) „Опыт биографии Н.В. Гоголя”. Автор цього досить широкого твору встиг зібрати кілька десятків листів покійного поета до М. Максимовича, до П. Плетньова та інших осіб. Листи ці починаються з січня 1827 року й перериваються тільки за два місяці до смерті Гоголя. Зміст їх становлять переважно літературні заняття Гоголя та історію їх внутрішнього життя. Інтерес їх збільшується тою силою і оригінальністю вираження, які і в приватному листуванні не полишали художника”.

У 50-і роки твори П. Куліша мали великий успіх у літературних колах; їх охоче друкували тоді в журналах. Успіх надихав його на працю, і він з подиву гідною наполегливістю шукав і знаходив для себе нові теми, які брався висвітлювати. Навколишнє життя набувало нових барв і він почував себе бадьорим і піднесеним. „Навіть дух

радіє, коли бачиш, що для чогось таки потрібен людям. А там в Малоросії я просто як реп'ях серед ниви. Але побачене і відчуте мною не пропаде для мене тут і якщо б поїздка в Малоросію була для нас двічі дорожчою, то все-таки треба було б їздити,” – писав він О. Бодянському восени 1853 року [119, 279].

Як навесні і влітку 1853 р. П. Куліш бачив у рожевих фарбах лубенський свій хутір, так тепер його захопив Петербург. Як у червні складав гімни глухим вуличкам Лубен, так тепер він співає славу Петербургу: „Чудовий Петербург! Скільки тут для всього знаходиш часу, якою чудовою силою наелектризована тут людина! Як вірно виповнюються розрахунки на можливості в наших обставинах. Якби тільки мені якось прилаштуватись до його клімату, то я б ніколи не розлучився з ним. Дами мої зробили досить справедливе зауваження: що тут працюєш з усієї сили і відчуваєш себе зовсім спокійно і задоволеним; а в Малоросії сидиш, склавши руки, лінуєшся скільки душі завгодно, не турбуючись ні про що і часто мучишся і досадою, або нудьгою, або невдоволенням від себе та від людей”. Так писав 11 листопада 1853 р. П. Куліш Віктору Білозерському [103, 54].

Про перемінливе ставлення П. Куліша до Петербурга і України, про зміни в перевагах того чи іншого вказував і його біограф В. Шенрок: „Ставлення Куліша до Петербурга і Малоросії завжди відзначалося чудовою змінністю. Так, 9 березня 1853 року він повідомляє Бодянському про свій намір переїхати назавжди до Малоросії, а 23 жовтня того ж року йому ж писав, що він ніколи не буде спроможний покинути Петербург. Петербург і Україна, столиця і провінція, місто й хутір були для Куліша з того чи іншого погляду предметом найзначніших вагань”. Ці вагання В. Петров пояснював тим, що Куліш ніколи точно не міг окреслити і визначити своєї соціальної й громадянської потреби. Вагання між Петербургом і лубенським хутором свідчили, з одного боку, про матеріальну незабезпеченість Кулішеву, брак певних джерел, що давали б постійні кошти для існування, а з другого боку, вони показували, що П. Куліш не знав, як найкраще й найдоцільніше використати свої сили та здібності. Непевне і щоразу було різним те соціальне оточення, що в ньому обертався П. Куліш. І до самісінької смерті не з'ясував він собі, чи то він столичний журналіст чи дрібний хуторянин.

Тому-то, вже на початку січня 1854 р. П. Куліш знову приймає рішення їхати в Україну. У січні 1854 року він пише: „Ми влаштували грошові свої справи досить добре, так що буде чим хазяйнувати на своєму хуторі. Оскільки ми переважно їздили до Петербурга за ними,

то, відчувши, що в гаманці досить копійок і не очікуючи до весни будь-якого відчутного його поповнення, ми вирішили за краще їхати зимовим шляхом, ніж чекати літа. До тих пір ми, мабуть, витратимо частину своєї казни, замість того, щоб її збільшити, до того ж і сама літня дорога гірша за зимову. Крім того, в самий розлив їхати небезпечно або у крайньому разі, важкувато, а тим часом висаджування дерев і найкраща пора вести пройдуть. З огляду на всі ці причини, ми вирішили приготувати все скоріше до від'їзду і провести залишок зими в Мотроновці – з тим, щоб тільки-но прийде весна, відразу їхати на свій хутір і починати впорядковувати сад і будівлі. Отже, ми будемо у вас можливо через тиждень після одержання Вами цього листа, може якщо через два, а через три неодмінно” [103, 58].

Залишивши службу за власним бажанням, П. Куліш повідомляв 12 січня цього року О. Бодянському, до якого мав заїхати в Москву по дорозі в Україну: „Тепер, що Ви думаєте я роблю? Збираюся в дорогу. Сподіваюся виїхати звідси 25 січня – хіба що якісь особливі причини зашкодять” [120, 455].

У Москві зупинитися П. Куліш планував у О. Бодянського і побути тут тиждень, щоб побачити на сцені Щепкіна та інших московських акторів, а потім, днів зо два провести в Тулі у давнього ще з часів заслання приятеля свого Гусева. 29 січня 1854 року П. Куліш був уже в Москві. 30 січня 1854 року він повідомляв Віктору Михайловичу Бодянському: „Повідомляю Вам, що ми вже в Москві і насолоджуємося її чудесами, тобто театром та ін. З Москви маємо намір виїхати 6-го лютого, отже вдома вірніше за все будемо не пізніше 12-го, а може й раніше. Але хай добра матінка не наказує залишати вечерю кожного дня, щоб діти приїхавши вночі, не повмирали, не дай Боже, з голоду до світанку. Може ми проживемо в Москві більше, ніж маємо намір, а якщо застанемо Гусева вдома, то й там досить довго затримаємося. Сказано: чого хапаця” [103, 58].

Чим заповнював тут свій вільний час П. Куліш видно з його листа до Миколи Михайловича Білозерського від 22 березня 1854 року: „Про себе не можу Вам сказати нічого нового. Ходжу кожного дня – замість прогулянки – на полювання, але нічого путнього до цих пір не підстрелив. Відгодовую тільки котів горобцями. Багато читаю – і це мене радує, тому що в Петербурзі я рішуче не міг нічого читати. Столярна робота слугує доповненням до полювання і дає відпочинок для зору. Нікуди не виїжджаю. Був тільки у Боголюбцевих, а у М.Д. не був. Сьогодні в Мотронівці була асамблея, яку відвідав і М.Д.

Він показував мені листа Г[оголя] про вірш Гулака-Артемовського. Я думаю те, що написано в цьому листі, Ви вже чули” (16 березня 1854 р., Борзна, Мик. Мих. Б-му). „Я все читаю і читаю іноземними мовами. Дуже багато в мене накопичилося непрочитаних книжок. У ПБ. я нічого не встигаю робити для себе, а все тільки для інших... М.Д., будши на асамблеї, обіцяв приїхати до мене в якийсь день, але до цих пір ще не було. Сварив трохи, що я вже місяць, як був у нього, а це такий проміжок часу, що я міг би з'їздити до Петербурга і повернутися... – Змайстрував я для Саші шкатулку з красного дерева, яке залишилося ще від тульських робіт. Жаль, що ви не вмієте нічого такого робити: механічна праця загострює апетит до розумової, і той ще не зовсім людина, хто може стати у нагоді тільки грамотному товариству. Треба вміти робити щось таке, що було б цікавим для найтемнішого люду. Уявіть, наприклад, що Ви потрапили до народу, якому немає ніякої потреби у Ваших знаннях. Чим Ви купите в нього незалежне становище? Ви невільно будете тунеядничати, а я не буду” [103, 60].

Пробувши в Мотронівці лютий і березень, П. Куліш з дружиною у квітні виїхали на свій хутір в Лубенському повіті. Саме з квітня і розпочинається їх хутірське життя. У них – четверо поросят, з десяток курей, пара коней, дві корови. 25 червня 1854 року Олександра Михайлівна писала з хутора Заріг до Надії Михайлівни в Петербург: „Речі наші привезли з Мотронівки. Мама нам надіслала ще одну корову з телям, дуже хорошу, кращу за першу і ще надіслала всякого добра”. Ол. Мих. в захопленні од свого господарства: „Скільки у нас вишень, які вершки, чудо”. „Оксана готує людям і нам; доглядає 4 поросят і 8 курей і доїть дві корови, і пече хліб”.

Листи Ол. Мих. переповнені господарчими подробицями: „Ми були вже на косовищі і там вечеряли і дивилися, як косарі косили і вечеряли... Степ ми віддали косити з третьої копиці, тому що трава не дуже хороша”. Вона дуже вдоволена з своїх городніх успіхів: „У бабусі (їхня сусідка – мати Симонова-Номиса – О.К.) огірочки тільки почали цвісти, а я вже в холодець їх беру та й їй poslali кілька” [103, 61].

Але хутірська ідилія дуже швидко минає. Вони і тут відчувають себе чужими людьми, яких не розуміє і не сприймає оточення. Олександра Михайлівна скаржиться на неслухняність, на розпущеність своїх людей, на їхню невдячність і вперте небажання зрозуміти всі панські про них піклування. Вона впевнена, що та глибока ворожість, яка одразу так різко відчулася на хуторі між ними

й кріпаками, розвинулася від того, що їх людям „досадно, що їм немає на що скаржитися”. На її думку, все невдоволення селян – це, з одного боку, не що інше, як примхи, а, з другого, свідчення їх глибокої моральної зіпсованості. Тільки цим, на її думку, можна пояснити, чому вони не в спроможі оцінити того, як їх добре у Кулішів одягають, узувають, як усе гаразд і, особливо, як їх гарно годують. Добра їжа – це найвищий аргумент, який вказує на витребеньки людей, їх невдячність. „Борщем з шинкою, кашою до молока й величезними варениками з вишнями і сметаною, що були одного разу в свято на обід, вона хоче аргументувати всю невдячність і дикунство мужиків. «Чого більше?»» – запитує Кулішева, не розуміючи підневільного становища людей.

Та найбільше обурилася Олександра Михайлівна тим, що про них говорили люди. Вона ніяк не може примиритися з тим, як кріпаки важаться казати про них щось погане, ставляться недобррозичливо до своїх панів, її обурює, що „вони так звикли говорити про нас погано, що навіть не заглиблюються у зміст”. Замість вдячності гудять. А гудять тільки „тому, що їх ще не шмагали”.

„Що тут робиться, важко розповісти. А що стосується дрібниць, наприклад мій срібний наперсток зник зі столу, ніж шматками повиламували, корову вдень пускають до теляти і нам жодної краплі молока не залишається, це все нічого не означає; посуд, який П.О. купив, побитий.

Скрізь засуджувати і сваритися на нас стало для них звичкою. Одна жінка принесла курку продавати, та побачивши мене, почала тікати: чого ти? Ось принесла курку продавати та боюся: чого? Тут кажуть, такі пани живуть, що все б’ються, а це все для того розпустили чутки, щоб виправдати свої втечі. Це ціле пекло. Як худоби не стало поскромнішали. На мені здається рубця не зосталося, щоб вона разом з Устею або Оксаною, не висміяла. Нема жодної вірної душі. П.О. для спокою Окс. звелів перше дітей вкладати спати, а потім доїти корів; о то тільки, що почне доїти, а тут діти всі спати хочуть, а вона не скінчивши роботи, не може піти до них. Так вона замість подяки вийшла на город перед усіма. І дітей вкладай спати, і корови дої, і дітей вкладай, і дої, клади і дої. Вони так звикли говорити про нас все погане (тому що їх ще не шмагали), що навіть не вникають в зміст, а кожна і кожний (вигук слово: говорити) про нас не думаючи. В інших хазяїв засуджують їжу, одягу, а в нас розбирають наші достатки, походження, і погане управління. Від чого в голову і приходять такі думки як втікати” [103, 65–66].

Так писала своїй сестрі Надії в Петербург дружина П. Куліша Олександра Михайлівна в червні 1854 року.

Життя на хуторі стає все напруженіше. Взаємовідносини між Кулішами та їхніми кріпаками виливаються в дріб'язкові суперечки і не менш дріб'язкові репресії. У центрі цих репресій – Ганна, Семенова дружина, що її чоловік, як побив його пан, утік з хутора до Мотронівки. „Ан. як я відібрала скриню зробилася хутчішою. А як вона, то й усі. Вона всіх тримає в руках, що скаже, то святе; всі їй угоджають тому, що бояться, щоб вона їх не видала”. 25 червня Ол. Мих. пише, що „Ганнуся не терпить моїх зауважень і (заочно) постійно насміхається наді мною. Якщо я їй щось скажу (вона своїми справами і ходюю нагадує Тетяну Кардишивну) вона мені у відповідь «моя бариня завжди була мною задоволена, я завжди вміла їй догодити, а вам я не знаю як». Яюсь я спробувала дати їй помити білизну, вона цілий день витратила на це, а помила так, що ні я, ні П.О. не одягали, а віддали перемивати Устині. У мене нікому мити білизну... Ан. ми ніяк не караємо, а чекаємо твого приїзду. Бажано, щоб ти не дозволяла їй цілувати твою руку, а щоб вона була завжди подалі, ми при тобі поставимо Варку для послуг». «У Ганусі син Трохим, я їй зі скрині крім необхідного нічого не дала. Вже місяць як твого Сем. немає. Як повестися з Ан. добром? Хоча воно ще не все у мене. Уяви, що нахабна Ан. після всіх прикростей, які завдала нам та її чоловік, просила мене бути в неї кумою; але навіть ще й досі не була в неї в хаті; бабу звеліла покликати і посилаю їй молока та інші солодоші для підкріплення сил. Вона і дитина проте здорові».

Закінчуючи анекдотично-трагічного листа Ол. Мих. резюмує: «Ось тобі особливості степового життя» [103, 66–67].

Читаючи ці хутірські листи Олександри Михайлівни, бачиш різницю, контраст з листами самого П. Куліша про хутір Заріг, які він писав роком раніше. В. Петров писав з цього приводу: „Поки Куліш малював собі життя на хуторі, як поет і письменник, він міг утворювати в уяві своїй ідилію, та скоро йому довелося торкнутися суворої дійсності, життєвої прози, одразу відкрилася вся недосвідченість і нездібність Кулішева до господарювання. Він був хуторянином у редакції «Современника», серед літераторів і літератор в умовах хуторянської дійсності. Лист Ол. Мих. з надзвичайною повнотою і яскравістю дрібних подробиць змальовує картину невдалих спроб Куліша увійти в роль пана, поміщика; власника кріпацьких душ.

Хутірна ідилія зникає й починається хутірний істерика,

починається нісенітниці спірок і суперечок між господарями і кріпаками” [103, 62].

Тепер П. Куліш розуміє, що він чужий цьому життю, соціальним умовам життя панського середовища. Йому властиве почуття відокремленості од цього середовища, хоч через зовнішні економічні обставини він мусить іти шляхом визиску, до чого він інакше як з огидою не може ставитися. В ролі дрібного поміщика, ставши хуторянином, він не він, він не знає себе як себе. Перехід до господарювання на хуторі П. Куліш усвідомлює, як відмову від себе, від своєї особи, як момент самозаперечення. „Мене місяця два не було на світі, була тільки людина, яка носила моє ім’я. Але цій людині були чужі все мої звички і устремління, – пише він О. Бодянському. – Нарешті сільські негаразди дрібного господарства в глухому степу дійшли до останньої краплі” [120, 457].

Звичайно, така особистість як П. Куліш не може потонути в цій „мерзенності дрібного господарства”. Він повинен піднятися вище цього. Що ж робить П. Куліш? „Я плюнув на все, – пише П. Куліш, – і звернувся до своїх звичних занять. Тепер уже нічого не тягне мене у чвари селяків; я відкуплюся від них платнею прикажчику і дозволю йому вкрасти в мене навіть хустинку з кишені – тільки так, щоб я цього не помітив. Сам же зверну свої думки на справу життя, як говорив земляк наш Гоголь” [120, 457].

Восени 1854 року П. Куліш з хутора переїхав до Мотронівки, щоб тут продовжити роботу над обробкою матеріалів про М. Гоголя для другого видання „Опыта” і які останнім часом йому пощастило зібрати.

„Одержав я 40 нових листів Гоголя від Плетньова і 28 від Олександра Данилевського. Які в цих листах є речі про Булгаринів і Кукольників, так просто чудо!

Від матері Гоголя я одержав два чудових початки повістей з періоду «Портрета» і «Невского Проспекта». – Що, Вас розбирає? Але почекайте, я Вас ще не так допечу.

Мати Гоголя повідомила мені зміст і деякі місця з комедій Гоголя. Епіграф Сорочинського ярмарку: «Ой лихо, Роман іде! Тепер же він наробить колоту» – вимовляється якоюсь Параскою, якій пирує дядько Хома Григорович і називає її сладоустою Парасковією Охрімівною.

Г.І. Висоцький повідомив мені про велику сатиру Гоголя, написану в Ніжині: «Нечто о Нежине или дуракам закон не писан». Я, здається, писав Вам про перші вірші Гоголя:

«Се образ жизни нечестивой,
Пугалище монахов всех...»
писаних ним під сатиричним гаслом власного творення і малювання...

У мене також багато інших листів, не таких чудових, хоча між ними є листи Жуковського, Белінського, художника Іванова і родини Вельгорських.

Журнал наглядців в ліцеї часів Гоголя в моєму розпорядженні. А нещодавно мені повідомили з Ніжину оцінки Гоголівських успіхів за 1828 рік, в яких Белевич атестував його так: «Неслухняний, дуже потребує виправлення, нахабний і грубий» [120, 459–460].

В іншому листі він повідомляв: „Матеріали, зібрані мною в Яновщині і одержані з Петербурга і Москви такі об’ємні, що якщо я не посиджу на місці за роботою цілий місяць, то в мене не буде в цю зиму зроблена справа” [103, 72].

Крім роботи над Гоголівським життєписом, у Мотронівці П. Куліш захоплюється етнографією, археологією, історією. Він запрошує до Мотронівки живописця і графіка Л. Жемчужникова послухати пісень, змалювати аквареллю старовинні кунтуші, що переховувалися у Мик. Дан. Білозерського. Обіцяє так само послати коней по сліпого кобзаря Андрія Шута з с. Олександрівки, що його П. Куліш так чуло й виразно описав у „Записках о Южной Руси”.

Він писав Л. Жемчужникову 5 жовтня 1854 року: „Приїздіть послухати наших пісень і попрацювати у нас. Тут ми маємо у флігелі три наші власні світлі кімнати; Вам буде добре. Я пошлю Ригельманівську бричку, в якій я приїхав (перекинувшись між іншим на одній греблі ногою досить вдало) за Андрієм Шутом і його меценатом священиком, і ми чудово тут проведемо три-чотири дні; а там Ви знову можете повернутися до Седнева, якщо не захочете залишитися тут для закінчення Вашої картини. Проте, як Вам з нею возитися в дорозі? Краще приїздіть з акварелями. У нашого родича є стародавні парчеві кунтуші; ви їх намалюєте, надінете на гарну натурницю, яку можна Вам знайти” [103, 72].

До пошукової роботи, до збирання матеріалів з історії України він намагався залучити своїх друзів, близьких і родичів. Миколі Михайловичу Білозерському він писав: „Я від душі радію Вашим успіхам по службі і бажаю Вам побільше одержувати грошей, але не витратити їх на такі дрібниці, як Ukraina і Zarogoze. Збирайте рукописи, знайдіть гарного писаря, якому заплатите щедро і списуйте різні старовинні і нові рідкі речі в одному форматі, на білому папері,

щоб з часом переписати. Це буде дорогоцінна бібліотека. Складіть собі бібліотеку за суворо продуманим планом, щоб не заводити пусті книжки; знайдіть дешеві засоби для їх придбання” [103, 73].

Невдале господарювання на хуторі з одного боку, брак журналістських заробітків з другого спричинили до того, що Куліш опинився у становищі повної невлаштованості й матеріальної незабезпеченості. Яку скруту переживали тоді Куліші, можна бачити з листа Олександри Михайлівни: їм нема де приткнутися, нема де жити, де дітися. На цей час вони люди без свого кутка, без постійної осілості, без сталого пристановища. Тому в П. Куліша виникають такі настрої, щоб перемежати хутірське життя із столичним. „Навіщо це мені треба? ” – запитував він у себе: „Важко пояснити. Може тому, щоб я бачив світло після роботи наодинці із собою; може я не зможу задовольнитися невибагливим сільським життям, та буду мати хоч кілька місяців на рік, щоб одержати задоволення, послухати літературні та наукові новини; а може тому, що від поїздок я нічого не втрачаю в грошовому відношенні, а то й виграю” [180, 213]. Відсутність певних обов’язків і службових вимог дає йому таку можливість.

З огляду на життєві обставини для самого П. Куліша найближчий час визначався так: перебути в Мотронівці, потім їхати в Абрамцеве до Аксакових, звідти до Петербурга, щоб реалізувати написані твори. Дружина тимчасово залишалася у матері в Мотронівці.

Залишивши Олександру Михайлівну в Мотронівці, П. Куліш виїхав до Москви сам і в Абрамцеві прибув у перших числах грудня. Родина Аксакових дуже багато допомагала П. Кулішу в збиранні матеріалів про М. Гоголя. Як зазначав В. Петров, у родині Аксакових панував культ М. Гоголя й П. Куліш, приїхавши в Абрамцево, потрапляв в атмосферу Гоголівських споминів, згадок, шанування. Для Аксакових М. Гоголь – усе, ідеал людини, більше як людина: не людина зовсім, як на тому наполягає С.Т. Аксаков, а подвижник, аскет, святий „янгол во плоті”; зразок чистої духовності, преподобний.

Готувати матеріали для П. Куліша Аксакови почали ще раніше. З листування В.С. Аксакової з М.Г. Карташевською довідуємося, що вже в лютому Віра Сергіївна з батьком упорядковували дещо з Гоголівських паперів. З 4 лютого 1854 р. в листі В.С. Аксакової читаємо: „З батеньком ми переглядаємо листи Гоголя; вони всі мають увійти до Записок про знайомство з ним; ці записки між іншим не для

друку. Які чудові є листи. Який скарб його велике листування з усіма; він тут весь виявився і автор Досвіду його біографії чудово робить, що базується на цих документах. У книжці «Современника» за лютий буде друкуватися перша частина цього твору, вся вона поділена на три номери. Дуже бажаю, мій милий друг, щоб ти його прочитала, спробуй дістати десь; і написи, коли прочитаєш» [103, 76–77].

Гостювання Куліша в Аксаковці тривало близько двох тижнів. Тут він продовжує працювати над Гоголем, використовуючи ті матеріали, що зберігалися в архіві Аксакових.

Години дня П. Куліша було розділено за певним регламентом. У першій половині дня він опрацьовував матеріали про М. Гоголя, а ввечері відбувалися літературні вечори, де П. Куліш читав свою „Чорну Раду” і „Записки о жизни Гоголя”. Віра Сергіївна Аксакова записала у своєму щоденнику: „Три вечори підряд читав нам Куліш свій історичний малоросійський роман «Черная рада». Крім кількох досить зайвих і яскравих розмірковувань про кохання, кількох зовсім непотрібних порівнянь і частково досить застарілих форм роману, роман цей надзвичайно цікавий і чудовий. Історичні події передають живо, в повному обсязі всі обставини; значення козацтва, Запорожжя, характери запорожців показані так живо і вірно, мова напрочуд проста, жива і передає весь дух малоросійського мовлення. Деякі окремі характери чудові. Кулішу треба було б написати цілий ряд історичних малоросійських романів, і це була б справжня справа, але він каже, що в нього не вистачить моральних сил, що з думкою про неможливість надрукувати їх, втрачає сили для написання таких творів. Тим часом, уранці він займався читанням листів Гоголя до батечка і батечкових записок про Гоголя. Прочитавши «Раду», Куліш розпочав читання своїх записок про Гоголя, тобто свого досвіду біографії, але друге, збагачене, після надрукування в журналі, дорогоцінними відомостями про Гоголя та його листами» [103, 81–82].

Читання матеріалів про М. Гоголя викликало у родини Аксакових справжнє захоплення. У щоденнику В. Аксакова писала: „Два дні ми читали записки про Гоголя, а потім ще два дні і ранком, і вечері. В п’ятницю ми закінчили читати записки про Гоголя. Читання «пригнічувало» душу, воно хвилювало, розгортало межі внутрішнього життя, викликало забуті питання, поширювало душевний світ, підносило з глибини душевні притлумлені сили. Листи Гоголя, спомини про нього, опис біографічних подій справляли велике враження на Аксакових: «душа перейшла через стільки

уявлень при цьому читанні!». «Яка свіжість, яка повнота чудового життя в його молодих листах!» «Яке невтомне, неослабне, щохвилине прагнення до вдосконалення, незрозуміле для нас, звичайних людей». Віра Сергіївна дає нам зрозуміти, чим був Гоголь для родини Аксакових і як Кулішева концепція Гоголя була близька тому уявленню про Гоголя, що склалося в родинному гуртку московських слов'янофілів. „Які дорогоцінні уривки знайшов Куліш!.. Робили деякі записи, Куліш з охотою приймав поради, які йому давали” [103, 83].

Ще в одному з листів 9 грудня 1854 року В. Аксакова писала: „Ми тепер заглиблені в читання дорогоцінних матеріалів про Гоголя, зібраних Кулішем для Н.М. Не можу тобі передати, мій милий друже, тих найсильніших душевних уявлень, крізь які проходить душа при цьому читанні. Коли Досвід біографії уже справив на тебе таке враження, то що ти скажеш при читанні цієї збірки. Кількість матеріалів значна і дорогоцінна за своїм значенням; як повно і виразно показано Гоголя, скільки чудових пояснень дають ці справжні документи щодо багатьох непорозумінь, яким цілісним і невтомним був його потяг, як він його всього охопив і його помилки, які впливали із нього ж. Тільки ще сумніше і болячіше стає в душі у міру того, як ми наближаємося до сумної розв'язки. Яка висока внутрішня драма душі людської, які приховані подвиги душі!

Не знаю, чи вдасться Н.М. надрукувати цю книжку, але хоча вона ще далека від завершення, вона необхідна і праця збирача, який всією душею віддався своєму предмету, чудова. Чудово і те, що Куліш не знав раніше Гоголя і багато в чому помилявся стосовно нього; та в міру того, як йому відкривалися нові відомості, він вчитувався в листи самого Гоголя, йому ставав зрозумілішим його образ і велике значення Гоголя, як людини. Тепер з повною любов'ю до нього, він віддався цим розвідкам і не нудьгує ні за якими найскучнішими механічними роботами, які його якоюсь мірою стосуються. Він розбирає його чорнові уривки, збирає шматочки паперу, описує і т.п.” [103, 83–84].

У листах і щоденнику В. Аксакова дала цікаву характеристику П. Кулішу. Про це докладно написав В. Петров у своїй праці „Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки” [103]. Ці матеріали видаються нам дуже цікавими і важливими для розуміння психології П. Куліша і тому ми скористаємося ними в нашому дослідженні.

Знайомство і розмови з П. Кулішем лишили в Аксаковій дивне враження суперечливості, неполагодженості й подвійності. Для неї

П. Куліш „дивна людина” і з цього погляду, як „дивну людину” вона описує Куліша і в своєму щоденнику, і в листі до М.Г. Карташевської.

„Дивна людина, спроможна так правильно, так тонко бачити і судити і настільки ж спроможна помилятися, а головне, потрапити на фальшиву ноту! Найчастіше ж він використовує якісь фігуральні, яскраві вирази типу: літературна мантия тощо, і це дуже заважає його, місцями надзвичайно правильним і навіть глибоким, зауваженням, завжди повним щирої любові і навіть благоговіння до Гоголя. Куліш – людина дуже розумна, спостережлива, але якась незрозуміла плутанина в його поняттях про почуття кохання вразила нас і найперше в його повістях, і тепер також у романі «Чорна Рада», а особливо в одній повісті, яку він почав нам читати, але не зміг продовжувати, він сам відчув її недоліки, її фальшивий тон більше, ніж ми могли йому про це сказати; піднявся зі стільці і сказав: «Ні, я не можу продовжувати, я сам відчув як це погано, фальшиво, Ось що означає читати вголос у великому товаристві, у присутності людей, яких не дуже добре знаєш!» [24, 19–20].

П. Куліш, на думку Віри Сергіївни, поєднує те, чого властиво поєднати не можна! В. Аксакова ніяк не може усвідомити, що можна культ Гоголя поєднувати з тими поглядами на почуття та інші речі, які висловлював у них в Абрамцеві П. Куліш. Він одночасно „наш” і „не – наш”, близький і далекий, одностудець і разом з тим чужий і ворожий. „Це чудна людина, – повторює вона свою характеристику П. Куліша в листі 9 грудня 1854 р., – безумовно дуже розумна, водночас схильна до таких поглядів особливо на почуття, на деякі предмети, з якими ніяк не можна погодитися, зважаючи на його глибоке розуміння Гоголя, з найщирішим співчуттям його великому подвигу душі. – Це інакше не можна пояснити як якимось чудернацтвом або залишком юнацьких поглядів, які він зберіг, ведучи кабінетне життя” [103, 86–87].

Палкий і стриманий, навіть методичний, ніби навчитель чи пастор, людина формул, замкнений у вироблених формах, він надзвичайно розумний, з тонкою проникливістю, з загостреною виразністю думки і разом з тим в ньому багато фальшивих нот і помилкових міркувань. „Людина він палка, – пише далі в тому ж листі Віра Аксакова, – але містить у собі якийсь методизм прийомів, навіть мови і дещо думки, людина напрочуд здатна помилятися, тобто потрапити на фальшиву ноту в міркуваннях і водночас більше ніж хтось інший спроможний при першому ж вашому натяку зрозуміти свою помилку і розібратися краще за вас самих; разом з тим

талановитий дивною здатністю відгадувати і тонко розуміти все, – що доводить також його напрочуд слухні зауваження про Гоголя” [103, 86–87].

Повторюючи цю характеристику, найкращу й найширшу з усіх, В. Аксакова в своєму щоденнику пробує точно визначити його приналежність до того чи іншого суспільного напрямку. Шукаючи аналогій і впливів, вона зупиняється на Ж.-Ж. Руссо. Ж.-Ж. Руссо – ось те джерело, що з нього, на думку В. Аксакової, постали й розвинулися Кулішеві „чудасії”. Впливом Ж.-Ж. Руссо та його новітніх послідовників хоче пояснити Віра Аксакова все те, що їй так не подобалося в П. Куліші.

„У ньому багато вчительських прийомів і якийсь незрозумілий методизм у висловлюваннях, у манері і навіть у думках, а тим часом, чується в цьому дивна натура, яка між іншим, як здається, перемагається досить сильним характером, але чудні у нього поняття, особливо про деякі предмети. Мені здається, це неначебто сліди уявлень Жан-Жака Руссо, про якого він і тепер говорить у такому захваті. Не зрозуміло, як же він міг так істинно, так глибоко зрозуміти Гоголя, чисто духовну людину і з таким пошануванням поставитися до нього”.

Побожна пошана перед „духовністю” не була єдина властивість Кулішевої вдачі. Це тонко з глибокою суто жіночою інтуїтивною чутливістю з перших днів знайомства помітила в П. Куліші Віра Сергіївна. П. Куліш не був безумовний прихильник спіритуалізму, чистої духовності. Те, що П. Куліш згодом у своїх статтях, надрукованих в „Основі” напав на Гоголівський ірреалізм, цей естетичний напад на М. Гоголя й негативна естетична оцінка – тільки зайвий для нас доказ, що П. Куліш з самого початку повставав проти Гоголівських спіритуалістичних абстракцій, проти його чистої духовності в мистецтві. Він не приймає ірреалістичної оголеної свідомості. Побожність перед М. Гоголем він поєднує з захопленням Руссо. І коли перше для В. Аксакової є аргумент за П. Куліша, то друге – аргумент проти П. Куліша.

Надзвичайно яскраво елемент відчуженості почуто було в останні дні перед Кулішевим від’їздом. Віра Сергіївна з великою психологічною майстерністю й проникливістю аналізує Кулішеву стурбовану ніяковість, передає його жести, жести людини, що відчуває себе розгублено, якій не по собі.

„У п’ятницю, особливо ввечері, всі були якість балакучі, але зранку в суботу приїхав Іван. Куліш просив Івана найняти коней так,

щоб Куліш міг би тими самими кіньми повернутися до Москви. Іван так і зробив, але коли сказав про це Кулішу, той відповів, що не думав їхати так швидко, що у нього ще є справа, що хіба вже субота і т.п. Брати, зрозуміло, самі умовляли його не поспішати і залишитися в нас. Візник був відпущений, а тим часом, раптом після сніданку Куліш заявив, що він все закінчив і що збирається на другий день їхати. Костянтин умовляв його відкласти від'їзд, але він не погодився. Що стало причиною цієї переміни попереднього наміру і швидкого рішення – не знаємо, але, здається, це не без причини; може (адже він людина дуже делікатна, йому здалося, що він вже надто довго у нас затримався, що ми якоюсь мірою втомилися від його присутності, бажаємо його від'їзду, а тільки через ввічливість його умовляємо. Він якось ніяковів і був розстроєний весь цей день, ввечері прочитав нам листи Гоголя, які не ввійшли до біографії. Ми просили його показати нам розділи з «Мертвых Душ» другого тому. Я і Костянтин прочитали першу, таку для нас пам'ятну: її читав нам сам Гоголь; ніщо так живо не нагадувало нам Гоголя: здавалося, він був тут, здавалося, ми чули його голос.

Після чаю Куліш запропонував Надійці читати по-малоросійськи і подарував їй свій зошит виписок з малоросійських пісень, потім співали малоросійських і слов'янських пісень, але не багато, і незабаром всі розійшлися. – У неділю весь ранок Куліш працював до сніданку, списував різні листи, вірші. Після сніданку він відразу ж зібрався; видно було, що він дещо схвильований. Попрощався з усіма з щирим почуттям, він був дуже вдячний і дякував за участь до нього; всі попрощалися з ним з найдружнішими почуттями і побажали йому від душі доброго успіху в його роботі.

Він сказав, що на зворотному шляху з Петербурга заїде до нас, якщо щось непередбачене його не затримає. Мені здається він не думає заїжджати... Може, я й помиляюсь” – записала Віра Сергіївна у своєму щоденнику [24, 21–22]. Хай вона помилилась, хай ще не раз П. Куліш відвідав Аксакових в Абрамцеві, хай П. Куліш охоче став співробітником у слов'янофільській „Русской Беседе”, але, треба визнати, що Віра Сергіївна безпомилково накреслила лінію, що відокремлювала українського українофіла від московських слов'янофілів.

Даючи відповідь на запитання, що переважає в Куліші: його спіритуалістичне гогольянство, чи ж то матеріалістичний сентиментальний русоїзм, В. Аксакова схиляється до останнього висновку й тому вважає, що перший Кулішевий візит до них буде і

останнім: „Мені здається він не думає заїжджати”, – мовляв П. Куліш для них людина з чужого табору. Отож та риса Кулішевої вдачі й манера думати, що її Віра Сергіївна визначила як „русоїзм”, ця риса й відокремлювала П. Куліша від їхнього гуртка. Тут, на думку В. Аксакової, й полягала лінія принципового розходження з слов’янофільством.

Віра Аксакова цю лінію накреслює по-жіночому, трохи умовно й не до краю виразно, але ж у кожному разі тонко й прозорливо. Лінію розходження вона проводить як лінію поглядів на любов. У П. Куліші відкриває вона русоїстичний жорж-сандизм. „Якась чудернацька плутанина в його розумінні почуттів кохання вразила нас і перш за все в його повістях і тепер також в романі „Чорна Рада””.

Русоїстичний жорж-сандизм, що ним захоплювався П. Куліш, викликав у Аксакових, у Віри Сергіївни – прикре почуття, а в Костянтина – навіть огиду.

„Вівторок 21 грудня. Після від’їзду Куліша й Івана, ми, тобто сестри, взялися до роботи для церкви в дальнє село і тільки через тиждень закінчили її. Батенько і Костянтин зайнялися своїми справами, а матуся говіла. Наші читання вечорами були зовсім нецікавими. Журнали невимовно паскудні й нудні: повісті в них до неймовірності погані, а журналістику рішуче нема сил слухати, до того все нерозумно, паскудно, нападки один на одного підлі до відрази. Особливо ми були розпечені тижнем перед цим, таким глибоко цікавим для нас читанням, як записки про Гоголя, його листи та ін. – При такій бідності читання ми надумали перечитати «Ульяну Терентьевну» Куліша, і вона знову залишила у нас неприємні відчуття, в Костянтина, який читав перший раз, навіть відразу. Чудна це людина Куліш, що за плутанина у нього в голові різних понять, а в душі різних потягів. Мені здається, що це плід змішання пристрасного малоросійського характеру з впливом польського життя і, головне, Ж.-Ж.Руссо, про якого він сам сказав, що це був його найкращий друг у засланні. Він навіть засмутився, що ми напали на аморальність Руссо і намагався його захищати. І сам він, мабуть, вважає такого роду стосунки, які виведені в Уляні Терентіївні, найчистішими та ідеальними. Ось зло такого погляду, який передовсім розповсюджував Руссо, цей спокуситель душ, і який до нашого часу діє негативно під іменами Ж.Занд і т.п. Що за огидне перемішування почуттів, що за стоншена чуттєвість, яка приникає в усі святі почуття і взаємини між людьми, і що за абсурд виставити дитину з такими відчуттями дорослого і т.п. Треба віддати

справедливість Кулішу, що він здатний відчувати свою помилку, і відчувши раз, він, здається, здатний від неї відмовитися: сили волі у нього вдосталь, але не скоро може здійснити таке переродження, інакше воно було б не міцним” [24, 22–23].

Про негативне враження, що справила на родину Аксакових „Ист. Ульяны Терентьевны”, згадує Віра Сергіївна ще у цитованому листі до Карташевської. „Треба тобі знати, – писала до неї Віра Аксакова, – що у нього (Куліша – О.К.) є ще ненадруковані повісті, які ми читали, а одна з них справила на нас дуже неприємне враження. Якась незрозуміла плутанина почуттів, кохання, незрозумілі почуття дитини, щось на зразок жінки похилого віку, – він спитав нашу думку і одержав негативну відповідь. Нарешті обіцяв нам прочитати ще одну повість і почав, тільки через якийсь час не зміг продовжувати, вона його самого вразила неправильністю своєю, своїм фальшивим тоном, так що він сам краще за нас визначив всі її недоліки”.

Така глибока характеристика В. Аксакової дає нам достатній матеріал, аби зрозуміти П. Куліша першої половини 50-х років.

Ж.-Ж. Руссо – „це був його найкращий товариш в ув’язненні”. Ідеологія Ж.-Ж. Руссо, французького філософа і письменника була ідеологією П. Куліша на вигнанні; в Ж.-Ж. Руссо шукав П. Куліш відповідей на свої важкі пригноблені почуття в ті роки, що їх ми визначаємо як роки ліквідаторства. На багатьох поглядах П. Куліша, а так само й на особистій його вдачі В. Аксакова добачає вплив русоїзму, відлуння вражень, що виникли від читання Ж.-Ж. Руссо. Для П. Куліша Ж.-Ж. Руссо – найкращий приятель, він захищає його, він у захопленні від його творів. Вплив Ж.-Ж. Руссо, на думку В. Аксакової, найсильніший з усіх інших, що позначилися на Кулішеві. Надзвичайно важливо, що Віра Сергіївна зазначає, буцімто вплив Ж.-Ж. Руссо на П. Куліша – це вплив модернізованого Ж.-Ж. Руссо, осучасненого: „який і до нашого часу діє під іменами Жорж Занд і т.п.”.

Руссо, як важливий ідеологічний чинник 40-х рр., це Ж.-Ж. Руссо – ватажок і навчитель французьких утопічних соціалістів.

Віра Аксакова, визначаючи певну рису в П. Куліші, в його вдачі, світогляді й характері, не називала слова „соціалізм”, але вона говорила про вплив Ж.-Ж. Руссо на сучасність, назвала ім’я Жорж Санд, а слова про русоїстичний жорж-сандизм для тих часів були синонімічною назвою утопічного соціалізму.

„Жорж Занд і т.п.” – це П’єр Леру, Ламне, Жан Рено, Ледрю-

Ролен Мішель де Бурж та інші, ватажки утопічного соціалізму, що стали на чолі революції 1848-го року.

Очевидно не русоїстичний культ природи й не ідеалізація селянського життя примусили Віру Аксакову так негативно поставитися до русоїстичного жорж-сандизму в П. Куліша. Як на той час Жорж-Санд прапор, гасло. Вона – утопічна мрійниця про реформу шлюбу й становище жінок, захоплена й палка послідовниця євангелії П'єра Леру, сектантка суворої пантеїстичної релігії Ламане, революціонерка 1848-го року, співробітниця Ледрю-Ролена, грізного редактора „Бюлетенів Республіки”. Вона – образ революційного радикалізму, що трактує в своїх романах соціальні питання й проповідує руйнацію й відтворення оновленого суспільства. Вона – ім'я в боротьбі за *rehabilitation de la chaire*.

Ті риси жорж-сандизму, що їх В. Аксакова побачила в „Истории Ульяны Тереньевны”; „огидне змішання почуттів, витончена почуттєвість, яка проникає в усі святі почуття і відносини між людьми”, це риси типові для творчості Ж. Санд.

„Почуттєвий ідеалізм, якщо можна так висловитися, – ось в чому полягає прихований недолік усіх видів кохання у Жорж Санд. Герої її піднімаються до крайніх вершин платонізму. Але подивіться ближче в серце, і ви помітите в ньому більшу або меншу почуттєвість, яка спотворює найшляхетніші устремління... Яка тут суміш платонізму і хтивості, що не піддається визначенню, при чому один постійно віднімає в іншого те, що він забрав у нього”.

Сентименталізм, що набуває вигляду сенсуалізму, „почуттєвість”, що набуває характеру „почуттєвості”, ці риси були необхідні як складові елементи в тих гуманітарних, демократичних і соціальних ідеях, що охопили літературу й опанували суспільство між 1840 і 1850 роками.

Аморальний русоїзм („аморальність Руссо”), сенсуалістичний жорж-сандизм („змішання почуттів”, „витончена чуттєвість”) з одного боку й „благоговіння перед чистою духовністю Гоголя” в цю антитезу вкладає В. Аксакова „плутанину в Куліша”: в голові різномірні поняття, а серці різномірні устремління”.

Сенсуалізм і спіритуалізм – між цими протилежностями хитається Куліш. Елементи жорж-сандизму – міцні в Куліша і „не скоро може здійснитися переродження”. „Визнаю не раз і навіть постійно здійснює він на мене приємне враження, щось саме всередині його є для мене відштовхуючим”, – зазначає В. Аксакова.

З Москви від Аксакових П. Куліш поїхав до Петербурга.

Приїхавши туди, він написав листа до них, дякував за гостинність і списував добре враження, що лишилося в нього від перебування в Абрамцеві.

„Сьогодні, тобто 21 грудня, одержані листи від Куліша з Петербурга... Куліш починає свого листа з подяки; говорить, що перебування в нас принесе йому душевну користь. Звертає до всіх якийсь поетичний вислів, хоча й щирий (я в цьому переконана), але досить чудний. До речі, цей вислів, мені здається, підтверджує мій здогад, що він не має наміру до нас приїхати. Він говорить, що кожний з нас справив на нього враження, які тільки може добра душа бажати створити на мандрівника, з яким ніколи вже не зустрінеться і т.п. Він описує своє оригінальне побачення з А.О. Смирноюю. Я дуже рада, що він буде читати їй біографію, вона зробить слушні зауваження. – Слова Куліша, що Плетньов розпитує його про нас, про наші щоденні заняття і т.п., дали змогу нам живо уявити, як картинно і оповідально (це його манера) розповідає Куліш про нас і взагалі скільки розмов йде про нас, і, переважно, все поганих. І ми не можемо вирішити, який образ прийняли ми в голові Куліша” [24, 28].

У Петербурзі П. Куліш і далі продовжував працювати над життєписом Гоголя, використовуючи вказівки Смирної. Він читав у неї в домі свій твір.

Однак і на цей раз П. Куліш не довго залишався у Петербурзі, бо одержав повідомлення, що серйозно захворіла дружина. Тому негайно вирушив у дорогу і 29 січня 1855 року уже був у Мотронівці.

Початок 1855 року приніс смерть царя Миколи I. Російське суспільство зітхнуло з полегкістю. Смерть Миколи I викликала полегшення навіть у тих колах суспільства, які були, здавалось би, щиро віддані престолу.

Це був час загальних надій на покращення життя від нового царювання. П. Куліш також сподівається на нові події. Він негайно зібрався їхати до Петербурга. В березні 1855 року він уже в дорозі. Зупинившись на кілька днів у Москві, спілкується з друзями, які як і всі, очікують перемін у суспільному і громадському житті. Він пише М. Білозерському: „Радійте, радійте, Микола Данилович, про нового государя розповідають чудеса. Петербург і Москва від нього в захваті. Словом – розповідям немає кінця. Ніколи ще жоден Государ не викликав такого захоплення в суспільстві” [239].

Вже з Петербурга він пише у квітні 1855 року М. Білозерському: „Не знаю, чи будуть якісь плоди від моєї поїздки до Петербурга, але я в цьому не каюся. Із свого боку я зробив усе, що міг; подивимося, що

зроблять для мене обставини” [218].

Обставини дуже обнадіювали. Незабаром розпочнеться новий період у Кулішевій біографії, період діяльності в умовах розвитку й поширення ідей ліберально-демократичного реформізму, що почали опановувати суспільство й зробляться провідним чинником державної політичної системи Олександра II.

Тепер він охоплений жадою діяльності, творчості, вибудовує нові плани і сподівається на здійснення задуманого. В його оптимістичних листах відчувається бажання іти до мети, впевненість, що саме тепер настав час „робити кроки вперед”. „Краще турбуватися про те, – пише П. Куліш М. Білозерському, – щоб не пропав кожний день без кроку вперед до головної мети, ніж турбуватися про цілі другорядні” [222].

Тепер з’явилася надія видати і „Чорну раду”, яку він не міг до цього часу опублікувати. „Щоб дати роботу Вашій уяві і почуттям, скажу, – пише він до В. Білозерського, – що «Чорна рада» скоро вийде з портфеля свого автора і піде мандрувати по палатам і палацам” [222].

Зміна політичного життя в Росії зумовлює й зміну господарчих орієнтацій П. Куліша, дає йому можливість думати про повернення до міста. Хутір у другій половині 50-х років стає для нього місцем літнього перепочинку, не більше. У квітні, року 1855-го він їде на хутір Заріг з Петербурга тільки для того, щоб спочити, прожити на хуторі літо, як на дачі. Хутірське господарство його тепер не цікавить і не турбує.

Нині, коли на перебування на хуторі П. Куліш дивився тільки з погляду „незаінтересованої насолоди”, „розваги природи” та різні дрібниці сільського життя знов можуть зворушувати „поетичні струни” його душі. 1 травня 1855 року він пише до М. Білозерського з Баївщини (хутір Заріг): „Я... переповнений прикрасами весни в своєму хуторі. Природа, все, що я зробив, прийняла з любов’ю, і солов’ї неначебто більше полюбили Баївщину” [214].

„Я не можу прийти до тями, – пише він 3 травня, – від розваг природою і дрібницями сільського життя, яких у маленькому господарстві значно більше, ніж у великому. Ще нічого не читав і ні про що ще серйозно не думав, а приїхав з благими намірами читати й писати” [235].

Цього літа П. Куліш дивиться на своє хуторянство, як на звичайний літній відпочинок. Так, у червні 1855 року він розповідав О. Бодянському: „Заняття мої досить звичайні й полягають переважно

в читанні, не кажучи про садівництво і т. ін. Ні з ким не бачуся, але зовсім не сумую, і день завжди здається мені коротким. Лягаю спати, з нетерплячістю чекаючи ранку... Я не читаю ніяких газет і нічого не знаю, що робиться за межами мого хутора” [120, 461].

Але не був би то П. Куліш, аби він сидів на хуторі чи ще де інакше, склавши руки. Як видно з листа до О. Бодянського, він багато часу приділяв збиранню різного історичного та етнографічного матеріалу. 16 вересня 1855 року пише: „Повідомляю Вам, про всяк випадок, що доля послала мені до рук: Новгород-Сіверський літопис, оригінал компіляції, яку робили в минулому столітті багато хто з малоросів. Тією ж рукою переписана містерія у віршах, під заголовком: Діяння і послання Апостолів, переписані в 16 д. аркуша уставом із візерунками на початку і великими буквами, розмальованими золотом, і із зображенням на візантійській монеті апостола Луки. Письмо надзвичайно майстерне, особливо золочена вязь. Не можу вдосталь надивитися!

1600 пісень, записаних Неговським у Харківському і Полтавському повітах” [120, 462].

Тут, у Мотронівці почав П. Куліш готувати до друку „Записки о Южной Руси”. П. Куліш повідомляв О. Бодянського у вересні 1855 року, що готує до цензури цікавий збірник легенд, дум, казок і притичних поглядів на багато що в українському житті. Він зазначає, що давно вже треба було йому „зайнятися таким виданням, щоб оживити і розтормошити дослідників Малоросії, але краще пізно, ніж ніколи. Якщо Бог допоможе, то за цим томом послідує ще одинадцять... Треба підняти на ноги все, що було написано про Малоросію, і пустити в хід усе, що про неї надруковано, зрозуміло, якщо цензура не буде супротив цього”. Плани у П. Куліша, справді, дуже широкі. „Ви будь ласка, – пише він, – не похитайте головою, що людина, не дочекавшись Вас, затіяла велику справу, а радійте, що хоча б одна людина у всій Малоросії відчуває готовність працювати з ентузіазмом” [120, 462].

Як зазначає В. Петров, П. Куліш завжди намагався робити всю справу сам; він ніколи не був прихильником розподіляти роботу між співробітниками й, розподіливши між іншими, не лишати нічого для себе. Навпаки, він мав тенденцію об’єднувати всі справи в своїх руках і не покладатися ні на кого. Так поводився й тримався П. Куліш, коли українська Громада видавала „Основу”, так було й у зносинах і зв’язках з членами Кирило-Мефодіївського братства. Куліш завсігди počував себе остільки міцним і дужим, що не шукав допомоги в будь-

кому. Свої діла й завдання він здійснював сам: „робив справу в одиночку”! П. Куліш не вірив у „одностайність і загальну безкорисливість” суспільних організацій. В ньому не було інстинктів, що їх виховують у людині цехова й корпоративна свідомість. Одна людина в своїй галузі зробить більше, як ціла організація. Не треба виходити за межі власних ресурсів і шукати сторонніх: ось програмовий погляд, наука Кулішева щодо утворення „спільного діла”, суспільної акції, що цілком зрозуміла в антигромадській атмосфері 50-х років.

Довідавшись про намір М. Білозерського залишити Чернігів і посаду редактора „Черниговских губернских ведомостей” і переїхати до Києва, щоб працювати в Київській Комісії, П. Куліш йому писав: „Ви дуже розраховуєте на участь в Київській Комісії. Вона існувала до сих пір і буде існувати на підступності та інших брідотах, які скоро відвернуть від неї будь-яку чесну душу. Я можу помилятися – і дай Бог! Але пам’ятайте, при всіх своїх намірах слова мої і не гарячкуйте в своєї надіях. Краще за все сидіти на хлібному місці, яким є місце редактора, і робити справу одному! У суспільстві, в корпорації, в комісії і в будь-якому іншому збіговиську людей не може бути в нас одностайності і загальної безкорисливості. Одна людина в своєму кабінеті або в мандрах більше зробить за умов наявності відповідних засобів, ніж ціла Комісія вчених. Навчайтесь і працюйте в маленькій сфері своїх дій, не залишайте нічого незробленим, що можна зробити, і результати протягом десяти років будуть чудовими. А головне, збережіть душевний спокій і веселість, необхідні для літературної праці. Я часто втрачав те й інше від недостатності власних ресурсів і зазіхання на чужі” [103, 139-140].

Цю думку П. Куліш повторює ще раз в одному з наступних своїх листів до М. Білозерського. 7-го вересня 1855 р. він писав: „Вчені наші товариства, при всіх своїх засобах, неспроможні зробити того, що може зробити *одна людина* із запасом любові до предмета й енергії. Це вже довів Бодянський своїми Читаннями і я доведу десятком томів різних досліджень південного краю Росії” [103, 140].

Для здійснення своїх планів П. Куліш має намір переїхати до Києва. „Я скоро переїду до Києва для своїх літературних студій, – пише він у вересні 1855 року О. Бодянському. – Тепер для мене ні Москва, ні Петербург не підходять, і, здається, не скоро я побажаю до них поїхати. Навесні хочеться почати ґрунтовну мандрівку для всебічного вивчення Малоросії. Це наша справа, і соромно її не виконати” [120, 463].

Про цей свій намір їхати до Києва П. Куліш повідомляв тоді ж М. Білозерського: „Так зайнятий своєю малоруською працею, що рішуче відмовляюсь від Петербурга і поїду туди хіба що друкуватися, якщо виявиться неможливим надрукуватись у Києві або в Чернігові. Може наступну зиму проведемо разом, працюючи над коректурою, яку Ви маєте привчити друкарню надсилати Вам після звірки з оригіналом, як це роблять у Петербурзі, а не в тому хаотичному вигляді, в якому я бачу шматки Вашої газети з численними вашими виправленнями” [103, 141].

Заради роботи над „Записками о Южной Руси” П. Куліш кидає роботу над М. Гоголем. Він повідомляє М. Білозерському 10 вересня 1855 року: „«Записки о жизни Гоголя» у цензора. Може й вийдуть до зими; а загалом нічого не відомо. Мене вони тепер мало цікавлять, і я здається, за невелику суму погодився б їх не друкувати” [103, 142].

Тут доцільно навести міркування В. Петрова про значення для П. Куліша роботи над Гоголем. Його міркування додають нові штрихи для розуміння П. Куліша як особистості, його намірів і дій: „Робота над Гоголем означала для Куліша роботу над собою, вчитуючись у листи Гоголя, він вичитував себе; в Гоголі він бачив учителя, що знайшов шляхи внутрішнього морального самовдосконалення. В роки, коли на питання про громадські, політичні й національні справи було накладено табу, Кулішеві нічого не залишалось іншого, як вивчати самого себе, заплющити очі й заплющивши очі, в собі самому відкрити цілий світ. Тепер, коли він міг вийти з цього становища внутрішньої самовпевненості й висловлювати „критичні погляди на багато що в малоросійському житті”, робота над Гоголем втрачала для нього свій сенс. Хай свої критичні погляди на історичне й сучасне життя української нації він може висловлювати поки що тільки в „етнографічній” формі, етнографізуючи свої погляди, але все ж таки й ця можливість приваблює його більше, ніж гоголівський моралістично-індивідуальний квієтизм.

Робота над Гоголем – робота самотньої внутрішньої „хутірської” замкненості. Розриваючи з хутірською ізольованістю, від хутірського життя повертаючись до громадських проблем та інтересів, він пориває і з роботою над Гоголем.

П. Куліш настільки захоплений вивченням малоросійського життя, що залишає історичні студії. Так, він відкладає роботу над історичним романом. Він пише М. Білозерському: „Історичний роман я не починав. Вимоги мої зробилися великими, а засоби незначні.

Попереду в мене стільки заготовлених робіт, що я не знаю, чи напишу я його коли-небудь. Горизонт вивчення розвивається все ширше і ширше переді мною, і інколи мене бере такий сум, про який Ви ще не маєте уяви. Та Бог знає, може зовнішні впливи (від яких ми дуже залежимо) будуть такими сприятливими, з неможливого зробиться можливим, і я, перервавши теперішні свої виснажливі роботи, раптом розповім усім вам, як жили колись люди” [103, 143].

20 жовтня 1855 р. П. Куліш приїхав до Києва. Майже весь листопад займався облаштуванням помешкання і перевезенням майна і дружини на нове місце проживання. Настрій у нього був чудовий. Він сповнений надій і великого прагнення до роботи.

19 листопада 1855 року повідомляє М. Білозерському: „Справи мої набувають сприятливого стану. Я хоч колись зроблюсь чесною людиною. Ми не встигли побалакати з Вами і розслабитися...” [221].

Наслідком наполегливої праці П. Куліша стає відправка першого тому „Записок о Южной Руси” у грудні 1855 року до цензури. І відразу починає роботу над складанням 2-го тому. Водночас він планує видати велику збірку українських пісень. Він писав О. Бодянському 25 листопада 1855 р., що багато збирачів пісень по Харківській, Чернігівській, Полтавській і Київській губерніях довірили йому свої збірки, і він має намір (не кажучи про різні різності при цьому) надрукувати їх, вказавши: «зібрано таким-то, таким-то, таким-то» і т.п., щоб всі були згадані в цій справі, тобто в справі збирання” [120, 466].

При цьому просить і О. Бодянського надати і ним зібранні українські пісні.

Очевидно, О. Бодянський утримується від такого співробітництва, на що П. Куліш відповідає: „На Ваш збірник я не маю і надії, щоб Ви довірили його мені, але якщо б між нами існувало добре розуміння і якщо б Ви не лякали мене Вашим правилом: Що з возу упало – пропало, я б віддав Вам свою працю (в чому тут справа – довго і, мабуть, нема про що говорити), я б погодився помістити своє ім’я тільки в списку збирачів і закінчив цей список словами: «і виданих О. Бодянським». Але Ви не даєте мені й понюхати свого збірника, а смисл мого видання такий, що я, саме я, повинен мати спершу в руках все, що надрукується, привести пісні в певний вигляд (про це я не розповідаю), а потім надрукуй і пишись видавцем, хто завгодно. Я зроблю більше: дістану грошей на видання й вишлю їх Вам, не вимагаючи ніяких зобов’язань. Знаю, що Ви можете засумніватися в тому, щоб довірити мені Ваше збирання, і дуже

жалкую Але те, що я обіцяю – можу виконати і виконаю. Робіть, як хочете, а я буду робити свою справу, як вистачить моїх сил і як допоможе мені Бог” [120, 466].

П. Куліш ще і ще раз переконує О. Бодянського в необхідності стати вище будь-яких непорозумінь заради великої справи: „Але Ви через своє невдоволення відмовляєтесь видати книжку, яка потрібна багатьом. Я не про Вас тут турбуюся, а турбуюся про справу, яка цікавить багатьох, кому зовсім невідомо, що справа від Вас залежить. Отже, якщо я встигну дістати грошей (а дістати я міг би, може, не від одного Галагана), то Ви тут ні скільки не будете мені зобов’язані. Я роблю свою справу, а не Вашу. Мені власне Ви маєте право сказати: «Залиште мене в спокої! Знайте себе – свої книжки!», але Ви не маєте права сказати цього публіці, яка поділяє зі мною інтерес... Тому я, долаючи своє небажання писати до людини, яка не віддає мені належного, я пишу до Вас вже не як до Осипа Максимовича, а як до власника ненадрукованої книжки, я прошу Вас об’явити мені, але не як Кулішу, а як людині, що цікавиться Вашим виданням і пропонує свої послуги, – умови, на яких Ви погоджуєтеся взяти гроші на оплату витрат друкарні” [120, 467].

Життя в Києві подобається Кулішеві. Він пояснює це тим, що „теперішня зима в Києві відрізняється від попередніх приїздом хороших людей і рухом думки” [234]. Він обертається в товаристві таких людей, як П. Галаган, родина Тарнавських, Дебальмени, Л. Жемчужников, родина Грабовських, М. Юзефович та ін.

У своїх спогадах про зиму 1855–56 років Л. Жемчужников писав: „У Києві я оселився на квартирі П.О. Куліша, який жив з дружиною і її братом. Квартира його була недалеко від Золотих Воріт. П.О., як завжди, був у роботі, і треба віддати йому справедливість, що таких працівників невтомних мало. Дружина його, Олександра Михайлівна, допомагала йому переписом. Я був зустрінутий з радістю і дружньо.

Куліш відразу почав мене розпитувати про мої заняття і досить зрадів, коли я йому все розповів і передав купу записаних пісень і казок. Він все вислуховував уважно, і відразу записував почуте, як робив це завжди. Результат наших бесід був уміщений ним у другому томі «Записок о Южной Руси» [103, 163].

Крім того, П. Куліш був знайомий і підтримував зв’язки з Жуковським, Бунге, Шульгіним, Павловим. У Києві 1855-го року П. Куліш відновив свої стосунки з М. Юзефовичем, якому приписували більш ніж двозначне провокаційне поведіння в

Кирило-Мефодіївській справі 1847 року. Під впливом цих підозрінь щодо чесності М. Юзефовича й П. Куліш припинив своє з ним знайомство. М. Юзефович робив спроби реабілітувати себе, закидаючи М. Костомарову, що ніби той – так описував справу М. Юзефович – через нервову невитриманість свою, не дав можливості М. Юзефовичу знищити компроментуючі документи, що їх М. Юзефович мав на меті сховати. Аргументи й розповіді М. Юзефовича справили на П. Куліша враження щирості й правдивості і він знову простяг руку Київському адміністраторові, який свого часу на початку 40-х років зробив дуже багато для П. Куліша, не тільки влаштувавши його в Києві, але й виявивши до нього велику особисту симпатію та приязнь. „Як легко, – писав П. Куліш, звертаючись до М. Юзефовича з листом після довгого мовчання, – як легко у мене зробилося на душі після того, коли між нами відтворилися колишні стосунки. Може, Ви ніколи не відчували, як тяжко відлучити від душі людину, з якою пов'язаний святими споминами юності. Мої тяжкі обставини виправдовують мене в моїй страшній хибній думці відносно Вас, і мені залишається тільки радіти, що у мене з душі звалився, нарешті, такий камінь” [116, 312].

Тоді ж у Києві П. Куліш бере активну участь у виданні „Южно-русских Летописей”, що виходили за редагуванням Миколи Михайловича Білозерського. 30 листопада 1855 року П. Куліш писав до нього: „Летописи” Історіографа (так П. Куліш називав М. Білозерського) пропущені Київською цензурою. Ми хочемо приєднати до них і хронічку Вашого діда, під заголовком «Записка оставшия по нас о разных в Малой Росси отменах Василия Белозерского, 1794 года»” [233].

І тоді ж П. Куліш звернувся до В. Тарновського з листом, у якому просить налагодити справу з друкування Літописів.

„Юноша благий Василю Васильовичу!

Надсилаю Вам початок літописів. Домовтеся на 1200 примірників з його папером, обкладинкою і брошуруванням. Титульний аркуш, на якому написано: друкувати дозволяється, тільки покажіть і заберіть назад, тобто піваркуші 2 і 3-й. Вони мені потрібні. Їх наберуть окремо після надрукування книжки” [103, 158]. А вже 3 січня 1856 року П. Куліш повідомляв, що „друкування «Южнорусских летописей» триває з різними затримками” [230].

Ніби підсумовуючи зроблене за цей короткий період життя в Києві 31 січня П. Куліш писав М. Білозерському: „«Записки о жизни Гоголя» пропущені і друкуються в Петербурзі. Доля

«Этнографических Записок» буде вирішена через два тижні. «Южно-русские летописи» друкуються дуже повільно. Другий том «Этнографических Записок» наближається до половини. Я вже одержав «Семейную хронику» Аксакова» [234].

Не дивлячись на те, що П. Куліш мав намір жити в Києві всю зиму, а навесні 1856-го року здійснити великі етнографічні експедиції, вже в лютому свої наміри несподівано змінює і приймає рішення їхати до Петербурга. Цей факт В. Петров пояснює тим, що П. Куліш іде на такий крок у зв'язку з пом'якшенням цензури, очевидно, маючи намір у столиці розв'язувати якісь видавничі або творчі справи.

По дорозі до Петербурга П. Куліш зупиняється в Москві. Тут він потрапляє в атмосферу напружених чекань, бадьорості, руху й громадського піднесення. „Громадська думка робить у Москві успіхи,” – занотовує він у щоденнику.

Саме на час приїзду П. Куліша до Москви, тут розпочинали видавати слов'янофільську „Русскую Беседу”, часопис, якого він довго чекав. Після розриву з некрасовським „Современником” Кулішеві не було де друкуватися і він нетерпляче чекав, щоб з'явився журнал, редакцію якого очолили б люди, близькі йому своїми настроями і передбаченнями.

У листі до М. Білозерського від 27 березня 1856 року він повідомляє: „У «Русскую беседу» я зробив внесок; в другій книжці, яка вийде відразу після першої, буде надрукована «Феклуша»” [209]. Крім того, К. Аксаков просив П. Куліша негайно вислати йому „Чорну Раду”, щоб надрукувати її в „Русской беседе”. Про цю пропозицію старого Аксакова переказує П. Куліш у листі до В. Тарновського 1-го січня 1856 р.: „Старий Аксаков просив надіслати йому російську «Чорну Раду» негайно. Я говорив з ним давно про це и для того заготовлений чистий примірник, який тепер знаходиться у Михайла Володимировича (Юзефовича). Прошу Вас взяти його і завтра відправити у Москву за такою адресою: К.С. Аксакову в Москву, в Денежний провулок біля Покрова, в Левшині, в будинок Пфеллера. Вони гуртом проведуть рукопис до Государя, і російська «Чорна Рада», будучи надрукована в «Русской беседе» (журнал Хомякова та інших), продовжить правильний шлях малоросійський. Зашкодити вона не може. Адже це не переклад, а самостійний твір” [109, 112].

Однак перш ніж почне друкуватися „Чорна Рада”, П. Куліш хотів виступити в журналі „Русская беседа” з широкою програмною

статтею так званою „Передмовою до «Чорної Ради» «О духовном соединении Южной Руси с Северной»”, накресливши в ній провідні тези українського громадянського руху. У цій статті П. Куліш визначив собі мету науково обґрунтувати питання про необхідність окремого існування української літератури, про її взаємовідносини з російською.

Проаналізувавши розвиток української мови і літератури, П. Куліш відзначив красу української поезії, здобутки молодого українського письменства та психофізіологічні підстави творчості рідною мовою. Роблячи підсумок своїх умовиводів, П. Куліш зазначає, що не нікчемний народ приєднався до Росії, а народ самостійний, який дав Росії багато відомих діячів, а також вніс свою літературну мову, яка також справила вплив на російську [94, 338–370].

Дивлячись на свою статтю, що в ній мали знайти собі вираз не так індивідуальні погляди автора, як погляди певної громадської групи „прихильників розвитку малоросійських початків” і надаючи значення цьому виступу, як чинникові українського руху й прояву української національної думки, П. Куліш одіслав статтю свою до Києва, щоб зробити її предметом широкого й всебічного обговорення з тим, щоб потім її виправити згідно з вказівками Київської громади. Він хотів виступити не як П. Куліш, а як представник певної течії. З „Русской беседы” він хотів зробити трибуну, з якої прозвучало б правдиве слово про українців, про їхню культуру.

П. Куліш розраховував, що цей твір, як програмовий, як свого роду маніфест, як своєрідне проголошення українофільства, стане епохальним в історії українського руху. Він дивився на нього, як на працю великої ваги й значення. Цей твір – межа, грань, початок ери. Ним означатимуть відміни протилежних епох.

„Ця стаття – писав П. Куліш М. Білозерському 27 березня 1856 року, – має велике значення і, якщо не помиляюсь, складе епоху в російській і малоросійській літературі” [209].

Того ж дня П. Куліш послав цю статтю В.В.Тарновському з проханням прочитати її у різних зібраннях з тим, щоб потім докладно переказати всі критичні думки.

„З цією поштою, – писав він, – надсилаю Вам страховим листом статтю мою «О духовном соединении Ю. Руси с Северной». Передмова до «Чорної Ради». Прочитайте її спершу в родині, а потім на вечорі в себе, у Галагана або Юзефовича, не звертаючи уваги на те, які там будуть люди і чи буде у них стрижене волосся. Потім не

полінуються повідомити мені без будь-якого приховування, що будуть казати про неї вчені мужі та прості смертні. Якби навіть усі сказали в один голос, що це нісенітниця, то так прямо й напишіть мені, додавши і свою власну думку, якою б вона не була. Окремі зауваження також мені потрібні. Ще не знаю, чи скоро і чи буде взагалі надрукована ця стаття, *але вона може бути багато в чому виправлена*, відповідно до висловлених думок Київського аеропага. Київські відгуки для мене в цьому випадку важливіші за все, тому що тут вся розпорошена літературна діяльність Південної Русі приведена до свідомості й показаний її шлях, по якому вона має йти відтепер. Якщо моя стаття не видасться вам безглуздя, то спершу буде надрукована в «Русской беседі», у вигляді об'яви про видання оригіналу «Чорної Ради», а потім – при самій «Чорній Раді», у вигляді передмови” [109, 116–117].

Як проходило обговорення, хто які міркування висловлював, нам не відомо, але з листа самого П. Куліша до В. Тарновського 8 травня 1856 р. стає зрозумілим, що його не зовсім підтримали і радили ще попрацювати.

„Спасибі Вам, друже любий, – писав П. Куліш, – що не полінувалися посписувати розмови своїх гостей про моє писання, а найбільше спасибі за лист пана Павлова, примазаний грецькою мовою наче паляниця сметаною. Казать, да й нічого! Бо розумна голова його писала; а треба, бачу, повернутися ще раз до старосвітських книжок, та помізкувати добре над ними, щоб із нас люди не сміялися. Коли ж нічого не врадимо, то, мабуть, чи не ліпше буде надрукувати «Чорну Раду» так, як вона є, без мудрування” [108, 356].

Окрім В. Тарновського та М. Білозерського, П. Куліш одіслав передмову також і до М. Грабовського та до Аксакових. Одержавши листа від М. Грабовського з критичними увагами, П. Куліш відповів 12-го червня з Петербурга, висловлюючи своєму приятелеві щире подяку: „Зрадів я дуже, побачивши Ваш любий мені лист від 19 травня. Спасибі Вам за увагу, що робите моїй передмові до «Чорної Ради». Ще не знаю, чи дозволять випустити в світ цю історію; а передмову я передав у Москву Аксаковим, і вони кажуть, що гарно написано, тільки мають мені щось навпроти сказати, а що – не знаю, бо то люди непосидючі, знай бігають по Москві або у них народ товчється з ранку до вечора, то їм ніколи і до столу присісти, добрим словом із приятелем перекинутися. Ось як сам піду до них у село, бо вже вирвались із Москви на спочинок, то тоді й порадимось, що з тією передмовою робити” [127, 73].

Аксакови, як бачимо, були *ultima ratio* в цій справі, що так турбувала П. Куліша й так багато для нього важила.

Лист до М. Грабовського вказує, чому П. Куліш мав намір друкувати свій твір у „Русской беседі”. Цей журнал розглядався як орган московської *національної* думки. Саме на його сторінках, вважав П. Куліш, мала з’явитися стаття, що вносила в програму російського національного руху певні корективи з огляду на польські та українські національні змагання. Ідеї московської національної винятковості П. Куліш протиставляє ідею об’єднання трьох національностей: польської, російської й української. Своєю статтею він мав намір виправити хибну лінію („надмірне прагнення до національності”) московського слов’янофільства, спростувати позицію тих московських патріотів, „які обмежують політ російського духу рамками стародавньої держави московської”, „які прославляють у своїх книжках одну північну Русь і цураються південно”.

„А що пишете, добродію, – звертається П. Куліш до М. Грабовського, – про «Руську бесіду», то повезу сам до Аксакових і все те їм вичитаю. Я і сам з ними часом змагаюсь, та, бачте, в нас дуже вже привернулось до космополітизму, то реакція й верне круто; а як трошки хрещений мир одумається, то все перемелеться й мука з того буде. Тим-то, шановний пане, дорого і мені тепер і собі подати якийсь голос, щоб москалі не дуже бринькали з своєю народністю, що стоїть наче та колюча сосна; тільки серце в’яне, на неї дивлячись, а втіхи з неї живій душі мало. Тим то добре було б проявити Руському мирові й польську народовість із її буйною красою, щоб не дуже забирались московські люди у свої пущі та сніги, і щоб усміхнулися приязним сміхом їх обличчя, споглянувши на рідну красу південного чоловіка. Може з часом Бог і pomoже нам звести *до купи ці три народи*, що, ставши один до одного спинами, позирають далеко од себе, а не хочуть назад озирнутися” [127, 74].

Ця стаття була надрукована в журналі „Русская беседа” [56, 123–145.] як епілог до видання „Чорної Ради” російською мовою.

III. Активний діяч націстворення. Педагогічно-просвітницька та громадська діяльність (1856–1864 рр.)

Суспільно-політичні та соціально-економічні зміни з приходом до влади Олександра II лібералізували суспільне життя. Для П. Куліша такі трансформаційні процеси знаменували можливість реалізувати довгоочікувані літературні, просвітницькі, науково-педагогічні, видавничі, етнографічні проекти після майже десятирічних заборон і поневірянь.

П. Куліш відчував гостру необхідність публічної творчої праці задля просвіти українського народу і формування національної свідомості. Він усвідомлював, що отримати такий результат неможливо завчасно, проте необхідно багато працювати задля виховання свідомого наступного молодого покоління. У цьому контексті вагомого значення він надавав друкованому слову. З цією метою він прикладав багато зусиль, щоб отримати дозвіл на публікацію напрацьованих матеріалів, тим самим реалізувати свою просвітницьку програму.

У березні 1856 р. П. Куліш звернувся з листом до Л. Дубельта з проханням зняти з нього заборону на право друкування своїх творів. Він писав:

„Ваша Величність Милостивий Государ Леонтій Васильович.

Перебуваючи у складному становищі щодо засобів існування, я повинен утримувати свою родину терміновими роботами для періодичних видань, і як представлення праць моїх для цензури в III Відділення Власної Й.І.В. Канцелярії поєднано в цьому випадку з деякими незручностями, то я наслідуюся утруднювати Вашу Величність покірним проханням – добитися для мене права загальної цензури, яке, в недалекому минулому, Височайше даровано п. Костомарову та іншим особам, які зазнавали цензурних обмежень.

З глибокою повагою і відданістю, маю честь бути Вашої Величності покірним слугою. П.Куліш.

Його Величності Леонтію Васильовичу Дубельту.

1856 рік, березня 13” [103, 195–196].

Ще перебуваючи в Москві в лютому 1856 року П. Куліш дістав радісну звістку про дозвіл друкувати „Записки о Южной Руси”. 26-го лютого П. Куліш сповіщав В. Тарновського: „Так зрадіє ж серце Ваше, мій дорогий друже В. В.: «Этнографические Записки»

пропущені. Надсилайте гроші в Петербург на ім'я Ма. Тер. Симонова, який служить в Держконтролі, а скільки – вирішіть самі” [109, 113].

П. Куліш планує видати „Записки о Южной Руси” таким чином, щоб зміст і форма відповідали один одному і щоб ця книжка „відкрила очі читачам на етнографію, як на щось живе, існуюче в природі, а не в головах літераторів, а текст утвердить їх в цій думці” [109, 113]. Для цього він все продумує до дрібниць. У згаданому листі до В. Тарновського він пише: „Я думаю, що треба видати книжку з малюнками співців і баїв і чотирма хромометогографованими типами парубка і дівчини, діда і баби, з акварелей Жемчужникова, а в кінці додати десятка три голосів пісень” [109, 113].

Праця приносить Кулішеві задоволення: результати її будуть опубліковані. Тепер видавати „Записки о Южной Руси” планує в Петербурзі. 1 квітня 1856 року він повідомляє М. Білозерському: „Этнографические записки» (читай: «Записки о Южной Руси») друкувати в Петербурзі: інакше неможливо” [245].

У Москві П. Куліш пробув близько двох тижнів. Про свої враження від перебування в Москві він так оповідав В. Тарновському: „Що Вам сказати про Москву? Москва дає обід за обідом героям нинішньої війни, і від надмірного прагнення до національності не може усидіти на місці й зайнятися ділом. Від цього в ній два журнали, в яких немає, що друкувати. Проблеми «Русского вестника» нічого не значать у порівнянні з проблемами «Русской беседы». Сьогодні кажуть мені, що не станемо видавати, якщо не дозволять таких-то статей, а завтра Кошельов, не спитавши інших, друкує об'яву, яку, скоріше за все, Ви вже одержали. Волею долі і я опинився в цій компанії крикунів, будучи наймовчазнішим з-поміж грамотіїв. Я дав їм повість і обіцяв надрукувати в них переклад «Чорної Ради», якщо буде виданий оригінал. Отже, є надія, що він буде виданий!” [109, 115].

А на початку березня П. Куліш прибув у Петербург. Спочатку планував залагодити тут деякі справи, а потім рушити до Києва, щоб забрати дружину. Тепер же обставини вносили свої корективи. Тому, 7 березня 1856 р. він пише В. Тарновському: „Якщо мені дадуть право загальної цензури, то я не поїду звідси, не надрукувавши «Чорної ради» малоросійською мовою. Так і в будь-якому разі загаюсь до 1-го червня. Дуже жалкую, що не взяв із собою О-и М-и” [109, 117].

У Петербурзі П. Куліша чекало багато роботи, найбільше – коректури. 27-го березня було, як повідомляв він М. Білозерському:

„Першого тому «Записок о жизни Гоголя» надруковано близько 260, а другого (в іншій друкарні) близько 200 сторінок. До Великодня книжка буде в продажу» [209].

Своєю радістю від результатів праці він ділився з С. Аксаковим: „«Записки о Южной Руси» друкую з насолодою не тому, що в них є моє, а тому що передано світу пам'ятки духу народного, яким у моїх очах немає ціни. Коректуру тримаю неначе Священне Письмо, і сподіваюсь, що за зовнішнім виконанням «Записки» будуть зразком досконалості.

На це варто витратити час, тому що суспільство наше звикло поєднувати з поняттям малоросійської словесності поняття про повну безграмотність і розхристаність, що досить справедливо. Треба дати йому до рук книжку, яка б ні в чому не поступалася німецьким і англійським виданням, в якій би було серйозне вивчення предмета» [176, 698].

Такий підхід зумовив багатий зміст і своєрідну побудову „Записок о Южной Руси”, які, за визначенням О. Пипіна, „були в свій час чудовим явищем... вони не були ні вченим трактатом, ні простою збіркою творів народної поезії, і являли собою зовсім нову форму етнографічного вивчення» [137, 194].

1 квітня 1856 року П. Куліш писав до М. Білозерського з Петербурга: „Обидва томи «Записок о жизни Гоголя» надруковані, але затримка з обкладинкою і цензурною процедурою протягнеться до Великодня. Вам буде надісланий один з перших примірників, які одержу з друкарні.

«Етнографічні записки» друкую в Петербурзі...” [245].

Своєю досконалою працею П. Куліш вводив читача в складний процес етнографічного спостереження: він не тільки повідомляв стародавню думу, казку, пісню, переказ, але й ознайомлював з умовами, з тими людьми, в середовищі яких він почув всі ці зразки народної творчості. „Перші народні перекази записав, – писав П. Куліш, – у Києві. Я до цих пір яскраво пам'ятаю старого жебрака-сліпця, який підходив до мого вікна з вулиці, тримаючись за плече поводиря-хлопчика, на якому тільки й було одержі, що залишки лінялих шароварів земляного кольору та шматки свитки, недоношеної його вчителем” [55, 1–2].

Твір народної поезії був не анекдотичним фактом, як квітка, відірвана від свого кореня, і, навпаки, відкривався перед читачем оточений тими подробицями побуту, народних характерів і понять, між яких він побутує в дійсності. П. Куліш розповідає історії своїх

пошуків, змальовує картинки побуту, портрети своїх знайомих, співців та кобзарів, і в результаті утворюється не просто збірка, яку творили етнографи минулого, збірка фактів, відірваних від свого ґрунту, а цілісна етнографічна картина, життя народу.

П. Куліша захоплює поетичний бік народного життя. Сам народ для нього є живою пам'яттю старовини, в якій зберігаються скарби народних бажань, сподівань, почуття.

„Треба погодитися відверто, – розповідає П. Куліш, – що мандруючи від села до села по малоросійських губерніях, у період моєї юності, я зрідка мав на меті власну науку. Мене принадувала поетична сторона життя народу. Я бігав за драмою, які розігрує дрібними уривками все малоросійське плем'я. Мені треба було бачити виставу сільського життя на театрі природи; і те, що вніс я в свої записні книжки, становить лише незначну частину мого вивчення, яке управлялось постійно одним тільки почуттям – непереборним бажанням бачити і чути народ у різних особливостях його одиниць. Якщо в цьому бажанні полягали і прагнення чисто наукові, то джерелом їх були все ж таки чиста любов до людини, до її простого, сільського життя...

Зрозуміло, що міста, села і місця, відомі в історії, привертали мене переважно до себе, і я з душевним хвилюванням знаходив у нинішньому народонаселенні сліди і пояснення життя минулих поколінь. У цих місцях, за виразом обличчя, за манерами і мовою, я краще за все уявляв, яким був малоросіянин під цими впливами і за інших обставин. Тут етнографія злилася для мене в одну науку з історією, а історія розвінчувалася в своїх етнографічних наслідках. Наші кабінетні люди, повторюючи один одного, говорять, що в Малоросії не залишилося майже ніяких пам'яток старовини. Але сам народ – така пам'ятка свого минулого життя, яка краще за будь-який витвір мистецтва вводить вас у пізнання того, як він існував до теперішнього часу. Треба тільки вдивитися в моральний його образ, якого розпорошені риси збирає і пояснює для нас етнографія” [55, 234–235].

П. Куліш розумів, що праця, яку він вклав у „Записки о Южной Руси”, то велика справа. „Врятувати від забуття пам'ятки життя свого народу є справжній подвиг, – писав він, – і тепер має велику важливість в очах кожної істинно освіченої людини; але, коли не залишиться на світі жодного бандуриста – а цей час уже близько – і коли сліди старосвітського життя почнуть шукати тільки в книжках і рукописах, тоді ім'я кожного збирача творів народної поезії буде мати

щось спільне з їхніми невідомими творцями.

Насправді, як співчувати пісні, що мандрує як сирота між людьми, яка без нашої турботи щезла б з лиця землі? Розширити своїми відкриттями коло історичних відомостей – чи означає це стати самою частиною історії? Привести джерела рідного слова й духа до майбутніх письменників – чи означає це бути рушієм їхніх успіхів?” [55, 220-221].

Ось чому з такою наполегливістю П. Куліш домагався друкування „Записок”. Однак справа посувалася досить повільно. Всілякі зволікання „гарячого Куліша”, який хотів робити все швидко і в один і той самий час, пригнічувало і дратувало. І коли М. Білозерський наголошував П. Кулішу, що було б бажано, щоб швидше такі важливі праці побачили світ, останній на це відповідав: „якби все залежало від мене, то не був би прострочений вихід книжки і на годину; але доля сміється над моїми надзвичайними здібностями до своєчасного виконання роботи і водить мене за ніс протягом кількох років, зв’язуючи мені руки в кожній моїй справі”. А далі пояснював М. Білозерському: „Ви... й уявити собі не можете, що тут відбуваються такі події як, наприклад, така: 7 квітня надіслав я примірник книжки до цензора для видачі білету на випуск у продаж, а 17 мені пишуть з Москви, що її там ще не одержали” [223].

У зв’язку з різними бюрократичними затримками та з технічних причин затримувалося і видання „Записок о Южной Руси”, які П. Куліш сподівався побачити до Великодних свят. Він писав 20 квітня 1856 р.: „«Записки о Южной Руси» вийдуть тільки на осінь, тому що до свята вони не могли вийти через різні, не від мене залежні причини, а влітку їм виходити не слід” [223]. Вихід книги у світ влітку був не вигідний з комерційного погляду, а тому 1-й том „Записок” побачив світ лише восени 1856 року.

Плани П. Куліша щодо „Записок о Южной Руси” досить широкі, сподіваючись, що вони будуть доброю допомогою у його просвітницькій діяльності.

„«Записки о Южной Руси», – писав він 25 квітня 1856 року В. Тарновському, – друкую 2400 примірників, а для чого? Так ось. Розкуплять їх років через десять, як хочете, бо як видам томів дванадцять, то не можна буде обійтися без них, хто б не задумав довідатися правду про Південну Русь від самого джерела, а не від історіографів. Може, перший том піде між письменний люд воловою ходою, дарма – як вийдуть інші, то повернуться й до першого, та й почнуть купувати, щоб едиції не різнити” [108, 354].

Весною 1856 р. П. Куліш загоряється ідеєю видати проповіді отця В. Грегулевича українською мовою. Він взагалі вважав, що піднести національну культуру, самосвідомість народну можна, насамперед з допомогою школи і церкви. Щоб вирішити справу з виданням проповідей, П. Кулішу, як завжди, потрібно було шукати кошти. З цією метою він звертається до своїх знайомих – багатих поміщиків, щоб залучити їх до меценатства. У листі від 8 травня 1856 року він писав В. Тарновському: „А то ще от що подаю вам на увагу, друже коханий. Єсть у нас надруковані по-нашому проповіді Грегулевича, тільки плохенька мова, да ще й по подольському слезбизованню. Так я сю книжку гарненько виправив і Грегулевич оддає мені – що хочу з нею чинити. Якби надрукувати її вдруге та пустити по Україні, то велике з того добро було народу християнському. А трата на її 300 рублів, которі певне як-небудь і вернуться. Тут і чоловічок знаходиться такий, що коректовав би її залюбки под моїм доглядом. Так от, як би ви вислали 300 рублів на се діло, то і в наших церквах зрозуміли б миряни, що панотець глаголе. А по сьому сліду може б хто й без бороди написав таке, як пишуть бородаті. Робіть, як Бог Вам на серце положить, і як своїм розумом зрозумієте, а з мене буде й свого діла, до котрого взявся” [108, 357].

Як бачимо, роботи в Петербурзі було дуже багато. Він навіть не мав часу відвідувати друзів, про що свідчить, наприклад, такий лист від 16 березня 1856 року: „Шановний друже П.А. Ніколи не траплялося, щоб я, приїхавши до Петербурга, так довго не мав задоволення бачити Вас. Це сталося через те, що всі мої вечори зайняті коректурою, а вранці я не застав Вас вдома два рази в різний час, і тепер не знаю, коли зможу застати Вас; до того ж ще боюся приїхати до Вас невчасно. Тому я покійно прошу Вас написати мені на клаптику паперу по міській пошті день і годину, коли Ви будете зовсім вільні й Вам до такої міри нічим буде зайнятися, що готові будете слухати навіть розповіді малоросійського панка про різні дрібниці, які заповнюють його ліниву голову. П. Куліш” [103, 198].

Водночас П. Куліш звернувся до видатного вченого, видавця і публіциста М. Гілярова із проханням допомогти отримати для нього право загальної цензури, із звільненням його від обов'язків представляти свої праці в III відділення, так як це ускладнює просвітницьку і літературну діяльність. Доповідь М. Гілярова з цього питання спонукала Імператора дозволити друкування праць П. Куліша під наглядом загальної цензури з тим тільки, щоб „цензор звертав на твори його сувору увагу” [167, 207]. 6 квітня 1856 року він

повідомив В. Тарновському: „Поспішаю повідомити Вам, любий друже Василю Васильовичу, приємну для Вас новину: мені, нарешті, дозволено друкувати мої твори після їх розгляду у «звичайній цензурі». Це дає мені надію повернутися в Малоросію с добрим гостинцем. Сьогодні ж надсилаю в Москву «Чорну Раду» і сподіваюсь, що Аксакови умовлять цензора кинути все для неї. «Этнографические записки» пропущені без будь-яких поміток, так що я сам уже дещо закреслив через поміркованість і обережність» [109, 119].

Таку саму звістку П. Куліш надіслав і до М. Білозерського. „Повідомте, шановний друже Микола Данилович, моїй милій і незрівняній супутниці, що Микола М. більше не існує і що є надія надрукувати «Чорну Раду» не тільки у перекладі, але і в оригіналі. Тому мені нема чого поспішати в Малоросію» [235].

Можна собі уявити, скільки моральних негараздів доводилося переживати П. Кулішу впродовж часу заборон. Він був з усіх боків оплутаний формальностями, претензіями і повинен був витратити на їх подолання чимало часу, сил і здоров'я.

Після того, як з П. Куліша було знято заборону друкувати, він остаточно вирішив залишатися в Петербурзі. 4-го квітня він писав М. Білозерському, даючи йому відповідні інструкції щодо переїзду Олександри Михайлівни до Петербурга: „Якщо моя Саша відчуває сили для перенесення дорожньої втоми, то відправляйте її у фаєтоні, не розраховуючи прогонів. Вона буде допомагати мені в коректурі» [235].

Разом з тим влітку 1856 р. він планує поїхати в Україну: „Я проживу тут (якщо Саша приїде) до 1-го червня, а потім з нею або один повернуся на 3 місяці в Малоросію, а потім на зиму в Москву або Петербург» [245]. Так повідомляв він М. Білозерському.

Проте виїхати в Україну в червні Кулішеві не вдалося. Знову ж таки затримали видавничі справи: „Перший том друкується повільно, по три аркуша на тиждень, і затримає мене до половини липня в Петербурзі» [22, 81].

Друкуючи перший том „Записок о Южной Руси», П. Куліш затримався аж до середини липня. 14-го червня 1856 року він писав до Києва Оп. Марковичу: „Я може скончу друком 1-й том «Записок о Южной Руси» через місяць. Тоді поїду в Москву, там трохи загаюсь, а до Тарновських над'їду хіба після Паликопа». Так само в тих же числах червня повідомляв Куліш М. Грабовському: „Перший том скінчиться друком через місяць. Тоді я, захопивши оберемок книжок,

махну на Україну і зараз, не гаявши часу, прибуду до Вас у Александрівку і поприводжу Вам тацю і кошик із того мельхіору і всяку всячину, котрої бажали (коли то все познаходжу” [127, 73].

З нетерпінням чекає П. Куліш цієї поїздки в Україну. Він дуже стомився, сподівається відпочити, набратися сил, духовних і фізичних, віддатися вивченню України. А головне він дуже скучив за батьківщиною, яку так любив і для якої працював. В одному з листів він писав дружині: „Перед приїздом у Малоросію відчуваю якись захват, якого давно не відчував. Іноді я зовсім перестаю любити батьківщину, і це було в момент упадку моральних сил. Тепер я люблю її знову, незважаючи на все погане, що вона в собі містить” [103, 217].

Іншим разом він знову говорить про своє ставлення до України, до рідної землі: „Тепер я прив’язаний матеріально і морально до Петербурга, а душу мою тягне в кілька пунктів Малоросії за поетичним натхненням; мене чекає довга мандрівка по світу. Але це не заважає мені відчувати себе в майбутньому і я знаю, що прийде час, коли ніяка місцевість і ніякі комфорти і зв’язки не замінять для мене життя в місцях, пам’ятних мені з дитинства і юності. На що б не перетворився Борзненський повіт через 10, через 15 років, він залишиться для мене вічно чимось рідним... Може я й помиляюсь, але мені здається, що я оселюся колись або в цих місцях, або в місцях мого дитинства – більше ніде” [103, 219].

В Україну П. Куліш їхав ще за творчими спостереженнями, маючи намір „усюди повештатися, усячини наслухатися, доброго розуму набратися”. „Так оце, – писав він В. Тарновському напередодні від’їзду з Москви, – недовго загаявшись у вашій ласкавій господі, помандрую світ за очі по всій Україні, щоб обернуть собі на добрий пожиток остаток літа і початок осені. А то, як прийдеться часом писати про земляків на чужині, то забувшись, які вони є, удерем таких троянців, що всяке одцурається” [108, 361].

Під час цієї поїздки в Україну П. Куліш також планував вирішити і деякі важливі питання, пов’язані з його просвітницькою діяльністю. Він так втомився бути залежним від різних видавців¹⁰, що вирішив сам взятися за цю справу – тобто відкрити власну друкарню,

¹⁰ Про цю допомогу згадується в «Жизни Кулиша». „На другу зиму (тобто 1855–1856) переїхав (Куліш) у Київ. Там приголубили його земляки. Покійний Тарновський Вас.Вас. пообіцяв йому кредит на всі його видання ... З Києва переїхав Куліш іще раз (лютий 1856) у столицю й надрукував «Записки 0 Южной Руси», потім «Проповеди на МЛР.ЯЗЫке», поперероблювавши їх з першого видання Гречулевича, а другу половину наново написавши; потім надрукував переклад «Чорної Ради» з Епілогом у ж.»Русская беседа», а в оригіналі слідом за тим особно. Все, що не в журналах було друковане коштом Вас. Вас. Тарновского (Правда. – 1868. – С. 312).

стати самому видавцем. Це багато в чому йому розв'язувало б руки. Але для цього потрібні були кошти і чималі. Він уже мав деякі збереження за рахунок проданих своїх книг. Тепер думає продати господарство на хуторі Заріг. Оскільки й цього не вистачило б, він вирішує звернутися до багатих поміщиків по цю допомогу. В. Тарнавський і Г. Галаган дають П. Кулішеві кошти на створення друкарні та організації видавничої справи.

Маршрут мандрівки з Петербурга був звичайний для П. Куліша: через Москву й Тулу спочатку до Мик. Дан. Білозерського в х. Миколаїв (3-го серпня), а потім у Мотронівку. З Мотронівки, де прожив декілька днів, він поїхав у Линовицю, щоб одвідати там графа Сергія Де-Бальмена, який тоді малював ілюстрації до „Орисі”. Від Де-Бальмена він поїхав до В. Тарновського й Г. Галагана, потім на Лубенщину, на хутір Заріг, а звідтіля через Черкаси, одвідавши на Чигиринщині М. Грабовського, через Київ повернувся назад до Петербурга.

24-го липня 1856 року П. Куліш уже був у Москві, де мав намір полагодити деякі цензурні справи з „Чорною Радою”, а так само одвідати в селі Абрамцеві Аксакових. Виїжджаючи з Петербурга, П. Куліш почував себе знесиленим, виснаженим і перевтомленим. „Якби мені, – мріє П. Куліш, – пожити десь кілька днів посеред лісу в тиші, я б, здається, заспокоївся, зробився тим, ким маю бути, а тепер я ні те, ні се і зовсім собою не задоволений” [103, 214].

Ще в червні П. Куліш сповіщав В. Тарновському, що незабаром буде в нього, проте вже з Москви 24 липня 1856 р. пише: „Не так хутко діється, як [хутко] говориться. Насилу скінчив я друком «Записки о Южной Руси», та й то покинув їх там зшивати і до ладу доводити, а сам ухопив дві чи три книжки та й лечу оце на Україну до своїх любих земляків. Про «Чорну Радю» завтра довідаюсь. У Москві загаює днів з чотири чи що, а після вже до вас простуватиму” [108, 360–361].

У Москві П. Куліш одержав радісну звістку про можливе звільнення Т. Шевченка із заслання, тому закінчуючи лист до В. Тарновського, він радісно повідомляв: „Закінчую свій коротенький лист утішливою звісткою, що єсть певна надія визволити із неволі нашого Перебендю. Будуть старатися про се в праведного царя під час коронації усякі шановні і високоповажні люди. Отоді б то в нас на Україні зійшло серед ночі сонце” [108, 361].

До В. Тарновського в Качанівку П. Куліш потрапив лише 17 серпня. У цей же день він писав дружині: „Тепер я в Качанівці.

Поки що нічого не говорив про друкарню, тому що тут багато людей, які безкінечно відволікають Василя Вас. Однак навряд чи я сам почну про це говорити” [103, 336].

Щодо своїх турбот за гроші для друкарні він розповідав 20 серпня 1856 р. у листі до дружини: „До Катеніна писати вважаю зайвим. Раніше зими в нього грошей не буде. Для втіхи М.Т. (Симонова-Номиса) і тебе скажу, що на Трушковського розраховувати не слід. Це найбільш нерішуча людина, і мабуть, він буде друкувати своє видання сам у Москві. Петербурга він боїться, тому що хворий. Я навіть думаю, що він не збереться цією зимою розпочати видання. Це напівмертва людина. Завести друкарню не буде пізно і в 1857 році. Матеріали для друкування дасть Тарновський, який був надзвичайно захоплений проповіддю й палко бажає видати різні запропоновані мною книжки. Про матеріали турбуватися не треба: я роздобути їх в будь-який час” [103, 336–337].

У В. Тарновського в Качанівці П. Куліш зустрів цікаве товариство. „Тут був Юзефович, – писав він дружині 20 серпня 1856 року, – брат його, сестра хазяйки, сестра хазяїна, їхні дочки та ще сторонніх з десятків, так що всіх із сім’єю душ 30. Це ж ще мала компанія. Був тут і Гоголів батько (М. Маркевич, історик і етнограф – О.К.). От зараз та давай обніматися та цілуватися тощо. Почали де про що розмовляти. А після забрався я з старим Василем у куточку і розмовляли про своє” [103, 241].

У такому товаристві П. Куліш відпочивав і серцем, і душею. Його приймають радо, він у центрі уваги, у спілкуванні час проходить цікаво. В одному з листів того часу він писав: „19-го (серпня) забавлялись із ранку балаканням, а потім прочитав я мирянам, которі старші, дві проповіді. Зраділи дуже, почувши здорове слово. От і розохотились іще чого-небудь послухать, та й натрапили на Марусю Основ’яненкову.

Просьть мене прочитать, бо рідко хто читав її, а де которі й не чували, що то за Маруся. Ну, добре. Почав я читать і розділив читанку на троє, зупиняючись у таких місцях, де треба подумать і окинуть одним поглядом усе, що чоловік чув. Щирим землякам дуже приплась до смаку перша часть; нещирим – так собі, в паночки, позаморювані в інституті аж не змогли до кінця дослухать – устали й вийшли до другої хати, щоб сказать одна другій, що се нісенітниця і що George Sand пише лучче од Основ’яненка. Дарма! Сідаємо обідать; після обіду їдемо трьома возками гулять по полю (паночки самі правлять конем, крутяться, пустують як діти); вертаємось додому

і ввечері знов за читанку. Читаю аж поки, поки Маруся попрошталась із Василем на кладовищі. Панночки кріпляться, слухаючи, а далі одна не втерпіла – закрилась платочком, а там друга, третя, – і всяке почуло, що хватає за саме серце. Як зупинивсь, почали всі в один голос хвалить Марусю. Двоє було воєнних, один на милицях, бо пулі з обох ніг йому повиймали, і тії хвалять, дарма, що один з них німець. Постой-же, думаю, ще не так вас розбере! Як же почав читать остаток, то інституточки розревлися як телята, а там і чоловіки почали сльози втирать, старий Василь заховавсь за колони, а Юзефович давай підсміюватися над дамами, а в самого сльози по щоках течуть, бо нема душі такої, котрій би Маруся не доводилась родичкою; в кого жінка, в кого дочка єсть на неї схожа, а інший любить дівчину так щиро, як Василь, а інша любить так, як Маруся козака: то обізветься та любов і кохання з самого дна серця і на місто Марусі стане всякому перед очима та душа, котра до його святої, нікому більш не говорені речі промовляла і сльози заллють йому очі. Щодо мене, то я всіма силами старавсь читаючи об тобі споминать, тільки моє старання мені не помогало. Маруся говорила в мене твоїм голосом, і не раз мені треба було зупинитися і закритися книжкою. Все-таки я видержав, поки всі почали плакати, а вже як полилися кругом мене сльози, тоді вже стало не вмоготу. Сашуню! Я свого серця сам не знаю...» Так закінчував свого листа до дружини П. Куліш, писаного 20 серпня 1856 року.

А вже 21 серпня у нього інший настрій, який, справді, підтверджує, що П. Куліш „своє серце сам не знає”.

„Я все сумую, – пише П. Куліш 21-го серпня, – все серце чогось ние, і не можу заспокоїтися для якоїсь справи. Тутешні люди мене мало задовольняють. Я бачу більше, ніж вони хочуть мені показати. Іноді мене захоплює моя мовчазна проникливість, і я вибудовую в своїй уяві цілі теорії страстей людських; але закінченням цієї гри буває зазвичай все той самий сум”. Він хотів піти від людей на самоту й віддатися цій самоті, щоб у ній заспокоїти стурбовану свою душу. „Хотілось би пожити десь одинаком, щоб душа моя огледілась навкруги і привела до ладу справи свої” [103, 247]. Йому вже нудно й нецікаво серед цього товариства.

„Нудно у Галагана, і якби тут не було Жемчужникова, я б намагався поскоріше поїхати. З-поміж трьох резиденцій не знаю яку обрати. В Ліновиці жити не хочеться, тут (в Сокиринцях) тяжко і нудно, а в Качанівці також пустота життя і нудьга” (21. 08. 1856). П. Куліша стомлювала офіційна й силувана церемоність, умовність

випадкових у своїй обов'язковій завченості слів і фраз, що в їх одягали господарі своє до нього, як до гостя, ставлення. „На мене і ласки і увага справляють тяжкий вплив. У всьому я бачу випадковість і умовність і нічому ціни не надаю”.

„Тутешні люди мало мене задовольняють” – так визначає П. Куліш своє ставлення до того товариства, що в ньому опинився року 1856-го. „Галаган розумна людина, але як в його характері багато сухості, то я незабаром почав тяготитися його товариством... Мати і дружина його найдобріші люди; але треба багато часу, щоб до них звикнути і щоб не бачити в їхній увазі якоїсь офіційності. У Тарновських більше простоти і задушевності, особливо після того як Емілія поїхала до Києва з дітьми”. „Земляки навели на мене суму, – підсумовує Куліш те, що він виніс із своїх зустрічей з панами. – Прожив я по кілька днів у кількох родинах і переконався, що в жодній з них немає справжнього щастя. Нудно, важко й порожньо. Нудно у Закревських, нудно в Де-Бальменів, нудно в Галаганів, нудно в Тарновських” [103, 246].

Такий настрій П. Куліша дослідник В. Петров пояснює так: „Ці настрої, підказані складними внутрішніми переживаннями, пригнічували Куліша й готували ґрунт для тієї душевної кризи, що не тільки загрожувала наприкінці 50-х років порушити внутрішню його рівновагу, але й зовсім вибити з колії звичайної його діяльності. Йому здавалось, що він марно втратив свій час, що він нічого не зробив, щоб здійснити свої надії, і життя прожите без користі та досягнень, а мета ще безнадійно далека, хоч сил уже стає все менше й менше. Він пише про «втрачений без користі час», про передчуття близької «відставки із життя». Року 1856-го, наближаючись до 40 років життя, він уперше відчув, що молодість відходить, що роки минають усе швидше й швидше і що в життєвих буденних турботах та піклуваннях не все ще взято, що можна було од життя взяти. Він відчував, що на бенкет буття він прийшов, як стороння особа, як непроханий гість, що його обминули на тому бенкеті і стомлений ранньою втомою, не дійшовши ще до вечора свого життя, він похапливо поспішає випити недопите. Тут не місце говорити про це, досить зазначити, що Куліш важко переживав пізні роки своєї дозрілості. Коли з'явилися перші прикмети душевної зів'ялості, його охопила тривога й хитання: чого прагнути, – «бур» чи «спокою»” [103, 216].

З Качанівки від Тарновських П. Куліш 21-го серпня з Вас. Тарновським-сином („благим юнаком”) поїхав у Сокиринці до

Г. Галагана, де їх уже чекав Жемчужников, що приїхав туди раніше. З Сокиринець усі гуртом їздили в Лебединець, де Г. Галаган збудував собі будинок в українському стилі.

Привнесення національного елемента в будівництво, як і взагалі в побут, „проблема національного побуту” дуже цікавила тодішнє суспільство і для історика українського громадського руху мають певне значення ті думки, що їх висловлює з того приводу П. Куліш. В листі від 21. 08. 56 читаємо:

„Їздили – я, Галаган, Жемчужников і Вася Тарновський в Лебединець (в 20 верстах від Сокиринець), де побудовано будинок малоросійський. Під’їхавши до нього, відчуваєш у душі легкість, нібито скинув ярмо нав’язаної нам насильно цивілізації. Простота і багатство давно вже перестали у нас поєднуватися один з одним. Смак до іноземного заповнив усе, що притаманне нашому сільському життю, і панські будинки між хатами селян виглядають так, як іноземці, як і самі пани між народу. Будинок Галагана перший і досить вдалий крок до примирення двох ворожих станів у зовнішній формі» [103, 243–244].

Від Г. Галагана П. Куліш поїхав до С. Де-Бальмена. Тут він знайшов артистичну атмосферу, фарби, полотно й пензлі. Сергій Де-Бальмен малював саме ілюстрації до Кулішевої „Орисі”, якими дуже цікавився автор. Про свої враження він писав дружині: „Де-Бальмен малює ілюстрації для «Орисі». Деякі дуже гарні. Я в його забрав усі композиції; це вже на твій пай”. „Сергій Петр. Малює з ентузіазмом»” [103, 229].

Виникло питання й про те, щоб ілюструвати також і „Чорну Раду”. Малювання йшло під акомпанемент гри на фортеп’яно або ж дівочого співу за п’яльцями. Музика й малювання поєднувалися із спогляданням природи.

П. Куліш захоплювався українською природою. Тематика його листів у літній період: осяйний став, квітки на клумбах, мальви й жоржини на острівцях великого ставу, блискуче золото американського льону, пишна горобина й акація, гра шовку й тіні від дерев, що відбиваються в воді, – ручні дрофи, гусячий плюскіт, а далі: мороки ночі, невідомі шелести, зоряне небо, дівочі пісні на селі. Все це надзвичайно образно описано в листах до дружини.

Через кілька днів, десь 30 серпня П. Куліш виїхав від С. Де-Бальмана на свій хутір Заріг. Як завжди точно, не опускаючи деталей він повідомляв дружині: „Сумно зробилося мені в Линовиці, дарма що Маня гарна й любезна дівчина. Поспішив я звідти, не дождавшись

і Левка з фургоном. У Пирятині ночував і на другий день обідав у Любицина, відставного штатного наглядача, вихователя Тарновських. Гарний дідусь! Дав мені своїх коней; я й приїхав до Бабуски¹¹. Бабушка здорова, тільки не бережеться і застужується. Ночував я в Совинцях, не бажаючи турбувати її вночі. Приїхав сюди вранці годині о 9” [103, 248].

На цей раз мета його поїздки на улюблену Лубенщину була досить прозаїчною – позбутися свого хазяйства.

„Шановний друже Петре Олександровичу. Повідомляю Вам, що ми продовжуємо існувати на світі. Був я в Малоросії, відпочив трохи після важкої своєї праці, освіжився в садах малоросійських, надихався вранішньою прохолодою і весняним запахом лугів, про які міські жителі мають поняття тільки з книжок та із жалюгідних німецьких галявинок, підстрижених і ледве не голених. До речі, влаштував деякі справи, побачився із своїми телятами, які зробились бичками, з жеребчиками, які схожі тепер на дорослих коней, з кішкою, яка так була облагороджена, що погоджувалася їсти тільки кісточки дичини, курчат і голубів, а тепер живе ловлячи мишей і маленьких горобенят; поклав у скрині свої книжки, від яких чекав дуже багато у віддалені від людей і з якими тепер не знаю, куди діватися; відпустив усіх своїх рабів і рабинь туди, звідки вони були переселені на мій хутір; залишив сторожем тільки одного сімейного блазня, надавши йому такі пільги й вигоди, про які не чути під сонцем” [103, 249– 250].

Таким чином, завершилась „хуторянська епопея П. Куліша”, що ще раз підтвердило бентежність, неспокійність його душі. Тепер він радий, що не загубився на глухому хуторі. „Дякую Богові за те, – пише він П. Плетньову, – що Він зміцнював мою стражденну душу мужністю й не допустив мене заховати свої здібності в канцелярських паперах або в дрібних турботах сільського життя. Я не міг винести ні того, ні іншого стану і часто нарікав собі про недостатність мужності; але тепер бачу, що сила Божа в немоці моїй здійснилась” (25. XII. 1856) [103, 250].

Отже, прибувши до Зарогу, він виявив господарський підхід до справи: продав хліб, склав до скринь книжки, позамикав все й позачиняв, перевів кріпаків з хутора до Мотронівки, залишивши тільки одну родину, яка стерегла б садибу. Хутір, життя сільське, ще не так давно сповнене чарівності, його більше не цікавлять. Він радий, що зміг утекти від „мерзотності дрібнопомісного господарства в глухому степу”. Тепер чекає тільки Левка

¹¹ Бабушка – так називали матір М.Т. Симонова (Номиса), що доглядала за Кулішевим хутором.

Жемчужникова, щоб назавжди залишити свій хутір і рушити в дальшу мандрівку: „Сашуню, серденько! Пишу до тебе з Зарога, а надішлю листа з Черкас. Отже й знай, що я вже за Дніпром. Левка ще немає. Я вже впоравсь і чекаю його. Усе зробив до ладу. Хліб торішній попродав; прядиво переважив; усе поприбирав і позамикав” [103, 248–249].

Про своє перебування в Зарозі влітку 1856 року П. Куліш згадував ще в грудні 1856 року в листі до П. Плетньова.

Пантелеймон Куліш досить багато подорожував з Л. Жемчужниковим. Товариство цієї цікавої людини і доброго товариша ніколи не було обтяжливим для нього. Л. Жемчужников у свою чергу так згадував їхні спільні поїздки: „Я відвідував Пант. Олекс. в хуторі Мотронівці і в хуторі Зарозі; їздив з ним в Черкаси, жив у нього на квартирі в Києві. Куліш завжди був мені дуже приємним. Сидячи з ним в екіпажі, я співав йому пісні і вивчав нові мотиви від нього і від його дружини, чудової Ол. М-ни, від дівчат, баб, стариків, парубків і бандуристів. їздив з ними до М. Грабовського, в його маєток Київського повіту. їздили ми як доведеться: в жидівському фургоні, в «нетичанці» і на перекладних. Дорогою ми багато розмовляли і бідкались із заслання Шевченка, якого він особисто знав і свого часу постраждав разом з ним, а я знав тільки його твори, якими насолоджувався” [174, 355].

Такі спільні подорожі мали для П. Куліша оздоровлююче значення, як в духовному, так і в фізичному плані: „Дорога мене підкріпила. Тепер знову пробудилася в тілі і в душі якась юнацька бадьорість, – може не надовго, і може, в останній уже раз? Не багато років попросив би я у Бога (якби був знайомий з ним особисто, а не через обманщиків попів), тільки б ці роки були наповнені почуттями, думками і справами... Мене займають мої роботи. Якби я їх виконав, то міг би померти без каяття за витрачений без користі час” [103, 217].

Мандруючи по Україні, П. Куліш зустрічався з селянами, вів з ними розмови, збирав фольклор. У листі до П. Плетньова, писаному згодом уже в грудні, П. Куліш, докладно описуючи своє літнє перебування в Україні, зазначає, що як колись робив спроби „ходити в народ” і згадує навіть про перешкоди, що їх чинила поліція. Він пише: „Спробував потовктися між селянами, але постійно наштовхувався на поліцію, яка не хоче нічого бачити і знати, крім злочинів, адже добрі справи не приносять їй ніякої користі” [103, 223].

Спілкуючись з селянами, П. Куліш читав їм проповіді українською мовою. Ще свого часу в Петербурзі, готуючи проповіді В. Грегулевича до друку, П. Куліш багато написав їх і сам. І тепер, читаючи ці проповіді селянам рідною мовою, він бачив, яке глибоке враження вони справляють на слухачів: „Я читав перші аркуші малоросійським селянам, – пише він в одному з листів до дружини, – і сльози їх були для мене винагородою” [103, 329].

Побачивши, що ці проповіді справляють на селян неабияке враження, П. Куліш у листі до дружини 11-го вересня 1856 року пише: „Проповідей треба друкувати 2400 прим., то хоч перші два (аркуші) надруковано і в половину... друкуй далі аркуші по 2400 прим.; а перші два можна буде набрати вдруге” [103, 329].

Під час цієї поїздки П. Куліш познайомився з О. Вересаєм, одним з найкращих і найвідоміших українських кобзарів.

Наведемо невеликий фрагмент з повідомлення П. Куліша дружині про його знайомство з О. Вересаєм: „Забув я сказати тобі про Остапа, сокиринського бандуриста, який грає роль в першій частині другого тому «Записок о Южной Руси». Пішли ми до нього і довго з ним розмовляли. Він дуже розумний і шляхетний. Наприклад, він ходив до Галагана скаржитися на людей, які його зобіжають: «Як тільки почув я його слово ласкаве та гарне, то наче на світ народився. Стою я і дихання мені заперло. Питає: «Чого ти, Остапе?» а я тільки плачу, такий він гарний, а я йому в очі буду лізти?». – Я прочитав йому дві малоросійські проповіді, і захват його перевершив усі мої очікування. «Коли б у мене була така книжка, я б заплатив би письменному гроші та потім слухав би, поки всю витвердив... А, Господи, яка ж книжка! Ще в мене волосся з голови лізе, і все плакав би, а в мене тіло опадає, що, Господи, як то ми живемо гріховно». Я обіцяв йому надіслати примірник проповідей і він дуже зрадив. На другий день після повернення нашого Остап прийшов до нас, і Жемчужников намалював його для другого тома з натури” [174, 356–357]. Ідучи у вересні до Києва, П. Куліш заїжджав в Олександрівку до М. Грабовського. 11 вересня П. Куліш писав з Олександрівки: „Застали ми Грабовського дома й оце вже живемо в його днів зо три”. М. Грабовський справив на П. Куліша сумне враження; він жалкував, що цей видатний польсько-український письменник кинув літературну діяльність і взявся господарювати, тільки ж не зовсім щасливо. „Описав би я тобі життя Грабовського, – читаємо в заданому листі, – та багато треба писати. Покинув за домашніми турботами книжки і зробивсь паном. Гірко нам на нього дивитися і

сам він у своєму господарстві сумує. Коли б Господь уберіг мене від такого упадку, щоб скончити своє діло так, як почав, і не звестись не знать на що!.. А як подумаю про всякі свої тривоги, то і в мене волос на голові встає, що коли б справді не змарніти серцем і духом. Недоки чоловікові й боротися, коли встає перед ним щодня супротивня хвиля! О Господи! Спаси потопающих і постав їх нозі на правоті твоїй”.

У М. Грабовського П. Куліш з Л. Жемчужниковим пробули щось трохи менше як тиждень, а тоді виїхали до Києва. Ще з Олександрівки П. Куліш повідомляв дружині: „Пиши до мене тепер на ім'я В.В. Тарновського у Київ, бо я скоро там буду і загаюсь над книжками геть-то. Треба дещо попрочитувать і пописать, бо за всі ці часи далєбі й перо держать у руках одвик. Жити буду я в Тарновських та виглядять, чи не їхатиме який кур'єр, щоб причепитися фаетоном до його подорожньої та й махнути у Москву. Діла я небагато тут зробив, а в здоров'ї поправивсь, і на душі стало спокійніше. Тепер тільки й клопоту в мене, щоб набрати у свої книжечки всякої всячини до великої праці, котору маю в Бога надію сповнити в чужих землях. Набрал книжок і в Грабовського; прочитаю дещо в Києві. Коли б тільки, Господи, душа була спокійна” [200].

У Києві П. Куліш затримався майже на два тижні не так через наукові справи свої, як дожидаючись, поки йому з Кролевецького ярмарку привезуть кожуха. За цим кожухом він дуже клопотався й не зважувався без нього рушати в дорогу. „Ще побачу, – писав він у тому ж таки листі 11-го вересня, – може в Києві справлюсь хутко. Тут бач, он яке діло: кожух обіцяли мені привезти з Кролевецького ярмарку, а без кожуха мені не можна їхати в дорогу; а кожух хочеться дістати гарний, панський, щоб і в столиці кращого не купувати. Супутником моїм буде домашній учитель Тарновських... Майже весь час проводжу я тут у клопотах і зборах. Переповісти тобі було б важко, що за клопоти і що за збори, та й чи варта справа того?” [200].

28-го вересня 1856 року П. Куліш уже був у Москві, а за декілька днів дістався до Петербурга, щоб цілком поринути в роботу.

Новини, про які дізнався П. Куліш у Москві і Петербурзі, розвіяли сподівання на соціальні зрушення, пов'язані з коронацією Олександра II, що відбулася 26 серпня. Річ у тім, що новий уряд у своїх реформістських тенденціях посувався вперед аж надто поводит, аж надто мляво. Декларуючи в офіційних і напівофіційних заявах різні полегшення, ліберальні реформи, він, проте, не наважувався на радикальні зміни. Роблячи два кроки наперед, уряд робив крок назад,

вагаючись, чи не треба після першої поступки одійти знов на колишні, освячені Миколаївськими традиціями, позиції. Ця нерішучість, довгі хитання перед тим, як рескриптом маніфестувати будь-яку зміну, викликали в суспільстві, що з нетерпінням, напружено чекало реформ, такі вагання викликали незадоволення й хвилювання. Нерішучість уряду хворобливо дратувала нервово настроєне громадянство. Песимістична зневіра охоплювала всіх, виникало розчарування, ширилася думка про те, що будь-які сподівання на послаблення поліційного режиму даремні.

Такий настрої сповнював П. Куліша. Адже не виправдалися надії на швидке звільнення Т. Шевченка, не давали дозволу на друкування „Чорної Ради” українською мовою. Будучи в Москві він відвідав цензорів, щоб з’ясувати справу з цензурним дозволом щодо „Чорної Ради”. Але становище цензури, пов’язане з суперечливими вказівками з міністерства й відсутністю чітких позицій уряду, було таке непевне, що цензор фон-Крузе, який мав дозволити друкування роману, не наважувався поставити відповідний підпис.

У вересні 1856 року П. Куліш писав В. Тарнавському, що цензори перебувають у стані облоги: „Їх бомбардують столоначальники і різні чиновники... Ті людські думки, які Ви читаєте іноді в «Русском вестнике», – це сміливі вилазки обложених. Але вони тільки що тримаються на своїх місцях. Тому і «Чорна Рада» до цих пір не пропущена: фон-Крузе не може пропустити її. Треба дочекатися, щоб змінили кількох осіб, які лякають уряд Малоросією; тоді тільки «Чорна Рада» може бути надрукована безпечно для цензора і для автора. Багато чудових речей тепер не пропускають; два цензори, у яких я був, у глибокому смутку: бояться, щоб справи не повернулися до старих порядків. Минуле царювання створило так багато нечутливих формалістів, що зусилля кількох розумних діячів справляють ледве помітний вплив на справи правління. Його послідовник знайде готову машину, яку перебудувати він не зможе і зламати не зможе. Від цього і призначення чудових людей на високі місця залишається безплідним” [109, 121].

Чимало формальностей, що їх треба було виконати, робили неможливим звільнення Т. Шевченка до Покрови або ж до Різдва, як сподівався раніше на це П. Куліш. Осінь розвіяла літні ілюзії. Справи із звільненням, з цензурними полегшеннями затримувалися, ситуація ставала непевною, продовжувала сумніви. „Шевченко гине на засланні”, – писав П. Куліш 28-го вересня 1856 р. Цей лист до В. Тарновського сповнений суму і розчарування. Розмови з

московськими приятелями також не додавали віри в майбутнє. Під впливом цих розмов П. Куліш приходив до думки, що йому, як і Т. Шевченку, немає місця в сучасному житті. Почуття неприкаяності, непевності опановує ним. „Московські розумні люди сумують... У мене також заболіло серце за нашу Малоросію. Що за бідна країна! Вона могла б бути вкрита трояндами, а ростуть в ній одні будяки. Як обновити з упадку її моральні сили, коли не дають можливості існувати жодному письменнику? Шевченко гине як і раніше на засланні; я повинен кинути великі задуми... і зробитися журнальним поденником” [109, 121–122].

Та то був би не П. Куліш, якби він упав на духу, опустив руки. „Хоча подивимося, – закінчував П. Куліш того ж листа, – хто сильніший: цензура чи дух людський. Сумно, а все-таки переконаність у своїй справі не пригнічена. Будемо працювати, як мученики перших віків християнства” [109, 122].

Перш за все він береться за організацію власної друкарні, яка коштувала йому 4000 крб. сріблomu. Тепер, коли з приходом нового царя в суспільстві робляться деякі ліберальні поступки, П. Куліш починає думати за широке розгорнення видавничої діяльності, за самостійне керування справою, за повну незалежність своїх справ од будь-яких осіб та обставин, окрім попиту ринку. Процес економічного розвитку країни захоплює й П. Куліша. Він хоче створити для себе таке становище, щоб залежати од власної енергії, од власної ініціативи, од власного вміння обертатись.

Літературно-видавнича діяльність за умови організації власної друкарні давала певний ґрунт для матеріальної, а разом з тим письменницької незалежності. Те, що П. Кулішу завжди бракувало коштів, що він ніколи не мав „постійного, рівного прибутку” („я завжди жив з надією”) і що, певне, чималою мірою зумовлювало швидку зміну настроїв планів, намірів і думок, коли доводилося, вигадувати найрізноманітніші засоби й найхимерніші проекти, щоб здобути гроші, одне кидати, за інше братись, тепер перестає бути постійною загрозою для нього.

У створення друкарні вкладе він майже всі свої гроші, які зібрав за попередні роки. Дбає про придбання друкарських машин, налагодження збуту виданих книжок, створення українського „культурного”, якщо так можна сказати, „ринку” й широкого культурного споживання. „І жалко було б загубитися в каламутному вирі. Тому я вирішив прив’язати до себе побутові інтереси і таким чином зміцнити для себе і для суспільства їх чесність” [174, 374].

Підшукуючи собі помічника, П. Куліш спинив вибір на давньому своєму київському знайомому Д. Кам'янецькому, про що писав дружині: „Скажу тобі приємну звістку про твого улюбленця Кам'янецького. Я кличу його до Москви і даю йому задарма квартиру в своїй друкарні. Водночас від кожного надрукованого аркуша він одержить карбованець за коректуру, адже я хочу побудувати за іноземним зразком, щоб із друкарні виходили аркуші коректовані, так, щоб письменники не псували очі над тим, що може зробити і не письменник. Та до цього надав йому коректуру в інших місцях; а там знайду службу, кращу за київську. Я думаю, що в кінці травня він уже буде в дорозі. Панін все вже приготував для друкарні і на днях їде до Москви з усім припасом” [103, 337].

Крім Д. Кам'янецького П. Куліш взяв ще одного працівника в друкарню – Паніна. Про громадянські якості цих двох осіб П. Куліш був дуже високої думки. „Це люди, – писав він С.Т. Аксакову, – високої душевної чесності”.

Д. Кам'янецький був не просто коректор у Кулішевій друкарні, але великою мірою виконував також і обов'язки особистого секретаря П. Куліша. Останній навчав його, пояснював усе до дрібниць, готував з Д. Кам'янецького собі заступника. „Дам я вам – пише до нього П. Куліш з Мотронівки, – корисну пораду. Одягайтеся чисто, не цурайтеся білизни, не жалійте маленьких витрат на туалет. Від цього багато буде залежати у вашій приватній службі у журналістів як діловода тощо. Я бажав би, щоб Ваші прибутки зросли до 1000 крб., а для цього треба виглядати людиною порядною, адже бути нею в Петербурзі недостатньо” [111, 225]. „Не бійтеся за гроші, гроші будуть. Дивіться тільки на справу, та не турбуйтеся такими дрібницями як місце столоначальника. Це Вас Бог врятував від нього. Не бійтеся, зі мною не пропадете, і навіть після мене не пропадете” [111, 225].

Отже, тепер П. Куліш – письменник і видавець, педагог і просвітник, етнограф і фольклорист, історик і літературний критик, який, використовуючи грошову допомогу В. Тарновського, Г. Галагана та інших поміщиків-меценатів, з власної ініціативи проторює нові шляхи для української культури. У ці роки він має змогу нарешті здійснити свої виплекані протягом багатьох років мрії українського „просвітництва”. Це пробуджує в ньому нові творчі ідеї. Так, він пише проповіді українською мовою, „звернені до такої пастви, в якій можуть бути пани і гетьмани”, у нього виникає ідея про видання Євангелії українською мовою. В листі 24-го жовтня 1856

року П. Куліш пише В. Тарновському, „Тепер думаю про нову справу для народу: про переклад Євангелія зведеного за порядком подій, з відповідними зауваженнями. Цензор говорить, що це можна зробити” [109, 124].

Роботу цю він зробив дуже швидко, бо 2 березня 1857 року у листі до Д. Кам'янецького читаємо: „Костомарова я повідомлю, що Євангеліє від Іоана давно мною перекладене і знаходиться у Мик. Дан. Білозерського” [111, 225].

П. Куліш намагається все-таки дістати дозвіл на друкування „Чорної Ради” українською мовою, про що 24-го жовтня 1856 року пише до В. Тарновського: „Про «Чорну Раду» справу веду з головним управлінням цензури. Дуже обнадіюють. Земляки, прочитавши її, були у захваті, тобто ті земляки, які мають справу з цим правлінням; а передмову повторюють тирадами напам'ять. Не давайте вашого списку нікому: в ньому багато говориться не так, як слід” [109, 124].

У цей же час він подає до цензури книжку з історії, написану для дітей ще в Тулі на засланні – „Повість о Борисе Годунове и Дмитрии Самозванце”.

Повна назва цієї книжки така: „Повість о Борисе Годунове и Дмитрии Самозванце. Чтение для молодых людей. Написал П. Кулиш. Санктпетербург. 1857” (на звороті): Печатать позволяется с тем, чтобы, по отпечатании представлено было в Цензурный Комитет узаконенное число экземпляров. Москва. Ноябрь 14 дня, 1856 года. Цензор Н. Гиляров-Платонов. В типографии П.А. Кулиша, в Николаевской улице, в доме г-жи Яценковой”. Друкувати книжку П. Куліш розпочав у грудні 1856 р. 24-го грудня він писав В. Тарновському: „Другий том «Записок о Южной Руси» дійшов до кінця та й зупинився, бо й досі не одержав я статті про Острияницю, котора дуже потрібна. На те місце, щоб не гаяти часу, друкую «Повість о Борисе Годунове и Дмитрии Самозванце». Чтение для молодых людей” [108, 362].

Підходить до завершення і друкування проповідей, про що П. Куліш повідомляє М. Білозерського 30 жовтня 1856: „Проповіді підходять до закінчення. Але Вам все це може бути відомо з листа до Миколи Даниловича” [103, 329].

16 листопада 1856 р. П. Куліш писав до В. Тарновського-сина: „Проповіді вийдуть у світ через три дня і вже у зшивальника. Надішлю Вам по примірнику на душу, поки дійдуть до Вас ящики для миру. Коли б дав Господь, щоб, читючи їх, подвигнулась душа Ваша на все розумне й добре! А скажу Вам щиро – і не блазнітесь Ви

словами моїми – що не один там стих написаний кров'ю моєю, а не то, що сльозами!...” [103, 328].

Це ж він пише і В. Тарновському через 10 днів: „Надсилаю Вам кілька примірників проповідей... Читайте першу проповідь і відразу переходьте до 100-ї сторінки, тобто до тих проповідей, які написані мною після повернення з Малоросії. У них виразилася вся душа моя.

Напишіть мені, які проповіді Вам більше сподобалися, і що будуть казати кияни” [109, 125–126].

А вже 21-го листопада 1856 повідомляє М. Білозерського: „Проповіді зшиваються, і зараз пошлю до Миколи Даниловича з десяток. Там і Вам буде”. За п'ять днів, 26-го листопада, П. Куліш звертається з проханням до Г. Галагана надрукувати в „Губерниальных Ведомостях” оголошення про вихід у світ книги проповідей. „Прошу і благаю Вас, добродію Григорію Павловичу, потурбуватися для мене і вчинити так, щоб у губернських київських відомостях опублікували «Малоросійські проповіді» так: «Вийшли друком проповіді малоросійською мовою протоієрея Василя Грегулевича. Видання друге, виправлене. Ціна 1 крб., з пересилкою 1 крб. 50 к. сріб. Пп. з інших міст можуть звертатися за одержанням цієї книжки на ім'я Олександра Олександровича Навроцького, який служить у Міністерстві Шляхів Сполучення, в С.-Петербурзі” [164, 342].

На початку грудня П. Куліш уже одіслав примірники „Проповідей” до Києва, на адресу Г. Галагана, про що йому тоді ж і писав: „Посилаю вам ящик «Проповідей». Розкидайте їх, як самі знаєте, по карбованцю за книжку. Тепер, мабуть, немає вже в Києві Василя Васильовича (Тарновського), так я вам посилаю. В ящику 160 примірників «Проповідей». Коли мало, пишіть скоріше, я ще пришлю” [164, 343].

У листопаді він продовжує клопотатися „Чорною Радою”. 16-го листопада 1856 року сповіщає В. Тарновському: „«Чорна Рада» все ще у Лажечникова. Не можна сказати, скільки метушні тут було в мене через неї. Нарешті Лажечников дав мені слово розжувати малоросійську мову своїми старими зубами і взяти на себе відповідальність щодо існування такого підозрілого твору; і ось я – сиджу на горі чекання й курю кальян терпіння” [103, 322].

Однак пасивно чекати П. Куліш не міг. Не така була у нього вдача. Як писав він одного разу, не йому везе, а він везе. Коли восени справа з дозволом цензури на видання „Чорної Ради” почала затримуватися, він почав клопотатися в найвпливовіших осіб, як-от: у

керівника головного цензурного управління, князя В'яземського, у графа О.П. Толстого. „Останні два тижні я майже кожного дня бував у когось із цензорів та цензурних чиновників, або у сильних землі, якими є князь Вяземський, князь Щербатов, граф Толстой, князь Оболенський, то з візитом, то із запискою, то з проханням, то із скаргою, то с непрямим впливом” [109,124].

Така настирливість П. Куліша не пропала марно. Він зумів створити так звану групу підтримки із впливових людей. „Нарешті. – писав він В. Тарновському, – на користь «Чорної Ради» створилась дужа партія і вирішила впасти або здобути перемогу. Справа майже доходить до високого порогу; але здається, без цього обійдеться” [109, 125].

„«Чорна Рада» й досі, – писав, однак, П. Куліш 21 листопада 1856 року, – ходить по митарствах, та вже цупко взялися за неї графи й князі (тільки не земляки), то вже тепер хутко пропустять. Добрий чоловік вийшов із того Толстого, що не схотів я в Києві поїхати до його на обід; така щира душа, що хоч у кошовії. І з Вяземським я познайомився: годяща і це людина, тільки далеко куцому до зайця. То, скажу Вам, така душа, що раю не запоганить” (лист Мик. Мих. Білозерському. 21. 11. 1856) [103, 322].

Допомога авторитетних людей зробила своє діло. Через кілька днів П. Куліш одержав дозвіл на друкування „Чорної Ради” і одразу розпочав її друкувати у своїй друкарні. „Безцінний друже Василю Васильовичу! Та не соромиться серце Ваше: «Чорна Рада» пропущена; в той час, коли Ви будете читати ці рядки, верстати Якобсона будуть діяти з усією можливою для них швидкістю” [109, 125].

Радий, що можна, нарешті, надрукувати „Чорну Раду” П. Куліш навіть вирішив затримати друк другого тому „Записок о Южной Руси”, хоча вже було видруковано 224 сторінки. „Другий том «Записок о Южной Руси» вийде після Ради, бо не всяка друкарня згідна друкувати по-нашому” [116, 313].

Все це коштувало дорого П. Кулішу і в прямому і в переносному сенсі. „Отії ксії коштують мені багато грошей і праці, – писав він Юзефовичу 2 грудня 1856 р. – А що ж робить, коли земляки забули читать по свойому. Уже коли я їх не навчу, то не научить і лисий дідько

А що щиро працюю, то нехай мені Бог так у царстві небесному заплатить! І доти буду працювати, поки снаги моєї стане. Аби мені Бог помагав, а покажу я всю нашу старовину, як на картині, почавши

од львівського братства да аж до Калтиня і Головатого. Коли вже славить Русь перед чужоземцями, то отут її славить!..

Ну, да то ще як Бог поможе, а от допоможить мені виїхати у світ із «Чорною Радою»» [116, 313].

Він негайно почав дбати за публікації оголошень та організацію попередньої передплати „Чорної Ради”. Щодо цього він скористався з допомоги своїх київських приятелів Г. Галагана й М. Юзефовича. В листі 26-го листопада 1856 він прохав Г. Галагана подати до „Губернських Ведомостей” оголошення такого змісту: „Друкується в С.-Петербурзі історичний роман малоросійською мовою, під назвою «Чорна Рада», твір П.О. Куліша. Бажаючі одержати цю книжку відразу після її виходу, без плати за пересилання, можуть адресуватися до автора так: Пантелеймону Олександровичу Кулішу, в С.-Петербург, біля Литовського ринку, в будинку Вагенгейма, кв. № 8. З вкладенням 3 крб. сріблом”. Цю публікацію, – писав далі Куліш, – треба зробити і для грошей і для того, щоб усюди книжка пішла в огласку, бо інші про неї й не чули. Разів три, або й більше треба публікувати. Отак я до вас присіпавсь! Уже не здивуйте, добродію. На те ми земляки, щоб один одному помагати” [164, 342].

2 грудня 1856 р. П. Куліш знов удався до Г. Галагана з проханням сприяти передплаті на роман і поширити для цього 20 штук білетів. Він скаржить на брак коштів: „Отже, добродію Григорію Павловичу, чого бажали ми, те й послав нам Господь. Друкую «Чорну Раду», та як грошей у мене не товсто, то збираю білетами. Посилаю й до вас 20 штук. Потурбуйтеся підписатись на кожному, щоб знати було од кого получив книжку той, хто заплатить гроші... Книжка вийде у лютому. Хто тепер підпишеться на неї взявши білет, той не платитиме за пересилку” [164, 343]. Того ж дня з таким же листом звертався П. Куліш і до М. Юзефовича: „Може, вже Ви довідались і од кого вищого, добродію Михайле Володимировичу, що «Чорна Рада» вже друкується. З давніх давен ви залюбки допомагали мені у моїх книжних ділах; то маю добру надію, що й тепер не відмовитесь. Без сорому казка: грошей катма! Будьте ласкаві, роздайте добрим людям оці 20 білетів та пришлять мені підмогу. Хто візьме білет, той не платитиме за пересилку. Тільки потурбуйтеся підписатись на кожному, щоб знало всяке, од кого йому ждять «Чорної Ради». А я вже Вам зараз, як надрукують, то й вишлю скільки треба примірників” [116, 313].

Вдячності П. Куліша немає меж. Він ще і ще раз дякує М. Юзефовичу і за гроші, і за підтримку моральну. „Спасибі ж Вам, –

пише він, – за Ваше добре слово, котре Ви до мене обернули, спасибі й за гроші, котрі для мене зібрали. Чи велика мені нужда, можете з того вже порахувати, що пильнуючи свого любого й дорогого діла, узяв я оце видати твори Гоголя. Пішов у наймити до Гоголевого небожа, котрий нудьгуючи, йде у чужі землі. Звірив на мої руки все діло, і мені тепер

«Ніколи борщу сьорбнути,
Ніколи у смак заснути,

як казав той Котляревський” [116, 316].

Завдяки досягнутим успіхам П. Куліш перебуває в піднесеному настрої і вірить у майбутній розквіт просвітницької справи серед українського народу. Він пише М. Юзефовичу 19 січня 1857 року: „Прийде година – і, може, вже скоро, що «кротці наслідять землю». Нас обдирали, нас зневажали не с чого іншого, як з дурного розуму, та й самі ми до того причинялися через своїх недолюдків панів та гетьманів. От же й пам'ять злочинців і здирщиків погубила, а сонми люду українського сіяють душевним багатством над усі народи і збагачують Московську Русь щороку. Чи дякує вона, чи ні; чи знає вона теє, чи ні – нужди мало; а що дано, те дано, і вернеться нам колись сторицею. Посіє порох зерно, та й те не погубає, як не возродиться сторицею? Тим то, шанований мій земляче і друже, будем труждатися на Божій ріллі, як хто зможе. Один оре, другий сіє, третій жне, а четвертий змолот, іспік і людей годує – хто ж тут перед Богом достойніший? Може, Гоголь, пройшовши плугом по цілині, більше заслужив перед Господом сил, ніж ми, що вже скородимо і зерно засіваємо; а хто пожне і зложить у житницю, то ще краще діло зробить. Чи коваль, що леміш кував? А тесля, що плуг спорядив? Хіба вони не прислужилися до великого діла? Та й мала дівчинка, котра винесе страви орачеві на ниву, і та вже приспорить святому ділу. Так і Ви, добродію, пишете собі хоть по-німецьки, або з добрим розумом і щирим серцем, то може, самі того не знаючи, викуєте «...до старого плуга новий леміш і чересло...»” [116, 314]. Знаменно, що роботу друкарні Куліш налагодив надзвичайно швидко. Сповіщаючи В. Тарновському про початок друкування „Чорної Ради”, він міг написати: „Я створив тут малоросійську друкарню, з якої спершу складальники тікали, кажучи, що набирати цю тарабарщину – все одно, що набирати грецькою мовою, але тепер так прилаштувалися, що після другої коректури можна підписувати: друкувати” [109, 125].

Видавнича діяльність, власна друкарня поліпшили матеріальне становище П. Куліша. Він нарешті дістає можливість розплатитися з

давнішими своїми боргами, які завжди морально давили його. „Тепер я заспокоївся, – писав П. Куліш, – і можу повернутися в інші боки і скрізь побудувати чисті взаємини, які не затьмарюються ніякими боргами. Яку велику кількість грошей я перевів на своєму віці, і завжди жив у нужді! Це від того, що не мав постійного, рівного прибутку. Якщо досягну його, тоді і грошей буде витратитися менше” [103, 340].

„Слава Богу, – писав П. Куліш П. Плетньову 4-го грудня 1856 р., – я нарешті маю можливість повернути Вам 503 крб. сріблом (3 крб. витрачені на пересилання), які вже давно далять на мою совість. Вам не один раз могло видатися, що я був спроможний заплатити Вам, якби захотів, старий борг; але, на жаль, я не мав ніякої змоги зробити це до цих пір. Думка про те, що Ви думаєте про мене погано, мучила мене, і я не міг навіть висловити Вам своєї муки. Дякую Вам від усієї душі за Вашу готовність допомагати мені. Ви кожного разу, як давали мені в борг гроші, рятували мою душу від мук. Господь заплатить Вашій душі за це сторицею” [103, 340].

Тим часом П. Куліша, за всіх обмежень його становища, дуже часто вважали забезпеченою людиною, навіть у той час, коли він сам топив печі, а дружина його готувала обід. Таке непорозуміння виникало тому, що він мужньо переносив нужду і ніколи нікому не жалівся, а ще й через його щедрість і готовність допомагати іншим, а також завдяки періодичному надходженню грошей за друкування і продаж якої-небудь літературної праці.

Підходив до кінця 1856 рік, за який було зроблено чимало у справі просвітництва. У листі до П. Плетньова від 4.12.1856 р. П. Куліш коротко ніби підсумовує зроблене за цей рік: „Перший том «Записок о Южной Руси» надрукував я до від'їзду в Малоросію; другий приготував до друку в проміжку між коректурами і повернувшись, знайшов уже третю частину його надрукованою. Тим часом почав друкувати проповіді малоросійською мовою, які написав у міру того, як друкарня набирала мій рукопис, адже духовний цензор виявився для мене найбільш обов'язковою людиною. Тепер книжка вийшла і продається. Я читав перші аркуші малоросійським селянам, і їхні сльози були для мене нагородою. Якби я знав чухонську мову, я писав би для чухонців, забувши російську літературу, щоб тільки моє слово викликало сльози у читачів. Надрукована в номері «Русской беседы» моя повість «Феклуша». Вчора одержав я дозвіл друкувати «Чорну Раду» малоросійською мовою, яку чекають мої земляки з нетерпінням... Після закінчення «Чорної Ради» і другого тому

«Записок о Южной Руси», я надрукую ще «Історію Бориса Годунова і Дмитра Самознавця», яка вже пропущена цензурою. А тим часом у мене є готовий роман про сучасне малоросійське життя, який, мабуть, у мене купить «Русская беседа»» [103, 340].

Взагалі, працездатність і енергія П. Куліша вражали. Він і сам відчував у собі великі сили. У грудні 1856 р. він писав В. Тарновському: „Коли б тільки все йшло по-моєму, зробив би я так, що й німі в мене заговорили б; давав би я тільки зерно на посів, а орали б, сіяли, жали і молотили б у мене люди, і було б у мене в засіках завжди повно. Та вже, як би не пішло моє діло, а чогось таки дороблюсь я на святі, бо кажуть: «роби, небоже, то й Бог допоможе»» [108, 363].

Друкування „Чорної Ради” підходило до завершення і П. Куліш планує видавати III том „Записок о Южной Руси”. У його планах зробити ці „Записки” серійним виданням. Але для цього потрібні гроші, яких все-таки катастрофічно не вистачає. Він знову звертається до В. Тарновського, який, однак, не підтримує його ентузіазму в цій справі.

24.12.1856 з Петербурга на користь серійного видання „Записок о Южной Руси” Куліш наводив цілий ряд аргументів на користь свого задуму. „Такі книги, як «Чорна Рада», – пише він, – дуже потрібні й вжиточні, та самі по собі не поставлять на ноги літератури, бо вона повинна бути підкована на всі чотири наукою. На те й вважайте, що книжки не йдуть по руках; підуть, не бійтеся. Аби мені з грошима вправитися, а «Записок о Южной Руси» я не покину, поки моєї снаги, і ви побачите, що з них вийде! Випускати художні твори без підтримки критики, етнографії й історії – все одно, що висилати полки без обозу. Це наш харч, це наші запаси, це наша зброя, це наші гармати. Коли б мені сила та гроші, я б об’явив, що вийде шість книжок у рік, та й бив би огненним боєм доти, доки всякий розум до мене прихилився б. Іще нема на світі друкованої Руської історії і не буде доти, доки не розберемо ми, южніє русичі, своїх діл із Польщею і Москвою і поки самі в себе дома не роздивимося» [108, 362].

Досі діяльність П.Куліша, широке листування показують його як невтомного діяча в галузі оригінальної художньої творчості, фольклористики та етнографії, історії. Він виявляє себе як наполегливий і послідовний організатор і виконавець у видавничій справі. Як тонкий психолог, який добре розумів людську душу, він займався написанням проповідей, і їх публічним читанням. Як автор першого історичного роману в українській літературі він, безперечно,

добре володів мовою свого народу, за який так щиро болів душею. М. Коцюбинський називав його „могучим майстром української мови”. Стати таким йому допомагала і перекладацька діяльність, результатом якої стали переклади творів В.Скотта, В. Шекспіра, Д. Байрона. То ж ні у кого не викликало здивування бажання Куліша скласти „Граматку”: „Що робить, коли земляки забули читать по-своєму? Уже коли я їх не навчу, то не научить і лисий дідько”, – пише П. Куліш [108, 353].

„Отже, – писав П. Куліш 24 грудня 1856 р. до В. Тарновського, – гулящими днями написав я добру книжку: «Граматку» для людей, котрі бажають просвітити свій розум наукою. На цю книжку грошей у вас не проситиму, бо вже знайшлися такі, що дають на неї гроші, як на церкву. Хочу пустити по 6 копійок, а найдорожче по гривеннику (що вартуватиме друк і папір), а надрукувати 10.000 примірників. Коли б тільки дав Бог, щоб пропустили” [108, 363].

У січні 1857 року на кілька днів П. Куліш їздив до Москви, щоб залагодити деякі цензурні та видавничі справи. Водночас його турбувало редагування й видання творів Гоголя. Про свої митарства московські він писав 11 січня 1857 року дружині: „Не бере мене охота братися й за діло, а діло моє біготня по Москві. А треба! Кинусь на пошту та до цензора, та до книжного купця... і кінця їм немає” [103, 360].

Що стосується видання творів М. Гоголя, то П. Куліш радить В. Трушковському, родичу М. Гоголя, передати це О. Бодянському. Однак, як відомо, О. Бодянський відмовився брати на себе цю справу і Кулішеві довелося робити це самому [103, 360].

Прийнявши таке рішення, у листі до дружини 12 січня 1857 року він розмірковує, передовсім, про складні фінансові справи: „Коли почну друкувати Гоголя, то продам 3. про ж. Г(оголя) Базунову, бо надрукую й листи, то Запискам тоді урветься нитка. Базунов дає по 2 крб. срібл. Отже, буде в мене карбованців із 900 срібл. А Бориса Годунова не купує, не бачивши, і радить друкувати один завод, бо один легше купити і продати”. Досить докладні відомості про свої грошові розрахунки подає Куліш у листі 16 січня 1857 р. до дружини: «...Знай же тепер, що як вийдуть листи, то Записки про ж. Г(оголя) припиняться, бо всяке думатиме, що в листах усе те є. Запобігаючи цьому злу, продав я 400 примірників за 800 крб. срібл. Базунову і гроші взяв. Таким чином, от мій бариш, розійшлося примірників 700 по 3 крб.: отже, я взяв 2100 карбованців, а сотню примірників кладу на подарунки та на пересилку. Я радий, що

розв'язався із цими Записками. Коли порадиш, то продам і Зап. о Южной Руси, так щоб, повернувши витрати, взяти за 2 томи бариша 2000 крб. срібл. Бач, як я увесь перейшов у гроші, мов той жид! А «Чорну Раду» притримаю і буду продавати потроху. Та й не куплять москалі. Оце веду розрахунок про Гоголя, якого буду друкувати. Виходить чистого баришу, як купить Базунов усе видання, не менше 25000, а моя десята частина – отже: 2500 карбованців, за теж і робити!» [103, 342].

Перебуваючи в Москві, П. Куліш відвідав багатьох своїх знайомих. Так, 13 січня він побував у княжни Репніної, „людини розумної і щирої”, на його думку. Під час зустрічі читав їй передмову до „Чорної Ради”. „Плакала, слухаючи, – писав він, – а потім поклонилося мені так, як мужики кланяються пану – низесенько; здивувався я, а далі що робить? І я їй так поклонився, та й попрощався” [103, 327].

Однак, що цілком зрозуміло, не всі так захоплено сприймали самого П. Куліша і його діяльність. Для вразливої Кулішевої душі, кпини були болючими. Хоча дружині з цього приводу він писав: „Ти думаєш, що я боюся людей та їхнього осуду. Не боюся я людей і сміюся над їх дурними речами. Роблю я добро, шануючи себе самого, бережуся лихого діла – з того ж начала. А люде найчистіші мої вчинки каляли гряззю і серед дня вбачали діла мої помацки. Так чого ж мені дивитися, як вони про мене думають, як вони мене судять!

Ой нема, нема ні в кому правди,
Тільки я єдиному Бозі.

Тим то й треба угождать тільки Богові” [103, 307–308].

Дні перебування в Москві були напруженими, наповненими різними клопатами, працею. За короткий час треба було багато встигнути, зробити, а тому, як сам він зазначав в одному з листів 16 січня 1857 року, „бігав по Москві, як божевільний. А найбільше возився із В. Трушковським. Треба було всі його справи звести так, щоб у середу виїхати, а в його до ката книжок і всякої всячини. Треба було все те позапаковувать у ящики і залишити у Базунова, а дещо забрати у Петербург. Іще ж треба було «вийняти» гроші з банку на друкування Гоголя. Їздив я сам і вийняв. Треба було цензору відвезти твори Гоголя підписати, бо Лажечников любить затримки... Добродій Гиляров ночі не доспав, а підписав усякий аркуш восьми томів” [103, 360].

Прибувши до Петербурга, почув П. Куліш радісну новину: звільнили Т. Шевченка. Цією радістю він поспішає поділитися з

іншими. Так, 19 січня 1857 р. він повідомляв В. Тарновському: „Напишу я до вас, дорогий мій друже, маленький листок, да більше ви зрадієте, ніж тиї, до кого пишу довші: Шевченка одпустили на волю! Вернувшись із Москви (я, бачте, у Москву їздив за ділом), застав я два листи, і обидва гласяць і привітають мене тільки цими словами: Шевченко на волі! Іще він не вернувсь, да вже певно знаємо, що його милосердний наш Цар простив” [108, 364].

Книговидання залишається для П. Куліша найважливішою справою. Однак, не все ладиться у нього з виданням другого тому „Записок о Южной Руси”.

Надаючи великої ваги статтям М. Грабовського, зокрема, про Остряницю, „Про гетьманський універсал семнадцатого віку”, П. Куліш затримав вихід другого тому „Записок” на цілих три місяці. І коли постала небезпека, що цензура не дозволить друкувати у другому томі статтю про „Остаряницю”, П. Куліш удався по допомогу до Вяземського. „«Остряниця» був у князя Вяземського, яко у найвищого цензора; прийшов я його прохати, а він слухав моє читання дві години, похвалив, порадив трошки приписати і обіщавсь пропустить. Починають добрі люде й на столиці «нас знати і добрим словом покликати», як співав покійник Архип. Бачать, що чоловік лиха не мислить, а бажає дойти до правди і других просвітити. Коли б не зіпсовалась моя доля, то можна б дещо поробить на світі добре”, – писав П. Куліш 24 грудня 1856 року до В. Тарновського [108, 363].

У січні 1857 р. справа ніби зрушилась з місця, про що свідчить лист від 23 січня 1857 р. до М. Юзефовича: „Бувши в Києві, читали ми вкупі з паном Грабовським універсал гетьмана Остряниці й міркували над ним, він польською й шляхетською, а я южноруською й козацькою головою. Після ми списали своє міркування на папір, і тепер його цензура після довгої волокити пропустила... Тут не в універсалі штука, а в тому, що пишуть польський пан і український козак 19 віку про гетьманський універсал 17 віку... Пан Грабовський мого писання не знає, а прочитавши (це нехай буде між нами), може, і він носом закрутить” [116, 316–317].

Але не все так робилося швидко як хотілося П. Кулішеві. 19 січня 1857 року він знову в листі до В. Тарновського торкається цієї проблеми: „Стаття Грабовського про Остряницю із моїм хвостом ніяк не пролізе. Уже й князю Вяземському я читав і той сказав, що добре; а все таки боїться не казенної, не Устряловської історії; а за тим і другий том Записок о Ю. Р. не виходить” [108, 364].

„А знаєте, що робиться з передмовою до «Чорної Ради», – писав

того ж дня П. Куліш до В. Тарновського. – Перенесли її аж у дорадчий комітет Головного правління цензури. Поділилися голоси: одні репетують, що притьмом треба дозволити, не викреслюючи нічого, а другі: «Ой, ні! Поміркуйте, що з цього буде!» А комітет той засідає раз у місяць, та ще поки через канцелярське митарство проведуть, то наждемось уволю» [108, 365].

Ця тяганина з цензурою триває давно. Особливо строго і критично переглядалися цензорами книги, що стосувалися України. Усілякі невдачі, а їх було вдосталь дуже засмучували, гнітили П. Куліша. Його сподівання на якусь лібералізацію, на полегшення цензурних норм, на нові реформи, на створення умов для розвитку українського народу не виправдовуються. Відчай і меланхолія охоплюють його. У листі до М. Юзефовича 19 січня 1857 року він пише: „Отже як поглянеш на всю історію, то є у тому сонму народного якийсь вищий розум, і не дарма сказано: «терпи козак – отаманом будеш»”. П. Куліш робить наголос на першій половині прислів'я: терпи! В терпінні, тільки в терпінні він бачив прояв вищого розуму українського народу та й усієї його історії. У зневазі досяг український народ того, що лишиться назавжди неприступним для інших народів, гордовитих переможців [116, 314].

Кулішеві погляди на історію і розвиток українського народу В. Петров так оцінює: „З погляду «покірливості» оглядає Куліш історію українського народу. Українська історія, на його думку, протягом багатьох століть – виправдання «покірливості», як основного життєтворчого принципу. Покірлива смиренномудрість – сенс історичного процесу української нації. Терпіння – вищий заповіт тим, кого зневажають” [103, 294].

На початку 1857 року у П. Куліша з'являється надія на можливість поїхати за кордон, в Європу, за досвідом, з метою самоосвіти. Він починає серйозно готуватися до цієї поїздки, про що довідуємося з листа до дружини: „У нас все йде звичним чином, кожний зайнятий своїми справами. Друкарні працюють, коректури читаються, приготування до мандрівки робляться, а вони полягають у численних читаннях і виписуваннях” [103, 368].

„Виписки мої, – пише П. Куліш до П. Плетньова 3-го квітня 1857 р., – для мандрівки не мають нічого спільного з тим, що видають французи для куріатів. Я читаю старі хроніки слов'янських племен або етнографічні твори про Слов'ян і виписую те, що треба мені знати для художнього відтворення старовини і просто для науки. Французи ж, Німці, Англійці, Італійці, Іспанці потрібні мені в моїх мандрах

тільки для того, щоб знаючи їх, я міг краще зрозуміти Слов'янина в його теперішньому і минулому. Я не думаю вивчати спеціально ні їхньої історії, ні археології. Нас і без того надто багато навантажували цим добром. Хоча, я люблю всі народи і особливо їхні літератури. Хай береже мене Господь від гріха, з яким говорять про Європу прихильники «Русской беседы»» [103, 368].

Всю зиму 1857 року тривають митарства П. Кулішеві через цензурні перешкоди. У зв'язку з цими перешкодами Кулішеві довелося ще раз звертатися до графа Толстого. 9-го березня в листі до дружини він описував свій візит до оберпрокурора: „Набирається останній аркуш Записок о Южной Руси, другого тому. Був я у графа Толстого (обер-прокурора). Він з болем у серці дізнався про хитання князя В'яземського і обіцяв застосувати знову свій вплив. Довіра його до мене, або краще сказати – переконаність у мені незвичайна. Він не жалує сучасну літературу і називає себе гасником; але каже: «якщо вже я гасник серед них (духовних цензорів), бажаю бачити вашу передмову в друці, то що вже їм думати!» Однак все ж таки замислився над зауваженнями Вяземського і сказав, що мабуть не можна його похитнути, якщо він так каже. У крайньому разі він обіцяв все з'ясувати, тобто щоб сказали не можна, і тоді я випущу «Чорну Раду» без передмови» [103, 326].

Звичайно, становище постійного прохача не додає П. Кулішеві віри і наполегливості. З'являються сумніви й розчарування. Його біограф В. Шенрок зазначав, що він (Куліш) відчуває невдоволеність собою, своїми досягненнями, своєю діяльністю; він відчуває себе як людина, що стоїть на межі: або–або; його жахає безплідність останніх двох-трьох років.

„У моєму розумі оселяється мерзотність запустіння на місці свят. Душа моя зім'ята і змучена. Читаючи тепер історичні твори і великих поетів, я ніби себе відроджую, наповнюю і приводжу в порядок. Якби справа йшла так до цих пір, я б з відчаєм зробився п'яницею, або застрелився. А тепер я хотів би віддати себе в руки якій-небудь мудрій людині, яка б все в мені переглянула і доповнила. Ще відчуваю можливість бути людиною; ще залишається в мені юнацький потяг до навчання; але знаю, що це останній порив; якщо ним не скористаюсь, то краще мені не існувати, щоб не зневажати себе самого за пусте, дрібне, ні до чого святого не спрямоване життя. Всі мої твори – повна нісенітниця. Вони набувають значення лише в тому разі, коли я висловлю якусь велику ідею в більш удосконалених творах. Тоді вони виявляються необхідними сходишками до якоїсь

висоти, а коли висоти немає, то до чого ті сходи? Отже, я ще не зовсім пропаща людина. Я ще можу встати, ще можу торжествувати над життям, яке розбило мене повністю. Один рік такого торжества – і душа моя повністю і назавжди вилікується, і, крім благосні, нічого з неї не вийде, і вже тоді нічого її не обурить; безсилим буде весь світ обурити її” [103, 303–304].

Очевидно, такий аналіз свого душевного стану, своїх сумнівів, думок, давав можливість П. Кулішу краще зрозуміти себе, врівноважитись і знову відчувти ґрунт під ногами. Уже 9 березня він повідомляє дружині: „Нарешті я починаю приходити до тями і в душі моїй з’являються нечіткі образи, які, може, постануть перед суспільством у чуттєвій і гармонійній вираженості” [103, 304]. Роботи у нього як завжди багато; він з ранку до вечора зайнятий справами. Примітно, що так говорив П. Куліш у листі до П. Плетньова від 15 березня 1857 року. „У мене, – писав він, – тепер час розподілений таким чином, як у старого німця. Я взявся за видання твору і листа Гоголя, і – до мене носять по 3 і по 4 компактних аркуші коректур на добу з двох друкарень. При цьому я випускаю дві свої книжки: «Чорну Раду» малоросійською мовою і 2-й том «Записок о Южной Руси»; при цьому до мене «Русская беседа» надсилає коректуру «Чорної Ради» російською мовою; при цьому я складаю 3-й том «Записок о Южной Руси»; при цьому я відкриваю у Москві власну друкарню, при цьому я готую до друку дві книжки, якими вона займеться для дебюту; при цьому доводжу до ладу великий збірник малоросійських народних пісень і клопочуся про поєднання в один том двох малоросійських словників, складених людьми з великими претензіями на безсмертя, при цьому треба обробити написаний у Тулі роман «Искатели Счастья», який у багатьох місцях виявився нижче моєї критики; при цьому веду широке листування і посилаю свої книжки (до появи «Чорної Ради», підписники надіслали мені 500 крб. сріблом, що майже окупило видання); при цьому я проводив до Москви О(лександр)у М(ихайлівну), яка їхала зустрічати весну в Малоросії; при цьому у мене на руках був божевільний небіж Гоголя і його справи; при цьому я готуюся до поїздки по Європі і відмічаю в різних книжках місця, які мені виписує писар, щоб мати завжди під рукою бібліотеку всього прочитаного мною; при цьому у мене дуже багато хохлацьких лінощів, і полежати на боці, нічого не роблячи, для мене – найбільш спокусливе задоволення; при цьому я повинен оббивати пороги знайомих людей, без яких багато що в моїх творах було б випущено і т.п. і т.п.” [103, 280–281].

Коли читаєш цього листа дивуєшся, скільки могла одна людина працювати. Він один самостійно намагається активізувати громадськість. Він створює громадську опінію, розбурхує національну свідомість, іде проти тих, що втратили усвідомлення себе, як нації.

В одному з листів до О. Милорадович П. Куліш так змальовує національний занепад України: „Боже мій! Скільки в нас добра на Україні, і ніхто тому добру ціни не знає! Бо закидана рідна сторона наша всякою негіддю, котра всюди в вічі лізе, куди ні обернешся. Тим то й трудно добро в нас знайти, а знайшовши одділити його від негоди і добрим розумом ціну йому зложити... Порідшало вас, земляки мої, на Україні; перемішались ви з усяким язиком, а найбільш між тими, які повинні б перед вести; вийшло з них таке, що ні до якого плем'я не пристануть: чужоземці в рідній землі, чужоземці і всюди, де ні появляться. Бо живе німець по-німецьки, турок по-турецьки, англієць по-англійськи і москаль по-московськи; тільки наш брат, українець, носить навиворот свою одежу. Підбита бачте, московською китайкою, або німецькою чи французькою матерією; то що вже лише проти підбою?” [28, 55].

Наведемо ще кілька уривків з Кулішевих листів до різних людей з того часу: „І самі ми, тії люде, которі здаємось кращі од інших, самі ми ходимо часом в тумані й живемо чужою оmanoю, не бачачи й серцем не чуючи рідного, святого добра свого” (18.11.57. О.Г. Милорадовичівні). „В мене (лист до Галагана. 9.ІІ.57) воля єсть, та немає сили і вік мій у марних сновидіннях проходить” [164, 344]. „Душа моя зім'ята і вимучена” (6.ІІІ.57, до дружини). „Життя... розбило мене в прах” (до дружини) [103, 294].

Не тішачи себе великими надіями на успіх, П. Куліш бачить свій обов'язок, своє призначення змагатися за український народ, за його майбутнє. Він вірить, що йому належить зробити те, чого не зробили його попередники і чого не зроблять наступні покоління. У листі до О. Милорадович він так говорить про своє призначення. „Нас послано пророкувати воскресіння мертвих і будити сонних... Пройду я, може, по землі марою і покинувши не надовго слід свій; може, утвори моєї необачної юності не багато дадуть користі землякам моїм. Може! А що ж, коли справді Господня рука простерта надо мною? Що, коли воля Всемогущого дасть нечоловічу силу словам моїм? Що, коли мої великі муки сердечні, мої помисли нікому не висповідані оберне Дух Господень на велике, негинуче для потомства діло? Погляньте оком духовним у грядущі часи, чи не буде мати учити сина добра і

благородства по книжках моїх? Чи не зродять вони красоту помислів і діянь у молодих душах дівоцьких і юнацьких, на користь світові?” [103, 305].

Чи не в цьому криється коріння надзвичайно поважливого ставлення до Т. Шевченка, якого вважав геніальним. Хоча їхні погляди не завжди і не в усьому збігалися, П. Куліш визнавав „завзяте бурлацтво” Т. Шевченка, його вплив на розвиток прогресивного руху в Україні.

Ще в 1846 році у великому листі до Т. Шевченка П. Куліш, даючи „сувору рецензію” на „незрівнянні твори” поета, „рішучий тон порад” своїх пояснював бажанням, щоб „Україна мала поета, який би всьому світу сказав за неї своє могутнє гармонійне слово”. Твори Т. Шевченка, на Кулішеву думку, належать Україні й вічності. Вони – громадське діло, діло всього народу, здобуток нації, а тому і він, П. Куліш, не тільки має право „втручатись і вимагати”, але й повинен радити, „рішучі” поради давати, вказувати поправки й зазначати переробки. У П. Куліша антиіндивідуалістичні погляди на мистецтво. „Ваші витвори, – писав він у 1846 р. в згаданому листі до Т. Шевченка, – приналежать не одному Вам і не одному Вашому часу; вони належать всій Україні і будуть говорити за неї вічно. Це дає мені право втручатися у справи Вашої фантазії і творчості і вимагати від них настійно, щоб вони довели свої витвори до можливого ступеня досконалості” [90, 82].

Коли стало відомо, що Т. Шевченка звільнено, П. Куліш разом з іншими зайнявся добуванням грошей для нього. Він писав до київських панів, Г. Галагана, М. Рігельмана, В. Тарновського. Так, у листі від 27-го лютого 1857 р. П. Куліш писав до молодшого В. Тарновського („Василька молодого, козака лійстрового”): „Юначе благородний, Василю Васильовичу! Дуже звеселив мене любий лист Ваш, що в Києві таки схаменулися на Тараса. Гроші пошліть так, як я писав Пані Галагану, чи Пану Рігельманові”. М. Рігельман 26-го лютого 1857 р. повідомляв: „Для Тараса послали ми від 150 крб. Жемчужникову (моїх там 50), до тих мусив він докласти якийсь свій борг Галагану” .

Уся різнобічна Кулішева діяльність спрямовувалася на піднесення культури українського народу та його просвіту. „Дика ще наша сторона, – каже він у листі до дружини 30.03.1857, – що та пуща віковічна. Це ще не вперше цюхнула сокира..., то повибігають ведмеді й вовки з берлогів, дивуючись і лякаючись, на що це пущу рубають. Не скоро розрівняєм поляни, повитерблюємо коріння й зачнем пахать

та сіяти: іди зерно на пожиток людям. Багато, багато діла! І туга хватає за серце чоловіка, що луна йде лучшею од його цюкання! «Ой хто в лісі обізвися!» Не багато обізветься людей, шумить чудедика природа!».

Одним із засобів просвіти українського народу П. Куліш вважав видання періодичного органу. На його думку, це було б розгортанням широкої громадської акції, права громадянства українському слову, а слово, відновлене в своїх правах, ствердило б громадянські права нації. „Спасіння нашого краю – в нашому слові. Слово земляка укаже землякові, і явиться сила общественна, котрої тепер немає, явиться воля й дума єдина” [164, 348].

Листи П. Куліша до різних осіб говорять про те, що „Записки о Южной Руси” він бачив періодичним виданням. З цією метою 30-го березня 1857 р. він послав Г. Галагану другий том „Записок” і в одночасно надісланому листі запитував, накреслюючи широку програму громадської акції: „Напишіть же мені, як Вам здається другий том Записок, і чи треба видавати третій і далі? У мене така думка, що нам би не вадило завести свій журнал, щоб дати южноруському слову громадянство. Ми збагатили московську річ словами, котрих, при їх темноті науковій, у москалів не було. Тепер треба взяти своє назад з лихвою, не зважаючи на те, що господарював на нашому добрі Пушкін і інші” [103, 313].

Про свої плани щодо періодичності „Записок о Южной Руси” він писав і В. Тарновському. Однак, на противагу Кулішеві, він вважав, що не треба продовжувати цю серію. „Велика шкода, що ви самі сюди не приїхали. Порадилися би ми де про що об книгах, які друкувать, яких не треба, бо одною головою всього не збагнеш. Коли думаєте, що не треба більш видавать Записок о Ю.Р., то я вам не вказоватиму. Ви свого розуму і своєї волі пан, і ні кришечки на вас не нарікатиму. Коли розживусь на гроші з іншого боку, добре; а не розживусь – нехай буде так, як угодно Богу. А думаю й вірую, що ці книжки підопруть наше діло надовго, і що треба б нам добре посилковатись” [103, 314–315]. На жаль, підтримки П. Куліш у цій справі не знайшов і навіть третій том „Записок о Южной Руси” не побачив світу.

Навіть П. Плетньов, який багато в чому підтримував П. Куліша, вважав ці наміри „безрасудними”. П. Куліш не заперечував цього. Так воно й було, але саме через це він і береться за них. Хай живе безглуздя задля безглуздя. Бо в ньому й тільки в ньому ховається зерно справжнього й величного майбутнього. „Ви, – звертається

П. Куліш у листі від 3-го квітня 1857 р. до П. Плетньова, – зовсім справедливий, кажучи, що мої наміри безрасудні. Якби вони такими не були, то й не було б їх зовсім. Чи багато з того, що задумувалося, вдасться мені здійснити, це знає один Бог; але із втратою віри в необхідність моїх задумів, життя втратило б для мене будь-яку привабливість. Заощаджувати життя мені рішуче нема для чого: чим раніше воно перерветься, тим менше гіркоти і страждань” [103, 243].

Несподівано П. Плетньов висловлював побоювання, що Кулішева різнопланова, така плідна робота на користь українства може завдати йому певних неприємностей. У відповідь на його турботи, що він, проводячи велику громадську діяльність знов, як колись, може опинитися в небезпечному становищі, П. Куліш заспокоював П. Плетньова: „Мене заховали в глуші, коли я ще нічого не зробив і тільки почав учитися писати; а тепер вже посіяного мною на землі не вирують: зростив його Господь, коли після зими настане весна і прийде час посіву дати плод свій. Для вашого заспокоєння однак скажу, що з одного боку, часи в Росії змінилися і людей мислячих уже не переслідують (навіть Шевченка звільнили із ув’язнення), а, з іншого, я тепер більш майстерний в управлінні кораблем своїм в життєвому морі, і для людей дійсно розумних не тільки не є інсургентом, або демагогом, а навпаки – російським патріотом, що й справедливо; адже, люблячи пристрасно Малоросію, я люблю те, що й складає власне Русь” [18. 06. 1857].

Формула двозначна, але виявляє суть Кулішевих помислів. Для нього Україна, Київська Русь, а не Москва й не Московська Русь є справжня Русь і Києву, а не Москві належить бути центром відродженого слов’янства. Це було провідною ідеєю Кулішевої передмови до „Чорної Ради”, в якій він говорить про права нашої окремішньої національності [103, 321].

Кулішеві як автору і патріоту не байдуже було, як сприйме читач його твір, чи на благодатний ґрунт падають зерна, що він сіє. Свою тривогу висловлював він у листі до дружини 30-го березня 1857 р.: „Там-то, я думаю, нісенітницю городять про «Чорну Раду»! Все перемоскалилось; рідного краю ніхто не знає і ціни йому не зложить; так і в «Чорній Раді» не зрозуміє, в чому саме сила. Напиши мені, коли що почуєш, хоч тобі й важко почути: бо в очі всяке хвалитиме або мовчатиме. Про похвали я байдуже, бо не багато тих людей, котрі збагнуть, що воно єсть, а огуда діло інше. Тут усяке себе покажу, що воно таке, і чого воно таке. Розписуватимуть мою книжку, а себе намалюють” [103, 327].

Широта інтересів П. Куліша, знання іноземних мов давали йому великі можливості для творчості, дослідної діяльності. Однак багато уваги і сил доводилося віддавати друкарні, яка була певним способом розв'язання фінансових проблем.

Він пише С. Аксакову 13 квітня 1857 р.: „Якби все пішло так, як передбачалося, я б одержав за видання Гоголя гроші на початку травня. Тепер я одержу їх значно пізніше. Тому прошу вас, шановний друже С.Т., винні мною вам 870 карбованців сріблом одержати не від Кошелева, а від Базунова або від мене після продажу видання, а Кошелева попросити, щоб він видав вам для пересилки мені 1000 крб. для розрахунків за «Чорну Раду». (Я знаю, що в ній буде більше 15 аркушів)” [103, 342].

У квітні 1857 року П. Куліш одержав від О. Марковича, через якого посилав Т. Шевченку гроші і два томи „Записок о жизни Гоголя” та перший том „Записок о Южной Руси”, повідомлення про те, що Т. Шевченко дякує за книжки. А Т. Шевченко у своєму щоденнику записав: „Свобода і дорога мене зовсім поглинули. Спасибі ще Кулішу, що здогадався прислати книжок, а то я не знав би, що із собою роботи. Особливо дякую я йому за записки про Південну Русь. Я цю книжку скоро напам'ятаю буду читати. Вона мені так живо, так чарівно нагадала мою чудову бідну Україну, що я неначебто з живими розмовляю з її сліпими лірниками і кобзарями. Чудова, шляхетна праця. Діамант в сучасній історичній літературі... Прочитавши першого разу цю книжку, я намірився спочатку робити зауваження, але коли прочитав її в другий і третій раз, то побачив, що замітки мої – замітки п'яної людини і нічого більше” [171, 7].

У листі до О. Марковича Т. Шевченко просив: „Як побачиш Куліша, то поцілуй його і скажи йому, що такої книги, як «Записки о Южной Руси», я ще зроду не читав, та й не було ще такого добра в Руській літературі”. Т. Шевченко не може підшукати потрібних слів, щоб передати своє задоволення: „діамантовий подарунок”, „живо і просто”, „тим і живо, що просто”. „Як побачиш Куліша, – пише того ж дня (22.04.1857) до В. Лазаревського, – поцілуй його за книги, що він подарував, а особливо за «Записки о Южной Руси». Такої розумної книги, такого чистого нашого слова, я ще не читав”. „Розумна й щира книжка, – повторює поет в листі до Я.Кухаренка. – Такої доброї книги на нашому язичку ще не було друковано” [103, 273].

Похвалам Т. Шевченка на адресу П. Куліша і його „Записок о Южной Руси” не було меж: „Такої доброї книги на нашому язичку ще

не було друковано. Тут живо вилитий і кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдмаки, і вся старожитна наша Україна, як на долоні показана. Куліш тут свого нічого не додав, а тільки записав те, що чув од сліпих кобзарів, а тим самим і книга його вийшла добра, щира й розумна”. Т. Шевченко цинив у „Записках” те, що в них не було нічого „свого” і „од себе”, а сам народ. Книжка, за Т. Шевченком, тому вийшла „добра, щира й розумна”, що „Куліш тут свого нічого не додав, а тільки записав”. Записати, нічого не додавши од себе, значить досягнути вищих можливостей творчості, вищої мудрості й щирості. П. Куліш був дуже втішений такою високою оцінкою його праці людиною, яку глибоко поважав і вважав, що твори його „здобуток нації”. Він писав дружині: „Тарас намірився повернутися до Петербурга, але невідомо, коли він сюди приїде. Він одержав перший том «Записок о Южной Руси» і прийшов у захват. Саме тільки така людина як він, знає ціну записаних мною переказів. Він говорить, «що такої книжки ще зроду не читав»” [174, 376].

Мало не в кожному листі Т. Шевченко згадує про „Записки”. Почуття визволення у нього пов’язується із захопленням Кулішевою книжкою. В листі 20-го червня до В. Лазаревського він повторює: „А за «З. о Ю.Р.» подякуй його ще раз од мене”. В листі від 30-го червня він знов згадує про „Записки” і знов прохає поцілувати Куліша. В листі від 19-го жовтня нагадує за „любії записки о Ю.Р.”. „Ніколи досхочу не починаюсь” (в Щоденнику) [103, 274].

Весною П. Куліш продовжує працювати над „Грамоткою”, про що пише до дружини: „Насолоджуюсь виданням Грамотки, яка хоча й буде без відомої тобі передмови, але все ж таки буде не гірша, а ще краща” [103, 331].

Працевдатність П. Куліша вражала його сучасників. Однак взнаки дається втома. Крім того, як відомо, він давно мріяв побувати в інших країнах, ознайомитися з культурою, побутом, звичаями інших народів. А тим часом йому доводилося вести нескінчену боротьбу з цензурою, яка дуже втомлювала його. 20 квітня 1857 р. він писав П. Плетньову, який тоді перебував за кордоном: „Наші цензори – це собаки, які не дають людині спокійно пройти вулицею, а їхні начальники – тяжкі колоди поперек дороги... Раніше нами цензура правила, як суворий, неосвічений пан, який уявляв собі, що арапник – це найкращий жезл правосуддя; а тепер вона перетворилася на сувору, дурну, підозрілу і невгамовну пані, яка за одне те вже вважає нас ворогами своїми, що ми не чиновники, а друкарі, навіть не літератори. Я до Вас писав про князя Вяземського, що він щось для

мене зробив; але це він зробив на прохання графа Толстого; а тепер він навіть його дивує своєї старечою нерухомістю. Государ поставив його головною особою в цензурі для того, щоб нашу літературу олюднити, а він віддав нас під начальство своїм канцелярським, без яких він не може зробити й кроку, і тепер нам вдвічі гірше” [103, 284].

П. Куліш ладен покинути Росію, аби потрапити в суспільство, яке „існує на правах людських”. „Коли-небудь, – пише він в цьому ж листі, – і для мене наступить свобода, коли-небудь вирвуся я з цієї жахливої держави. Не поспішайте повертатися до неї. Крім нудьги, крім загальної безнадійної нудьги, Ви нічого тут не знайдете. Ще ніколи наше суспільство не відчувало так сильно важкості й мерзенності мертвого трупа, який воно тягає на плечах своїх. Навіть у часи Гоголя, як я бачу за його листами, задушливий сморід розпаду старих початків не відчувався такою великою мірою. Тепер уже немає ніякої можливості сміятися над Руссю по-Гоголевські: Російське слово перетвориться скоро на одні відчайдушні ридання. Майбутнє сучасного покоління – жахливе!”

Щодо України, то й там П. Куліш не знаходить жодної втіхи.

„У Малоросії я не можу прожити й одного місяця із задоволенням: скільки там відбувається мізерного. Пригнічують когось чи сам хто гнобитель і негодай – все це мої брати: негідне в людині обурює мене там значно дужче, ніж десь в іншому місці. Єдина надія знайти спокійний куточок в чужих краях: та чи скоро настане цей час – не знаю” [20.04.57. – СПб.].

Про свої настрої П. Куліш пише і своїй дружині. Лист від 15 квітня 1857 р. він починає так:

„Под бурями судьбы жестокой
Увял лавровый мой венец,
Живу печальный, одинокий
И жду, придет ли мой конец...”

Мало хто веде таке усамітнене життя, як я, і мало хто так сумує. Єдине моє товариство, люди, які відсутні, до яких я час час від часу пишу; серед присутніх серце моє не лежить ні до кого. Та і взагалі серце моє так улаштовано, що з ним гармонувати важко. Я й сам не спроможний його висловити: як же іншим вгадати його, якщо б було в тому милосердне бажання? Сиджу за роботою і томлюся, як на панщині; але години, віддані роботі по обов’язку, при всій своїй безрадінності можна назвати годинами щасливими порівняно з тими годинами, яких я не знаю, куди дівати: не читається, не пишеться, вдома нудно, вийдеш із дому – сумно. Будь-яка бесіда нікчемна і не

притягає мене. Я мовчу і нудьгую, слухаючи премудрі судження про новини, про науки і літературу. Нічого взяти з розмов; все відомо, опошлено, а мовчання – мудрість порівняно з подібними розмовами. Не знаю, чи довго ще протягнеться таке життя, яке зрідка спалахує співчуттям, захопленням, яке відразу гасне і після того настає ще більший морок. Цензурні зупинки мало заважають мені. Я дожив до того, що мені всі місця рівні, і переменяв би я їх тільки для того, щоб удалитися від людей, які ображають тонкі почуття мого серця навіть звуками свого голосу. Одне почуття в мене є – бігти, але куди не знаю. Я втік би навіть від самого себе, тому що душа моя складається з дисгармонії, котра мене самого виснажує.

Не писав я до тебе кілька пошт тому, що мені нічого тобі сказати, а відповідати на твої листи також немає чого. Розповідати тобі день за днем про моє життя сумне? Це означало б пробуджувати заснувлі на якийсь час муки, для того, щоб покласти їх на папір. Повідомляти тобі течію моїх інтересів складно: це означало б писати історію, в якій часто й історик не розуміє смислу: смисл поясниться для інших, або для нас, тільки потім. Теперішнє – це або густий морок, або буря, в якій важко щось розгледіти і визначити. Являються якісь видіння у вигляді геніїв життя, які оплакують його руйнування; але в душі вони більше існують чи в дійсності? Горе, горе загубити дорогу і не знати, в який бік іти! Одна тільки вірна мета уявляється вдалині – смерть. Там буде і спокій, і розв'язання всіх сумнівів земного буття”.

А закінчує цього песимістичного листа П. Куліш такими словами: „Але поки вона прийде, будемо йти своїм теперішнім тернистим шляхом, адже інші для нас втрачені. Може, від нас ще проллється якесь світло в потьмарені відчаєм душі, може хтось знайде в нас хоч слабку опору в своїх немоцях” [103, 310].

Однак навіть перебуваючи у такій душевній скруті, П. Куліш працює. В кінці квітня він зайнявся переробкою „Чорної Ради” російською мовою для „Русской беседы”, про що писав з Петербурга Г. Галагану: „От я тепер морочусь над «Чорною Радою» для «Русской беседы». Розкажу москалеві по московське, що це в нас слово ніжне, мальовниче, голосне як пісня! Хочеш повіять запашною садовою, а йому несе квашеною капустою, – і сам бачиш, що воно зовсім не те, та не знаєш, як до нього заговорити, щоб зрозумів він тебе” [164, 351]. Всюди, і в цензурі, і з видавцями доводиться йти на компроміси. У листі до дружини 16.01.1857 р. пише: „Кошельов таки представив причини, що треба йому уступити і друкувати «Чорну Раду» з другої

книжки «Русской беседы», а в продаж не пускати до 1 квітня. Тут і його і моя вигода. Довго розповідати. Знай, що по-іншому не можна: так діло вийшло» [103, 326].

У червні в кінці-кінців після упертих клопотань Кулішеві пощастило одержати цензурний дозвіл на друкування передмови до „Чорної Ради”. Одного дня одночасно з листом від Квітчиного небожа, що приставав на пропозицію видати твори свого дядька, принесли до П. Куліша ще й пакунок з дозволом. „Не встиг я, – пише П. Куліш 18.06.57, – порадіти цій події (листу Квітчиного небожа), як одержую від цензурного Комітету пакунок. Розкриваю і що ж? Передмова до «Чорної Ради» пропущена без будь-яких зауважень. Скажи, – звертається П. Куліш до дружини, – Миколі Даниловичу, що той рукопис, який надісланий при книжці, я йому дарую тепер назавжди, але розповсюджувати його не треба. Третій том «Записок о Ю.Р.», про який я думаю, відкриється цією статтею, яка пред’являє права нашої окремішньої національності» [103, 327].

У кінці літа П. Куліш виїхав в Україну. Пробувши тут трохи більше місяця, повертається в Петербург. 13 жовтня він виїхав з Мотронівки, прямуючи через Орел, Тулу, Москву. А вже 1 листопада 1857 р. він повідомляв про свої видавничі справи, зокрема, про видання „Граматки” В. Тарновського-сина: „Граматки не присилаю за тим, що одну статтю переправив по своєму і наліг на цензуру, та ще за тим, що вся вона буде разом переплітатись, щоб де не появиться, то всюди мала б одне обличчя, і щоб оддалеки видно було, що це Граматка” [110, 81]. У грудні П. Куліш послав В. Тарновському-батькові примірник книги і просив його: „Прочитайте, та коли що не так, то й виправте. Може доживемо до другого видання; тоді переправимо як наймудріше, порадившись гуртом” [108, 366].

Видання „Граматки” П. Куліша – особлива подія того часу, адже це був перший підручник для народної школи українською мовою. П. Куліш писав у Передмові: „Скільки ні єсть у нас по Вкраїні граматок і букварів, то всі вони не годяться нам для першої науки письменства, бо печатані не нашою мовою, а через те всяка дитина довго нудиця над книжкою, поки навчиця іноязичні слова розбірати”.

На думку П. Куліша, в перші роки навчання треба навчати дітей рідною мовою, бо вона зрозуміла їм і навчання, таким чином, буде йти легше. Крім того, П. Куліш був противником навчання малих дітей за межами рідного їм населеного пункту, що не слід малих дітей відривати від сім’ї: „Через те надовго діти з дому для науки одлучатця, од роботи одвикають, псуютця без отцовского і

материнського догляду”.

Далі П. Куліш зазначає: „треба учить дітей письменства так, щоб дурно часу не гаявши, швидко зрозуміла дитина науку читання, а до сього найперва поміч – щоб граматка зложена була рідною Українською мовою. Навчившись читати по-своєму, усяке зрозуміє і Церковну і Московську печать”.

З цією метою, як зазначає сам автор, і був написаний підручник. Навчаючись за цим підручником, „не буде тут спотикатись дитина на слова іноязичні; а витвердивши її добре, здобуде на весь вік собі користі”. Матеріал для читання П. Куліш добирав не випадковий, а виховний і пізнавальний. „Тут бо, – писав він, – для першого читання підібрані наставительні піснословія про наших предків і Божественні псалми; тут напечатані смомини про давні давна, що діялося на землі до приходу Христа на землю, про Єго святую Церковь і про войну з Татарами й Ляхами за віру православную і волю людську”.

Ця невеличка, на 149 сторінок, книжка містила чимало ілюстрацій, заставок, кінцівок. Як зазначав журнал „Основа”, написано цей підручник „прекрасною мовою” і вміщує він „чудові статті” [130, 263]. П. Куліш вводить свій правопис, який дещо відрізнявся від загальноприйнятого тоді. Ось як пояснював це О. Кониський: „...Букви ы та ь викинуто й натомість поставлено и та і, О та І теж викинуті і вже без заміни, додано є, g” [130, 263].

Нова азбука П. Куліша пізніше дістала назву „кулішівка”. Розпочинається книжка „Правилами для вчителя”, в яких пояснюються відмінності між українською й російською мовами. Підручник не розподіляється на добукварну й букварну частини. Після азбуки автор пропонує учням відразу читати, для чого вміщено короткі тексти (в основному віршовані), в яких слова поділено на склади. Як зазначає сучасна дослідниця А. Кирпач, „Граматку” П. Куліш склав, відійшовши від букво-складального методу, яким тоді користувалися. Він більше наближався до американського методу „цілих слів” [47, 58–59]. Тексти досить складні, зустрічаються слова з трьома й більше складами, частина з яких закриті. Шрифт першої частини дещо більший ніж у наступних. Вадюю книжки є те, що слова розміщено дуже густо, що утруднює читання. Автор ґрунтовно коментує навчальний матеріал, додає тексти для читання з яскраво вираженим національним спрямуванням, що розповідають про Україну, українську мову. Чимало подано текстів на релігійну тематику, а одну частину підручника цілком присвячено молитвам. У „Граматці”, перевиданій у 1861 р. на дев’яти сторінках містяться

оповідання „з історії нашого краю від найдавніших часів”, даються матеріали з арифметики. „Граматка” П. Куліша мала великий успіх у простих людей. У листі до Т. Шевченка за 14.02.1858 р. П. Куліш писав, що книжка дуже припала до душі людям: „Бачу по граматці, до котрої чоловіки і баби квапляться, радіючи, що всяке слово так до душі промовляє” [122, 237].

Після Шевченкового повернення із заслання, коли перед Кулішем, як громадською людиною, постала проблема громадянського залучення Т. Шевченка, він поставив перед собою завдання поєднати свій шлях і шлях Т. Шевченка у щось єдине, взяти на себе відповідальність за напрям Шевченкової поетичної творчості. П. Куліш усвідомлював собі це своє призначення піднести поезію Т. Шевченка на рівень незрівняної досконалості й готувався до того. Т. Шевченко для П. Куліша – „великий поет”, „найбільший за всю Слов’янщину”, але поет, що його належить інструктувати й перестерігати, опрацьовувати й переробляти.

Він писав Т. Шевченку в грудні 1857 р.: „Одно – що тобі треба спростовати дорогу до столиці, а друге – з великою увагою треба тепер роздивлюватись, що надрукувати, а що й притримати. Слава твоя письменницька тепер у zenіті, то вже треба оглашати себе голосним ділом, а не аби-яким. Після 1847 р. ждуть од тебе земляки речей великих” [122, 231].

П. Куліш був переконаний, що Т. Шевченко належить не собі, а всій Україні. Він дивився на Шевченка, як на всенародну власність, і вважав своїм правом удосконалювати його творчість, бо не можна великому поету знижувати рівень. Він відчував свою відповідальність за поета і хотів йому лише добра, пропонував свою допомогу і турбувався про нього.

„Щиро кохаю твою музу, – писав він Т. Шевченку, – і не пожалкую часу переписати, що вона тобі внушила, – нехай не виходить поміж люди розхристана й простоволоса, циганкою, – нехай явиться мирові гарною дівчиною, отецькою дочкою, щоб знати було по дочці й батька... Почали ми з тобою велике діло, – треба ж його так і вести, щоб була нашому ворогу з наших речей шаноба” [122, 232].

Особливо його турбувало те, що Т. Шевченко писав російською мовою. Він вважав, що це тільки зашкодить поетові, його славі, його долі. „Не хапайся, братику, друкувати московських повістей. Ні грошей, ні слави за них не добудеш. Адже ж і Данте, і Петрарка думали, що прославляться латинськими своїми книгами. Оттак тебе морочить ся москальщина. Цур їй! Лучче нічого не роби, так сиди та

читай, а ми тебе хлібом погодуємо, аби твоє здоров'я! Ось, може, перепечатаю твої перші вірші, то за те буде й слава й гроші” [122, 233].

П. Куліш був настільки охоплений бажанням розвинути український народ, його культуру, літературу, освіту, що все своє життя, своє ставлення до нього підпорядковував цій меті. Він вважав, що і Т. Шевченко, як український поет, повинен цілком свою працю, свій талант віддавати українському народу. Належати йому настільки, щоб ні в чому не допускати помилки, яка могла б зашкодити його творчості, його музі, його зростанню і вдосконаленню. Довідавшись, що Т. Шевченко збирається одружуватися, П. Куліш прийшов у відчай. „Засмутив ти мене, брате, – писав він Т. Шевченку на початку 1858 р., – сказавши, що хочеш одружитись. Не гарну ти пору вибрав; не вийшов на простий шлях... А в мене була така думка, щоб тебе за границю спровадити, і щоб ти ширше по світу поглянув. Ця думка була у мене і в 1847 році, – так тоді Микола не дав доброго діла вчинити, а тепер, мабуть, якась Маруся, чи Одарка, чи Ганна стане на твоїй дорозі. А не багато б тобі й треба, щоб... вчинитись великим поетом на всі вічні роки Ось принцип розв'язання питань: віки й народні... Шевченкове призначення, – «вчинитись великим поетом на всі вічні роки»” [122, 235].

П. Куліш дуже жалкує, що обставини складаються так, що нема можливості пожити поряд із Т. Шевченком. „Що то за добро було б, – пише він, – якби нас Господь до купи звів, да як би ми пожили по-сусідськи хоч один рік да й Костомару до себе приманили. Порозумнішали б усі троє. Що ж, коли йдемо різно трьома шляхами!” [122, 235].

У кінці 1857 – на початку 1858 р. поширилися чутки про підготовку в уряді реформи щодо звільнення селян. Звичайно, це питання не могло не схвилювати П. Куліша. Як зазначав В. Петров, звільнення селян П. Куліш вітав, маючи на увазі не так соціальний аспект, скільки аспект національний: перспективи національно-демократичного зростання української громадськості. Емансипація, на Кулішеву думку, повинна припинити процес денационалізації, русифікації повітового українського дворянства, що пнеться копіювати столичне життя заможного панства. Унаслідок емансипації, як гадає П. Куліш, дворянство повинно буде демократизуватися, повернутися до простоти, зблизитися з народом. Дуже цікаві нотатки подає П. Куліш у листі з 12-го лютого 1858 р., коли він перед від'їздом закордон перебував на Борзненщині.

П. Куліш розповідає про те враження, що його справили на повітове дворянство чутки про близьку емансипацію. „Я віддав себе у розпорядження Віктора Мих. – і він возить мене по хуторах і селах, де повітове життя розкривається переді мною в усіх своїх подробицях. На короткий час, воно дуже цікаве – зовсім не таке як в повістях і романах. Чутка про емансипацію змушує багатьох повертатися до демократичного побуту, напівшуткуючи, напівсерйозно; язва наших дрібних панів – копіювання багатого і столичного життя – вже зустріла протидію. Багато чого я міг би Вам розповісти про Малоросію, але треба було б написати цілу брошуру” (П.А. Плетньову, 21. 11. 58. Х.Мотронівка) [103, 318].

Отже, демократизація суспільства, створення літератури, яка матиме критерій не в націоналізованих „панських головах”, а в „ширих мужичих”, тобто літератури демократичної, створення української демократичної громадськості є чергове завдання, що його в другій половині 50-х років висуває П. Куліш. Саме з цього погляду він розцінює й „емансипацію селян”, щиро вітає, сподіваючись, що зміна економічної бази прискорить процес демократизації, а тим самим і націоналізації суспільства.

Із звільненням селян від кріпосної неволі П. Куліш пов’язував найширші просвітницькі плани щодо українського народу. У листі від 14 лютого 1858 року він писав Т. Шевченку: „Тепер же сам бачиш, що панський вік кінчається, а людський починається, то саме година – поміркувати, як би людям допомогти духом у гору піднятися” [122, 236].

П. Куліш розгортає перед Т. Шевченком план серійного виготовлення картин з історії України, аби їх продавати селянам замість лубочних московських картинок, які формували поганій смак у простого населення. Він закликає Т. Шевченка: „Накидай ти пером дещо з нашої історії і попідписуй вірші з дум і з свого таки komponування. Сі твої рисунки ми виріжемо з дерева, одпечатаєм і розрисуєм фарбами трошки краще од лубочних картинок московських... І будуть вони продаватись по всіх ярмарках” [122, 236].

На цей захід П. Куліш дивився не як на засіб здобути якісь кошти, а як на можливість нести знання українському народу, розвивати його смаки і культуру. „І будуть вони (картинки) наліплюватися у кожній хаті замість московського плюгавства, і буде старе й мале на їх дивитись і оті підписи вчитувати, і розійдеться наше «слово забуте, наше слово тихочумне, богобоязливе» і

воскресить воно не одну душу, – і мала твоя праця станеться з часом причиною великого діла всесвітнього – душа моя чує” [122, 236].

П. Куліш, звичайно, й сам міг малювати такі малюнки, але вони не були б такими „характеристичними” як у Тараса. Підносячи талант останнього, він зазначав: „Ти як не поведеш пером, то все воно закорлюється по художницьки” [122, 237].

П. Куліш вважав, що в цій справі потрібен саме талант Т. Шевченка, його виразність і „характеристичність”, адже на цих популярних картинках буде виховуватись молоде покоління України. „Треба, – писав він, – щоб дітворі дивлячись на сі картинки, набиралась доброго смаку. Велике, велике виросте з того добро на Україні, – далєбі!” [122, 237].

На початку 1858 р. П. Куліш продовжує настирливо з усіма обговорювати питання про український журнал. Він планує його видавати після поїздки за кордон, яка, як він вважає триватиме близько двох років. Але вже тепер енергійно готує видання журналу. В листі від 12 лютого 1858 р. до Г. Галагана він зазначає, що це видання потребуватиме великих дотацій: „не окупиться, мовляв, і п’ята частина того кошту, що на його положимо”. Отже, журнал треба видавати не задля комерційної мети, а заради завдань пропагандистських, агітаційних, ідеологічних.

П. Куліш розглядає журнал, як спосіб створити українську літературну мову. В одному з листів він писав: „Якби був журнал, сиріч гроші на його, то можна б знайти рішучих хлоп’ят, котрі зрозуміли б, що нам треба, і створити б свій язик не гірш од чехів і сербів. Тоді б то явилась словесність, котра свій критеріум мала б не в знімечених панських головах, а в щирих мужичих, навпаки Московській. Одно, два популярних созданий – і словесність пустила б глибоко коріння у свій рідний ґрунт. Думайте про це і наготовте матеріального двигуна для журналу, а я вернусь (йдеться про подорож за кордон) не з порожніми руками й надбаю добра словесного. 24 книжки в рік змінили б нашу публіку, і сміх був би згадувать про те, що тепер городять про нашу рідну словесність” [103, 316]. Цю думку він продовжує і в листі до Г. Галагана від 28 квітня цього ж року, вже перебуваючи за кордоном: „Про журнал, здається я так і писав, щоб ізготовиться за ці два годи, которі я проживу в чужих землях. Багато дечого треба понаписувать, так, щоб не було шити, білити – завтра Великдень, а готове підкріплять свіжими розмовами про діла поточні. От би ви свою розправу написали про розплив української мови і звичаїв; добре б

запомогли нам цим ділом. А що найнужніше, то от про що поміркувати: яким коштом підняти журнал? Коли і московські убиточаються на первих порах, то про наш нічого й казати. Не окупиться й п'ята часть того кошту, що його положимо. Як же тут справиться? Нам треба створити сотрудників і читателів. Плата за гарні п'еси буде премією, і всяке буде силкуватись як би ту мову зрозуміти, за котору гроші платять. Тепер вік такий, коханий друже! А діло того стоїть, бо язик наш виведе на яв багато дечого, що по московськи зроду не розкажеш, і сама московська словесність зацвіте новим цвітом” [168, 351].

За кордон П. Куліш разом з дружиною виїхав з Мотронівки 2 березня 1858 року. Йому вперше пощастило виїхати і тим здійснити своє бажання, виплекане десятиліттям після того, як його в 1847-у році було затримано перед самим виїздом у зв'язку із справою Кирило-Мефодіївського братства. Крім того, П. Куліш втомився від постійної боротьби з цензурою. Вже перебуваючи за кордоном, він писав Г. Галагану в травні 1858 р.: „Є люди, які для того й народжуються, щоб носити зірки й не давати розумним людям робити свою справу.

Кілька таких пряничних фігур підвищило свій голос і проти мене за останні мої видання, як це і Ви без сумніву, знаєте, побувавши в Петербурзі” [126, 5].

Душевна втома охоплювала П. Куліша. Щоразу доводилося переборювати нерозуміння більшості його щирих українських прагнень. Це завдавало йому глибокого болю, але найбільше вражало, коли люди, яких він вважав одностудцями, переставали розуміти його. У тому ж травневому листі до Г. Галагана він з великою гіркотою писав: „Василь Васильович (Тарновський), як я бачу, зовсім охолонув до мене і залишив мене. Це дуже сумно, тим більше, що я йому багато чим зобов'язаний і до цих пір не встиг подякувати йому.

Мені таки в житті багато доводиться відчувати розчарувань і помилятися найжорстокішим чином” [126, 6].

Однак віра його у необхідність роботи, яку він виконував, до якої залучав кого тільки міг, змушувала його продовжувати різноманітну діяльність, яка була сенсом його життя: „Справа ще тільки починається і як не малозначущі наші починання, але ідея самобутності нашої в галузі почуття і думки, може набути розмірів широких і втілитися в саме життя. На основі цієї ідеї можуть виникнути нові громадянські відносини і це відбудеться без відома людей, які посивіли від постійного читання політичних газет.

Я вірю в майбутнє нашого краю і в неможливість зупинити свідомість, що зароджується в свіжому розумі малоросійському” [126, 5]. Ось з таким настроєм від’їжджав П. Куліш за кордон, сподіваючись знайти спокій і розраду, з надією на цікаві враження і нові творчі здобутки. П. Куліш втомився від постійної боротьби за українську справу. „Ви мені радили досягати своєї мети шляхом мирним, – писав він Г. Галагану. – Це неможлива справа. Будь-яке нове переконання приймалося суспільством не інакше, як спричинивши спершу бурю суперечок, а часто й жорстоку боротьбу. Траплялося, що зачинателі проголошення ставали жертвами людських упереджень. Я сам багато страждав і страждаю від своїх супротивників” [126, 5].

Життя, сповнене боротьбою з цензорами, пошуками підтримки земляків і російських письменників і вельмож, фінансові труднощі – все примушувало його, як він писав в одному з листів того часу, вести подвійне життя, іноді бути замкнутим і мовчазним. „Важко жити на світі мовчазним мандрівником, який багато бачить, відчуває і розуміє, але обмежується бесідою про прекрасні місця та інші подібні дрібниці. Й то сказати, що життя найбільш прийнятне для дружньої відвертої бесіди, рідко спонукає нас до одкровення. Іноді мовчиш саме тому, що в цей час душа переповнена почуттями, а вирази для них ще не знайдені. Згадайте напівжартівливий вірш Пушкіна: «Но я любя был глуп и нем»; і далі: «Прошла любовь – явилась муза...» Це майже завжди так буває у людей, які більшою чи меншою мірою мають здібності виражати словом те, що робиться в душі. А оскільки я провів все життя самотником, то і звик думати і відчувати мовчки” [126, 6].

Для емоційної, вразливої натури П. Куліша таке життя було нестерпним. Іноді йому здавалося, що він вже зовсім знищений, ні на що не здатний. Але якась невидима сила, як він писав, „підкріплює і поновлює мою душу під час найбільших негараздів” [126, 6]. Для нього силою такою була його велика віра в майбутнє українського народу. „Муза моя, – писав він своєму другу І. Хильчевському, – відчула себе вагітною, поїхала за кордон народжувати, сподіваючись на спокій, якого немає в Петербурзі, адже будь-яке суспільне і літературне хвилювання в ній, як в особі нервовій, відображається дуже сильно” [125, 84].

Разом з тим, П. Куліш не має бажання зовсім відриватися від дому, роботи, він хоче про все знати, аби якимось чином контролювати. А тому просить Т. Шевченка в лютому 1858 р.: „Оце

надумавсь навідатись хоть на часину до німців, як вони там живуть і як розуму доходять. Ти ж пиши до мене не вважаючи, що од'їзжаю, бо мені всяку потрібну річ перекидатимуть і всяке діло без мене буде тут робитися так, наче я й не одлучавсь із дому: що друкуватиметься, що готуватиметься до друку, а я, вернувшись, піддам сили, де треба порядок дам" [122, 235].

Перші враження П. Куліша від побаченого за межами Російської імперії були захоплюючими. По дорозі до Швейцарії, Куліш побував у Берліні, де йому дуже сподобалось. Спочатку він мав намір бути в цьому місті один день, але вражений німецькою культурою і порядком, добре влаштованим побутом і високою культурою обслуговування, затримався. Він писав Д. Каменецькому у квітні 1858 р. з Берліна: „Хотіли ми тільки переночувати, да так же то любо тут відпочивати у спокої і на все дивитися, що загаялися самохить" [113, 346].

Свої враження від побаченого і почутого він докладно описує Д. Каменецькому у цьому ж листі: „Народ ходить поволі, курить собі сигари, всюди весела біготня і регіт; дітвори я нігде спільки не бачив, і все гарненько поприбирано, – нема такого убозтва, як у Петербурзі"... „Німці навчились добре жити на світі – щоб на всіх добро ділити і щоб усяке за свою працю мало смачний кусок і затишок. Не так, як у нас, що один у розкоші купається, а другий у грязі тоне" [113, 346]. Глибокий жаль і гіркота в цих Кулішевих словах, повсякденне життя якого проходить у зовсім інших умовах.

Він об'їхав більшу частину Європи, всюди захоплювався плодами західної цивілізації, яку завжди цінував дуже високо, і разом з тим сумував через те, що далеко його бідній, улюбленій Україні до такого рівня добробуту. Ще сумніше йому було від усвідомлення, що занурена в сон невігластва рідна країна не має заступників і покровителів, друзів мирного прогресу і так багато над нею тяжіє всіляких суперечностей, що гальмують навіть її природний, нехай і запізнений розвиток. Зболений душею П. Куліш писав у травні 1858 р. Г. Галагану із Страсбурга: „Одні ми, пригноблені тривалими невдачами, утисками, нахабством сильних і вдачливих, сумніваємося в собі, не довіряємо ні своєму слову, ні своєму почуттю, і віримо в навчання людей, які у нас не жили, і нас не знають. Я з глибоким сумом і презирством дивлюся на сучасне малоросійське суспільство і заспокоююся душею лише в майбутніх поколіннях, які покликані до самосвідомості і до самодіяльності на рідній своїй землі, як це показує вже сліпа пристрасть до всього рідного багатьох молодих

людей” [126, 6].

Однак перші захоплення благополучною Європою швидко минули. „На мій подив, – писав П. Куліш І. Хильчевському, – я побачив, що за кордоном спокою значно менше і що процес народження духовних чад здійснитися благополучно не може...

Тому кинулися ми втрьох, тобто я, муза і Олександра Михайлівна, оглядати Європу. Швидко, швидко, заглянули їй в обличчя з кількох боків, побачили притерні рум'янами зморшки, плюнули й повернулися додому” [125, 84–85].

Так, європейські мандрі Кулішів були досить короткими. Замість двох років, які було на них відведено, подружжя мандрувало трохи більше 2-х місяців. 13 червня 1858 р. П. Куліш писав до П. Плетньова з Мотронівки: „Пишу до Вас, шановний друже П.О., для того, щоб Ви знали, де я перебуваю. Набридло мені бурлакувати по чужині, не беручи діяльної участі ні в яких справах. Погулявши по Швейцарії і проїхавши через північну Італію, ми повернулися до Малоросії, краще за яку для хохла не можна придумати. Тут я віддався національним лінощам до такої міри, що навіть це послання написав у два заходи” [103, 377].

Не знайшовши спокою і втіхи в чужих краях, П. Куліш знову мріє знайти це на хуторі. 7 липня 1858 р. П. Куліш пише з Мотронівки до В. Тарновського: „Отже, я передав свої справи кільком приятелям, на відданість яких можу покластися, а сам залишаюся в Малоросії на невизначений час” [109, 127].

Все літо 1858 р. П. Куліш провів у Мотронівці. Метушня і галас великих європейських міст втомили його. Натомість спокійне, розмірене життя серед рідної природи приносили заспокоєння, повертали певну душевну рівновагу. Виявилось, що Європа, яка вималювалася в уяві П. Куліша, далека від справжньої, з її складним і суперечливим життям. Однак дійсність швидко нагадала про себе: знову гоніння, різні інтриги, різні несправедливі звинувачення тривають. Тепер він зазнає кривди через „Граматку”, поява якої викликала незадоволення місцевого дворянства. Князь Васильчиков, тодішній київський генерал-губернатор, заборонив поширювати видання й наказав запечатити книжки, що були в книгарнях. Ось як про це свідчить записка до III Відділу: „У 1857 р. тут була надрукована, в друкарні Куліша, брошура малоросійською мовою, під заголовком «Граматка». Київський Військовий Губернатор повідомляв тоді Вашій Високості, що розміщені в цій брошурі статті, в яких йдеться про існування між козаками і поляками ворожнечі,

збудили невдоволення в шляхти губерній Київського Генерал-Губернаторства і що тамтешнє панство висловлює побоювання, щоб з розповсюдженням цієї книжки в народі, не набула нової сили національна ворожнеча й без того ще не забута серед тамтешнього простого люду; тому і маючи на увазі, що значну частину того краю становить колишня Україна, корінне населення якої (селяни і загалом простий клас народу) завжди вороже дивилося на поляків, до яких належить більшість панів, – він Генерал-Ад'ютант Князь Васильчиков, визнаючи небажаним розповсюдження там вказаної книжки, запропонував начальникам тих губерній зробити розпорядження, щоб всі тамтешні книготоргівці зобов'язані були підписками не тримати її у себе для продажу, а якщо в когось з них ці книжки виявляться, то запечатать їх і залишити в книжкових магазинах до особливого розпорядження. До цього Генерал-Ад'ютант Князь Васильчиков додав також, що він вважає за необхідне означену книжку вилучити з продажу у крайньому разі у довіреному його краї; в майбутніх же виданнях книжки замінити названі статті іншими, тому що інший зміст її може бути корисним. Про таку думку Князя Васильчикова повідомлено було, за Височайшим повелінням, Міністру Народної Освіти” [103, 332].

7 липня 1858 р. Куліш писав з Мотронівки до В. Тарновського: „Одержав із Петербургу повідомлення про гоніння, виявленні Васильчиковим на Граматку, і про інші обставини, що примусило мене негайно виїхати до Петербурга” [109, 127].

Однак до Петербурга П. Куліш не потрапив. Доїхавши до Батурина, повернувся назад, розуміючи марність своїх зусиль. До того ж дома він залишив хвору дружину. „Мені стало жалко, – писав він, – залишати постійно хвору мою дружину через літературні геройства” [109, 127]. Болючими були несправедливі закиди щодо змісту книги та його можливого негативного впливу на взаємостосунки між людьми різних національностей – українців і поляків. Одне тішило П. Куліша: „Зрадив я, – писав він І. Хильчевському, – як почув, що Київське начальство взяло «Граматку» до купи: як то Господь уміє й дурний розум на добро повернути! Може б інші й не знали, що з'явилася на світі така книжка, а тепер усяке довідається і добереться до неї манівцями. Звеселилося таки ж моє серце, прочувши, що один пан – перевертень підніс і Вовчка мордатову начальству до пари з «Граматкою»: одне, що ту мудру книжку всяке після цього прочитає, а друге, що виявилось дещо само собою, і не треба вже його тепер нікому

виявляти і межі чесного миру викидати” [125, 85].

А взагалі, цей період свого життя П. Куліш називав „періодом дивних про мене розмов, яких відголоски, час від часу, доходять і до мого слуху. Ніхто краще за мене не знає, що ці розмови і найбільш неправдоподібні з них – досить природні за тих даних, які надає світу неправильне, саме на себе не схоже життя моє; але мені все одно боляче бачити своє ім’я ігрищем людей, які не проникають глибше за видиме. Що ж сказати, якщо до числа таких людей починають приєднуватися й ті, хто, здається, повинне розуміти таємниці видимих явищ?» Це я кажу про Вас” [109, 129].

Дуже важко переживав П. Куліш збайдужіння до нього В. Тарновського: „Навіщо Ви десь виявили якесь невдоволення мною? Вам би належало більше, ніж комусь іншому, пожаліти мене, тому що Ви більше, ніж хто інший дали мені віри і засвідчили це не одними тільки словами. Що ж Ви так рано засумнівалися в чистоті моїх душевних рухів? Ще ми живемо; ще майбутнього перед нами багато. Почекайте у крайньому разі кінця цього акту нашої драми і тоді виявляйте своє невдоволення” [109, 129].

Він намагається В. Тарновському, як людині, яку дуже шанував, пояснити мету своєї діяльності, просить не робити поспішних висновків і вірити в чистоту його помислів: „Я на все зроблене мною до сих пір дивлюся тільки як на початок чогось. Чи обіцяє воно гідне продовження чи ні, – не моя справа про це судити; але за чистоту своїх прагнень я можу сказати слово, звертаючись до такого друга, як Ви, – це слово буде; почекайте, не поспішайте виявляти Ваше невдоволення, дайте тим, хто мене гаряче судить, понестися вперед. Ви не програєте, залишившись позаду” [109, 130].

„Ось чому я прошу Вас, – писав він далі, – збережіть хоча б Ви непорушне про мене мовчання. Ви будете ще мати час і ніколи не залишитеся без права висловлювати своє невдоволення, – але тоді Ваше слово буде непогрішиме. Серед усіх людей, які зблизилися зі мною останнім часом, Ви – особа виняткова. Хіба не боляче мені бачити Вас в сонні людей, які тільки здавалися друзями? Якщо Ви мною невдоволені, то напишіть мені про це, звинувачуйте мене по-дружньому, маючи на те право любові й відданості, або кажіть мені в очі різні речі, коли я буду у Вас. Може, Ваше відкрите слово принесе мені користь. Але слова, на які не можна відповісти, завдають людині тільки шкоду, позбавляючи її душевного спокою” [109, 130].

„Я вже не прошу у людей допомоги, – продовжував П. Куліш, – ніякої підтримки, ніякого заступництва. Я маю друзів, але і в них

прошу одного – терпіння. Сила волі, зрозуміло, велика справа, а переконаність в собі ще більша; але важко йти до своєї мети, вдвоє важко під градом випадів і несправедливих суджень”. Однак сила духу і віра, що колись праця його дасть плоди, давали змогу перебороти гіркоту від втрати однодумців, розчарування, на самі засмучення він почав дивитися, як на необхідний елемент свого життя.

Не написавши нічого за період свого короткого перебування на чужині, П. Куліш після приїзду в Україну, в тиші сільського життя віддався творчості. Він писав про це І. Хильчевському у серпні 1858 р. з гумором і метаморфозуючи: „Ось і повернулися ми (з-за кордону), от тут приспіли й родини. Муза моя, що та добра поросна свиня, як почала вести, той не перелічиш, чого вона понаводила тут: і перистії, і переполоси, й мури, і всякі! Думав був переїхати у той хутір, до которого, спасибі тобі, хотів завітати бонвіанцем, – так куди! Не можна! Отже сиджу да все хрищу, то що. Побачиш, якого я понаплоджував добра, як вижену свою череду за царину! Тільки в вас тут чорт знає яка мода настала: не всяке добро можна виганять на поле, – інше прийдеться потримати у господі, поки батько збереться на розум та опереже того-сього царинного ніякого” [125, 85].

У Мотронівці до П. Куліша прийшла думка написати статтю про листування М. Гоголя з художником Івановим. Задум цей був пов’язаний зі смертю художника Іванова, автора відомої картини „З’явлення Христа народові”, який в Італії зійшовся з М. Гоголем. Крім того, це була можливість опублікувати ту частину його листування з М. Гоголем, яку неможливо було оприлюднити за його життя. 17 серпня 1858 р. з Мотронівки він писав до М. Білозерського: „Зайнявся я статтею «Переписка Гоголя с Ивановым», а цю статтю не інакше можна написати, як у присутності 5 і 6 томів Гоголя і 2-х томів «Записок» про його життя, чого всього забрати під котанок в дорогу не бажаю і не повинен” [215].

Цього ж дня він прохав Д. Каменецького: „Знайдіть у паперах Гоголя листи Іванова, та між невиданими листами – листи Гоголя до Іванова і надішліть мені” [111, 223].

Досить швидко вже 20 серпня стаття була написана і наступного дня відправлена, про що П. Куліш сповіщав Д. Каменецького: „21 серпня відправив Макарову посилкою рукопис «Переписка Гоголя с Ивановым», яка містить не менше XX друкованих аркушів” [111, 243]. Стаття ця була надрукована в журналі „Современник”, 1858 – листопад, С. 121–174.

Розмірена атмосфера хутірського життя, спокій, чарівна природа надихали П. Куліша на філософські роздуми. В одному з листів до М. Білозерського десь у другій половині серпня 1858 р. він писав про внутрішній світ митця, художника: „Коли застається без багатства той, хто жив одним багатством, у кого в жилах замість крові тече рідке золото, – він все втрачає, і життя для нього гірше смерті. Коли честолюбивий егоїст бачить перед собою нищість, замість блискучого становища вище подібних за себе, – для нього отрута може видаватися єдиним рятунком від горесті. Але людина, яка все життя провела в спогляданні чудового світу Божого, людина, яка тисячу разів відчувала достоїнства свого таланту в пластичному відтворенні цього чудового Божого світу, не впаде у відчай від того, що сучасники не відвели їй місця між височайшими талантами. Як не важко для художника задовольнити вимоги, смаки освіченого суспільства, але значно важче задовольнити власні, високо освіченому і тому, надзвичайно високі смаки. Якщо ж художник здійснив свій ідеал у можливо доступній для нього мірі, то не можуть його вивести з цього самозадоволення ніякі осуди записних суддів мистецтва. Навіть і в самозабливанні знайде він опору проти відчаю, і залишаючись без голосних похвал у суспільстві, далеко не всього ще позбудеться, що прив’язує його до життя, ніж красне для нього життя” [242].

У кінці серпня П. Куліш вибрався на свій хутір, де не був 2 роки, і в якому, як він писав була „проста мазанка, а чи скоро влаштую собі будь-яке зручне помешкання, не можу сказати” [109, 127]. За його словами „прожив там с неграмотними, але дуже милими людьми, в повному усамітненні. Багато ходив пішки, багато їздив на візку, втомлювався до нестями, але рано лягав спати і рано вставав, чого ніяк не можна робити серед грамотного населення, і бачив чудові ранки перед сходом сонця” [103, 378].

У листі до П. Плетньова від 30 вересня 1858 р. він говорить про ті почуття, які він переживає, перебуваючи на своєму хуторі. Він ще і ще раз говорить, що хуторянське життя надзвичайно важлива частина його життя. „Ніяка роль так не дається моїй натурі, як роль дрібного орача, – писав він до П. Плетньова. – Тут я відчуваю себе повністю на своєму місці: тут не треба підійматися на ходулі, напружувати здібності і так би мовити ставити на карту все, чим наділила мене природа. Під старість я зроблюся усамітненим пасічником і скотарем. Любов до такого побуту, вміння бути з людьми в такому становищі, – ось що становить опору мого спокою серед дороги

хисткої” [103, 378].

Після хутора П. Куліш планував поїхати „до Полтави і до матері Гоголя, а звідти в Катеринославську губернію, до такого собі вченого мужа (Н.Д. Мизко), у нього ж систематично зібрана велика бібліотека. На зворотному шляху обов’язково буду в Качанівці” [109, 128].

У жовтні П. Куліш був уже в Петербурзі. Справи потребували його присутності. Перш за все він повертається до проблеми видання українського журналу. 18 жовтня 1858 р. він пише до В. Тарновського: „Досить сказати Вам, що у мене була в голові важлива справа, яка вимагала поради й переговорів з Вами, а саме – журнал з малоросійською спрямованістю, – і при всьому цьому я не був у Вас! Та, я розпочинаю журнал під назвою «Хата», який буде виходити книжками в 20 друкованих аркушів у січні, лютому, березні, – жовтні, листопаді та грудні. Ціна 6 крб. Тепер я зайнятий клопотанням про дозвіл надрукувати програму. Це буде журнал словесності, історії, етнографії та сільського господарства для Малоросії. Творам малоросійською мовою дається тут почесне місце, але вчені статті (а також і великі повісті) будуть друкуватися загальноросійською мовою.

Шість книжок – перший досвід, після якого можна буде видавати і 12. Покладаю на Вас велику надію за господарські і наукові статті, місцеві замітки про суспільство, судження про селянське питання і т.п. і т.п. Тепер для Вашого гострого розуму відкрилося широке поле і простягніть же з нього нам дружню руку” [109, 131].

Передовсім П. Куліш офіційно звертається до Міністерства Народної Освіти з проханням дозволити йому видавати український журнал. У докладному й дуже показовому щодо змісту листі до міністра Ковалевського П. Куліш писав: „У 1856 році зробив я видання «Записок о Южной Руси». Я пояснив мету цього видання в передмові до першого тому такими словами: з певного часу в освіченому класі північноруського населення пробудилося особливе бажання дізнатися краще про Малоросію або Південну Русь, цю багату дарами природи та історичними споминами країну, про яку так багато говорять і пишуть. З іншого боку, вихідці з Малоросії почали відчувати дужче, ніж раніше жажду самопізнання, яка виявляється в численних книжках з предмета історії та етнографії, виданих останнім часом у Києві, Одесі, Харкові й інших південноруських містах. Задовольняючи цю подвійну потребу, я зробив спробу видати в

невизначеній кількості «Записки о Южной Руси», в яких би кожна освічена людина мала енциклопедію різноманітних відомостей про народ, що розмовляє південноросійською мовою». І далі: „Спонукуваний співчуттям до тісного морального поєднання обох руських племен, я надрукував два томи «Записок о Южной Руси» і, на свій подив, одержав від різних осіб таку кількість матеріалів для наступних томів, що видання їх без сприяння передплатників виявилось для мене неможливим у грошовому відношенні. Тому маю честь звернутися до Вашої вельможності з покірним проханням дозволити мені видавати журнал такого ж типу, що й «Записки о Южной Руси», але в більш різнобарвному складі.

Потреби сучасного суспільства вказують мені на необхідність розміщати в цьому журналі повісті та романи про південноруське життя, статті про сільське господарство, торгівлю і промисловість у Південній Росії, а також статті критичні про твори російської та іноземної словесності і різні замітки щодо питань, які цікавлять сучасне суспільство. Журнал мій буде далеким від політики, і оскільки його мета не стільки спеціальна, скільки загально побутова і більш за все господарська, то прошу дозволу дати йому таку назву, як «Хата, южно-русский журнал словесности, истории, этнографии и сельского хозяйства» [7, 12–13].

„Від міністерства народної освіти на подане губерським секретарем Пантелеймоном Олександровичем Кулішем від 23 жовтня цього року, прохання щодо дозволу йому видавати журнал під заголовком: «Хата, южнорусский журнал словесности, истории, этнографии и сельского хозяйства», цим повідомляється, що через одержані міністерством відомості немає можливості клопотання про дозвіл йому видавати журнал. 24 грудня 1858 року, № 2489. Директор канцелярії міністерства народної освіти А. Берте. Старший секретар Пр. Янкевич» [10, 5–6].

Міністр народної освіти зв'язався в питанні про дозвіл на видання журналу „Хата” з головним начальником 111 відділу князем Долгоруковим і 8. XII. 1858 р. одержав від останнього такий „відзив”: „Маю честь повідомити Вашу вельможність, що, беручи до уваги відомості про губерньського секретаря Куліша, викладені у відношенні попередника мого від 30 травня 1847 року, № 897, до бувшого тоді міністра народної освіти, графа Уварова, і маючи також на увазі наведені у відношенні моєму до Вашої вельможності від 4 червня ц. р. за № 1210 статті, надрукованої тут минулого року, в типографії Куліша книжки «Грамматика», які, якщо книжка ця ним самим

видана, яскраво свідчать, що він в літературній своїй діяльності рухається у своєму колишньому напрямі, який став причиною особливих заходів, прийнятих проти нього урядом, я вважав би, що дозвіл губернському секретарю Кулішу видавати журнал треба відхилити”.

На підставі цього „відзиву” Кулішеві відмовлено було в його проханні [7, 5].

П. Куліш, як бачимо, невтомно і багато працював у багатьох гуманітарних галузях. Своєю „Грамоткою” він багато зробив для унормування українського правопису, який в історії української мови увійшов під назвою „кулішівка”. Неоціненною є його праця в галузі фольклористики, що виявилася у збиранні і публікації матеріалів. Нинішнє ж його бажання випускати журнал, поширювати відомості про український народ, його мову, культуру, сільське господарство цілком зрозуміле – про Україну мають знати і хочуть знати. Однак в умовах Російської імперії українцям таке право не надавалося.

У листі до С. Аксакова П. Куліш писав: „Тому що у Вас в об’яві «Паруса» перераховані всі слов’янські народності, окрім малоросійської, то я в цьому побачив новий доказ, що нам більш ніж коли-небудь треба про неї потурбуватися, і вирішив було видавати літературно-господарський журнал «Хата», друкуючи частину малоросійською, а частину великоруською мовами. Міністр відмовив, і відмовив власне мені, не заперечуючи проти ідеї журналу. Тепер йде війна за мене, тому що петербурзькі росіяни дозволяють існувати малоросійській народності і клопочуться про неї, як це притаманно справі освіченим людям нашого часу” [176, 705].

На початку 1859 року П. Куліш поїхав за кордон. Причиною цього була „змія-нудьга”, як говорив він, „яка їсть мене живого”. Він тікав від самого себе. „Вчуся бути одинаком, – писав П. Куліш Д. Каменецькому 26 квітня 1859 р. – надійніше за це нічого немає на світі. Бути в натовпі одинаком, все чути, бачити, відчувати і залишатися ні від чого незалежним, що можна придумати кращого” [112, 367].

П. Куліш планував бути за кордоном досить довго – не менше року, аби відновитись душевно, забути всі негаразди і взагалі розпочати все заново, про що писав Д. Каменецькому в квітні 1859 р.: „Погодьтеся, що в Петербурзі небагато для мене радості взимку. Мені треба забути все неприємне і насититися зовсім іншим життям, а, мабуть – скласти нові зв’язки” [112, 370].

Маршрут П. Куліш обрав майже той самий, як і в 1858 р. –

Німеччина і Швейцарія. 26 квітня 1858 р. він був у Ковно і звідти повідомляв Д. Каменецькому: „Звідси поїду водою до Кенісберга, а там – залізницею...” Потім – Берлін, Дрезден і Мюнхен. Але в Німеччині він не збирався бути довго. „Швейцарія дуже приваблює мене до себе, – писав він. – Вона одна і в ту поїздку заспокоїла мій сум” [112, 367].

Душевний настрій П. Куліша був дуже важкий. Його тяжкість посилювало ще й те, що ніхто з близьких його не розумів і всерйоз не сприймав його душевних переживань: „Ви всі вважаєте жартом те, що відбувається в моєму серці...” І П. Куліш намагається самотійно боротися зі своєю недугою. Порятунком він бачить у праці: „Сподіваюсь багато писати, – повідомляв він Д. Каменецькому. – Плани, давно залишені мною, постають в голові з живими обличчями” [112, 367].

Дорожні враження потроху розганяють нудьгу, „яка ще томить його душу”. „Намагаюся, – писав він, – розрадити себе всякими дрібницями і знаходжу, що ці намагання зовсім не такі не значимі, як мені це видавалося. Тікати від себе потроху можна, і я цьому душевно радий” [112, 368].

По дорозі до Кенісберга підсів до П. Куліша „француз Марсель, поверховий і веселий пан”. „Я з ним розмовляю, – писав П. Куліш, – про всякі дрібниці, співаю і їм, як найбезтурботніша людина. Це мене дуже підтримує, як це не дивно мені самому” [112, 369].

Під час поїздки П. Куліш виглядає як здорова людина, не обтяжена душевними і фізичними недугами. „Ми прогулюємося поміж німців, молодих франтів, і хто на нас не погляне, подумає, що в жодного з нас туга серце не крає; а вона тим часом крає” [112, 369].

П. Куліш постійно працює над собою: він намагається перемогти себе, врівноважитися. Здатність бачити в собі благополучного, добропорядного громадянина, яким він себе хоче показати, і велике бажання зрозуміти себе виконують свою виліковну функцію. Він пише Д. Каменецькому: „Не раджу вам бути мною: це найбільш гірке існування, яке нічим не задоволене і яке важко задовольнити чим би то не було. Справжній мій елемент – війна. Я помилково потрапив у мирні громадяни. Але, може, я ще потраплю на своє поприще. Почекайте, дайте мені тільки вилікуватися від адської нудьги. Здається мені, що я одужую. Вид чужих міст і людей справляє на мене тепер відрадне враження; щось тихе оселяється в душі, і вона тільки час від часу скрикує, як скажена” [112, 369].

З кінця квітня до середини травня П. Куліш проживав у Берліні.

15 травня він планував виїхати до Дрездена. „Я збираюся прожити в Дрездені досить довго, – писав П. Куліш Д. Каменецькому 14 травня 1859 р., – може, до приїзду Макарова... Я з ним хочу помандрувати” [112, 370]. Але знову поїздки по Європі змушений раптово перервати. Далі свою подорож П. Куліш продовжив по Росії.

У кінці травня він писав Д. Каменецькому з Твері: „Тверь містечко – куточок Москви. Є публічний сад, тінистий і пахучий бузком. Волга тут тече як на карті: не вміли нею скористатися ізпустити до неї сади. Смаку тверянам до живопису рішуче не вистачає. Залишимося тут ще на добу. В місті безлюдно, вираз облич відкритий. Нас приймають за поважних персон, що трохи досадно, але разом з тим і забавно. Це – від відсутності звички бачити людей, чисто одягнених. Попливемо далі на пароплаві товариства Літак. Я збираю думки про Південну Русь, може напишу продовження.

Не можу ще повідомити вам, куди писати, щоб не випередити нам вашого листа, але думаю, що в Казань, *poste restante*, можете, мабуть, написати, не чекаючи подальшого призначення” [112, 371].

У листах цього періоду вже немає хандри. Відчувається, що П. Куліш повний енергії і хорошого настрою. Під час подорожі зустрічається з різними людьми, спілкується з випадковими пасажирами. Розмови з ними живлять його душу. Він вперше зустрів у простих обивателів підтримку своїх думок і ідеалів. „Зблизився я з одним офіцером, – пише він з Нижнього Новгорода Д. Каменецькому. – який відправляється на Амур, справжнім патріотом. Він багато, багато розповідав про малоросійську народність” [112, 373].

Як же важливо було для П. Куліша переконатися в тому, що його українська справа – не марна. Що серед населення шириться українська ідея, що українська література, мова стають надбанням широких кіл. Він побачив смисл свого життя і своєї праці. Все те, що так довго він носив у своєму серці, що так пристрасно хотів донести до розуміння людей, за що його часто сприймали як напівбожевільного, тепер сприймається прихильно і свідомо багатьма людьми.

„Коли я бачу, – писав він, – що ідея народності поширюється в різних товариствах і гуртках, я майже не вірю вухам своїм: я надто довго носив її в душі невизнану ніким, надто довго вважали мене люди вчені й благорозумні напівбожевільним. Тепер доводиться чути мені розмови на користь моєї ідеї від тих самих осіб, які мені суперечили; доводиться чути навіть схвалення і настанови. Чудасія в решеті!” [112, 373].

Такі обставини сприяють творчому піднесенню П. Куліша, його активній просвітницькій діяльності. Свої розпорядження Д. Каменецькому він дає чітко й конкретно. З їхнього змісту видно, як багато він працює і в якому напрямі. Процитуюмо деякі (кінець травня 1859 р. з Твері): „Напишіть до Мізко (Микола Дмитрович, Новомосковськ, Катеринославської губернії) про матеріали для 3-го т. З. о Ю. Р. Запитайте у Вольфа інші томи Міцкевича і візьміть 1-й т. У Н.А., якщо їй не потрібен” [112, 372].

„Повідомте мені, як прийнята 3-я книжка «Народного чтения». Чи не зробила цензура сентацій?” [112, 373].

З Казані: „Вишліть мені, будь ласка терміново в Керчь, куплену вами книжку про церковну Унію” [112, 374].

Із Саратовської області (с. Малинівка): „Наповність велидушністю і пришліть одержані без мене «Русский вестник», «Современник», «Отечественные записки». Запитайте про 1-й том Пушкіна і вишліть, якщо вийшов.

Ще б я хотів прочитати істориків і публіцистів, що вийшли при «Современнике» і «Отечественных записках». Вони не дорогі, особливо для передплатників на ці журнали. Вишліть їх іншою посилкою” [112, 375].

Із с. Малинівки: „Зайдіть до «Современника» і направте його сюди, а ту книжку, яка прийшла до вас по відправці двох номерів, пришліть разом з «Исторической Библиотекой», що друкується при «Современнике», яку відразу ж купіть і вишліть...

«Историческую Библиотеку», будь ласка, не відкладайте жодного дня для посилення. Дуже потрібна!” [112, 376].

Досить критично сприймає П. Куліш написане ним раніше. Д. Каменецький прислав йому з друкарні для вчитування „Повести о Южной Руси”, і П. Куліш вважає її недосконалою. „Прочитав я дорогою одержані від вас аркуші «Повести о Южной Руси», – писав він Каменецькому. – Тільки тепер я бачу, як це погано написано, – як нерівно, неповно! Вирвані цензором місця ще більше зруйнували її. Але і коректура має на собі відбитка розкиданої в різні боки уваги, в чому хай вибачить вас російська публіка! Помістіть в помилках, при журналі і при окремих відбитках, такі виправлення:

Стор. 3, приміт. 2-е повинно бути вмішено першим.

Стор. 10, рядок 11, замість обложил треба оближили.

Стор. 23, рядок 8, замість епискоров треба епископств.

Стор. 36, рядок 9, замість литературах треба литературной.

Будь-ласка не забудьте вказати ці помилки. Особливо

неприємно вразив мене останній рядок, заключний” [112, 371].

Виявлені недоліки змушують П. Куліша взятися за вдосконалення „Повести о Южной Руси”. З Нижнього Новгорода він пише, що „глава третя «Повести о Южной Руси», близько одного друкованого аркуша, майже готова, але вишлю її з Казані. Спершу я хотів послати простим пакетом, але боюся, що пропаде” [112, 372].

З Казані він повідомляє: „Нарешті надсилаю рукопис разом з цим листом, страховим способом”.

Після доопрацювання він так оцінює твір: „...Глава, здається, дуже цікава. Четверту відкладаю, щоб написати краще, – тим більше, що вона буде іншого змісту. У третій топографія, в четвертій – етнографія старовинної України. А потім уже з цих даних почну прядти нитки подій, які мають відбутися в силу обставин” [112, 374].

Взагалі поїздки по Росії він оцінює позитивно, можна сказати, що „дуже задоволений обраним маршрутом”. І на це є кілька причин. По-перше, „поїздка по Росії дуже корисна. Коли доведеться мені зобразити російську людину, у мене в голові буде багато готових осіб. Розмова в каютах і на палубах буває іноді дуже цікава. Доля кидає людей за десятки тисяч верств і тут часто зустрічаєш тих, хто об’їхав величезні простори” [112, 372-373].

По-друге: „Волга нижче Саратова і вище Царицина поєднується з Доном через кінну залізницю. Ми спустилися в Азовське море по Дону. Тут я буду шукати можливість одержати ясне уявлення про землю війська Донського. Кавказ також хочеться мені хоч трохи вивчити власними спостереженнями” [112, 374].

По-третє, зупинившись у червні 1859 р. в с. Малинівці Саратовської губернії у брата дружини Олімпія Михайловича Білозерського, він знайшов тут спокій, прекрасну природу і сприятливі умови для творчої роботи: „Тут мені спокійніше, ніж десь інде. У мене окремих кабінет, в якому нічого не чути, крім шелесту садових дерев перед вікном. Троянди цвітуть у великій кількості, і свіжий букет постійно стоїть в стакані переді мною” [112, 375].

У Малинівці П. Куліш залишався аж до жовтня 1859 р., тому що тут йому добре працювалося: „В Малинівці застрягли ми тому, що я почав писати багато і про багато що. Не хочу переривати роботу. Тут нам добре. Ніхто і ніщо не заважає” [112, 375].

Тут, у Малинівці П. Куліш написав свій роман „Исправницкая дочь”. День, коли Куліш закінчив цей роман, він назвав „найблагополучнішим” у своєму житті, а час роботи над ним – „найщасливішим”, а сам твір назвав „кращим із творів”, який „доведе

моїм друзям, що я ще живу на світі, – цим друзям, які майже всі виявилися безглузднішими і тому злішими за моїх ворогів” [112, 376].

„У цьому романі, – писав П. Куліш, – я злив комічне з патетичним, і знаю, що це – кращий мій твір. Що я був збуджений думкою і почуттями, які ледве вміщувалися в слово, – доказ ви побачите в самому рукописі, який на 9/10 написаний без будь-якої помилки, наче під диктовку” [112, 376].

Справді, в період перебування в Малинівці П. Куліш працював продуктивно, захоплено, до самозабуття. В одному з листів до Д. Каменецького він детально описав хід його творчої роботи у Малинівці. Враховуючи цінність цієї інформації для розуміння душевного стану і його „творчої кухні”, наведемо великий уривок:

„Я приїхав сюди все ще розстроєний і довго не міг зібрати себе, як висловлюються деякі – дуже правильно. Теперішній мій роман мерехтів переді мною в такому вигляді, як протилежний берег Женевського озера з Hotel des Alpes: то видно було щось, освітлене сонцем, то напівзакривалося від мене туманом, то нічого не можна було зовсім розгледіти. Я хотів примусити себе щось робити і насів на Липові Пущі; але критика моя зробилася такою суворою, що з шести написаних глав залишилося тільки дві та пролог, але і ці дві глави написані більше заново. План зовсім змінився, і вечорами, слухаючи читання, я малював різні сцени з подій гайдамацтва. Ви побачите їх у Олександрі Михайлівні досить велику кількість. Деякі смішили нас своїми драматичними написами. Але роман все-таки зрушитися не міг; він ще не визрів у мені. Та галузь думок і почуттів не прожита ще мною повністю. Я почав повість, відому вам під назвою «Скандал», і написав три розділи досить живописно, але спіткнувся на плані, який не був обдуманий заздалегідь. Жадоба діяльності була в мене такою великою, що я взявся за продовження «Алексея Однорога», обдумав частину плану досить широко і написав великий розділ. Тут же почав продовження «Повести о Южной Руси». Але якось нічого не пишеться і я не знаю, чи подобається те, що надруковано і те, що надіслано вам з Казані, то я і кинув роботу на п'яти аркушах. Тим часом виникла у мене форма задуманого роману і я потрапив на його тон. Тут уже все відкладено було в бік – і роман писався так швидко, що мій переписувач, Олександра Михайлівна, далеко відстала від мене позаду. В чужому рукописі я краще його виправлю – ось для чого переписується, та страшно таки, щоб я не пропав, існуючи в одному примірнику” [112, 377].

Після закінчення „Исправницкой дочки” П. Куліш збирається в

жовтні 1859 р. до Москви, де планує зупинитися на тиждень. Перед ним тепер стоїть проблема, в якому журналі твір надрукувати. Для уникнення цензурних утисків найбільше, на його думку, підходив „Русский вестник”, „солідніший, за його виразом, серед усіх наших журналів. Тут панує дух англійський, прямого лібералізму, до якого дуже підходить мій роман, незважаючи на його архі-малоросіянізм” [112, 378]. Але і в „Русском Вестнике” він буде друкуватися лише в тому разі, якщо будуть виконані його умови. А умова в нього одна: друкувати без цензурних виправлень.

Налаштований П. Куліш був дуже категорично: „Які не погані мої фінансові справи, – писав він, – але я скоріше оселюся в селянській хаті, ніж пожертвую щирістю переконань задельной платні” [112, 378].

На початку жовтня П. Куліш був уже в Москві. Він весь у роботі і турботах. «У мене є надія, – писав він Д. Каменецькому, – одержати значну суму грошей за свій роман, і заповнити ними недостачу. Пишу велику повість в іншому тоні. Але, заради Бога, не думайте, що моїм пером керує бажання добувати гроші. Я витратив усі зусилля продовжувати «Липовые Пущи» і не міг продовжувати, а це саме пишеться” [112, 380].

По приїзді до Москви П. Куліш віддав „Исправническую дочку” цензору Гілярову, який до П. Куліша „дуже благоволив і обіцяв зробити все, що тільки можливо”.

„А справа в тому, – пояснював П. Куліш Д. Каменецькому, – щоб, по-перше, вирішити, чи цензурний він, а по-друге, – зарекомендувати редакції Р.В., якщо він йому сподобається, адже сама редакція менше Гілярова спроможна оцінити твір з життя малоросійського” [112, 380].

Тепер П. Куліш затримується в Москві. Якщо раніше він планував залагодити всі справи десь за тиждень, то тепер квартиру найняли до 10 листопада (на місяць), бо він не впевнений, „чи хутко виїдемо звідси”. „Цензор, – пише П. Куліш 28 жовтня 1859 р. – читає повагом мій роман і вчора я бачив, – іще тільки 50 аркушів прочитав, четверту частину; та ще ж як піде торг із журналом, коли то ще підійде під друк (се взявся Гіляров рішить і Каткову рекомендувать, бо Гіляров тепер у великій повазі), – то, може, і загаємось даліше 10 листопада” [113, 347].

Поряд з видавничими справами П. Куліш не полишає роботи щодо видання періодичного органу і невпинно продовжує боротьбу. Так, у листі до Д. Каменецького він пише: „Да ще ж як піде торг із

журналом, коли то ще підійде під дух (це взявся Гіляров рішити і Каткову рекомендувати, бо Гіляров тепер у великій повазі), – то, може і загаємось далше 10-го ноября, а ви на 10 число виготовте дві хатини, коли можна, не тіснивши друкарні; коли ж треба, для цього тиснить, то ми притулимось в шамбрах garnies або-що. Про це писніть два слова... Не буде пуття з журналу, як попали його в свої лапи пани з паненятами! Треба як-небудь будувати хату, хоч обихідчасту, аби була на світі хата, щоб тільки слава була – що хата єсть! А там одлигне цензура, то й періодична хата явиться. Я пишу до В.М. (Білозерського), щоб ішов старою дорогою, а не коверзував попанськи, то не буду особно розводить свого діла, ато далєбі не втерплю – і зараз він явиться чоловіком будинковим, як тільки навпроти його хату збудую” [107, 93–94].

Використовуючи найменші можливості, П. Куліш прагнув при журналі „Народное чтение” Оболенського видавати додаток – „Село”. Оболенський вітав цей намір і ще в грудні 1859 р. звернувся до міністерства народної освіти з проханням дозволити як додаток до „Народного чтения” видавати український журнал „Село”. С.-Петербурзький цензурний комітет дав свою згоду на те, але на заваді став головний цензурний комітет, який відмовив Оболенському з тієї причини, що, мовляв, не має цензора для українського видання [7, 79].

У кінці 1859 р. П. Куліш робить ще одну спробу щодо видання. Дізнавшись від Г. Галагана, що журнал „Русская беседа” перестає виходити, він звертається до редактора журналу І. Аксакова з пропозицією реорганізувати його в російсько-українське видання. П. Куліш обіцяє фінансову допомогу, а також участь українських літературних сил [22, 102–103].

Загалом, питання про створення українського періодичного порушувалося все частіше. Адже саме в цей час акумулювались всі кращі національні ідеї, не вистачало лише засобу поширення їх серед народу. Так, П. Куліш в одній із своїх статей зазначав: „Ведучи широке листування із земляками на всіх кінцях Імперії, я можу сказати, що майже кожен новий лист містить у собі питання чи натяк про південно-російський чи український журнал; і де збереться три чоловіки, які цінують рідне слово, між ними обов’язково почуєте розмови про український журнал...” [57, 78]

Згодом П. Куліш із великими труднощами добивається видання збірника-альманаха під назвою „Хата”, який вийшов лише двома виданнями. Про цензурні та інші перешкоди із його виданням, він

повідомляє О. Бодянському у листі від 26 лютого 1860 р.: „Насилу да на превелику силу зліпили ми сяку-таку хатину. Тут морока з цензорами, Добродію! Ніхто читати не хоче. Коли б, каже по турецьки, або по німецьки то читав би, а то не знать по яківски! Да вже насилу знайшовсь добрящий чоловічок, що згодивсь нашу «Хату» читати. Ну, й тут же нашому брату без цени не минулось. Як назначили Панина верховодом, цензор мій зараз і штани попустив до долу. Я бачу, що притьмом лихо, да й закінчив посеред книжки, а то б ще й зовсім припинили! Посилаю ж к Вам Хату, яка єсть; не погордуйте в неї заглянути» [121, 312].

Альманах „Хата” вміщував твори кращих українських письменників, – Т. Шевченка, Марка Вовчка, М. Номиса, Ганни Барвінок, П. Куліша та ін. Цінності додає українська мова, якою він був виданий. Всі твори були написані кулішівкою.

На початку 1860-х рр., після довгої і тяжкої цензурної тяганини, В. Білозерському було дано дозвіл на видання журналу „Основа”. П. Куліш покладав на нього великі надії. Редакцію взяв на себе В. Білозерський, який перебував тоді на державній службі, обіймаючи високий пост, – „людина, що найбільше була підходящою для редажировки журналу”. Та й у справі Кирило-Мефодіївського товариства 1847 р. під час слідства виявилось, „що його роль у товаристві була третьорядною, він був людиною поміркованою і відзначався цілковитою лояльністю до уряду; він щиро покаявся у своїх „гріхах” і з того часу його особа для уряду була цілком безпечною” [7, 16].

Видання „Основи” розпочалося в напруженій і важкій атмосфері незгод і непорозумінь між головними діячами журналу. З цього приводу цікаві два листи: лист В. Білозерського до П. Куліша від 27 жовтня 1859 р. і відповідь останнього. В. Білозерський гостро розкритикував план дій П. Куліша щодо видання програми журналу: „...В наш критичний час, для міцності необхідна строгість до себе і обачність, а не поспішність. Ви як літератор, захоплюєтесь бажанням – швидше написати те, що вам подобається; я, як редактор, зобов’язаний турбуватися не про частковості, а загалом, – дивитися на кінець, на своєчасність, на справжню користь. Гармонійне поєднання загального з частковим, чи в нашому випадку літераторів з редактором створює міцну корисну і достойну справу...” [104, 47–48].

У листі до П. Куліша В. Білозерський досить чітко визначив обов’язки і посади між ними, що певною мірою образило натхненого адресата, амбіції якого не дозволяли йому змиритися з роллю

підлеглого, що простежується між рядками листа-відповіді: „...Та порятує нас Господь від таких діячів, які тільки й існують, щоб не давати другим вести справу іншим шляхом. В історії просвітництва має вписатися спочатку 1846 р., в якому Ви без мого відома склали чудовий план, який одного Вас не викинув з рельсів. Отже, на ваш погляд на речі, за вашою умовністю добра і зла, я бачу, що нам разом робити нічого. Ідіть Ви своєю дорогою, а я піду своєю...” [104, 47–49].

З цього часу розійшлися їхні погляди на журнал, його зміст і спрямування. П. Куліш вважав, що роль В. Білозерського в керівництві журналу обмежиться тільки організаційною діяльністю. Сповнений енергії і запалу, він однак, відразу виявляв невдоволення, що видно з листа до Марка Вовчка: „Журнал Василю Михайловичу дозволений; та Василь Михайлович хоче видавати його в дусі примирення з панами... Він хоче ублажити панів і полюбитися їм своїм журналом, тоді як панське обурення я вважаю заслугою української літератури, переважно демократичної... Я даю собі слово стояти на стражі” [244].

Непорозуміння між П. Кулішем та В. Білозерським тривали протягом усієї діяльності „Основи”, що в цілому мало негативні наслідки. Досить цікавою є думка М. Костомарова з цього приводу: „Кулиш людина дуже чесна і прямодушна, але гонористий надзвичайно. Білозерському не хочеться бути під його ферухою. Таким чином з одного боку часто Куліш чинить суд через край, з другого – Білозерський не послухається Куліша часом і даремно, коли б треба...” [145, 25]. Варто зазначити, що видавався журнал „Основа” в друкарні П. Куліша.

Навесні 1860 р. П. Куліш подорожував Україною. За цей час побував на батьківщині Г. Квітки-Основ'яненка. Далі відвідав Полтавщину. На його прибуття очікувала вся громадськість. У своїх спогадах О. Кониський згадував: „Господи! Як ми ждали тієї сподіваної, нової, нашої весни!

Прийшла й весна красна. Прийшов май, а певної звістки про день приїзду наших найдорожчих гостей – не було. – Пам'ятаю я, що у мая була у мене не далеко від житла Дмитра Павловича іменниця – Пелагея. Вертаючи від неї до господи, зайшов я до Пильчикова.

– „Куліш приїхав!” – було перше слово Дмитра Павловича.

– „Де ж він? Кажіть? Зараз піду до нього!”

– „Не треба ходити, він зараз прийде сюди, обідатиме у мене; гаразд, що й вас Господь напутив зайти, тройцею борщу

покоштуємо”.

Але по нашому ясному небі, небавом пробігла хмарка. Пильчиков повідав мені, що Куліш приїхав сам, без Тараса, а Тарас ледве чи приїде; коли за тиждень не приїде з Гоголевим небожем Трушковським, то вже й не приїде.

Отоді то вперше спізнав я і поклонився земним поклоном славному робітникові українсько-руського слова, Пантелеймону Олександровичу Кулішеві. Доти я не знав навіть його особисто, навіть портрета його не траплялося ніде бачити. Але я глибоко поважав автора „Чорної Ради”, видавника „Записок о Южной Руси”, „Хати” і ін. Чарівничий вплив зробив на мене Куліш своїм видом, своєю вродою, своєю постаттю, своєю чарівничо-поважною мовою і розмовою. Ми пробалакали у трьох до самого вечора” [134, 111]

Далі пише: „На другий день зібралася більша частина громади і прирадили пошанувати Куліша прилюдно – обідом і в його особі повітати прилюдно оновлення нашого рідного слова. Обід спорудили 8 чи 9 мая в великому вокзалі міського саду. Мене, та Василя Трунова обібрали на господарів. Охочих пошанувати Куліша підписалося 162 чоловіка (платили по спроможності – хто 3, хто 10, а хто й 25 р.).

Полтава, місто невеличке, тоді було там тисяч з 20 людності; значить для такого міста 162 чоловіка вже багацько; але коли б підпис на обід простояв ще день-другий, так, певна річ, підписалось би ще двічі стільки; так на лихо ж не можна було: раз через те, що Куліш поспішав їхати, а друге знов – і зала була не вельми велика. Багацько охочих не могло через саму лишень тісноту салі попасти на обід” [134, 111]

Під час цієї зустрічі відбувалася цікава подія: можливо це збіг обставин, або дарунок долі. Із спогадів О. Кониського: „Були тут і селяни-кріпаки, і дідичі-дуки, і шевці, і кравці, і генерали, і письменники; були жиди і репрезентанти усіх слов’янських національностей. Звісно, переважала національність українська і панувала її мова. За обідом були бесіди на всіх слов’янських мовах. Хоч обід був на шанобу Кулішеві, але властиво пакувало в промовах імення автора „Кобзаря”, а в тостах бажання розцвіту української ідеї народно-національної. До віку не забути мені одного тосту, що зняв вислужений жандарм Біловодський. За кілька хвилин перед тим, як сідати до столу, до мене та до Трунова Василя, як до розпорядників того обіду, підійшов з публіки невідомий мені мужчина і став прохати прийняти його до обіду. Я відповів, що взагалі страшенна тіснота, місця цілком бракує і я через те мусів відмовити вже більше ніж 20

чоловікам. „Вже як собі хочете”, відповів він, „візьміть з мене хоч вдсятеро, а пустіть хоч постояти біля столу, бо я той жандарм, що р. 1847 відвозив Куліша в Тулу”. Порадившись зі своїми товаришами Дмитром Пильчиковим і Василем Труновим, я згодився. Незнайомий гість сяк-так примостився на кінці стола, на самому розі, проти Куліша. І от після десятої чергової промови, він встав, просив слова без черги, і в короткій, але енергійній промові, повитав Куліша як „старого знайомого”. Пам’ятаю, наче оце зараз, здивовану твар П. Куліша; знати було, що він силкується пригадати собі, де він бачив цього оратора. Але останній поспішив-повідати, хто він, як і відколи знає Куліша і підніс такий тост: „З уст вислуженого жандарма прийміть, люди добрі, щире бажання, щоб ширилася, зміцнялася і пишалася по нашій рідній Україні та ідея українська, за яку я відвозив Куліша на заслання в Тулу”. Трудно уявити собі той ентузіазм і захват, яким перенялася уся громада і та, що була за столом, і та, що стояла навкруги зали під вікнами...” [49, 339–340].

10 травня 1860 р. П. Куліш залишив Полтаву, прямуючи у Василівку до матері М. Гоголя. Звідти він писав до Д. Каменецького листа, в якому наголошував на пересилці книг та брошур до Києва та Полтави. Також позитивно оцінив свою видавничу справу, вбачаючи в цьому користь для української культури. Його думки та розпорядження з цього приводу знаходимо в зазначеному листі до Д. Каменецького: „Накладіть негайно ящик книг, на половину Кобзаря і Хати, та Основ’яненка екземплярів 10, і відправте в Полтаву, на ім’я Пильчикова, з вказівкою строку доставки. За це визначається плата вашченька, але плату візьмуть на себе книгопродавці, і заплатить вона в Полтаві. Найчудовіше, що на обід взяли білети два бороданя-калужці. Їх прийняли радо всі гості, і один з них так надихнувся, що імпровізував за обідом до мене привітання у віршах, а потім запропонував тост за правду... Постарайтеся гарненько надрукувати зібрання моїх творів і негайно надсилайте цілий ящик Пильчикову, а другий у Київ. Втім, якщо знайдеться оптовий покупець, то продайте, а хіба малу частину вишліть таки, якщо він не вимагатиме всі екземпляри. Дивно, що мовчання чи прихильні відзиви журналів так мало мають впливу на південну публіку. Не тільки малоросіяни, а й велико росіяни тут дивляться на мої книги і журнальні статті зовсім не по-петербурзькому, що я мав випадок не раз помітити і під час дороги, і в Полтаві. Я не зустрічав людини, яка, почувши моє ім’я не виявила б радості, що випадок дав йому змогу бачити мене. Останні два роки багато зробили. Репутація

моя, як письменника дає мені скрізь вхід і привітний прийом. Зізнаюсь, це дуже приємно уже тому, приносить великі вигоди... Коли готові будуть брошури, то присилайте транспорт Пильчикову: тут зроблені розпорядження про їх розпродаж у різних містах: Хата зробила тут враження сильне, і Галаган з братією дуже нерозумно вважає шкідливим видання цієї книги. Що підносить в суспільстві кращі людські почуття, те може бути шкідливим лише для лицемірів і шахраїв.” [107, 66].

З червня цього ж року П. Куліш був уже в Чернігові. У листі до Д. Каменецького ділився гарними враженнями від перебування в місті, і знову просив надіслати книг із друкарні. Він контролював видання своїх праць, адже відчувалося поліпшення друкарської справи: „Повідомте в Київ, як іде друкування моїх повістей, які одразу як будуть надруковані надішліть ящик, через транспорт, на ім'я Дорошенка” [107, 67].

Незважаючи на непорозуміння з В. Білозерським, з Чернігова П. Куліш написав до нього листа, в якому ділився своїми враженнями та пропонував авторів та матеріали до журналу, тим самим, не даючи В. Білозерському самостійно керувати редагуванням. 22 червня 1860 р. П. Куліш писав: „Ви бажали Василій Михайлович, щоб я відгукувався до вас від часу до часу... Яка цікава наша Україна навіть у своєму занепаді; та мандрувати по ній можна не всякому із задоволенням і користю. Я сам тільки умію мандрувати, і, можливо, надам докази, що насправді роблю діло, витрачаючи багато часу і грошей. У Чернігові люди живуть так добре, як тільки можна бажати від невеликого провінційного містечка. Працюють якимось весело, наче жінці на власному лані. Надто приємна особа – Ніс (Ст. Дан. Ніс „Завірюха” його оповідання, надруковане в „Основі”), автор Завірюхи, який пришле вам багато і багато дорогоцінних етнографічних матеріалів. Це ім'я у нас буде безсмертним. Це така людина, якої потребує і історик, і поет найбільше. Він між народом – свій, без найменшого напруження. Порівняно з ним, я уже джентльмен, тобто відрізняюсь від народу недостатністю народного виховання. Він учиться у народу і прекрасно вчиться. Вищого за нього немає етнографа...

І у Глібова є хороші вірші. Наприклад:

Доле моя, нене моя: де ти, озовися!

Ой на що ж ми любилися, на що розійшлися...

Ніхто більше за Глібова видом, манерою і читанням не схожий на поета. Його призначення було високе, і в іншому суспільстві, за

інших обставин він був би чудовий естетичний правник і поет. Але гниле життя в панському нашому стані погубили його. Він не живе, а доживає, хоча і сама руїна прекрасна в цій особистості, що задумана природою в найщасливішу хвилину. Тутешні співробітники готові друкувати у вас в журналі gratis; та я вам раджу давати їм якусь плату. Все повернеться вам сторицею, тому що викличе багато трудів, що без цього існувати не будуть. 25 і 30 р. за аркуш – плата дуже хороша для них, і вони використають ці гроші на пошук матеріалів, на збирання відомостей та ін. Сподіваюсь у Києві знайти від вас листа” [107, 68–69].

Із листа П. Куліша до Д. Каменецького видно, що 25 червня 1860 р. він уже був у Києві. Така недовга, проте насичена подорож Україною була на користь моральному та фізичному стану ученого. З’явилось бажання до праці. Але бажання повернутися до Петербурга не виникало. У листі він писав: „До Петербурга відчуваю відразу і ніколи не хотів би в нього повертатися. Мені здається, що я всього тільки два тижні як виїхав з цього стовпища нечестивих. Та я зовсім не товстішаю, бо сильно живу і часом не сплю через нервові роздратування. Навчився багатьох нових пісень. У Петербурзі у мене не було голосу, а тепер є. У Петербурзі я був такий пригнічений, що дуже рідко просив навіть заспівати щось, а тепер співаю чи навистую без угаву. Душевне здоров’я моє дуже поправилось, і найменше я думаю (далі два рядки пропущено)...” [107, 75–76].

Далі він планував їхати до Одеси, але його маршрут змінився. Це видно із листа до Д. Каменецького від 4 липня 1860 р.: „В Одесі буду на 1 серпня, не раніше. Але ви пишть так, як би я прямо туди їхав. Краще хай листи мене ждуть, ніж я листи” [107, 71].

А 9 липня він був уже в Корсуні, звідки писав листа із розпорядженнями знову ж таки до Д. Каменецького: „Будь ласка, Данило Семенович, вишліть на ім’я Варфоломія Григ. Шевченка транспорт всіх наших видань на північно-руській і українській мовах у Корсунь, Київської губ., крім Гоголя. Вишліть не один, а два ящики. Він візьметься за торгівлю по ярмарках. У нього є хороші хлопці, а він – купець і платить гільдію. Цим способом він хоче поспробувати книжну торгівлю, а потім взятися і за нерухому, заснувавши в якомусь зручному для цього діла місті. Висилайте ж з призначенням строку, приплативши трохи за це лишнього. Ні, тут буде заплачено за книжки, тобто за ящики. Тут мені добре. Купаюсь гарно в каскадах, і брат Шевченків – дуже розумний і гарний чоловік. От і все... Брошурок присилайте найбільше” [107, 72].

Подорожуючи різними містами України, П. Куліш турбувався підготовкою видання „Основи”. Він намагався залучити кращих авторів, які б своїми працями наповнювали зміст журналу. Він був прискіпливий до цих матеріалів, критикуючи будь-які недоліки. У листі до С. Носа писав: „Чую я через люди, що Ви, пане куринний, написали про чумаків, та й дуже гарно. То прошу ж Вас – присилайте скоріше в „Основу”, та й наказуйте, щоб без мого прогляду нічого Вашого не друкувати і який би не вийшов мій прогляд, так уже тому й бути. Поки моєї снаги, буду Вас і ще де кого од фальши словесної обороняти і половину од чистого зерна одвіювати. Бо як кинуться нашвидку писати та друкувати, то скаламутьять зовсім невеличку нашу словесність. От Кузьменко написав баладу „Погане Поле” дуже гарно, та до балади доложив незнать який вірш. Як надрукувати саму баладу, – скажуть: лебедине перо в пана Кузьменка; як же все понадрукувати, – скажуть: індиче!” [37, 8–9].

16 липня П. Куліш був уже в Лисянці. Звідси знову пише листа до Д. Каменецького. На цей час листування з останнім набуло мемуарного характеру. Адже всі свої переживання, почуття, роздуми П. Куліш розкриває у цих листах. Таке враження, ніби це записи із щоденника. Він писав: „Де я тепер? А ось де. Проїхав я із Корсуня ще раз через жидівський Богуслав, зробив дві станції – і знов зачепився, знайшовши у Лисинці чудовий сад. Він хороший не тільки річкою Тікачем, не тільки скелястими берегами, а й своєю пустинністю. Хазяї давно його залишили, і тільки рибаки та сторожа володіють ним. Вчора я купався, кидаючись зі скелі в трисажневу глибину; потім пив чудову воду із чудової кам’яної криниці, потім слухав дзюркотання мінеральних ключів, що струменять у скелясту подекуди огорнуту високими бур’янами ріку. Деревя тихо шуміли. Вдалечині гремів гром; хмари велично насувались і затьмарювали водне дзеркало. Я наважився провести в цьому картинному усамітненні кілька днів. В саду – будиночок подібний до хатки; перед нею – напівзруйнована будівля мінеральних Ван, в якій, як кажуть, по ночах шаленіють чорти. Попробую читати і писати. Ще не знаю, чи можна мені буде зажити в самому саду... Як приємно бути любимим, Боже, як це приємно! І пустеля населена тоді розкішними мріями, і самотність – зовсім не самотність. Ще недавно я одержав такі листи, які винагороджують мене за багато що минуле. Тепер тільки я починаю жити, і на це у мене найвідрадніші доводи. Та не вигадуйте якоїсь вульгарної історії...

Та, можливо, в Одесі чекають мене ваші листи, що вимагають

негайної відповіді, а я посуваюсь так повільно вперед. Вірте, що інакше неможливо. Ви знаєте, що я взагалі не повільний. Будьте щодо мене спокійні, скільки можете. Задовольняйтеся тим, що я спокійний, бадьорий духом і всі мої здібності при мені. Ви знаєте, в якому я стані виїхав з Петербурга. Ви сумнівалися навіть, що я міг заспокоїтися, і не повернувся в Петербург передчасно. Ні, я дивлюсь все на полудень: там поєднані для мене вся моральні інтереси, і не знаю, коли стану дивитися на північ. Побудьте без мене трохи; дайте мені відпочити і оновитися душею і тілом. Це варте всього, що робив би я в Петербурзі... Пишіть в Одесу. Сподіваюсь бути там на 1 серпня обов'язково, а, можливо й раніше. Обіймаю вас міцно” [107, 72–74].

У листі мовиться про романтичний зв'язок був між П. Кулішем та Параскою Федорівною Глібовою, дружиною поета Л. Глібова. Між ними довгий час вирувало платонічне кохання, яке знаходило вираження в листах одне до одного.

21 липня 1860 р. П. Куліш прибув до Одеси. На другий день писав Д. Каменецькому щодо справ друкарні, зокрема, пересилці книг до брата Т. Шевченка. В Одесі він перебував декілька днів. Це місто не дуже вабило його. Спека, майже повна відсутність зелені, вир портового життя, скупчення різних національностей – все це П. Куліш намагався замінити відвідуванням опери та постійним читанням. Далі він прямував до Криму, де й пробув до осені.

На початку вересня П. Куліш повернувся до Петербурга. Довгий відпочинок дав сили для наполегливої праці. Та й друкарські справи турбували його. Хоча друкарня знаходилася в надійних руках Д. Каменецького, проте присутність П. Куліша пришвидшувала темпи праці. Ще однією із причин його повернення було матеріальне становище. Він розумів, що найбільший заробіток можливий лише в столиці. Крім того, готувався до виходу журнал „Основа”, який був найбільшою надією П. Куліша. Перший український періодичний орган! – Давня мрія почалася здійснюватися.

19 вересня 1860 р. він адресує цікавого листа М. Крузе, в якому ділиться своїми враженнями від літньої подорожі та частково пояснює своє перебування в столиці: „...Метою моєї мандрівки були пошуки хороших людей. Спромігшись на літо досконало і влаштувавши свою поїздку по можливості комфортним чином, я намагався зійтися зі всіма зустрічними поближче, щоб узнати ступінь моральної температури провінційного нашого населення. Набута мною деяка відомість давала мені легкий доступ до чоловіків і жінок, і я свобідно рився в умах і серцях моїх старих і нових знайомих, щоб

узвати, на чому основане внутрішнє життя нашого нещасного суспільства і що можна чекати від нього за нашого життя. Результати моїх вивчень, які не обходились мені без страждань і втоми, я викладу колись, на папері, тобто надіюсь, що вони для мене не залишаться безплідними. Вам же скажу, що у нас поки що ні на кому заснувати реформи суспільних і сімейних понять, за нинішнього порядку речей. Кращі з провінційних жителів обмежуються словами, які показують їх живе співчуття до літературної пропаганди; та втілювати свої переконання в життя бояться. Думка величезної більшості, не користуючись їх повагою, лякає їх, і людині, скільки-небудь самостійній у життєвих справах, ні на кого ще опертися в провінції. Скарги наші на гніт згори не зовсім слухні: у нас мало характерів навіть між людьми, що діють поза безпосереднім впливом властей. У всіх якась крайня обережність у вчинках; ніхто не сміє ризикувати нічим перед суддями, що давно втратили здоровий смисл. Це мене вражало і мучило на кожному кроці. Я відчував, що мої одверті думки, а часом і прямі вчинки, здавалися легковажністю і неморальністю навіть так званим освіченим людям. Загальне враження моєї поїздки, що дуже живо мене цікавила, таке, нібито я повернувся з якоїсь кампанії, в якій скуштував усіх випадковостей відважної і нерівної боротьби. Та зробив кілька вищою мірою цікавих знайомств, я узнав багато недосліджених ще таємниць життя глухих закутків і мене вабить на південь більше ніж раніше. На весну підготуюсь і рушу в нову мандрівку. В цьому для мене ще та користь, що я буду знати, як ставитися до нашої публіки в українському журналі, який взявся видавати брат моєї дружини з 1861 року, і під заголовком Основа. Цензура не обіцяє нічого хорошого для цього журналу; та краще робити хоч що-небудь, ніж зовсім опустити руки. Хай хоч існує український орган: та й то уже буде заслуга перед майбутнім поколінням!”¹².

П. Куліша засмучувала існуюча суспільно-економічна і культурна картина громадського життя в Україні: чиновники, державні службовці не опікувалися освітнім становищем українців, їх культурним розвитком. П. Куліш усвідомлював, що неосвіченість населення може мати негативні наслідки для української нації. Інертність і безініціативність з боку продержавного класу зумовила просвітника покласти просвітню справу на українську інтелігенцію. У листі до громадівця Т. Рильського він писав: „Чиновницька верства до того сплуталася, що і кращі в ній люди нічого не роблять для

¹² Покальчук В. З Кулішевого листування // Літературний архів. – 1930. – Кн. 1–2. – С. 144–146.

головної справи – для створення свідомого, багаточисельного суспільства власників... Де нам вдасться затвердити поняття про громадянські права у всій Громаді, там заміри чиновників-варварів самі собою руйнуються, де ми встигнемо гарантувати заробіток поселян проти закритого законними формами неуцтва, там явиться радість, а з радістю і стремління до вищої культури... Одного нам не вистачає, щоб у нас народодлюбців Українських виходили люди, які при сприятливих обставинах могли б миритися розумною свідомістю з представниками інших суспільств... У поширенні освіченості представників народу заключається не тільки опір його національним і громадянським правам, але й запорука безпомилковості його поступу вперед..." [247, 21–22].

У Петербурзі П. Куліш також вирішував розрахункові справи своєї друкарні. Тільки що додрукувалося друге видання альманаху „Хата” і він написав до одного із співавторів Т. Шевченка 7 жовтня 1860 р.: „Другий тип «Хати» вже додруковується. Ще ж треба Вам знати, що цензура другого типу була не тут, а в Москві; то тут би була морока з поправками. Всі хатні сотрудники у «Хаті» в мене рівні. Кожний аркуш (12 листків) дав чистої прибилі 60 цілкових. Вашого Гостинця тільки 9 листків, та нехай йде за рівний аркуш. Посилаю 60 цілкових. Не здивуйте за малу плату. Як би розцінювати що чого стоїть, то прийшлося би таким поетам, як Кузьменко, заплатити тільки по копійці за стих; а ми й йому сердешному заплатили так, як і Вам” [122, 239].

Появи українського періодичного органу очікували вже незабаром. У цей час в столиці жив В. Білозерський, який перебував на чиновній службі, М. Костомаров, який викладав у Петербурзькому університеті. П. Куліш підтримував із ними зв'язки. Навколо цих найяскравіших діячів гуртувалася національно свідомо українська громадськість. Такі об'єднання відомі під назвою „Громада”. Її учасники зустрічалися на вечорах, які відбувалися на квартирах кожного із них. На зустрічах порушувалися важливі питання суспільного життя, обговорювалися цікаві події, планувалася робота на майбутнє. Все було пройняте українською ідеєю.

Цікавими є спогади очевидця таких зібрань Володимира Менчеца: „Окрім квартири мого дядька, як доброго знайомого М.І. Костомарова, який його звав не інакше, як «панотець», українська громада збиралась на Л-кій вулиці в великій квартирі інженера-будівничого Л-нко... Так ото, бувало, зберемося. Подадуть чай, садовину. На чії це гроші все це було, не знаю; мабуть, у

складку, але з мене не правили. Все було так звичайно, пристойно, як кажуть, гоже. Завітали на ці зібрання: небіжчик Я. Кухаренко, наказний отаман війська чорноморського, П.А. Куліш, М.І. Костомаров, В. Білозерський, статс-секретар сенатор Н., теж дуже прихильний до цього діла. Він, казали тоді, піклувався про дозвіл у вищого уряду цієї громади і доводив що в коханні до свого рідного немає шкоди; якби не він, «Основа» не іскувала-би ніколи. Одно слово, збиралася громада статечна, не те, що зелена молодь. М.І. Костомаров казав рідко, а як що і казав, то думка його розверталася якось повагом, туго. І я, буваючи на цих вечірках, частенько розповідав, але більше з селянського життя...” [84, 67].

Усі громадивці займалися вивченням історії, мови, літератури, побуту, етнографічної спадщини українського народу. Зокрема, П. Куліш приділяв багато уваги історичному минулому свого народу. Про це він писав у листі до М. Юзефовича від 7 листопада 1860 р.: „Високоповажний Михайло Володимирович! Петербурзький кружок роботящих земляків Ваших, до якого належу і я, постійно займається історією України під час своїх вечірніх сходок, і ось уже кілька раз зустрічалась нам насійна потреба в 4-му томі літопису Величка, якого, Бог знає чому, нема в продажу. Зробіть послугу, надішліть нам хоч його повний екземпляр на братію, та не всеє будемо ми ломти голови над розв’язанням деяким питань.

Я, між іншим, займаюся історією XVI століття на просторі земель, що їх займала давня Русь, Литва, Польща та інші тодішні наші сосіди [116, 317–319].

Про предмет своїх досліджень він також оповідав у листі до Л. Глібова від 12 листопада 1860 р.: „Ваше милий і дорогий для мене лист застав мене за дуже трудною роботою: я робив виписки з рукописів XVII століття писаних тодішнім скорописом начорно. Я захоплений рукописами так, що не хочу ні їсти, ні пити, ні з людьми говорити. Ось воно щастя! Кращого нема на світі. Мабуть – це єдина насолода без отрути: Мені відкривається тепер багато, і люди, що зітліли в домовинах своїх, ожили в моєму уявленні. Які жахливі сцени ношу я в своєму умі! Але це жахливе сповнене поезії... Тепер у XVII століття я залюблений всею душею” [45, 273–275].

У наступному листі до Л. Глібова від 23 грудня 1860 р. П. Куліш описує свій душевний стан. Так швидко минуло його зачарування: „Щастя нема; є лише захоплення. І, звичайно, за це треба дякувати Бога. Якби не це, – залишилось би тільки без потреби гинути. Я з життям у великому розладі – багато говорити, та нічого слухати. Куди

не кину погляд, ніщо не по мені. Це моє нещастя, що я від життя вимагаю того, чого в ньому зовсім нема або є дуже мало. А скільки людей, які мене не люблять! Скільки таких, які мене не розуміють і роблять чудом-юдом! Все це мене жене в мій кут і засуджує за безперервну роботу. Тільки тут я досягаю того, за чим ганяюсь у житті, тобто істини і краси.

Дні мої йдуть все так само, як я писав Вам. Стараюсь до весни зробити всі виписки з рукописів, які мені потрібні для літньої роботи. Накопичую матеріали, а план побудови ледве намічений, ледве окреслюється в умі. Коли б ще позбутися мені мого серця, тоді б діло моє пішло видніше. Але без серця небагато зробиш і в історії; і тут треба мислити і страждати, – інакше все буде холод і смерть... Та жити на світі мені робиться все гірше і гірше; байдужію до всіх приманок життя, і в усьому бачу кінець або виворіт. Сумно! Тільки й зачарування – зробити щось для пам'яті про себе. Цього дуже хочеться, а раніше я мало думав про це і ганявся більше за тим, що приносило мені егоїстичні радощі..." [45, 274–276].

Незважаючи на тяжкий психічний стан, П. Куліш продовжує працювати і в нього виникає ідея написати історію України рідною мовою. Цією думкою він ділиться з О. Бодянським: „Я надумав спробувати писати по-українськи нашу історію. Щоб хоч спроба до цього була заявлена суддям нашої народності. Для народу я вже написав книжку про часи Хмельницького і піклуюсь тільки про цензуру; та заговорити українською з людьми вченими діло зовсім інше! Втім утік не втік, а побігти можна” [120, 469].

І наприкінці 1860 р. П. Куліш допрацював історичну працю „Історія Малоросії”, яку було видано пізніше під назвою „Хмельниччина, историческое повествование”.

Завершивши цю працю, П. Куліш продовжував свої історичні розвідки. Колегою у цій справі став для нього М. Костомаров. Вони проводили копітку роботу з видання актів Південної Росії коштом археографічної комісії. Згадуючи цей період, П. Куліш писав: „Слідкуючи за ним (М. Костомаровим), я вивчав історичні рукописи Публічної бібліотеки, де ми бачилися щоденно, працюючи у відокремленому кабінеті і перериваючи працю веселими жартами. Костомаров, не вважаючи на свої хворобливі припадки, любив сміятися, і посміх його ставав побудливим для бесідника. Ми уявляли себе в публічній бібліотеці чернецькими-трудівниками, бібліотеку прозвали «Храминой спасення». Дуже часто нападала на нас примха розмовляти на старослов'янській мові і навіть складати вірші за

стародавніми зразками. Один одного ми не звали інакше, як «честнейший отче Миколає» чи «отче Пантелеймоне» [30, 44].

Дослідник життя і творчості П. Куліша В. Шенрок зазначав, що в „1860 і 1861 рр. Костомаров жив з Кулішем спільними інтересами душа в душу. Разм проводячи ранок у Публичній Бібліотеці, вони любили також сходитися вечорами і становили невелике, але досить інтимне товариство із чотирьох-п'яти членів, тобто Костомарова, т. Мордовцева, подружньої пари Кулішів і В.М. Білозерського” [174, 378].

На початок 1861 р. готувався вихід першого номера журналу „Основа”. Українська громадськість з нетерпінням очікувала цього. П. Куліш також переймався цією подією. У листі до О. Кониського він наголошував: „От, от Основа вийде! Та здорова перва книжка – тім довго друкується!” [14, 141].

Первісток україномовної періодики давав широкі можливості задекларувати всій Російській Імперії найважливіші досягнення та проблеми української літератури, мови, історії, школи, економіки та ін. Навколо журналу згуртувався цвіт української інтелігенції того часу. Вони збиралися на вечори, під час яких обговорювалися всі питання, що стосувалися редакції журналу. О. Пантелєєв, який був присутній на одній із таких вечірок, писав у спогадах: „3 январа 1861 р. почав виходити у Петербурзі новий журнал «Основа» за редакцією Вас. Мих. Білозерського, за досить діяльної участі Костомарова і Куліша. Він друкувався двома мовами: белетристика, здається, вся малоросійською, також частково і відділ кореспонденції; науковий відділ вівся великоруською. Завдяки студенту Кон. Ол. Гену, рідному брату дружини редактора, і до нині, слава Богу, і нині живій і здоровій Надії Олександрівни, я став бувати на недільних журфіксах редакції; відвідував ці вечора регулярно із великим інтересом так як це було моє перше проникнення в число літературні кола.

У гостинній на дивані за столом звичайно всідалися Шевченко, Костомаров, і ні на крок від них не відходив Куліш. Хоча я і був знайомий з М.Іван., та все ж не рішався помішатися коло такого багатозначного тріо: до того ж на вечорах бувало немало видатних нотабелів малоросів, напр., Афанасьєв-Чужбинський, А. Стороженко (автор малор. повестей), Трутовський (художник) та інші. Пам'ятаю, помітивши одного досить огрядного пана, я спитав, хто це. – Чоловік Марка Вовчка, – дістав у відповідь таким тоном, що більше сказати про нього нічого. Самій Марко Вовчок, в той час надзвичайно

популярній, я ні разу не зустрічав. Мене особливо приковував до себе Шевченко” [98, 168–169].

Захват П. Куліша від першого номера „Основи” змінився на суцільну критику наступного. Він був дуже прискіпливий щодо наповнення змісту журналу, вимагав, щоб статті мали літературну та наукову цінність. У листі до О. Кониського від 23 січня 1861 р. писав: „Основа вже у Ваших руках, а в другій книжці, що друкується, нема такого нічого. Закоханий чорт Стороженка певно є в нього там у Полтаві. Шевченкова поема: Москалева криниця плохенька зовсім. Вовчкового нема нічого, та коли таке й буде, як Три долі, то не пришлю: це тільки на сон грядущий годиться. Бачте, грошей до зарізу треба, так він і пише що попадає, а дурний редактор платить, – читайте на здоров’я. А, може, Ви і вподобаете; може воно й гарно, та тільки не по моєму смаку. Друкується й моя повість: Другой Человек, так бачте, не по нашому, хоч і про нас. Нічого Вам вислати – не здивуйте” [14]. У цьому ж листі він повідомляв адресата, що одержав запрошення до співпраці із львівським періодичним виданням „Слово”, але ніякого ініціативи не виявив. Проте 28 січня уже відправив листа до редактора „Слова” із подякою за прихильність. Також скаржився на редакцію журналу „Основа”: „Наш часопис Український видається не зовсім по моїй мислі: я не раджу редактору друкувати всяку всячину, а лучше маленькі видавати книжки, та коштовні, а він зробив із часопису шпиталь для всяких калік і недорік, що аж дивитись сумно. Ну, та нехай уже хоч такий буде, коли немає кращого. Не знаю, як Вам і перекинути Основу, а постараюсь усіма способами. Одпишіть, будьте ласкаві, як Вам що здасться” [152].

Непорозуміння його із редакцією журналу поглиблювалися. Про це він писав 1 лютого 1861 р. Д. Мордовцеву: „Редакція «Основы» стала проти мене прямо в неприязне становище... Ви будете читати мої статті про українську словесність і звичайно здивуєтесь, коли я вам скажу, що кожна з них коштувала мені генеральної битви з ... редактором «Основи». Спочатку він не хотів взагалі друкувати Климентія, потім хотів друкувати в додатку, нарешті вже погодився помістити у вигляді початку цілого ряду статей, як я і задумав задовго до виходу «Основи». Зауважте, що я за неї не взяв ні копійки, хоча редагував знов. У статті про Котляревського я мусив обстоювати кожне своє положення, і не розірвав стосунки з «Основою» єдино тому, що навколо її редактора створилася думка про мою недоброчинність журналу. З моєї любові до нашої народності, з моїх зусиль зберегти нашу літературу від вульгарності – зробили

недоброзичливість. Я ще дам статей три і потім покину «Основу». Коли вона утвердиться, тоді мій розрив не буде перетлумачений бажанням занедбати починання. Багато в цьому журналі робиться так низькопробно, що противно в ньому і друкуватися. Та досить з вас, – не хочу вас засмучувати картиною нечестя людського в такому святому для мене ділі, як українська словесність” [145, 19–20].

Однак майже через місяць він знову скаржиться Д. Мордовцеву: „Посилаю вам листки з 2-ї кн. «Основи», яка Бог зна коли вийде. З них ви побачите, що я захищаю свої засади, на яких досі намагався утримувати українську словесність, не даючи ходу таким нісенітницям, які наповнена «Основа». З них також побачите як редакція уміла оцінити допомогу, яку я подаю їй статтями. Вона сама видає себе перед публікою. Це – стаття Білозерського. – Поки 2-а книжка вийде і досягне Саратова, ви могли б написати рецензію для якогось журналу” [145, 23].

У листі до Л. Глібова від 25 лютого 1861 р. П. Куліш також критикував редактора „Основи” В. Білозерського, що у журналі вміщував усі підряд праці. Як вимогливий критик він вважав, що кожен номер має містити лише глибокі наукові та літературні статті: „А мені, так Три долі дуже не подобаються. Це субретки, перенесенні в Україну, – і скучно важко, читати до нестерпимості. Автор, очевидно, надихався асигнаціями. Стехин рік наповнений дурницями, які можна б викинути і тоді цю легенду прочитали б люди, що розуміють справу із задоволенням. Руданського вірші, по-моєму, нікуди не годяться. Я, Шевченко і Костомаров забракували їх, а Білозерський все-таки надрукував – і, як бачу, не помилився: знайшлись для Руданського хвалителі. Моя ж стаття йому не подобається, і він друкує на неї заперечення. Наступну мою критичну статтю про Артемовського-Гулака цензура затримала і не відомо, коли пропустить” [45, 277].

26 лютого 1861 р. за ст. стилем прогриміла сумна звістка – помер Т. Шевченко. Це було загальнолюдське горе, загальнонаціональною втратою. З усіх куточків України линули до Петербурга, щоб попрощатися із славним сином своєї батьківщини. Для П. Куліша ця подія була більш ніж болючою. „Не перерадивши тих, що з’явилися під час Шевченкової смерті представителями національності, П.Куліш приніс червону китайку сам і вкрив нею козака-поета” [147, 6].

На похоронах Т. Шевченка надгробне слово говорили багато близьких, друзів та шанувальників поета. Серед них і громадівці –

П. Куліш, В. Білозерський, М. Костомаров та ін. Слід зазначити, що саме П. Куліш вперше перед Петербурзькою громадськістю зачитав промову українською мовою.

У листі до Д. Мордовцева він писав: „Над Шевченком в академічній церкві я говорив надгробное слово по-українськи. Про слова, сказанні за мною Білозерським, не варто згадувати. Микола Ів. говорив по-російськи – добре, але мало. Все так заметушилось, що ми не підготувались. Я зовсім не хотів говорити, будучи оточений ворогами (се б то та «комашня»), але для діла рішився, і промова справила враження – перша українська промова перед численною петербурзькою публікою!” [145, 23].

Промова П.Куліша над домовиною Т.Г.Шевченка українською мовою, яка пізніше була надрукована в „Основі” (№ 3, 1861) була така:

„Немає з нас ні одного достойного проректи рідне українське слово над домовиною Шевченка: уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному відкрилася. А все ж ми через нього маємо велике й дороге нам право – оглашати рідним українським словом цю далеку землю.

Такий поет як Шевченко, не одним українцям рідний. Де б він не вмер на великому Слов’янському мирові, чи в Сербії, чи в Болгарії, чи в Чехах, – всюди він був би між своїми.

Боявся еси, Тарасе, що вмереш на чужині, між чужими людьми. Отже, ні! Посеред рідної великої сім’ї спочив ти одпочинком вічним. Ні в кого з Українців не було такої сім’ї, як у тебе; нікого так як тебе на той світ не проводжали. Були в нас на Вкраїні великі воїни, були великі правителі, а ти став вище всіх їх, і сім’я рідна в тебе найбільша. Ти бо, Тарасе, вчив нас правди всякої животворящої. От за сю-то науку зібралися до тебе усіх язиків люде, як діти до рідного батька; через цю твою науку став ти всім їм рідний, і проводжають тебе на той світ з плачем і жалем великим. Дякуємо Богу святому, що живемо не в такий вік, що за слово правди людей на хрестах розпинали, або на кострах палили. Не в катакомбах, не в вертепах зібралися ми славити великого чоловіка за його науку праведну: зібрались ми серед білого дня, серед столиці великої, і всею громадою складаємо йому нашу щирю дяку за його животворне слово!

Радуйся ж, Тарасе, що спочив ти не на чужині, бо немає для тебе чужини на всій Слов’янщині – і не чужі люде тебе ховають, бо всяка добра і розумна душа – тобі рідна. Бажав еси, Тарасе, щоб тебе поховали над Дніпром-славутом: ти ж бо його любив і малював і

головно прославив. Маємо в Бозі надію, що й це твоє бажання виконаємо. Будеш лежати, Тарасе, на рідній Україні, на узбережжі славного Дніпра, ти ж бо його ім'я з своїм ім'ям на віки з'єднав... Ще ж ти нам залишив один завіт, Тарасе. Ти говорив своїй непорочній музі:

Ми не лукавили з тобою,
Ми прости йшли, – у нас нема
Зерна неправди за собою...
Великий і святий завіт!

Будь же, Тарасе, певен, що ми його соблюдемо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам проложив єси. Коли ж не стане в нас снаги твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам, так як ти, безтрепетно святую правду глаголити; то краще ми мовчатимем, – і нехай одні твої великі речі говорять людям во віки і віки чисту, немішану правду!" [135, 5–6].

На наступний день після похорон П. Куліш написав листа до Я. Головацького: „Високоповажний Пане, Якове Герасимовичу! Великий і славний на весь світ кобзар наш Тарас уклався спати до страшного суду. Поховали ми його вчора з великою шанобою... Весь університет проводжав його домовину, лавровими вінками вкриту. Студенти не дали її коням везти, а самі несли аж до самісінької ями. Тут мертвих возять закривши, а ми свого Тараса провели одкритого. Багато людей усякого чину йшло за його домовиною, а було б у десятеро більше, коли б дурна поліція дозволила припечатати в газетах, що вмер Шевченко, а то більша частина міста й досі не знає. Писав би до Вас багато, та сльози очі заливають. Ми вже зібрали тут тисячі ізо дві цілкових, щоб перевезти Тараса на Україну і що-небудь добре вчинити на вічну йому пам'ять – школу яку, або-що. Може, хто і в Вас знайдеться охочий до цього доброго діла, то нехай висилає свою частину Михайлу Матвійовичу Лазаревському в С.-Петербург, на Вас. Остр, в 5 лін. д. Воронина. Так-то ми тепер із Вами, чорноморцями, посиротіли! Може й через сотню літ не явиться такий кобзар на Україні. Бувайте ж здорові, козаки панове браття, та не забувайте нас, українців" [2, 230].

Українська громада в Петербурзі берегла священну пам'ять про Т. Шевченка. Кожну неділю – в день смерті поета, збиралися усі, щоб пом'янути його добрим словом або його улюбленою піснею. Також збиралися кошти на увічнення його слави якоюсь загальнокорисною справою. Поки тіло залишалося в столиці, до могили приходили українці, тут відправлялася служба. Могила Т. Шевченка постійно

була озеленена й уквітчана [35, 27].

Велику роль у збереженні пам'яті Т. Шевченка відіграв П. Куліш. Він був ініціатором спорудження йому пам'ятника, створення школи його імені – увічнення його слави майбутнім поколінням: „Як умер Шевченко, то зайшла річ про пам'ятник, який би годилось над ним поставити; Куліш сказав: «Шкода того кошту і заходу. Шевченкові треба спорудити пам'ятник нерукотворний. Нехай збирається громада земляків в ім'я Тарасове, щоб знали добре один одного, а з того – побачите, яка буде користь»... Незабаром огласив Куліш таку думку: що в нас на Україні ремесло по селах підупало; которі ж ремесники навчаються по городах, ті набираються поганих звичаїв і псують сільський люд, мов заразою. Через те, мовив далі, і землю пашуть не так-то добре, і весь побит простолюдний стоїть у нас низько; не всюди в хаті коло дверей залізну клямку побачиш, і столярної роботи по селах дуже мало. Тим-то, казав, годилось би нам спорудити хліборобно-ремесну безплатну школу, щоб хлоп'ят навчати добре землю оброблювати, садовину порати, коло бджоли ходити, а разом з тим плуги добрі робити і всяку хатню потрібність вистачати якнайкраще. Обернемо свою складовину на таку школу, і нехай ся школа буде зватись «Тарасовою». От то буде йому найкращий пам'ятник, душі його найлюбіший» [101, 260].

Проте створити такої школи не було дозволено. „Дарма, – казав П. Куліш – і гарячий, і холодний разом. – Нехай тільки буде в нас думка про се, – то й то вже немале діло. Збирайте гроші потроху. Хоч би за свого життя ми й не допевнились пам'ятника Шевченкові, – інші після нас допевняться” [101, 160].

Т. Шевченко помер напередодні події, на яку він очікував усе своє життя. Менше ніж за тиждень було проголошено маніфест про визволення селян з кріпацтва. Цей маніфест давно вже був готовий, але обнародування його притримали до посту, щоб дати народу можливість відсвяткувати велику подію не в шинках, а в церквах і в домашньому колі [50, 140–141].

П. Куліш сприйняв цей маніфест як справжній патріот. Він загорівся ідеєю перекладу маніфесту на українську мову, щоб народ України мав змогу прочитати його рідною мовою. До співпраці він запрошував В. Білозерського, А. Марковича і М. Костомарова. Зокрема, зачитував їм перекладений текст і потребував допомоги встановити українську юридичну термінологію. В листі до В. Білозерського писав: „Василію Михайловичу! Якщо у Вас в п'ятницю вечір вільний, то приїздить у засідання української ради, на

якій буде читатися перший аркуш статуту про селян, перекладений українською мовою. Запросить і Афанасія Васильовича. Костомаров також обіцяв. Перекладач не зобов'язується підкорятися загальному вироку в тих випадках коли він буде переконаний, що так, а не інакше, слід висловитися; та він впевнений, що багато підкажуть йому і багато допоможуть установити в юридичній термінології” [9, 325].

Перекладений текст П. Куліш представив на суд „Канцелярии государственного совета”. І на початку травня державний секретар йому повідомив, що мова перекладу не відповідає тому значенню, яке уряд бажає надати українському перекладу, що перекладач мусить краще дотримуватися вживаних виразів. Російських чиновників не влаштовувало, що переклад містив українську термінологію. Спотворювати рідну мову П. Куліш не міг, тому залишив цю справу.

Тим часом продовжувалися його суперечки із редактором „Основи” В. Білозерським. Із самого початку їхнього знайомства П. Куліш займав домінуючі позиції у їхніх взаємовідносинах. І тепер не міг та й не хотів миритися із керуванням журналу В. Білозерським. Хоча багато науковців і дослідників вважають, що фактично всю діяльність, пов'язану із видавничими справами „Основи” виконував П. Куліш. У листі до Д. Мордовцева від 28 березня 1860 р. він писав: „Тепер ви розумієте, що таке редактор «Основи»; але ви ще не знаєте, що він вмістив мою статтю про критику ніби з милості. У мене є його умовляльна записка, в якій він застерігає мене, як дитину від невдалого акту в літературі. Сміх і горе! У нього є люди, які підтримують його в жалюгідних помилках, а Микола Іванович дозволяє йому з собою сперечатися, подібно до того, як інший Бровко допускає дурного цуцика смикати себе за вуха. Це його заохочує надзвичайно, і він тримає себе стосовно мене, як начальник відділення до столоначальника, що, звичайно, не заважає мені бачити в ньому канцеляриста, що взявся не за своє діло. «Основа» суперечить моєму ідеалу українського журналу...” [145, 27–28].

Про своє незадоволення редактором П. Куліш писав у листі О. Бодянському від 24 квітня 1861 р.: „«Основа» снується Бог знає як, до чого я не причастен, удалихся бо и умыш руке мои від усіх розпоряджень і навіть порад; зане редактор возомнил себя бытии мудрейша паче всех земнородных. Записку Вашу передам до редакції, але ручусь і за що в цьому хаосі. Незабаром постану перед Вас особисто, летючи у вирій, і тоді повім Вам всі чудеса Основські” [120, 470].

6 квітня 1861 р. був сороковий день після смерті Т. Шевченка. На могилі зібралися земляки, щоб вшанувати його пам'ять перед відправленням гроба на Україну. Прощальне слово виголосив М. Костомаров. П. Куліш також приготував промову, проте через поганий стан здоров'я не зміг її виголосити. Її було поміщено в „Основі” (№ 6, 1861).

27 квітня було проведено концерт, призначені на купівлю землі родичам Т. Шевченка, на якому співали українські пісні, читалися твори українських письменників. П. Куліш жорстко розкритикував це дійство. Він наголошував на незнанні української мови, літератури, поезії багатьох діячів. Він зазначав: „Одна із сумних слабостей поки що малочисленого українського товариства – це величатися своїм українізмом перед людьми, мало знайомими з предметом... Ці пани, сміливо видаючи себе за істинних українців, незважаючи навіть на фальшиві наголоси в словах, підтримують у публіки хибний погляд на українську поезію. Вони, проголошуючи усно і відтискаючи байдужим до всього верстатом всякі дурниці під назвою української поезії, профанують строгий характер і смак українського народу... Вибрані були пісні гірші з гірших за наспівами і змістом; якщо ж потрапили в концерт якимось побитом і прекрасні твори народної музи, то були знівечені анти-народним виконанням” [143, 383].

Багато хто засуджував такі нарікання П. Куліша. Зокрема, Опанас Маркович (чоловік Марка Вовчка) писав: „Багато говорили і писали про цей концерт і пересуди про нього не скінчилися. Він дуже далекий, звичайно, від досконалості; але і гудити його, нам здається, справа невдячна” [131, 145]. Підтримав його Б. Грінченко: „Треба зазначити, що на Куліша дуже легко нападися: сам він дає для цього багато матеріалу... нападаючись за діло, дуже часто чіплялися й зовсім без діла” [21, 12].

Нарешті було дозволено перевезти гроб Т. Шевченка на Україну. 26 квітня зібралися побратими, щоб востаннє попрощатися із славним сином України. Всі були стривожені. „Чорний гроб уже здіймався на запряжених дрогах. Яке тяжке враження! Які сумні серйозні у всіх обличчя! Всі були захоплені хвилиною, всіх пронизувала думка про вічне розлучення з дорогим поетом і людиною. Поки він залишався тут, поки була перед очима хоч ця могила в зелені і квітах, здавалось ніби смерть ще не все забрала з собою; а тепер – прощай, Тарасе, навіки прощай! В цю хвилину не могло потішити і те, що нарешті збудеться хоч одне його бажання, – що він беду хоч мертвий спокійно лежати в Україні!

Коли всі, таки чином, перебували під гнітом зосередженого смутку, раптом заговорив П. Куліш: „Що ж це ти, батьку Тарасе, од'їжджаєш на Україну без червоної китайки, заслуги козацької? Чим же ти нижчий од тих козацьких лицарів, що червоною китайкою вкривалися. Заслугою козацькою пишались? Ні один вільний предок твій, Тарасе, не сходив з цього світу без цієї останньої честі. Чи вже ж ти є нехай Бог криє – умер чужим чуженицею на чужині? Що ж це про нас на Україні скажуть, як ми тебе вирядимо в дорогу, непокритого червоною китайкою? Скажуть, що й ми такі перевертні, як ті дуки, що позабирали всі козацькі луки й луки, та й старосвітські звичаї позанедбовували. Ні, батьку Тарасе, не годиться тобі так од'їжджати на Україну! Іще – дякувати Богові святому – не поперевадилися козацькі діти, козацькі душі: є кому тебе на дорогу китайкою червоною обмислити. Вони тобі наготовили чесне козацьке покривало... Роскиньте ж, небожата, червоний цвіт славетний по чорній, сумній домовині Тарасовій. Нехай наш батько з'явиться на Україні лицарем щирим, що жив і вмер побиваючись про добро, про честь і волю нашу... От тепер їдь, батьку Тарасе, до своєї домівки. Нехай земляки бачать, що ти з малої рідної сім'ї у велику рідну сім'ю вертаєшся; нехай знають, що ми тут на столиці своєї святої старосвітщини не занедбуємо, що ми свого великого поета по-своєму шануємо” [35, 30–33].

„В останнє вітаємо тебе на чужині, друже наш Тарасе!» (так почав П. Куліш другу промову свою), «Не вдержала тебе чужа земля у своєму холодному лоні: тяжко бо сумував єси, що тобі засиплють чужим піском очі; гаряче жадав єси, щоб тебе на Україні поховано... От же ми вволили твою волю, Тарасе: проважаємо тебе на славному Україні... На славному!?!.. а чим же вона славна, Тарасе, за що ти її полюбив щирим серцем твоїм, рідний наш батьку? За яку славу, за яку честь між народами?

Обідрана, сиротою
По-над Дніпром плаче...
Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить!..

От уся похвала, що ти воздав своїй Україні! От за що її полюбив єси твоїм серцем великим!.. Ти докінчав свій подвиг, Тарасе, обідрану сироту-Україну на весь світ оплакавши. Спочивай тепер, батьку, у святій шанобі, посеред рідного краю. Знайдуться люди, що твоє святе слово на святе діло обернуть. Ті люди, Тарасе, на сирітські лати, на матерене рям'я не скрізь лорнетки дивитимуться: вони душею

побиватимуться, щоб не сиділа вже більше ненька у безверхій хаті; вони, шануючи слово твоє, обмислять її усім добрим щоб вона тебе по всі вічні роки споминала...» [35, 30–33].

Недавні сумні події, непорозуміння із В. Білозерським, розчарування в планах щодо журналу „Основа” – все пригнічувало П. Куліша. Він не бачив сенсу знаходження у столиці, тай взагалі був у стані невизначеності. І тому він вирішує здійснити подорож за кордон. 11 травня 1861 р. разом із М. Костомаровим вони вирушили в мандрівку.

Першим пунктом прибуття був Берлін. Звідти він відразу написав лист 28 травня П. Глібовій, з якою продовжувався платонічний роман. На початку листа висвітлив маршрут подорожі, а далі писав про свій душевний стан: „На сердці у мене стало веселіше, коли я опинився на чужій землі, посеред чужої мови. Хоча патріотизм і забороняє промовити хули на рідну землю, та, далєбі, відчув, ніби я біг на батьківщину з чужої сторони: стільки вульгарності, дурниць і гидоти перетерпіла душа моя від освічених представників нещасної нашої України. Забуття необхідне мені, як повітря, а забути всього не міг би на батьківщині, та до того ж батьківщина пригостила б новими болісними враженнями, зовсім того не помічаючи. Одне слово, я хворий, і мені треба лікуватися чужими мовами, чужими нравами, чужою історією...” [45, 278–279].

Нові краї, нові враження спонукали П. Куліша до переосмислення пережитого, про що він писав 2 червня 1861 р. тому ж адресату уже із Мілана: „Я задоволений своєю мандрівкою все більше тому, що вона робить для мене ясним минуле життя... Я багато заборгував самому собі в розумовій роботі. Багато що так і залишається в мені неосмисленим як навалене плином життя, а це недобре: треба вести внутрішнє своє господарство в порядку, щоб не опинитися в хаотичному стані. Життя, відокремлене від нашого багатьма віками, дає мені можливість без перешкоди входити в усе, що я бачив, чув, відчував, а це таке важливе діло, що я готовий лишитися в Європі Бог знає скільки часу. Тим часом я занурений у світ артистичних вражень ніби в чарівну музику. Мені здається, ніби я не бачив досі ні Німеччини, ні Швейцарії, ні Італії, або бачив, та не розумів. Взагалі я якось схильний дивитися на явища минулого і сучасного життя, як теля на нові двері. Ніхто частіше за мене не повторює мислено фрази: «Боже мій! Який же я був до цих пір дурний!» Все хочеться повернутися назад і почати діло з початку, а літа велять продовжувати, озираючись на минуле з сердечним

болем...” [45, 279–280].

Звиклий постійно працювати П. Куліш дивувався своїй бездіяльності, адже О. Кониський чекав від нього записки про Італію українською мовою. Але треба ж було колись і відпочити від літературної і видавничої праці. Найкраще це вдалося під час споглядання красот Італії. „Тут мені добре. Тут мене обурюють тільки повідомлення, що долітають через газету, чи через лист... Є чим зайнятися в далині від Малоросії, такої ж для мене милої, як і ненависної...” – так писав він О. Кониському з Генуї [14, 147]. Мандруючи, П. Куліш відвідав Туреччину. Проте в кінці липня був змушений припинити подорож, оскільки у нього вкрали паспорта.

По дорозі до Петербурга через Україну заїхав до Марії Іванівни Гоголь, матері М. Гоголя, у хутірець Василівка, де пробув аж до початку осені. За цей час П. Куліш написав кілька українських дум, нав'язаних сумом за Україною під час подорожей, і об'єднав їх у збірку „Досвітки”. Вивчав біографію і твори Данте. Також написав твір „Великі Проводи”, над яким добряче попрацювали цензурні „ножиці” і поему „Настуся” [175, 50].

У середині вересня 1861 р. П. Куліш нарешті прибув до Петербурга. На зібраннях громади він побачив багато нових людей, що йому не дуже сподобалося. Відтепер став рідко відвідувати збори, навіть мав намір залишити громаду. Проте друзі і знайомі благали його не відвертатися: „А то, – мовляли, – на тебе дивившись, і інші відвернуться”. Хоча час від часу навідував зібрання, але сидів мовчазний край столу... [101, 260].

Роботу друкарні П. Куліш доручив Д. Каменецькому, який не дуже відповідально до всього ставився. П. Куліша турбували його безвідповідальність і халатність у роботі. У листі до нього 3 жовтня 1861 р. він висловив своє незадоволення: „Ви не залишили мені ніякого звіту про книжкові і друкарські справи. Навіть на словах ні через кого не передали, чи одержані, наприклад, гроші від Бурсака. Я не знаю, з чого почати і що вести далі. Прошу вас зробити для мене те, про що я вас від'їжджаючи просив, хоча це і само собою мало б розумітися, тобто дайте звіт: які гроші ви одержали і куди застосували, і які на кому залишились; також скільки залишається непроданих Літургії та інших книг” [107, 77–78].

15 грудня цього ж року П. Куліша було обрано дійсним членом Імператорського російського географічного товариства. Цю посаду він поєднував із працею в „Основі”, до якої по приїзді з мандрів долучився. П. Куліш редагував майже всі матеріали, що надходили до

редакції, особливо літературно-художні, критичні. Ставлячи високі вимоги до змісту журналу, він як фахівець з української мови, літератури, історії, етнографії був прискіпливий як до власних, так і до праць інших авторів. Тому значна частина матеріалів, що потрапляли до його рук, зазнавали великої, а то й радикальної переробки. Він багато праці й зусиль докладав до „Основи”. „Праця в Основі не така легенька, як здається; треба читати всяке верзюкання. Заходились наші братчики писати на прочудо! та все народ сердитий – зараз друкуй, а то вилає і в батька і в матір”, – писав О. Кониському [14, 147]. Або в іншому від 30.11.1861 р. читаємо: „Коли б Ви попробували перечитати сотню хоч рукописів, то б зрозуміли, як його в світі на всяке питання у свою пору одвітувати; а коли б Ви попробували Основу видавати, то зрозуміли б, як трудно зараз і друкувати, що пришлють. Тут уже треба ждати: мабуть завізно, що мого жита не молотять. Уже ж і сам мірошник рад би всім догодити ж, так коли ж камінь не встигає, тай у самого снаги часом не стає. У октябрській книжці, котора сьогодні насилу вийшла, надруковано Вашого Спафарія.

Присилайте найбільш новинок про наш край; що пани, що жиди, що купці, що селяне? Коли б із усіх городів сюди писали. Про полтавський театр коли б хто написав, чим він перебуваєється. У ноябрьській книжці Основи буде кумедія Кухаренка: Чорноморський Побит, то може в Полтаві розиграють” [14, 148].

Багато праць і самого П. Куліша друкувалося в „Основі”. Окремі номери журналу (наприклад, № 11–12 за 1861 р.) майже наполовину заповнені його творами. Він друкував їх під різними псевдонімами, як-от: Хуторянин, Панько, Казюка, Козак, Белебень, Ломус, Петро Забоцень, Іван Горза, Н. Необачний, Т. Вишняк, П. Горницький та ін.

Кулішеве бачення розвитку журналу було цілком протилежне баченню редактора В. Білозерського. Вони ніяк не могли дійти згоди. П. Куліш часто нарікав на нього у листах до знайомих. Так, у листі до О. Кониського 4 січня 1862 р. він писав: „Основа вийшла (ноябрь и декабрь) 31-го декабря. Там і Настуся скінчилась, а Дунайскої думи не можна більш друкувати. Вона єсть у моєї небоги. І Настусю я послав їй усю... Не моя воля в Основі. Я вмію робити діло тільки самостійно, а з рук дивитись не привик. Тим і помагаю Василеві сп (р) окволя, а змагатись із ним шкода! Колись може матиму в своїх руках журнал, тоді й побачить, що зможе порядок вкупі з енергією. Редактор Основи хапається за все і всюди хоче встигти, а з його було б доволі і одного журналу. От і гається не знати чого, що аж дивитись

нудно” [14, 148].

28 лютого 1862 р. (ст. ст.) настали роковини по смерті Т. Шевченка. Українська громада в Петербурзі зібралася до церкви Введення на панахиду. Після служби всіх запросив до себе протоієрей Платон Федорович Менчиц. Під час поминального обіду П. Куліш промовив довге слово, в якому наголошував на необхідності просвітницької роботи серед простого населення: „Зважила громада, якби то воно було добре, коли б наш пахар мав куди оддати дитину до ремесної науки так, щоб нічого за науку не платити і годами не одбути: от і надумалась збирати гроші про таку народню нужду, нехай би з’явилась хоч одна безплатна ремесна школа на Україні, то певно була б надія, що з неї вродилась би і друга і третя й десята. Покинув би наш сільський люд городи городянам, а в селах мав би в себе свої ремесства про господарську нужду. Хто слухає це просте слово з Розумом, тому не треба широко розводити, яка б то велика користь була народові од цього нового засіву. Скажемо тільки, що ні пишним мавзолеєм, ні солодкогосою хвальбу не зробили б ми нашому батькові Тарасу такої шаноби, як сим тихим братолюбним подвигом. Оце ж благаю вас, шановне товариство, ширте ви свою думку святу поміж земляками і всякого доброго способу добирайте, якби швидше нашим братам-хліборобам допомогти в їх великій нужді.

Не зупиняйтесь, панове козацтво, тим, що мусите малим коштом велике діло починати. Тут початок діла більше заважить, аніж великі гроші. Починайте з малого, з найменшого, тільки не гайте часу. Аби ваша думка сталася ділом, то вже вона сама за вас по всій Україні працюватиме. Нехай наш брат хлібороб знає, що дбає хтось про його кращу долю не одними тільки друкованими річами. Одного цього, здається мені, буде, щоб наш малий початок стався великим народним ділом... в нас одна надія – підняти дух народний на підмогу народнім нуждам, дух народній поти не підніметься, поки люде просвіщені не ввійдуть у народну сім’ю рідними братами...” [92, 22–25].

5 березня також відбувся обід на честь роковин пам’яті Т. Шевченка. Вшанувати поета прийшли не тільки українці, а й росіяни, поляки, а також і німці. Під кінець обіду громадськість вимагала промови найближчих соратників Т. Шевченка. Ніхто не думав мовити слово, відповідно ніхто не готувався. Вимогу присутніх задовольнив П. Куліш, який встав і промовив слово: „Панове! Ми зібрались для того, щоб вшанувати пам’ять українського поета

Шевченка. На наше здивування, ми, Українці, бачимо тут представників інших народностей багато більше, ніж співвітчизників знаменитого нашого кобзаря. Та це здивування вражає нас приємно: ми бачимо, що не для одних нас дорога його пам'ять... В наш час, всі мислячі люди зрозуміли важливість самодіяльності нижчого прошарку громадянського суспільства, самого здорового прошарку, самого багатого запасом свіжих ще сил: і тому-то простонароддя, до якого належав Шевченко, пробуджує до себе особливу симпатію. Це простонароддя не завжди було таким, яким знають його наші сучасники... Але натура цього простонароддя не змінилась: вони говорять тією ж мовою, що і говорило, свято береже ті ж звичаї, якими відзначалось і за два століття до нас; а що ж глибина почуття не зрадила йому, це найбільш видно з того, що воно дало нам такого талановитого, такого енергетичного представника свого в особі Шевченка. Тому-то і сам Шевченко, з його самобутнім розумом і талантом, з його глибоким почуттям, з його переможною силою слова, такий дорогий кожному представнику будь-якої народності. Тому і ми, що зібрались тут, будучи переважно далекі між собою по занятих і навіть взагалі незнайомі, з'єдналися в дружній бесіді, ради спільної для нас поваги до людини, яка вийшла з низького простонародного середовища, силою гарячої любові до нього, зайняла місце між поетами. Отже, вип'ємо за просвітництво і благоденство тої убогої маси, для якої жив і за яку страждав Шевченко!" [38, 27–29]. Промову П. Куліша сприймали тепло і з розумінням.

Згодом П. Куліш поїхав на Україну. По дорозі заїхав до Москви з метою побачитися з О. Бодянським. Однак зустріч з якихось причин не відбулася. 27 квітня 1862 р. П. Куліш оселився в Старих Санжарах на Полтавщині. І вже днів через п'ять губернатор Волков одержав від поміщика Д. донос про те, що П. Куліш із зловмисною метою оселився. Збирає неблагонадійних людей; відновлює козацькі традиції, „сіє зерна незалежної України”. Налякана полтавська адміністрація в усьому вбачала бунти і революцію, а тому губернатор поспішив призначити „строге таємне дізнання”. Тодішній справник, звичайно, довідався те, що було відомо всім, що П. Куліш „...здійснював щоденне дворазове купання в ріці Ворсклі. Але щоб поширював революційні українські ідеї, того ніхто з опитаних людей не показав”. Однак висновок був неоднозначний: П. Куліш має прискорити свій від'їзд [175, 55–56].

Тому в липні він був у Києві, зустрічався з київськими громадівцями. Це видно із свідчень В. Синьогуба в слідчій комісії

(1864): „...перед вакаціями 1862-го року Дмитро Олександрович, був у Києві з відомим малоросійським письменником Пантелеймоном Олександровичем Кулішем, відвідав брата мого Віктора і привів з собою Куліша, з яким тоді нас і познайомив. Вони провели у нас один вечір. Куліш відомий як збирач різних легенд, пісень і оповідань малоросійських. Для нас цікавим було знайомство з ним як з письменником, що видав уже різні твори. Ми з цікавістю розпитували його про ці його заняття і він живо і захоплююче розповідав нам про свою діяльність...” [166, 25–26].

Відвідування Київської громади викликало у П. Куліша деяке розчарування. Хоча у громаді збиралося багато розумних людей, проте він не бачив перспективи у її діяльності. У листі до О. Кониського він писав про свої враження під час перебування у Києві: „Як же довідався я, що учена братія київська таким бурсацьким духом дише, то таки мене й одвернуло од Києва. Зиму буду писати, а весною поїду за гряницю – рукописі по бібліотеках читати... та мені не поліція огидла, а отте учене товариство, що не тямить, хто свій, а хто чужий. Плюнув на Київ, та й годі.

Бачте? Всюди тепер погано, і нічого нарікати на правительство, що воно – азіат. Над азіатами і мусить сидіти зверху язят; бо с кого ж той штат набирається, як не с таких Іванишевих, що плещуть у долоні, як собаки оступлять тихого і трудящого чоловіка? Коли хочемо, щоб правительство получало, то треба чиновний люд луччим зробити, а це діло довге. То вже терпітимешь та й годі, аби нас не займали, та робитемешь своє діло на людську освіту. Нехай хоч наші внуки з нашої праці покориються; нехай хоч за їх часів настануть інші ректори по університетах” [15, 155–156].

Повернувшись із Києва, під враженнями від відвідування Київської Громади П. Куліш 28 серпня 1862 р. написав велику статтю під назвою „Українофілам”. Думки, висловлені у статті, були розкритиковані сучасниками. Багато науковців вважають, що ця праця вказує на певний злам творчості та у діяльності П. Куліша. Він висловив різкі, прямолінійні тези, протилежні попереднім поглядам на життя та літературну, наукову, просвітницьку працю. В цій статті відбилась уся суперечливість його натури.

Продовжуючи літературну творчість, П. Куліш надрукував у галицькій газеті „Мета” повість „Мартін Гак” і надіслав до редакції „Вечорниці” оповідання „Дівоче серце”. Західноукраїнські колеги радісно сприйняли таку пропозицію співпраці громадського діяча із ними. У передмові до оповідання редакція „Вечорниць” надрукувала

таке: „Поміщаючи повість „Дівоче серце”, дякуємо П. Кулішеві за честь, яку зробив нам, пересилаючи свою працю у нашу Редакцію. При щирій помічі наддніпрянських братів, чий скоріше знайдемо там, куди давно нам прямувати належало; лишаючи за собою давні навички і дрібні амбіції. Побачимо всі одну ціль, одну дорогу сином Великої України. Тож ми, оцінюючи становисько П. Куліша для нашої літератури, як належить, не сміємо змінити його правопису тутки, як то робимо з творами наших наддніпрянських писателів (для вигоди нашої старшої читацької публіки), тим менше, що як знаємо, П. Куліш не дозволяє подібної переміни” [150, 25].

Водночас П. Куліш продовжував друкувати свої твори на сторінках „Основи”, хоча кількість їх зменшувалася. Усі свої віршовані твори, поміщені в означеному періодичному органі, П. Куліш зібрав в один збірник під назвою „Досвітки” (1862). Б. Грінченко та інші письменники зазначали, що після „Кобзаря” Т. Шевченка це кращий збірник української поезії.

Перед зібраними поезіями, П. Куліш помістив „Заспів”, якого немає в „Основі” та змінив послідовність віршів. „Один екземпляр „Досвіток” автор подіс своїй жінці, „дружині”, в шагреновій темно-зеленій оправі, з золотим тисненням рамки і золотим обрізом. На першому вклеєному аркуші автор власноручно написав «Присвят», у віршах, над яким читається пояснення: „Присвят оправленого в золото примірника”. В кінці „Присвята” підпис: «П. Кулиш»” [147, 127].

Багато хто звинувачував П. Куліша в непослідовності. Одним із таких був О. Кониський, який у спогадах писав, що здивування і незадоволення полтавців збудило те, що П. Куліш почав друкувати свої твори у „Вестнике Западной и Юго-Западной России”, який видавав Ксенофонт Говорський, якого вважали ворогом українських національних ідей, а ще відновлення відносин з М. Юзефовичем. На звинувачення на свою адресу П. Куліш відповідав, що не знав, ким є К. Говорський і яке його видання. До того ж матеріальна скрута змушувала його до цього кроку. А що стосується спрямування, то це справа реакції, а „напади Говорського на українську народність повинні принести їй користь однією своєю запальністю. Вони дають можливість висловити багато, чого не можна було б висловити без усякого приводу. Якщо ж наші однодумці такі ледачі, що не захочуть сказати за себе правдивого слова, то не велика честь належати до їхнього товариства... Якщо наша народність така нікчемна, що одна журнальна статейка розхитує її основи, то не варто її і

підтримувати...” [14, 156–157].

Майже через місяць, 22.12.1862 р., П. Куліш знову написав листа до О. Кониського, з одного боку, ніби виправдовуючись, з другого, пояснюючи і свою позицію і дії: „Може й правда, що заплатив би не один журнал мені такі гроші, як нависний Вісник, так треба ж туди посилати та договорюватись, а цей сам добивається моєї роботи. Я є такої думки, що коли не я поганю хату дурними речами, то й байдуже мені про те, що в їй іноді блягузкають. Нехай собі, а я ввійшов, посидів, поговорив чесно та й вернувсь до господи. Коли ж завести так, щоб у ту хату й не заходить, де буває ледача лайка або що, то не багацько знайдете непорочних хат... Може й я, по чужому суду, пишу шкодливо і погано, так оце вже нехай ніхто й не заглядує в ту хату, де я свої речі розвожу, чи що? Ні, мій голубе. Не така світова правда. Як поживете з моє, то не будете так гніватись на людей за їх чудні, химерні думки...

А що про Костомарова Ви написали, то це не до-речі. Як таки сказати: історик мусить стояти на тій стороні, де правда! А ми ж хіба й не мусимо? То на якого ж ката нам і вся наша праця? Коли ж Костомаров не зразу почав так писати, як тепер пише, то це його не шпетить. Шпетило б його, коли б він після цього почав так писати, як писав перше.

Я святкуватиму в Мотронівці, під Борзною. Як заїдете, то зварю Вам гарного борщу, і горілочка в мене мудра. Пані моя тож буде Вам рада. Тільки що тепер така пора, що круто нам буває через прислугу. У дворі народ попсований, та й сторонніх одбиває, щоб самому од нас житись. Так вибачайте, коли трапеза буде чернеча... Бувайте ж здорові та пильуйте на своєму ділі – нехай нашим ворогам буде тяжко від нашої розумної праці!” [14, 157–158].

На кінець 1862 р. припадає припинення видання журналу „Основа”. Дехто із науковців пов’язує цей факт із фінансовими проблемами видавців. У мемуарній спадщині зустрічаються згадки, що вихід „Основи” „припинився через нестачу передплатників”, оскільки журнал був дуже дорогим і виходив з великими запізненнями. Є версія – суперечки між членами редакційного складу, зокрема, між П. Кулішем та В. Білозерським, які розпочались ще до виходу першого номера журналу і з часом поглиблювались. Проте ще досі істинні причини занепаду періодичного видання залишаються не до кінця з’ясованими.

Безперечно, П. Куліш займає визначну роль в діяльності першого українського часопису, в якому його праця була різнобічна.

Він виконував обов'язки і редактора, і співавтора, і критика, і письменника, і етнографа, і видавця... Ось тому з його іменем часто асоціюється журнал „Основа”. Жодний номер журналу не друкувався без його праць. Крім поезії, друкувалися оповідання „Другой человек”, „Липовые пуши”, „Украинские незабудки”, „Гордовита пара” і „Січові гості” і ін. З історичних статей друкованих в „Основі” найважливіші: „Історія України од найдавніших часів” (переднє слово і перша глава), „Хмельницина” і „Виговщина”. Літературні, наукові, етнографічні і полемічні статті: „Климентій”, „Котляревський”, „Артемовський-Гулак”, „Гоголь”, „Чого стоїть Шевченко як поет на рідній?”, „Простонародність в українській словесності”, „Полякам об Українцях”, „Поездка в Україну”, „Характер и задачи украинской критики” та ін. Крім того надрукував Куліш в Основі кілька філософських праць „Листи з Хутора” [80, 105–106].

Щоб якимось чином поліпшити матеріальне становище, і будучи переконаним у необхідності просвітництва, П. Куліш вирішив зайнятися перекладацькою діяльністю, аби друкувати нароби в своїй друкарні в Петербурзі. Проте виручені гроші йшли на зарплатню робітникам. Відчуваючи безвихідне становище він продав друкарню, не вернувши і половини вкладених грошей. Пізніше він жалкував, що вчинив саме так.

Початок 1863 р. П. Куліш зустрічав у Мотронівці. Тут у нього виникла думка збудувати свій маєток під назвою Піддубень. Назва походила від місця розташування майбутнього хутора – левада із трьома величними дубами. Про це ми дізнаємося із його листа до О. Кониського: „Питаєте в мене, що роблю? Те ж святе, що й робив. Як матиму журнальні брошури своєї праці, то пришлю Вам. Писати до мене у Борзну, бо од весни не втічу звідсіля нікуди. Тут весна найкраща: навкруги гаї та дуброви коло хутора Мотроновки. Я й собі буду хуторець Піддубень. Стоїть на леваді три дуби в купі, та такі ж гарні! так я купив леваду та коло тих дубів і зроблю будиночок і всяку оселю. Колись, як не здужатиму швендяти по світу, заберусь у свою хатину та й сидітиму, мов горобець у стрісі” [15].

Цей рік відзначився польським повстанням. Внаслідок чого по Україні пройшла хвиля переслідувань українських громадівців. Щоб уникнути арештів багато громадівців залишали Київ та інші міста України. Зокрема, в Полтаві було здійснено ряд арештів і до слідства притягнуто багато діячів. Вироком стало – заслання у віддалені губернії Росії. Серед засланих був О. Кониський, якого на початку січня відправили до Вологди.

Незважаючи на небезпечність, П. Куліш підтримував листування з О. Кониським. Щоб хоч якось зарадити біді товариша 23 лютого 1863 р. він писав: „Велике горе, а треба його перебути, та ще й користь із його винести. І мене колись хотіли запроторити в Вологду, та помилували і послали в Тулу. От же, коли хочете знати, у найдалших від столиць городах найкраще товариство, бо з близьких усе заможненьке вибирається літом на села, а зимою до столиці, а в далеких кожна жива душа міркує як би не загинути в темряві, та й шукає навкруги себе таких же живих душ. Коли не знайдете в Вологді гарного товариства, то це буде Ваша недоля, а воно там є певне. От, добре, що натрапили Ви на Поляків. Навчіться від них польської мови гарненько: колись дуже та й дуже Вам здається. То ж таки мова мовою, а то й історії польської треба Вам від них учитись. Ми великі обскуранти що до польської історії. Тим ми і в своїх рідних діях дуже кульгаємо. А найбільш дивно мені бачити людей, що працюють над рідною, або над московською старовиною, не тямлючи ні польської мови, ні польської історії. Тажеж наша історія тільки епізод польської і даремне ми з нею носимось, мов той дурень з торбою. Коли в нас є що своє, то з отрицательного боку. Воно-то, правду мовити, і Поляки не дуже шуплять нашу старовину, а все більш, ніж ми їх широкі дії. Тим-то ражу Вам і благаю – не втрачайте цього случаю, що Вас мов бурею перекинуло між таких же бідолах-Поляків. Між ними знайдете людей, що залюбки навчать Вас усього, що самі знають. Працюйте, поки є молода сила. Тим наше й діло не спориться, що не багато в нас людей тямущих, а все тільки ділетанти. От, Ви, коли всею душею кохаєте рідний край, вчиніте з себе йому слугу про всяке діло і про всяку годину, яка б ні випала. Довго там не засидитесь, бо не такі тепер часи, щоб людей ні за се, ні за те не знати куди запроторювали та й байдуже” [15, 158–159].

П. Куліш послідовно підтримував товариша у засланні: „От же тривайте – в тому глухому закапелкові знайдуться могуті розумом люди, аби тільки хоч іскоркою в тій темряві присвітити. Починайте освіту сміливо: велике діло первий почин! Тим нас не душить з усіх боків варварство, що люди звикли прикладати полінця до готового курища, та ще так, щоб вітер сам і роздмухував. Хто вробить крихту діла на громадську освіту, то все ближче час повшехнеї пільги...” [15, 158–159].

Російський уряд, стривожений польським повстанням та українським рухом, що ширився по всій Україні, 18 липня 1863 р. видав Валуєвський циркуляр, яким суворо заборонялося друкування

українською мовою книг „навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу”. Сприятливі умови для продовження розпочатої праці щодо української справи були в Західній Україні. Саме тому П. Куліш надсилає свої праці рідною мовою до галицьких часописів, а згодом планує навіть туди переїхати. У листі до галичан він писав: „Божевільні ляшки начинили колоту, а дурні голови думають, що й наш брат хоче йти слідом за ними. А нам коли б тільки писати про божу правду, то більш нічого й не треба. Нехай хто хоче воює й руйнує, а нам треба пахати та сіяти, бо лежить наша рідна земля великим перелогом. От же не ймуть віри, що в нас на думці нема нічого людського і знай коверзують усякі каверзи. Тим-то я й не хотів дратувати собак-підбріхачів, а як утихомириться все, то й завітаю до Львова і його преславної книготеки на тиху історичну працю. Літо ж пролежу в холодку на хуторі, бо треба й тут дещо впорядкувати. Хочеться, бачте, спорудити мені на старість тепле кубелечко, що як і стануть дуже докучати лихі вороги над мою могуту, дак щоб було куди сховатись та мовчки вмерти. А ворогів у мене без ліку по Вкраїні, та й у Московщині знайдеться багацько.

Радніший би я працювати й більш на користь рідної мови і освіти народної, та коли ж не можна! та ще й як не можна!

Сповістіть мене, як у Вас йде літературна робота: що в Вас друкують, чого сподіваються, чого жадають? Яких книжок найбільш розкупувають люди: чи історичних, чи словесних, чи господарських, чи яких інших?

Та ще от що. Як завітаю я до Львова, то не сам собою, а з жінкою, бо й вона бажає подивитись на галичанську Україну і так же само серцем припадає до Вашої братерської долі. От би мені й хотілось пожити в Вас без турботи. Так чи се можна річ? Чи не спогляне на мене німецька поліція, як на якого агента московського, або – що? Чув я, що одного нашого земляка потурбували незнатъ за віщо ві Львові; то коли б не було й нам такої пригоди! – Ще ж пропишіть мені, коли Ваша ласка, й про те, чи велика в Вас дорожнеча на оселі, на прислугу й на харчі? бо тепер наші літературні заробітки поменшали і мусимо ми міркувати, як би продержатись на світі, роблячи своє спасенне діло. Ніколи ще не було так нашому братові важко!

Бувайте ж здорові і Богові милі, та не вдавайтесь у тугу: не все буде непогідь; загляне колись сонечко і в наше віконечко” [152, 260–262].

Плануючи на майбутнє, П. Куліш серйозно займався

будівництвом хутора, на що покладав багато сил і значні матеріальні кошти. „Будування Піддубня було тяжким героїчним подвигом Куліша і його благословенної жінки. Удержуємось від широкого оповідання. Доволі буде сказати, що, оплачуючи тесель і столярів, Куліш годувавсь найпростішою мужичою стравою, що сам він топив собі печі, а жінка його не один раз своїми руками страву готовила. І тими ж самими руками, що дрова носили, тоді ж, зимою, писав Куліш історію боротьби козаків із ляхами за Павлюка і Острияниці, що потім напечатано в журналах „Библиотека для чтения” і „Отечественные записки”. Діялась років зо два, перед очима в людей, трагедія навдивовижу, і ніхто того ясно не бачив...” [101, 262–263].

Спорудження хутора вимагало великих фінансових статків. Зважаючи на те, що П. Куліш останнім часом не так багато друкувався, його матеріальне становище значно погіршилося. 16 вересня 1863 р. він писав листа до Л. Жемчужникова, прохаючи матеріальної допомоги: „Дорогий Лев Михайлович! Затіяв я влаштувати собі на старість нове, більш зручне гніздо під Борзною, та не вистачило грошей. Будь-ласка, виручіть з біди – пришліть на кілька місяців хоч сто рублів, а якщо пришлете 200 чи 300, то зробите мені дуже, дуже добре діло. В Петербурзі затівають новий журнал і кличуть мене. Але мені не можна залишити свій хутір без дахів, дверей, підлог та ін., а грошей на збільшення робочого штату нема. Якби прислали ви грошенят – то, я б усе трохи прикінчив скорим звичаєм та й махнув би у Пітер рятувати честь рідної землі: діло ж дійшло до втрати й самої честі. Сумно жажливо, та нічого не зробиш...” [17, 171].

Цей період життєтворчості П. Куліша позначений активними виступами на ниві націєтворення. В умовах тяжких цензурних митарств він розгорнув широку педагогічно-просвітницьку програму, основними напрямками якої були: активна участь у діяльності Петербурзької Громади (1861–1862); журналістська, редакторська та видавнича праця у загальноукраїнських періодичних виданнях „Хата” (1860), „Основа” (1861–1862); змагання за відродження української мови (участь у полеміці з приводу самобутності рідної мови на шпальтах періодичних видань, створення української фонетичної правописної системи); видання і популяризація творів українських письменників (М. Гоголя, Марка Вовчка, Г. Квітки-Основ'яненка, Ганни Барвінок, проповідей В. Грегулевича); вивчення і збереження етнографічної спадщини українського народу (систематизація і видання „Украинских народных преданий” (1847), два томи „Записок

о Южной Руси” (1856–1857)); навчально-методична розробка підручників для опанування грамоти (два видання „Граматики” (1857), (1861), науково-популярна література для просвіти населення, відома під назвою „метелики” (1860–1862)); публікація науково-педагогічних статей з актуалізацією в них питань реформування системи освіти; видання першого історичного роману українською мовою „Чорна рада”.

IV. Трансформація світогляду. Громадсько-просвітницькі ініціативи в Галичині (1865–1882 рр.)

Із припиненням видання журналу „Основа” літературна і наукова робота П. Куліша дещо скоротилася. Його матеріальне становище було дуже скрутне. Будівництво хутора призвело до появи боргів. Він друкувався у деяких періодичних виданнях, щоб хоч якось підтримувати своє життя. Великі надії покладав на галицьку пресу, зокрема на часопис „Мета”. Треба сказати, що П. Куліш хотів, щоб українське питання і далі обговорювалося на сторінках періодичних видань. Саме в „Меті” вбачав можливість створення українського органу. У листі до Л. Жемчужникова 16 січня 1864 р. він ділився своєю думкою: „Нині нам дуже моторошно на світі. Розповісти неможливо, що ми терпимо. Великі удари долі падають на нас, як і на інших людей, але дрібні щоденні прикрощі від багатьох і багато від чого, мабуть, нестерпніші... ми тримаємося, очікуємо кращого часу. Він, можливо, існує для кожного. Цієї думки досить, щоб не опуститися до неподобства. Найжахливіше діяла на мене в ці роки нищість наших земляків. Вона вражає у своїх фактах, яких я не буду повідомляти Вам як людині, частково з ним знайомій. Але думка українського журналу відродилася на згарищі, яке, здавалось, давним давно погасло в Червоній Русі. Там видається „Мета” (ціль), як продовження того, що розпочато українською літературою. Я не бачив ще цього журналу (про це турбуються, щоб він не доходив до українців), але з листів редактора бачу, що він розуміє своє діло як треба. Видання Мети оживляє мене, інакше на душі було б дуже погано. Справді, під австрійською конституцією, яку марно так принижують наші газетники, українське питання може зробити в літературі успіхи, які свого часу відчує і наша ница публіка” [17, 172].

Як людина розумна П. Куліш усвідомлював, що вивести його з матеріальної скрути може лише постійний заробіток, тобто державна служба. Саме Петербург був для нього перспективним. Про те, що він шукав державної посади, видно із листа М. Макарова до П. Куліша, написаного в лютому 1864 р.: „Щодо призначення вас ревізором Грот (Костянтин Карлович) відмовив мені, тому що вакансії нема, тому що вони рідко відкриваються і тому що у нього є на оці два-три кандидата, яких вважає себе зобов’язаним оприділити на перші вакансії, що мають відкритися. Разом з тим Грот взявся сам переговорити з М.А. Мілютіним про призначення вас на службу до

Варшави; а третього дня Грот сказав мені, що Мілютін охоче приймає вас негайно приїхати у Петербург” [175, 62].

П. Куліш відразу виїхав до столиці. І на початку березня по дорозі в Петербург заїхав до Москви на декілька днів. Крім державної служби, також планував видавати український журнал. Його підтримали земляки, які перебували в Росії. У листі до дружини 1 березня 1864 р. він писав: „Серденько, Сашуня! Не встиг я в Москву так, як думав. По цей бік Орла почав під ніч іти дощ. Я уявив, що буде з мене до ранку, рішився ночувати. В п’ятницю на восьму годину вечора я був на останній станції перед Москвою, але щоб не турбувати добрих людей пізнім приїздом, залишився ночувати, а в суботу вранці приїхав у Москву. Треба тобі знати, що дорога сана від дощу і відлиги зіпсувалася. Я їхав майже від самого Орла на колесах і жахливо змучився. Внаслідок чого був тільки у Гатцука, а решту часу провів дома.

На дозвіл журналу нема надії, тому що мудрі люди столичні так само добре знають наш край, як чиновники Київського Васильчикова, які запитували у такого ж, як самі, дурня Честаковського: де знаходиться зібрання ваших військ? Через своїх привидів вони пригнічують усе українське. Я все одно прошення подав... Близько червня чи липня він (Гатцук) сподівається зробити внесок і в журнал, якщо я його створю, або зробить спробу сам, якщо я залишу цю справу...

Їду в Петербург сьогодні. Звідти вишлю тобі, скільки добуду, а з дорожних не можна, а то не буде на перші потреби, по приїзді в Петербург. Та якщо б я і послав, то вони були б відправлені тільки у вівторок.

Ні, посилаю 10 р., а сам обійдусь як-небудь, поки добуду. Тобі там ніде взяти. Посилаю в другому пакеті, щоб не було читано послом цього листа...” [202].

4 березня 1864 р. П. Куліш був уже в Петербурзі, звідки писав до дружини: „Серденько Сашуню! у Москві я провів одну добу і ні у кого, крім Гатцука, не був – дуже втопився... Спинився я у Симонова. У нього тепер квартира простора і суха. Проти Благовіщення, в 2-й лінії, № 52. відправився до Наді, яка здорова мабуть, але лінується. Потім до Коховського, якому дають ще краще місце. Туди несподівано з’явився Вася (Василь Білозерський), сяючи новизною вбрання і молодості. Він відпочив після «Основи». Пропонував у себе дві кімнати, але мені ще тут не набридло, а коли набридне, то я візьму в руки свій сак і поїду до круглого ринку, ніби в інше місто. Рука у

мене ще тремтить від втоми і тому пишу погано.

Потім прийшли харківські помічники, одухотворені завзяттям до журналу. Обіцяють зібрати тисяч дев'ять. Були широкі обговорення. Розійшлися о 3-ій годині ночі. Я ті попередню ніч спав погано – у вагоні і в цю заснув не надовго. Це мене так втомило, що я мав сили тільки сходити вранці вчора до Костомарова. Який тут же 2-1 лінії – йти важко. Поговорили весь ранок, потім просив мене о 4 годині обідати. Мені хотілося відпочити, але так старанно просив, що я ще раз до нього поїхав...” [198].

Підтримуючи тісні контакти з М. Білозерським, про свої справи у Петербурзі П. Куліш повідомляв йому у листі 6 березня 1864 р.: „Розподіл мого часу ще не встановився. Бігаю по Петербургу, ніби по новому для мене місту, і прислухаюся до всього я к чужий. Все, що я до сих пір чув, таке слабеньке, що я зовсім голодний. Неодмінно зроблю нові знайомства. Старі віддають затхлістю через вузькість своїх сфер. Костомаров робиться ветхим. Я провів з ним наодинці цілий день і не чув від нього нічого животворного. Він робиться чимось байдужим і до всього ставиться, ніби світська людина, а не вчений. У підручниках він збився з дороги і не знає, що йому робити. В очікуванні чогось невизначеного, він не робить нічого. Земляки на нього ремствують і деякі його зовсім залишили. Та земляки в свою чергу до того нікчемні в своїх справах (на словах це великі люди), що і у мене нема ні найменшого бажання збирати їх у гурток і витратити час на спрямування їх до чогось путнього. Принаймні протягом цих трьох-чотирьох днів не відчував подібного потягу.

Тож ось Вам, вельмишановний Микола Данилович, короткий звіт про перші мої сенсації в Петербурзі. Одна тільки можливість заснувати свій літературний орган здатна змінити нинішнє безплідне сидіння наше в столиці на щось більш достойне. До тих же пір треба вести себе кожному як можна мовчазніше і займатися своїми приватними справами, бо не тільки самі нічого не зробимо, та й іншим загородимо дорогу до справи. Щодо журналу всеросійського Костомаров цілком зі мною згоден, і навіть назва прийшла йому в голову та сама, що і мені в дорозі, а саме «Русь» (хоча «Русь» – газета вже існує). Зупинка за грошима, і ледь швидко зберуться гроші, нужди нема, що харківці хваляться успіхами української ідеї в їхньому краї. Треба їхати у Варшаву, якщо мені дадуть таку посаду, якої я хочу” [212].

П. Куліш розраховував дістати посаду у Варшаві через статс-секретаря Царства Польського Мілютіна, на що спрямовував тепер

свої зусилля. Одним із стимулів цього було вивчення історичних архівів. У листі до дружини 9 березня 1864 р. він писав: „Макашуня (?) відновилося питання про мою службу в Варшаві, через Грота. Я був у Арцимовича, який призначений на місце Велепольського. Муж цей, зело приємний, обіцяв переговорити у Варшаві з Мілютіним (як пам'ятаю його, який почав справу, зручно йому взяти турботу про мене особисто не себе) і через 10 днів мені буде надіслано повідомлення. Я об'явив, що у Варшаві мені треба бути для продовження моїх історичних досліджень про російський період польської історії. Що бажаючи поставити себе під охорону уряду, пропоную йому свої послуги, як знавець польської мови, і за свою службу бажаю одержати пристойну винагороду. Земляки-ліберали збентежені моєю готовністю їхати в Польщу, та що на них дивитися?

Політика – не наше діло: для цього треба бути багатим і сильним; а терпіти нужду і гоніння через невизначення надії на зміну обставин нерозумно. Двадцять років діяв я в так званих національних інтересах і яких же результатів достиг? Тепер обмежуся простою науковою, простим вивченням того, що було в давнину, а яке застосування зробить нове покоління з моїх літературних трудів – це його діло. А проте, примиряючись з урядом, я можливо, одержу дозвіл видавати журнал в широких розмірах і врятую себе для літератури, тоді як ідучи попереднім шляхом загину під гнітом одної матеріальної нужди. – Втім поїздка у Варшаву може і не здійсниться через недовірливість правоправлячих до українців... Грошей ще не добув, а як добуду, одразу тобі пришлю...” [203].

Пізніше у 1893 р. П. Куліш у листі до М. Шаховського писав: „...та мене у Варшаву вабила всього більше відома мені ще в Київщині бібліотека, що заповідав графам Красинським псевдографом Свідзінський, з яким я був близько знайомий через Михайла Грабовського...” [82, 352–353].

Про мету своєї поїздки до Варшави П. Куліш також писав дружині: „Від людей близьких до Мілютіна, відомо, що він бажає прийняти мене на службу, але тепер він дуже зайнятий і ще не придумав для мене посади, тобто роду занять. На службу в Варшаву поїду охоче. Тепер всі мої літературні заняття такі, що мені треба користуватися архівом варшавським і публічною бібліотекою” [175, 59].

Поки вирішувалося питання стосовно переведення П. Куліша до Варшави, йому було запропоновано посаду на кафедрі Петербурзького університету, адже колись він був лектором цього ж

закладу. Єдиною перешкодою у цій справі було те, що попередньо потрібно було скласти кандидатський екзамен. Пропонували звільнити П. Куліша від формальностей, зважаючи на його літературні та наукові заслуги, а також давали йому зрозуміти, що будуть певні послаблення. Проте він відмовився скористатися такими умовами: „На пропозицію зберегти тільки видимість екзамена кандидатського, так як професорам совісно було б екзаменувати людину з літературною репутацією, спочатку погодився, але потім відмовився, бо все-таки це була б з боку професорів милість, а не повага” [175, 60].

Довго очікуючи своєї посади у Польщі, П. Куліш нарешті дістав позитивну відповідь. У жовтні 1864 р. він вирушив до Варшави. І 4 грудня 1864 р. писав до Д. Каменецького, з яким, незважаючи на непорозуміння, підтримував відносини. У листі ділився своїми враженнями: „Добрий друг Данило Семенович! Пришліть мені будь-ласка два екземпляри 1-го і 2-го томів Записок о Южной Руси. Тут учені люди роблять мені різні послуги з предмета моїх історичних досліджень, закидують мене дорогоцінними рукописами, роблять різні особисті довідки, навіть попереджають мої побажання, – і я не можу нічим подібним віддячити їм, то подарую їм хоч ці книги, за якими вони мене власне і знають.

Життя у Варшаві для мене таке ж приємне, як за кордоном. Місяць пробіг надзвичайно швидко. Кожний день наповнений новим інтересом. То читаєш справжні листи якогось козака XVII століття, про якого досі дещо знав тільки з книг, то слухаєш оповіді про тисячу цікавих речей, то робиш щось варте уваги в справах реорганізації місцевого устрою, то сидиш у театрі. Про польський театр я не мав поняття. Чудові є артисти – і ні одної вульгарної, безглуздої постаті, які докучали бувало мені в Петербурзі на сцені. Музику я слухав далі у себе дома, тому що поряд зі мною живе співак, який весь час повторює італійські опери і нагадує мені мій оперний час. Часом він співає разом з іншими, серед яких є і жіночий голос, дуже свіжий і мелодійний. Визначеної служби я ще не маю, тому що яке-небудь місце не хотів узяти, хоч мені й пропонували. Судячи з тих справ, що мені доручаються, і з інших обставин мені дадуть жалування більше 3000 р. Та поки що, висилайте мені мій заробіток з Отечественных Записок, в редакцію яких я послав вам вірну грамоту. Якщо не одержували, то повідомте негайно, адресуючи на моє ім'я в Римську гостиницю (Hotel rzymski)...” [107, 84–85].

23 грудня 1864 р. П. Куліш був „призначений в установчий

комітет в Царстві Польському” [142]. У Варшаві також одержав посаду і В. Білозерський. Зважаючи на те, що на службу П. Куліш прибув після повстання 1863 року, то, відповідно, його було направлено російським урядом до Польщі захищати державні інтереси. Зокрема, у справі релігії та мови. Служба, яку обійняв П. Куліш, викликала велике обурення земляків. Адже він досить негативно ставився до поляків, їхньої політики, а саме: наміри присвоїти інші народи і мати переваги в релігії. Проте П. Куліш запевняв, що наміри перебування у Варшаві пов’язані із поліпшенням його фінансового становища (адже він мав великі борги), а також його вабили польські бібліотеки та архіви.

Нове місце роботи дуже подобалося П. Кулішу, тим більше, що його матеріальне становище стало набагато кращим. Адже йому було призначено хороше жалування. У листі 5 січня 1865 р. до Д. Каменецького він писав: „Зайнявшись гарненько паперами і законами, я почав вести справи так задовільно, як і заматерілі в службі трюки, завдяки чому і буду одержувати оклад, що дорівнює директорському (по навчальній частині)... Життям у Варшаві я задоволений як і раніш, а тепер, коли я цілком забезпечений з боку грошей – і тим паче. Начальник мій і його товариші – люди дуже хороші. Працюю дуже багато; але ви знаєте, що, за відомих умов життя, це мене не пригнічує ніскільки. Так як я відрізняюся від багатьох смертних швидкістю роботи, то у мене є ще час і для пошуків у тутешніх бібліотеках. Польські вчені зі свого боку пропонують всілякі вказівки, що значно полегшує історичні праці, або навіть просто надихає мене, складає те, без чого багато що залишилось би не зрозумілим і невідомим. Вибачайте за покvapливе писання моє: дорожу часом, якого на все не вистачає. Я не взяв посади чиновника особливих доручень, бо такого роду чиновники вважаються такими, які нічого не роблять, і просив залишити мене при Устан. Ком....” [114,139–142].

Працелюбність та відповідальність П. Куліша були оцінені урядом. Зокрема, 10 червня 1865 р. у доповіді міністра зазначалося: „Височайше повелено: винність Куліша у справі про українослов’янське товариство, за яку він був витриманий у фортеці і потім висланий на службу в Тулу із запровадження над ним найсуворішого поліцейного надзору, – не вважати перешкодою щодо надання йому наступного чину, як і до надання йому всіх інших прав і переваг по службі, крім ордена Св. Володимира 4 степ. За вислугу років і відзнаку за безпорочну службу” [142, 377–378].

Влітку до Варшави завітав М. Костомаров. Метою його відвідин було вивчення тутешніх архівів Тут відбулися зустрічі його із П. Кулішем та В. Білозерським. У спогадах Ганна Барвінок писала: „Потім, у шістдесяті роки, Костомаров приїхав у Варшаву. Бував у нас часто. Надивилась я тоді на нього і наслухалась його бесід, наскільки це можливо... Щасливі дні і вечора! Розумна мова цих людей, осяяні натхненням їхні обличчя захоплювали мене невиразно. Я заслуховувалась, коли Костомаров бесідував з моїм чоловіком по церковно-слов'янські. Це було у його улюбленою забавкою” [52, 257].

За спогадами сучасників П. Куліш та М. Костомаров обговорювали багато проблем української культури. Та найбільше вабила їх історична тематика. Із спогадів Ганни Барвінок: „Я завжди знаходила безмірне, безмежне задоволення в тому, щоб слухати Костомарова, коли він говорив з моїм чоловіком, хоч би про спеціальні предмети. Часом їхні суперечки, докази оповідання і спогади тривали годинне по дві. Я забувала про себе і не нудилась тим, що не могла бути ні суддею, ні учасником їхньої історичної, часто релігійної, часто й політичної бесіди. З обох сторін не було ні упередженості до себе, ні роздратування. Вони бесідували мирно, називаючи один одного по-монашому: «отче Миколо! Отче Пантелеймоне!» Коли ж Микола Іванович бував особливо задоволений своїм співбесідником, чи особливо хотілось йому бути переконливим, він вигукував якимось зворушливо: «найчесніший отче Пантелеймоне!» на що одержував у відповідь: «найчесніший отче Миколо!» Мова у них лилася потоком, ніби цілі літописи і архівні жмути розплавлялися в горнилі їх розуму” [52, 268].

У вересні 1865 р. до Варшави прибув О. Ливчак (1839–1914) – публіцист, москвофіл. У Відні видавав і редагував сатиричний журнал „Страхопуд” (1863–1868) з додатком „Золотая грамота”, журнал „Славянская Заря” (1867–1868) і „Славянская библиотека” (1865–1866), в яких обстоював славістичні ідеї. О. Ливчак хоча до поляків ставився негативно, проте прийняв на себе посередництво примирення їх з росіянами. Як палкий русофіл „...ненавидів він цілим своїм єством українство, що в 60-х роках минулого віку почало в Галичині бисто розвиватися, завдяки такій потрясаючій події, як смерть бунтаря і мученика Т. Шевченка і його творам та нав'язанню зв'язків з галицькою молоддю з боку українських письменників, головно Куліша, Кониського і других. Справедливої оцінки українства О. Ливчак дати не міг, хоч би тому, що його погляди йшли в напрямку негоці української ідеї та української, громадської думки.

Тому й нападав він в «Страхопуді» на український рух, який вважав сепаратизмом, або й особисто на сучасну молодь, а що хотів він мати за собою в полеміці против українства авторитети, тому старався вийти в зв'язки із закордонними Українцями, як Куліш, Костомаров і Белозерський» [151, 30–31].

У Варшаві він мав нагоду такої зустрічі. Зокрема, в кінці вересня 1865 року відбулася його зустріч із трьома згаданими українськими діячами: П. Кулішем, В. Білозерським і М. Костомаровим, який в цей час перебував у Варшаві. Вони зібралися на квартирі П. Куліша, де між ними була довга розмова. Предметом їхньої бесіди було питання українського розвитку, а саме проблема роздвоєння української сили у галузі політики, літератури, а також релігії.

Познайомившись із видатними представниками українського руху та маючи з ними полемічну бесіду, О. Ливчак описав свої враження у „Золотій Грамоті”. Приватну розмову між ними описав тенденційно, дещо примальовував, дещо відкидав, намагався підлаштувати її під свої інтереси. Зокрема, він зазначив, що П. Куліш і М. Костомаров запевняли, що як такої української мови немає, а єдиною і досконалою є російська. З цього приводу написав: „Вони самі (Куліш і Костомаров), хоча все своє життя вивчали малоросійське наріччя, та однак же не відважилися б ніколи писати статті наукового змісту по-малоросійськи, бо малоросійської літературної мови нема. «Дайте мені 10 тисяч рублів і змусьте мене читати лекції з історії в Київському університеті, тоя не буду ніколи читати» – власні слова Костомарова. «Нам шлося про розвиток характеру південно руського життя, а не про створення самостійної малоросійської літератури» говорив між іншим Куліш – «а до досягнення цієї мети нам достатній яко орган – літературна загальноросійська мова, випадкові недоліки його ми заступимо потрібним словами і зворотами запозиченими з малоросійського наріччя; таким чином ми поповнимо літературну мову, і зробимо її ще більш сильно. Думка, ніби справжня літературна мова була – московська, є хибною, бо та мова, можна сказати, створена переважно Малоросами, і вона справді не менш зрозуміла малоросам, як великоросам» – ось власні слова Куліша. Читателі мої подумають собі, бути не може, що Куліш тільки так говорив, а сам робить інакше. Але ось факт, який доводить, що Куліш так і робить, як говорить: перед відкриттям новостворених гімназій в епархії Холмській, було у варшавського уряду питання про те, якою мовою

слід викладати в нових гімназіях. Князь Черкаський був первинно за те, щоб викладати для добре оплачених Холмських уніатів на нашому Галицькому наріччі і радився в тому відношенні з фаховими російськими мужами. Думки розділилися, а розв'язав, можна сказати, те питання п. Куліш, порадивши князю ввести прямо літературну російську мову як викладову в згаданих гімназіях. Також і мені радили пп. Куліш, Костомаров і Білозерський, видавати «Золотую Грамоту» мовою чисто літературною, і взагалі повинні, на їхню думку, Галицькі письменники прийняти мову справжню російську...” [151, 34–35].

Прочитавши цю приватну розмову та ще й перекручену у вигляді статі в журналі „Золотая Грамота”, П. Куліш був дуже обурений. Він – борець за українське слово, не раз виступав в періодиці за самобутність рідної мови, найбільше написав творів різного жанру рідною мовою... був виставлений автором у зовсім іншому світлі. У листі до О. Ливчака виступав не тільки проти опублікування без дозволу приватної розмови, а й проти перекручування фактів „на свій розсуд”. Також П. Куліш писав, що „не хто інший тільки він заявився перед попечителем варшавської ученої округи, Вітте, «в пользу великорусских учебников для начальных училищ (в Холмщині), «предпочитая литературный русский язык тому варварскому наречию, которым пишутся во Львове учебники для галицийских школ»” [151, 35–36].

Проте повідомлення, поширене в періодиці, що П. Куліш виступає за впровадження у школах Холмщини російської мови набуло великого розголосу. М. Костомаров, який прибув уже до Петербурга негативно поставився до цієї новини. У зв'язку з цим П. Куліш писав М. Костомарову: „В «Московских Ведомостях» згадується про два мої листи до О. Личака, через які призупинено ним друкування «Золотої Грамоти». Обидва сії листи стосувалися 13 № «Золотої Грамоти». Я написав до нього, що ніхто його не уповноважував на перенесення буденних розмов на сторінки його газети, що якщо сповіщати наші думки про те, про се, то не треба було б їх змінювати на свій лад. Потім я сказав, що кн. Черкаський ніколи не питав у мене, як я думаю про навчальну мову для тутешніх русинів, а висловився на користь великоруських підручників початкових училищ у Вітте, віддаючи перевагу літературній російській мові перед варварським наріччям, на якому пишуться у Львові підручники для Галиційських шкіл. Другий лист мій викликав Личака щодо зведеного на мене наклепу, ніби я Малоросію не визнаю

Руссю і т. п. Тут я йому зробив хорошу настанову, яким чином набувається вплив на уми, і переконував залишити манеру перекручення фактів, а насамкінець просив, або краще сказати – вимагав надрукувати обидва мої листи” [30, 48–49].

У кінці 1865 року до Варшави прибув О. Кониський. Про цю подію він писав у своїх спогадах: „У Петербурге при побаченні з М.І. Костомаровим дізнався, що Куліш займає видне місце директора департаменту народної освіти і наполягає на тому, щоб у народних школах тих сіл, які мають українське населення, викладання йшло російською мовою. Розповідаючи про це, Костомаров не приховував свого обурення проти Куліша і просив мене побачитися з останнім у Варшаві і вплинути на нього в сенсі зміни його думки щодо шкільного питання. Звичайно, не мені було впливати на Куліша і я категорично не прийняв такого доручення, пообіцявши лише побачитися з ним і поговорити. У Варшаві ми зустрілися з Кулішем по приятельськи і на другий день увечері зібралися у Білозерського. Коли Куліш узнав мою думку про перехід його на службу до Варшави, він почав говорити, що молоде покоління зовсім не розуміє того напрямку, яким він іде, і тому дивується його службі у Варшаві. Навівши масу історичних фактів, він доводив мені майже цілком протилежне тому, що я й інші чули від нього в 1860 р. Більше за все мене здивувала переміна поглядів його на значення козацтва; але вона тоді не була такою різкою, як виказалась пізніше в творах Куліша, а про українську демократію він відгукнувся, що вона «не була нападницею культури...» Перехід свій на службу в Варшаву він найбільше виправдовував прагненням революційної польської партії відновити шляхетську Польщу в межах 1774 р. «Такая Польша погубила б навіки Україну». Нарешті, коли мова зайшла про народні школи в малоруських населеннях, Куліш з великим апломбом мовив, що питання про шкільну мову князь Черкаський віддав цілком на його вирішення і він вирішив учить російською мовою з першого дня вступу дітей до школи.

- «Чи педагогічно це?» запитав я.

- «Якщо і не педагогічно, зате політично», відповідав Куліш: «ми повинні провести як можна глибоку межу між українцями і поляками; такою межею і буде російська мова»” [175, 70–71].

У Варшаві у процесі вивчення місцевих архівів поступово змінювалися погляди П. Куліша на історію України, зокрема, на історію козацтва. Багато працюючи в бібліотеках і архівах, він ознайомлювався із важливими рукописами, в яких висвітлено хід

подій крізь призму польських сучасників подій. Він досконало знав українські історичні джерела, тому порівнюючи їх із польськими, перевагу надавав останнім.

У кінці 1865 року П. Куліш написав листа Остапу Вересаю, який допомагає нам від самого автора дізнатися про цей період його перебування у Польщі: „Давно вже, коханий друже Остапе, не слав я до тебе листа, та й засумував, не мавши від тебе вісти. А ти, може й рад обізватись до мене, так не знаєш, де я обертаюсь. Завела мене доля аж за річку Вислу, у город Варшаву. Судилось, бач козацьким дітям порядкувати в лядському краї, так, як порядкували колись ляхи в нас на Україні. Тільки вони згорда нами орудували і добра нам не мислили, а ми пораємось у них по-християнські. Вони в нас простий люд у неволю повертали, а ми лядську чернь визволяємо на волю з-під неситих панів, та й самим панам неправди ніякої не робимо, тільки не даємо їм верховодити по-шляхецькій, а нахиляємо їх під закон. От на таке то лихо і мене зазвано у Варшаву, а козак до сього торгу пішки, бо йому любо ляха гнuzдати. Слава Богу, що ми таки люде не нікчемні і є з нас користь Цареві нашому і всьому православному мирові. Ну, і живеться нашому братові в Варшаві таки й геть добре. Воно б то в хуторі було краще сидіти, та не всім же пасишникувати або пахарствувати. От і ти, Остапе, маєш не таке, як інші люде, діло, та й без тебе не можна обійтись мирові Божому. Тебе на те создав Господь, щоб не забувалась на світі наша стара старовина. Темний ти чоловік, а як заграєш у бандуру та заспіваєш, то і в такого серце стрепенеться, що увесь світ із'їздив. Тим твоє діло, друже Остапе, спасенне, і ти на свою долю не нарікай, хоч вона тобі і гірка здається. Одарив тебе бог розумом і словом таким, що видючі в тебе учаться і письменні люде тебе поважають от і я за Вислою про тебе згадую, наче брат про брата, а все через те, що Бог тебе создав кобзарювати. Не забувай же і ти мене, друже, і пришли мені оповідання про твоє життя старече, про твоє горе і про радість, коли маєш її” [105, 224–225].

Сумлінно працюючи на службі, П. Куліш отримав підвищення посади. 8 грудня 1865 року був призначений „чиновником особливих доручень V класу”.

На початку 1866 року П. Куліш відновлює своє листування із Я. Головацьким: „Давно ми припинили листування. Тепер Ви бачите мене на іншому більш серйозному поприщі. Я служу все тій же російській справі, якій і Ви з такими успіхами присвячуєте свої труди і здібності. Мало маю часу і тому багато не розказую, але прошу Вас

вірити моїй глибокій до Вас повазі і відданості. П. Куліш” [152, 252].

Робота П. Куліша у Варшаві була успішною. Зарекомендувавши себе активністю і працездатністю, він звернув на себе увагу головного директора комісії внутрішніх і духовних справ кн. Черкаського, який у червні 1866 р. запросив його на відповідальну посаду директора відділення духовних справ з широким повноваженням здійснювати безпосередній нагляд і контроль за римо-католицьким духовенством [158, 58].

Незважаючи на поліпшення фінансового становища все ще залишалися деякі борги. І з цього приводу П. Куліш писав до В.В. Тарновського (сина) 12 липня 1866 р. з Варшави: „Коханий земляченьку Василю Васильовичу! Чуючи про мене, що я заробляю в Лядській землі не малі гроші, ви, може, думаєте собі нищечком: «Яке ж бо ледащо сей Куліш! Не взяв мій панотець у його росписки, то він собі й знитився, наче нічого й не винен»! – Коли б ви знали... та що й казати? Далєбі думаю про се у день і в ночі, та ніяк не спроможусь. От же впевняю вас, що незабаром зачну вам висилати гроші частинами, та й висилатиму доти, доки не налічите трьох-тисяч-шести-сот-шестидесяти карбованців, а потім і процент злічимо, та й процент вишлю вам з великою дякою, що ваша стриха і мене колись укрила” [110, 83].

Про відносини П. Куліша із своїм очільником дізнаємося із його листа до І. Хильчевського 23 липня 1866 р.: „На прекрасний лист твій відповідаю кількома словами. Час мій належить кн. Черкаському, а кн. Черкаський не що інше, як буря діяльності, яка і мене втягла в своє коло. Із захопленням підкоряють цьому незвичайному чоловікові. Дуже важко, трудно, болісно, але це – моя сфера! Або пропаду, або зроблюсь лицарем невмиракою” [125, 86]. Також цікавий лист з цього приводу до П. Чуйкевича: „Важко дуже, та зате я маю справу з дуже розумним чоловіком, якого до цих пір зустрічав у житті, – кн. Черкаським. Насолода його розумом змушує мене забувати про возню з ранку до вечора і про доповіді о годині ночі. Все це переноситься без найменшого нарікання в душі; тільки б вистачило фізичних сил, а попрацюємо вд усього серця на славу російського імені!” [175, 74].

Варто відзначити, що працездатність і швидкість виконання службової роботи П. Куліша вражали всіх. Пізніше, згадуючи про цей період свого життя, він ділився враженнями із М. Павликом: „Самих „Административных Постановлений Царства Польского» видаю під своєю редакцією (у російському перекладі) білше 60 томів за недовгий

час побуту мого з Варшаві”. М. Павлик писав: „Куліш визнавав цей час своєї діяльності не тільки плодотворним, а й найбільш продуктивним у сенсі незвичайного напруження енергії. Та діючи так енергійно в Установчому комітеті, Куліш працював і для В.А. Арцимовича, який видав тоді матеріали для упорядкування місцевої адміністрації і побажав скористатися для цієї мети літературним талантом Куліша і його ґрунтовним знанням польської мови” [175, 73].

Ентузіазм і натхнення П. Куліша з часом згасали. Про це свідчить лист, писаний до І. Хильчевського 11 жовтня 1866 р.: „Лист починається віршем Пушкіна: Коли для смертного замовкне шумний день і т.д. Така неправильна душа, як у мене, не може бути спокійна. Я наробив багато помилок у житті, багато банальностей. Все це мене мучить, – ось тобі і вся історія. Одне для мене спасіння – сильна діяльність. Без служби така діяльність в Росії – принаймні для мене – неможлива. Ось чому я служу, та ще тому, що хочу розплатитися з боргами. Досягнувши цієї останньої мети, я, можливо, виб’юся із сил і заберуся в хутірську свою буду, щоб умерти по-запорізьки, тобто далеко від шуму. Козаки, якщо не помирали на війні, то йшли в якусь глушину навіть подалі від сім’ї. Я розумію це почуття і без сумніву сам так зроблю. Але поки що попрацюємо на славу руського імені, яке я люблю, не зважаючи на те, що його ганьблять щодня мої співвітчизники...” [125, 87–88].

Пропрацювавши три місяці на посаді директора духовних справ, П. Куліш відчув втому і брак сил виконувати такі повноваження. 31 листопада 1866 року він писав до кн. Черкаського: „Вельмишановний пане князь Володимир Олександрович. Тримісячний досвід показав мені, що я обманув Ваші очікування. Я взяв на себе роль не по силах. Ви надто на мене понадіялися, а збуджене зробленим Вами вибором самолюбство моє змусило мене кинутися, наосліп, на нове для мене поле діяльності. Тим часом кожен день приносить з собою стільки паперів і клопотів, що на діла, які вимагають принаймні годинного вивчення, доводиться вживати лише кілька хвилин. Така робота втомлює розум і не дає досвіченості. Відчувати себе щоразу неготовим, несправним, нездатним – надто для мене болісно, та і здоров’я моє не витримує постійної тривоги і постійного напруження. Я виснажений до крайності, і при тому без всякої користі для справи. Тому я вирішив змінити теперішнє службове становище своє на більш скромне.

Щиро дякую Вашій ясновельможності за поблажливість, яку Ви

мені постійно виявили; дякую за честь, яку Ви мені своїм вибором зробили і якої, на жаль, я виявляюсь не вартий; щиро шкодую, що завдав Вам стільки марних турботі (нерозб.) короткочасною своєю службою під Вашим начальством. Як чесний трудівник, я не хочу бути нижче свого офіційного становища, і прошу Вас звільнити мене від займаної мною посади. Я переконався, що з мене ніколи не вийде того, що Ви про мене уявили і в чому піддавшись зайвій поблажливості і моїм (нерозб.), я сам був деякий час упевнений. Як не важко для мене зізнатися у нездатності і прийнятої на себе ролі, та перспектива безплідних зусиль і моральних страждань змушує мене від неї відмовитися” [197].

17 січня 1867 р. П. Куліш був звільнений із цієї посади із призначенням перебувати на службі при „установчому комітеті” з окладом 4500 рублів на рік.

Тож він продовжує багато працювати, зокрема, і в архівах, де зібрав велику кількість матеріалів до історії України. Також підготував першу редакцію своїх пізніше розвинутих ширше і надрукованих історичних дослідів про відносини України, Польщі і Москви. Деякі із цих статей хотів надрукувати у „Вестнику Європи”, одним із співредакторів якого був М. Костомаров. У листі до нього П. Куліш писав: „Скориставшись відпуском за кордон і перервою справ, я привів у порядок свої замітки про первісну історію козаків і написав найповнішу розповідь, яка до сих пір була писана про заселення України до часів перших козацьких *zatargow* з панамі. Хотів би я повергнути мій рукопис на Ваш праведний суд з тим, що якщо б Ви визнали, що вона вносить в історію південної Русі якесь світло, то надрукувати її у «Вестнике Европы» під яким хочете заголовком. Що стосується до ціни друкований аркуш, то я б надав Вам увійти в умови з т. Стасюлевичем. Я погоджуся на все, що Ви визнаєте законним. Відповідайте, чи маєте Ви час і охоту читати мій рукопис. Тоді я надішлю (аркушів 6)” [30, 50]. М. Костомаров дав позитивну відповідь, і П. Куліш надіслав йому рукопис. Він її прочитав, але не помістив у „Вестнику Европы”, через те, що він відрізнявся історичними поглядами і фактами від погляду Костомарова на історичну дійсність минулого. П. Куліш, крім цієї праці, надсилав ще й інші, проте вони не знаходили схвалення М. Костомарова.

Згодом почалися непорозуміння П. Куліша із керівництвом. У листі до М. Костомарова писав: „В зв’язку з переходом духовних справ до іншого відомства, Соловйов запропонував мені у себе місце

в 3 600 руб. Я відповів, що не бажаю продовжувати службу в Царстві Польському під умовою деградації і віддаю перевагу залишитися, по закону, за штатом. Соловійов, тайком від мене і помимо начальника, представив Наміснику, ніби я бажаю бути прирахованим до Установчого Комітету з жалуванням 4 500 руб. (а все-таки не 5 066, як я одержував донині). Коли мій начальник Брауншвейг увійшов з поданням про залишення мене за штатом, – йому відповідали, що я уже розрахований до Установчого Комітету. Таке насильство глибоко образило мене... Тому я наважився залишити Варшаву і пишу до всіх знайомих у Петербург, що візьму яке завгодно місце в 2 тис. руб., а мінімум – 1500 руб. річного жалування. Звертаюсь і до Вас з тим же самим. Якщо б при редакції Вісника (з березня 1886 р. Стасюлевич, Костомаров, Пипін та ін. почали видавати спершу винятково історичний журнал «Вестник Европы») найшлася чорна, яка не потребує досконалої регулярності робота, тоя готовий попрацювати. Тут при поточних службових заняттях, я за півтора року видав 20 томів Збірника адміністративних постанов, у яких виправлений мною російський переклад за коректурними листками, а в багатьох томах і за жахливими рукописами. Після того, що я тут встиг зробити (рідко який день я не працював годин 12) для мене ніякі труди не страшні. Підкоритись же грубій сваволі такого пана, як Соловійов, я не погоджуся і за 20 тис. жалування. Тут в усякім разі я залишуся до 1-го Квітня, тому що мені необхідно одержати за два місяці 1000 руб. Жалування для того, щоб розплатитися з варшавськими боргами і приїхати в Петербург з кількома сотнями рублів...” [30, 50].

У листі до І. Хильчевського від 22 червня 1867 р. П. Куліш більш докладно описав своє матеріальне становище: „Становище моє таке: одержую я звичайного жалування 4 500 руб. на рік та надзвичайного 1 500 – всього 6000 руб. Боргів залишається у мене уже дуже мало чи власне кажучи: ніяких, бо я вважаю, що заборгував 1000 руб., а мені винні 25 000 руб. По закінченні дій Установчого комітету, при якому я перебуваю на службі є надія одержати на два роки по 4 500 руб. Не маючи боргів, я надіюся до того часу зберегти тисячі три. Всього у мене буде в руках тисяч 12 руб. та хутір, на який затрачено тисячі дві, та книг на п'ять (це дорівнює майже нулю серед нашого варварського суспільства). Таким чином результат всієї моєї діяльності виразиться якими-небудь 14-а тисячами рухомого і нерухомого майна. Ні за що поважати себе чоловіку, через руки якого пройшло зароблених грошей не менше ста тисяч і який здатен стільки працювати, скільки я! Ти мені – живий докір. Ти з малого склав без

порівняння більше і за те тобі належить від мене честь і поклоніння” [125, 89–90].

Під час служби у Варшаві П. Куліш написав трактат „Русь і Польща” (1866), який був представлений на розгляд Олександром II і був ним схвалений. В Інституті рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського зберігається рукописний документ за авторством П. Куліша „Русь понад Дніпром і Польща понад Віслою” написаний українською мовою [191]. Цей трактат висвітлює його погляд на польсько-українське питання, крізь призму спільних історичних фактів і подій польського і українського народів.

Використовуючи назву „Русь”, автор під цим розумів історичні етнічні українські землі, зробивши акцент у словосполученні – „Русь понад Дніпром...”. П. Куліш наголошував про етнічну спорідненість західноукраїнських земель із центральними-східними, як єдиний загальнодержавний організм, який має спільне етнічне коріння, підкріплюючи це виразами – „наша київська і галицька церква...”, „наше малоруське, українське, староруське...” тощо. Таке тлумачення дає підстави стверджувати, що головною проблемою дослідження П. Куліша були саме польсько-українські взаємини. Початок цих стосунків має глибоке історичне коріння, коли „Русь понад Дніпром і Польща понад Віслою з незнаних історії давен боготворили таємничі сили природи” [191, 1]. П. Куліш звертав увагу на спільне слов’янське походження польського і українського народів, про їх рівноправне сусідство, на їх спільну історію, яка неодноразово переплітала ці дві народності. Непорозуміння між ними, на думку П. Куліша, виникали на релігійному ґрунті. Адже, „християнство бо прийшло до Русі з Востоку, а до Польщі з Заходу” [191, 1]. Церква, через користолюбство, перетворила християнську віру на політичну маніпуляцію, на ворожнечу між православ’ям і католицизмом, тим самим на протистояння цих двох християнських народів.

П. Куліш гостро критикував події навколо укладеної Берестейської унії (1596), за якою православна церква стала підлеглою Папі Римському, визнавалися за основні католицькі догмати і зберігалася лише православна обрядність. Він зазначав, що ця подія не зміцнила Польщі, а „знівечила на ту політику польської єдності з Руссю” [191, 10]. „Пагубну силу виробила” сама собі польська шляхта релігійним і соціальним пригніченням українського народу. Ця „пагубна сила” у польській історії відома як козацтво [191, 11].

У праці “Первий період козацтва од його початку до

ворогування з ляхами” (написано 1867 р., опубліковано 1868) П. Куліш також обґрунтував етнічну спорідненість польського і українського народів, обстоював спільну історію, а також вказував на ключові моменти в історії польсько-українського непорозуміння цих двох народів. На сьогодні – “пішло в непам’ять козацьке завзяття разом з козацькою славою, що була “дивом по всьому світу”, а проте не перестала боротись Русь із ляхами. Не тим робом боре ляцьку силу сила руська, що перше часом, сліпуючи, сама собі шкодить, а все не зрекається предковішнього права – розпростирати руський побут по саму Віслу. Усі ті дурощі, уся та покидь, що понакоювано під час бороття з ляхами, – все те зникне колись, мов сон; а народня думка про господарюванне по саму Віслу зостанеться і, може, через сю думку заповітну Вісла буде колись обміжком Русі від заходу, як тепер Карпати від полудня. Чує Русь право до сього, чує до сього снагу у найглибшій глибокості свого великого серця” [158, 58].

Польські діячі розуміли, що П. Куліш – авторитетний представник українського руху, і намагалися за його посередництва поширити польський вплив на українських землях, зокрема, на Західній Україні. Так, було засновано періодичне видання „Русь”. Хоча є версія, що цей журнал поляки не фінансували, проте москвофіли бачили в ньому польську інтригу. П. Куліш, твердо стоячи на своїй антипольській позиції, коли дізнався, що „Русь” друкуватиметься за його правописом – „кулішівкою”, то відразу написав до Я. Головацького у приватному листі, що готовий відректись від свого правопису „аби тільки вибити Полякам оружје з рук” [79, 38]. І також запитав, чи надрукує львівське „Слово”¹³ його заяву-протест, який відразу пришло до редакції, якщо йому дадуть згоду. Проте відповіді не дочекався.

Яків Головацький, який у 1864 р. став москвофілом і з цього часу підтримував російський напрям, надрукував приватний лист П. Куліша без його дозволу у „Слові” (1867, № 44) під назвою „Отречение Кулиша от своей правописи”, намагаючись повернути цю справу на загальноросійську користь. Щоб зміст листа відповідав його намірам, Я. Головацький багато тексту вилучив із листа, додавши свої зауваження. Дуже швидко ця інформація перейшла і до інших періодичних видань, в яких також фальсифіковано і безпідставно покритвожено П. Куліша. Це насамперед часописи: „Боян” (1867, № 10), „Страхопуд” (1867, № 13–15),

¹³ „Слово” – львівська газета, яку видавали галицькі москвофіли. Вони у 1866 р. публічною заявою визнали себе росіянами.

„Галичанин” (1867, № 11), „Славянська зоря”, „Москва”, „Московские Ведомости” (1867, № 204), „Петербургские Ведомости” (1867, № 250–251).

Дізнався про такий підступний вчинок П. Куліш і хотів публічно опротестувати цей наклеп. Але жодна із редакцій не приймала його апеляцій. Лише львівська газета „Правда”, редактором якої був О. Партицький, надрукувала протест П. Куліша, у якому він писав: „Високоповажний добродію! Не знаючи ві Львові такої людини, щоб нею впевнитися, клопотавсь я, кого б то попрохати, щоб напечатали де-небудь на видноці оце моє писаннячко, та й згадав про Вас, Добродію, яко спорудника німецько-руського словника, що щиро принявсь за це потрібне діло і жадає довести його до кінця. Прочитавши мій лист буде Вам розумно, чому прошу Вашої ласки виявити правду всьому галицькому мирові.

Склалась така причина.

Місяців буде з сім показано мені лист одного львівського плекателя, що ніби ляхи вимислили свій предківський жупан вкрити нашою свиткою та й гукати на всю Україну козацьким покликом, що ось би то люди, неботята (небоясята), горнітесь! Не вам кажучи, ми поняли віри, що справді скоївсь уві Львові денничок український такий, наче се ми перемістили свій курінь писарський, а в тому денникові, опріч лядського духу ані тху нашого не буде.

Вже нас давно лякано, що підкарпатня молодіж уповає на лядську підмогу, не маючи за що рук зачепити. Понявши, кажу, всьому тому віри, я тоді ж написав до того плекателя, що треба остерегти нерозважну молодіж від омани, – нехай не порива очі на підступні гроші, бо, мовляв, сам із себе ростиме народний дух, коли так судилось, а збоку ніхто його не оживить.

Ат тут – на тобі! Чутка пройшла така що й правопись у тому денникові буде наша, то що! Бачивши такий підступ лядський, послав я до Якова Федоровича Головацького лист, довідуючись, чи напечатає львівське «Слово» мій оклик до громади, як би прислав я?

І прописую всю причину і завітую, що коли ляхи печататимуть моєю правописсю на ознаку нашого розмиру з великою Руссю, коли наша фонетична правопись виставлятиметься не яко підмога народові до просвіти, а як знамено нашої руської розні, то я писавши по своєму, по українськи, печататиму етимологічною старосвіцькою ортографією.

Себто – ми собі дома живемо, розмовляємо і пісень співаємо не однаково, а коли до чого дійдеться, то половинити себе нікому не

допустимо.

Половинила нас лиха доля довго і висловувались ми до одностійності руської кривавим робом, і вже тепер шкода лядського заходу нас розлучати!

Такий був нахил мого листу до пана Головацького. Я добре й не дописав того листу: написав його уривком, як до приятеля, не для печаті. Думка була така, що як відповідь надійде, що «Слово» візьметься печатати мій оклик, тоді вже ясно й широко виповіщу всю правду.

Що ж робить пан Головацький? Не одписав проти мого листу нічого. Бувши в Варшаві, відбув мене, замість братерської поради, обіцянкою, що зайде до мене, та мабуть не мав часу; бачив я його тільки серед гучної громади; коли ж дивлюсь – мій приятельський невияснений лист, не спитавшись у мене і не мавши права до того, взяв він та й напечатав у «Слові». Та ще й як напечатав? Урізав шмат з початку, урізав шмат з кінця, вирвав дещо з середини, приставив свою чи чужу, тільки не мою приставку і підписав моє ім'я.

Здивовся я, вбачивши такий обертас писарський. Бач, думаю, як вони там правди руської доходять! У нас таким робом ніколи не ходили! Овва та й годі! Нічого бачу з ними про таке й розмовляти! Тим то мушу благодати Вас, високоповажний мій добродію, напечатати сю обвістку без помилок, де самі знаєте. Нехай інші не ваяються самохить хатні листи оглашати, та ще й ті до своєї вподоби перекручувати” [93, 72].

На захист П. Куліша виступили автори газети „Правда”: майже всі номери журналу за 1867 р. були присвячені йому. Так, невідомий автор, підписавшись Рафалович, у статті „Добросовестна галицько-руська печать” писав: „Ще перед кількома місяцями оголосили „Страхопуд” і „Слово”, що „головний мотор української справи, високопочтейніший і високоповажний г. Куліш” вирікається всякої спільності з малорущиною. Тепер, обірвавши за свої брехні вели канський позор, вони інакше надумались. Нема вже кажуть на Русі „високопочтейнішого Куліша”, а є тільки „некий господин Кулиш”, і той „некий” став на чолі розбитків української партійки. Іще ж повідає „Слово” за приводом „Страхопуда”, що той „некий” отримав за послідній протест надрукований в Правді, низенький поклін від *Gazet-и Narodow-ої*. Читателям Правди, котрим перед всім о правду ходити повинно, не від річи буде пригадати давніший артикул *Narodow-ої* о українським Кулішу. Отже ж, писала *Narodowa*, що Головацький, їдучи на виставку до Москви, оминав „*nawit takich*

Moskaliw jak Kulisz”. Сподіваюся, що у цих вибриках лядської газети жоден розумний чоловік не дочитається засланого поклону...

Но видно не оправду ходило Львівському „Слові”. Ціль тої брехливої денунціації роз’яснилася нам коли побачили у московських журналах передруковану звістку з нашого „Слова”. Головна, отже, ціль осягнена, менше з тим, що осередки до тої цілі засновані на обмані й на брехні. „Добросовестна галицько-руська печать” о которой згадував „високопочтїмий” Стебельський у письмі до Куліша ще у Львові і Відні, як бачимо, існує в цілій давній силі...” [138, 151–152].

Редакція „С.-Петербурзьких Ведомостей” (ч. 250 і 251) помістила відповідь П. Куліша на напади проти нього „Москвы” і „Московских Ведомостей” у вигляді статті „Письмо до редактора „С.-Петербурзьких Ведомостей” о пп. Каткові і Аксакові”. Львівська „Правда” також надрукувала цю статтю. Але подія набула такого розголосу, що ніякі статті П. Куліша не в змозі були допомогти. У листі до І. Хильчевського він писав 23 серпня 1867 р. із Варшави: „Славні бубни за горами, а підійдеш ближче – собача шкура; то так і ся холера. Ти здалеку жахаєся, а ми в Варшаві байдуже про неї. Тут інша біда: Катков підябеджує, а дурники лякаютьця мене, мов ті Римляне Югурти, що мовляв, *absens an praesens, pacem an bellum gerens perniciosior esset in incerto habetur*. Що вони тут мені за хлопит роблять, то цілу книжку написав би, коли б схотів усе прописувати. Ось прочитай 107 № «Московских Ведомостей», то побачиш, як на мене дика сила гукає. Відписав я таке Каткову, що мов чемериці понюхає; а як не схоче напечатати (бо честі чорт-ма в его й за шеляг), то послав я те ж саме Аксакову; колиш і Аксаков почав уже собачими стежками бігати, то теж саме послав у Петербург. Посатаніли всі, чи чорти їх нехай батька знає, – совсім дурні – мов довбешки. Ти йому образи, а він тобі лубья! Ну, та дарма. Нехай басують: самі себе осоромлять, бо мовляв: брехнею світ пройде, тільки назад не вернесся. Пані моя гуляє за границею. Вибачай же, друже Іване, що так до тебе прихватком пишу. Далєбі що ніколе: то від собак відмахуюсь, то діло роблю” [125, 90].

П. Куліш шукав різних шляхів помістити свої статті проти нападів М. Каткова і С. Аксакова, розпочатих Я. Головацьким. Так, він просив у листі 29 серпня 1867 р. М. Костомарова, щоб той допоміг у цій справі: „«Московския ведомости» моєї статті не надрукували; Ів. Аксаков також не надрукував і замість того до старої лжі прибавив від себе нову брехню. Якщо Ви не можете чи не хочете

потурбуватися, щоб мій лист Каткову був де-небудь надрукований, то повідомте мене. Тоді я вживу останні можливі в Росії заходи, щоб голос, що відновлює факти, був почутий читача друкованого слова” [30, 55]. Не дочекавшись відповіді, у вересні 1867 р. знову писав до нього: „Найчесніший отче Миколаю. Час убо нам от сна возстати. Беззаконня московських слововержеців Каткова і Аксакова превзыдоша главы их. Аще умолчиве – камение возопиют. Горе же наю аще не проповедцеве! Сего ради восприйми, отче, трость книжника скорописца и да излиются реки словес твоих в море премудрости вечное. Смиранный богомолец твой старец иже на реке Висле Пантелеймон” [30, 55]. Проте М. Костомаров так і не озвався письмово до П. Куліша. Події у зв’язку із його польською службою привели до розладу у стосунках між ними. Та й зміна поглядів П. Куліша на минуле України також певною мірою вплинули негативно на їх взаємини. П. Куліш вказав на недоліки двох видань М. Костомарова «Богдана Хмельницькаго». Зазначав, що всі факти не є історично правдивими і радив колезі попрацювати із польськими архівами. Однак М. Костомаров засудив усі дії П. Куліша. Останній писав про це у листі Л. Жемчужникову: „Колись раніше я сам указав Вам на книгу Костомарова про Богдана Хмельницького, як на останнє слово русько-української історії і історіографії. У Варшаві відкрилася для мене вся її неслухність. Коли приїхав туди Костомаров, я не приховував від нього своєї думки, тільки висловив її у формі вказівок на слабкі місця, що потребують обробки за невідомими йому джерелами. Джерела ці були йому частково ж вказані дуже докладно. Він дуже зрадив і я переконаний, що щиро. Він обіцяв у третьому виданні свого «Богдана Хмельницькаго» скористатися друкованими книгами і рукописами, які, на мою думку, повинні були повести його до іншого погляду на козацтво. Та не скористався нічим і випустив 3-є видання «Богдана Хмельницькаго», додавши нові дурниці на зразок того, що «козаки были единственными борцами за веру православную и народность русскую». Це справжні його слова, що служать основою його книги” [17, 177–179].

На жаль, службове становище П. Куліша теж було не найкращим на цей час. Із кн. Черкаським і Мілютіним, які були його начальниками, П. Куліш мав добрі стосунки, відкрито розповідав їм про свої погляди на українське питання, ділився планами. Коли на деякий час він відбув у відпустку, то по приїзді дізнався, що кн. Черкаський подав у відставку, а Мілютін помер. Відтепер начальством П. Куліша стали Соловйов і Берг. Про це він дещо

пізніше описав у листі до Ом. Огоновського від 30. 09. 1889 р.: „Причиною моєї одставки була смерть Мілютіна, котрий орудував Царством Польським, яко прибічник імператора. Мене він готовив на місце князя Черкаського в Польщі, а Черкаського – на місце міністра внутрішніх діл в Імперії. Усі ми троє працювали, яко патріоти, а намісник, граф Берг, і член завідуючий ділами Учредительного Комитета, Соловйов, яко загребущі егоїсти. Ще за моєї служби під начальством Соловйова (Якова), Мілютін дозволив мені писати до себе про все, чого я хочу, щоб сталось не поберговські і не посоловйовські, а помойому. Согласно з тим, він прислав намісникові «височайші повеління»; а головним ділом була в мене тоді народня освіта з піддержкою руського елемента против польщизни.

Як скінчився скоропостижно Мілютін, був я тоді в Парижі, щоб довідатись у аббата Гете (православного Отця Владимирера) про їзуїтські махинації в російській Польщі. Прочитавши про його смерть у газеті, прибігаю в Варшаву, аж там нема вже ні Черкаського, ні Соловйова: один поїхав просити в царя одставки, а другий – розбірати папери Мілютіна. У тих паперах попрочитував Соловйов мої листи про його дурачі і між ними – накиданий начорно проект піддержки руського елемента в Галичині (я ждав Мілютіна в Варшаву, щоб із ним радитись, як би нам сей проект увести в саму жизнь).

Вернувшись із столиці, шукав сей телепень усякого способу мені шкодити, і, вкупі з намісником, посадили вони на місце князя Черкаського недотепу Брауншвейга, а на моє – ще гіршого недотепу, графа Коскуля. Оце ж троє німців, з підлизою Соловйовим, і водворили мерзость запустіння на місті святі. Мене ж прикомандирували до Учредительного Комитета, се есть піддали під мого ворога, Соловйова...” [31, 297–298].

Про свої службові клопоти П. Куліш писав і Л. Жемчужникову 27 грудня 1876 р.: „Продовжуючи служити у Варшаві, я постійно був зайнятий убогими русинами, що старалися вибитися з-під польщини, що їз знищувала. Я жертвував значні для мене гроші на львівські видання і на підтримку труждающихся бідняків, які зверталися до мене за порадами... Тим часом Мілютіну і князю Черкаському подана мною записка про приготування Галіції до неминучого, на моє переконання, переходу під владу руського імператора, в близькому чи віддаленому майбутньому. Не встигла вона набути своєї дії чи хоча б удостоїтися відповіді, як Мілютіна вразив паралічем, а князь Черкаський поїхав з Варшави. Я знаходився тоді у відпустці і був у

Парижі. Вернувшись у Варшаву, я опинився серед таких людей, як Соловйов і Берг. Першим моїм ділом було заявити, що служити більше не бажаю і прошу дати мені утримання, обіцяне його величністю чиновникам, що залишаться за штатом. Замість виконання моєї просьби мене прикомандирували до Установчого Комітету із зменшеним окладом жалування. Це влаштовано Соловйовим, який давно купив Берга самими підлими потураннями його жадоби по збільшенню його майоратних володінь, а влаштовано тому, що в паперах Мілютіна знайдені мої листи, в яких я, по словесній з ним умові, представляв, як Соловйов заважав мені робити діло за посадою чиновника особливих доручень, і внаслідок яких Мілютіним не раз були виклопотані височайші повеління для спрямувань дорученої мені справи у вказаний мною бік. Соловйов, побачивши, що гра між мною і Мілютіним роль вульгарного бюрократа, вирішив мстити мені, скільки це можливо для чиновника, і ось чому силою притягнув мене під своє начальство.

У цей самий час галицькі семінаристи прислали мені патріотичний адрес українською мовою. Він був перехоплений таким собі Вітте, хлопцем аж надто нікчемним, але сенатором etc., etc. І повідомлений Соловйову. Після доповіді наміснику Соловйов запропонував мені: або зректися у пресі усіх моїх українських переконань, які коли-небудь були виражені мною в літературі, або залишити службу. Я відповідав, що незважаючи на моє колишнє українофільство, уряд удостоїв мене своєї довіри і задовольняється тим, що я весь свій час віддаю службі, зберігаючи всі його інтереси, а вимога зречення вигадана ним самим від імені уряду. Я додав, що навіть граф Берг нездатен запропонувати мені подібний вчинок, який зганьбив би тільки моє ім'я, не принісши користі уряду, і що тоді тільки повірю йому, Соловйову, що вимога виходить від намісника, коли намісник надішле мені її за своїм підписом. Результатом цієї контрверсії було звільнення мене зі служби без прошення (ніби через хворобу)" [17, 177–179].

Така не проста ситуація призвела до того, що 30 жовтня 1867 р. П. Куліш був офіційно звільнений „через хворобу”. Протягом 1868 р. він перебував у Варшаві. Закінчував роботу над „Сборником административных постановлений”, за яку призначено йому 4500 руб. нагороди. Листувався із В. Тарновським, О. Кістяковським, М.Д. Білозерським, І. Хильчевським та ін. Друкував у „Правді” романи, повісті та ін. Водночас розпочав переклад українською мовою релігійних творів. У листі до І. Хильчевського 29 листопада

1868 р. із Варшави писав: „Здраствую, як завжди, працюю, як ніколи. Учусь по єврейські і переклав з кращих перекладів четверту частину всієї біблії, та майже всю псалтир віршами (107 псалмів уже). Псалом 1-й надрукований у «Правді», а 50 перших вийде від її імені, яко перша третина книги, що має заголовок: Український псалтирь або книга хвали Божої, без імени автора. Нехай нашим ворогам буде тяжко! Переклав я також Песнь песней автора (Пісню на пісьняхми) і пояснив оную, додержуючись Гердера, якого читаю з ретельністю, так само як і багато іншого, що стосується Біблії. Це тлумачення теж з'явиться нового року в Галицькій Правді, і нині друкуються там дві пісні Мойсейові... Хочу взяти в свої руки тамошнє духовенство, чи кращу частину оногo, як це ти узриш з дальших моїх дій по літературній частині. У вас в Києві не розуміють, що тепер там вся суть руського питання, тобто корінного руського. Київ, як був, так і залишається безпутним містом. До дому я не збираюсь, та у мене його нема, хоча є хутір, забезпечений всім необхідним для звичайного і навіть літературного життя; збираюсь я за кордон для бібліотечних робіт. Поживши там місяці два, я побачу чи треба мені перебувати там довго, чи ж можна повернутися в хутір і зануритися в деякі писання, крім перекладу Біблії, який піде швидко по закінченні псалтиря...” [125, 90–92].

Як бачимо, поки що П. Куліш не збирався повертатися в Україну на свій хутір. Разом із дружиною він мав намір подорожувати по Європі. І в останніх числах грудня 1868 р. вони виїхали до Відня, а на літо мали відправитися до Венеції за порадою лікаря, бо у П. Куліша були хворі легені. Ідея перекласти Біблію і Новий Завіт ще більше захоплювала розум і серце Пантелеймона Олександровича. На це він покладає всі свої зусилля. Багато працюючи над перекладом, він знав напам'ять усі релігійні твори. Спеціально він не вивчав, а перекладаючи, запам'ятовував.

Перебуваючи загалом у скрутному матеріальному становищі, П. Куліш допомагав коштами галицькій молоді. Зокрема А. Вахнянину, О. Партицькому та ін. Так, А. Вахнянин писав з подякою у листі до П. Куліша 20 січня 1869 р.: „Спасибі за „Три брати”. Вірш сей будуть деклямувати на вечорі, та коли грошей стане то и видрукується враз з другим, що прислав молодий Шашкевич... За 30 гульд. подарених Вами товариство Просвіта, я сповістив у виділі – однак ні під яким іменем, а просто з України. Радні не були цікаві даліше розпитувати, та звеліли міні лишень подякувати гарно щирому давцеві. Ту мушу перед Вами Добродію, пожалуватись, що у

нашому відділі Просвіти люди до нічого. Чи чував хто, щоб доперва тепер висилати одозву до народа руського – пора була перед місяцем. До того ні один виділовець не має перед очима готового пляну, щоб йому діяти для Просвіти. Як би хто доставив всего – о тоді б вони и критикували усе и відкинули навіть дещо. Правда и я поняв доперва вагу нашої праці від тоді, від коли Ви Добродію стали до мене одзиватись ласкаво листами, но я думаю, що і їм би уже пора отямитись так як мені, бо и клеплю їм щоденно – не науку – а таки щирю пораду на ухо. Як би Ви Добродію добре могли придивитись всему, що у нас діється, Ви може б нас і покинули, як той Бог свій народ. У нас вважають люде більш на форму, люблять один другому досаджувати – демонструвати, а позитивного діла – дасть Бог!..” [3, 61–62].

Подружжя Кулішів у середині січня прибуло до Відня. Але сильні морози змусили їх відправитися в більш теплі міста, тому вони поїхали до Венеції. Однак там у цей час проходив карнавал і вони змушені були зупинитися у Флоренції. Про свої переживання, пов’язані з мандрями П. Куліш писав до М. Білозерського 28 січня 1869 р. із Флоренції: „Відраза моя до холоду, підсилена простудою, змусила нас прямувати далі до півдня. Приїздимо в Венецію, а там богопротивний карнавал! Через наїзд бездільних людей з поганим смаком, що живляться такою низькопробністю, як італійські карнавали, в усьому місті не знайдено для нас квартири, а отель тим часом був охоплений обурливим вуличним криком. Вирішено їхати у Флоренцію, тим більше, що морський туман не давав бачити красуні-старухи... Івана Іванович послідував за нами. Він дуже старанно займається своїми вивченнями. Для мене велика знахідка такий супутник, з яким у вільний час можна поговорити про життя, протилежне дурному карнавалю. Отже, ми дома і замужем! З часом повідомлю Вам про художній світ...” [191].

З процитованого листа довідуємося, що з подружжям Кулішів подорожував І. Пулюй. Разом із П. Кулішем вони займалися перекладом Псалтиря, Євангелії та ін. У співпраці П. Куліш із А. Вахнянином планують у Відні заснувати газету, де друкувалися б історичні твори про Україну та ін., створити жіночу школу в Галичині. Втілення цих ідей фінансово мав підтримувати П. Куліш. А. Вахнянин писав до П. Куліша зі Львова 31 січня 1869 р.: „...Скажу у кінець і так по просто і откровенно, щоб Ви Добродію не писали до нікого у Галичині, окрім до мене і Омеляна (Партацького). Здайтесь на нас, а ми Вас певно не заведемо. Не чванюсь, а другі не поведуть

се важне діло лучче над нас. У нас є охота до праці та і трохи сил. Скоро обійму редакцію на своє ім'я, старатимусь не посоромитись і перед українською і нашою громадою. Не становіть богато отаманів, а то поробляться партії, та прийде ще до Чорної ради. Не хочу Вас Добродію полахати моїми словами, а яко прихильний Вам и святому ділу нашому кажу у всему щиру правду” [3, 18–22].

П. Куліш – творчий максималіст, докоряв А. Вахнянинові, що той мало займається науковою та історичною роботою, адже має гарні здібності. Також мав деяку образу щодо їхнього листування, засипав львівського товариша своїми докорами, вимогами. У відповідь А. Вахнянин писав 2 лютого 1869 р.: „Високоповажний Добродію! Ледве запечатав я мій VII-мий лист до Вас, а вже и наспів другий – писаний олівцем без числа – враз з кінцем, другої голови Домонтара. У сему листі докорюєте Ви, Добродію, мені не трохи, що я не порядний, що мені треба було знати, що лист II на почті до мене є. – Як із цим листом сталось, я Вам уже сповістив в моім VI листі з 27 Січня. – Ви заєдно мене підозріваєте. Чим дав я повід до цього? – хіба й тим, що не пропустив ні одного Вашого питання, без одповіді? що пишу *stante pede* на кожний Ваш лист? Кличете мене родичом Партицького – таж я Вам уже і сказав, що я за Партицького дальш відвічати не хочу; – або чим заслужили ми всі на те, що стались в очах Ваших німецько-ляцько-русинською ордою? Кажете, що поміж Чехами подиблете людей, що Вам не гайно відписувати будуть на Ваші листи, – а коли ж я Вам не одписав зараз. Зробіть лиш ласку, перегляньте дати своїх листів. – Кожний лист з Флоренці до Львова иде майже 5 днів. – Ваш лист з 29 Січня прийшов до мене 2-го Лютого. Коли немає у Вас ніякого довірря до мене, то покиньте мене, бо діло не успіє. Я уже казав Вам, Добродію; що стану тоді простим робітником на нашій непоораній ниві. От коли треба сказати, то скажу, що тепер окрім мене ніхто біля „Правди” не робить, а є в мене щоденно і 4 годині школи, і справляю я на тиждень 50–80 школярських задач німецьких – так що коли б навіть хотів дещо для себе на історичнім полі зробити нема часу, тай годі! За такою працею, гірко мені приходить слухати докори – а то до того із Вашого листу видка сильна злість на мене. Хоч Ви сварите на Галичанів, то таки не можу я се до їх відносити, бо вони Вашого листу читати не будуть. Усі Ваші докори звернені проти мене, і я інакше можу розібрати Вашої неохоти до мене, як що листи мої Вас не доходять. Скажіть перед мною те, що Вам лежить на серцю, а тоді і Вам і мені легче стане” [3, 37–39].

Тим часом А. Вахнянин займається виданням у Львові Псалтиря, Євангелії та ін., що переклали П. Куліш і І. Пулюй. Виконує всі прохання П. Куліша, друкує всі праці надіслані ним до „Правди”. У березні у Відні товариство „Січ” у вузькому колі відзначило восьмі роковини з дня смерті Т. Шевченка. На вечорі було виголошено кілька промов, декламовано деякі поезії Т. Шевченка, два псалми Ратая-Куліша. Насамкінець Мелитон Бачинський (писар „Січі”) зачитав надісланий через М. Подольського довгий лист, якого без підпису надруковано у найближчих (ч. 11,12) випусках „Правди” під назвою „Гадки про святкованню осьмоих роковин Шевченкової смерті”. Його автором, як встановив К. Студинський, був П. Куліш, який на той час перебував у Венеції [157, 61].

Брак спілкування з однодумцями, товаришами П. Куліш намагався заповнити листами. Листування його було досить широким. Так 23 березня 1869 р. він розповідав М. Білозерському: „...життя наше достигло бажаної одноманітності. Робота, прогулянки і вечірній чай у повному зібранні нашого маленького гуртка, – більше ніс а ніс! Але і того цілком з нас досить. Так можна прожити 999 літ, яко день єдин. Поштарі знають до нас дорогу якнайкраще, одержуючи інколи *upo franco*. Газети і журнали тут трохи пфейферніше російських, в листах, що пишуться за кордоном, також більше пфейферу, ніж у тих, що переходять через все послабуючу межу Росією і Європою. Говориться в них про те, що є на світі, не побоюючись наслідків, що мають очі й вуха, а також і за перебування здорового глузду в голові. Все це діє на здоров’я благотворно навіть і в холодну погоду, коли після божественно прекрасного дня, стукає у вікна дощ і град. Весняний сезон нинішнього року чудовий...” [224]. Далі розповідає новини, про які читав у європейських газетах, і робить висновок, що потрібно намагатися більше друкувати українських діячів. У кінці цього листа в примітці писав: „Скільки разів повторював я нашим заможним людям про необхідність видавати французькою мовою *texte en regard* наші думи і історичні пісні, для Європи! Та їм шкода грошей на такі починання! Тимчасом вони бажають, щою Москва нас поважала. Москва стане нас поважати тільки тоді (ніяк не раніше), коли ми досягнемо поваги Європи. Ось завдання гідне гуманного патріотизму!” [224].

Про свої враження від Венеції, а ще більше про роботу П. Куліш писав 26 березня 1869 р. до О. Кістяковського: „Ми живемо у Венеції цілком спокійно і зручно. Город тихий і дешевий. Працювати можна скільки душі завгодно. Але ми тільки читаємо, а не пишемо. З усього

світу валить сюди матеріал для читання, і поміж іншим з Галичини. Там надруковано уже у вигляді коректурних аркушів дві книги Мойсеєвих в перекладі українською мовою, надрукований також переклад у віршах книги Іова, і друкується віршований переклад всього Псалтиря. Друкується ще книжка для читання дітям, що закінчили буквар, і працюють над складанням повного гімназичного курсу підручників (Як би дістати для них рукопис Арифметики Мороза? Від Мик. Ів. Ніхто нічого недоб'ється, а він кажть, похований у нього). Все це нас радує. Хай хоч Галичани просвітять свій народ!" [123, 304–305].

У травні 1869 р. П. Куліш прибув до Праги, а дружина через Варшаву поїхала на батьківщину. Оповідючи про своє перебування у Празі, у листі до М. Білозерського 17 травня 1869 р. він писав: „У Празі прийняли мене дуже привітно. Чехи такі люб'язні, що ставлять часом у скруту. Наприклад, я виїжджаю в Дрезден о 8 годині ранку, і вже мене проводжають на залізницю, щоб полегшити мені зовсім звичайні клопоти. Чеський музей містить в собі джерела з історії Росії і Польщі дуже повні. Околиці Праги такі гарні, як в жодному з відомих мені міст. Ходиш то садами, то алеями, то багатючими полями, і постійно маєш перед очима чудову перспективу. Я збираюся залишитися у Празі до осені. Тепер, між іншим, я зайнятий поясненням «Пісні пісень», якої переклад цілком перероблений мною. Із моєї книги Ви побачите, якою довгого, вікового порання вартувала таким людям, як Гердер, зрозуміння плану цієї поеми і її характера... Тож мені за кордоном живеться добре..." [243].

У цей період розпочалося листування П. Куліша із О. Барвінським, який пізніше згадував: „В квітні 1869 р. звернувся я до д. Лисенка, що проживав тоді на музичних студіях у Липську, з проською о поміч в спорудженню Руської Читанки для вищих гімназійних клас (гл. Спомини ч. I, стор. 157, 169). Сею дорогою ввійшов я в переписку з П. Кулішем, що проживав тоді в Празі (займався перекладом св. Письма), і з того часу ми почали листуватися. Головним предметом сеї переписки були ради і поради щодо вибору і укладу творів з укр.-руськ. письменства в «Руській Читанці». На основі тих указок впорядкував я і доповнив вибрані виїмки укр.-руськ. народної словесности і з творів українських, галицьких і буковинських письменників. Однак хоч П. Куліш подав у своїх листах до мене стільки цінних і влучних заміток про наше письменство, все ж таки гарячо бажав я лично пізнати того, що тоді кермував українським рухом, а також галицьким русинам пособляв в

народнім і письменським розвитку” [5, 3].

Приємне перебування П. Куліша у Празі було затримане хворобою: захворів і змушений знову поїхати у Відень до лікаря. Про це повідомляє дружині 9. 06. 1869 р.: „Безціний друг Саша! Я їду на зустріч Деньковському у Відень (Куди і прошу, надалі до оповіщення адресувати листи на моє ім'я, posterestante). Він з'являється дуже доречно: сили мої слабшають. Треба, щоб хтось тямущий потурбувався про мій організм. Та яким би не було моє фізичне, чи моральне, чи фінансове становище, я залишусь до кінця відданий своєму покликанню і не проміняю літературу на хутірське життя, де знов, як колись, воно загине в мені (не розб.) розумова діяльність.

Далеко від тебе, я ще вище ціную твою дивну терпеливість і твою готовність переносити найбільше існування, та я не даю собі права схилити тебе на продовження твоєї воістину тяжкої долі. Відпочити серед людей, які близькі до тебе з дитинства, і серед місць, що дорогоцінні для тебе за спогадами. Я ж прирікаю решту мого життя на труд, тяжкий, невдячний, але дорогий для мого життя і обіцяючий плід в майбутньому, до якого мені не дожити. Серце моє здригається від думки, що і я можу так опуститися і отупіти в хутор, як багато хто, які почали життя інакше. Ні, я не так закінчу: (знову їхати за кордон), та я віддам себе в твоє розпорядження в усьому, крім моїх літературних занять. Сумно мені за тебе, та ще сумніше хутірська перспектива життя. Це – самогубство” [199].

Перебування під наглядом лікаря сприяло поліпшенню здоров'я, про що П. Куліш повідомляв дружині: „Деньковський провів досить старанний медичний огляд і об'явив, що я цілком здоровий. Мені ж призначено пити червоне вино (нерозб.)... стан моїх легень такий хороший, що і купатися мені можна, та треба почати з (нерозб.) ванн. Деньківські проживуть тут до 15 липня ст. ст., а потім мають намір їхати в Швейцарію, куди і я послідую за ними, на початку вересня повернуться в Крим” [199].

Літературні й громадські інтереси поєднують П. Куліша з А. Вахнянином. Той в свою чергу і далі займається видавничими справами Куліша, а також поміщає його праці різного жанру в „Правді”. Майже всі номери газети за 1869 р. містили статті П. Куліша. Так, у номері 23 за 1869 р. було вміщено його педагогічну працю „Виховання дітей за підмогою школи” під псевдонімом Опанас Прач. Не один раз переконаємося, основа життя його – праця. 24 червня 1869 р. П. Куліш писав до дружини: „Мені треба жити довго, не для одного тільки того, щоб виконати всю програму моїх

літературних занять, а ще більше для того, щоб підготувати продовження моїх робіт. Я знайшов чоловіка два досить надійних молодих людей... одухотворених самою благородною пристрасстю (нерозб.)... У Празі й Відні я більше всього займався Псалтирем. Редакція цієї книги, закінчена у Венеції, зазнала великих переробок так, що весь рукопис від початку до кінця, я переписав набіло. Тепер подумую про надрукування її у Відні, по-перше, тому, що тут є хороший шрифт, а по-друге тому, що видання потребує мого постійного нагляду. Зупинка за грошима, яких один приятель обіцяв присилати скоро... І так ти можеш розраховувати на мій приїзд у Піддубень..." [199].

По дорозі додому П. Куліш мав зустріч із братами Барвінськими, про що О. Барвінський писав у спогадах: „Я і мої брати бажали в личній стрічі і розмові з уст сього провідника українства почути те, чого не можна висловити листами, одушевитися до народної роботи, одержати з уст найвизначнішого провідника України-Руси указки про основи і напрями народної роботи. Отсі бажання висловлював я в листах писаних до П. Куліша в Прагу, і наше бажання не остало без успіху. Склалося так, що замість вертати з Праги через Варшаву на хутір Мотронівку, випало Кулішеві їхати домів на Броди... Куліш очарував нас усіх зараз на перший погляд. Тоді якраз добігало йому 50 літ життя. Його красива, більш як середнього росту стать, все троха похилена, очевидно під впливом письменської праці, його миле, принадне лице з високим чолом, бистрим зором і легко звисаючим козацьким вусом, його милозвучна, сердечна, тепла і привітлива мова здобули відразу для нього всі наші серця, ми почувалися собі зовсім рідними. Куліш оповів, як то він, не найшовши в Тернополі в ніякій заїзді кімнатки для нічлігу, був приневолений цілу ніч просидіти в касині, що тоді було в домі Пунчерта (над колишньою книгарнею Чілліка), і приглядатись польським панам-«картьожникам», як вони програвали в газардову гру своє майно подібно, як се бувало в Києві «на контрактах». У нас кажуть «картярі», – замітив я, а Куліш, витягнувши записник, сказав: «Ось, бачте, яке гарне слово?» і записав собі. Відтак почав розмову таки зараз про страшну корчму, до котрої завіз його тернопільський жидок, і натякнув, що вона нагадує йому стару корчму з Міцкевічевого «Пана Тадея»... З тої хвили нав'язалися поміж мною і Кулішем справдешні дружні взаємини, а хоч інколи набігла серед тих взаємин яка хмаринка непорозуміння, то вона скоро розплилася і я витривав помимо хитання Куліша то в один, то в другий бік до 1891

року, коли у мене збільшилась робота до перемоги, а старечі літа Куліша спонукали його обмежитись на себе і свою дружину. Так мимохіть з обох боків перервалася між нами переписка” [5, 6].

Про зустріч з П. Кулішем О. Барвінський писав Д. Танякевичу 31 липня 1869 р.: „Гостював у мене сього тижня в вівторок і середу такий чоловік, котрого я зроду не сподівався мати у себе вдома. Та ти про себе задержи сю вістку. Був се твій знакомий з переписки Пантелеймон Олександрович ... Багацько де чого ми говорили про нашу галицьку нужду та про українську лиху долю – о великих ділах говорили ми” [150, 31].

Приїхавши на рідний хутір П. Куліш 8 грудня 1869 р. одержав посаду „почесного мирового судді Борзненського судово-мирової округи”. Проте не довго він перебував на цій посаді. Його історична, наукова, літературна праця не давала можливості віддавати свої сили і час будь-якій службі.

Варто зазначити, що ще із липня цього ж року перервалося листування між П. Кулішем і А. Вахнянином. Зокрема, П. Куліш, пересилаючи багато грошей на редакцію „Правди”, скаржився, що ці кошти не витрачаються на потрібні цілі. Та й загалом вся львівська Громада звинувачувала А. Вахнянина у деяких махінаціях. Пізніше у листі до Л. Жемчужникова він писав: „Для Русинів переклав я всю Біблію ветхого і нового завіту, але напечатав за границею тільки Мойсеєве П’ятикнижжя та чотирьох Євангелістів, а для руської публіки став готувати до того труда, яким зайнятий і зараз. Живучи за кордоном, я сильно підтримував львівську «Правду», виганяючи з неї статейки, що наслідували Шевченка з гіршої, так сказати, козацько-гайдамацької його сторони, і, на жаль, – борючись з аморальністю тих самих людей, які своїм семінарським адресом позбавили мене грошових засобів для допомоги їхньої ж бідності...” [17, 179].

У Піддубні П. Куліш багато працював. Віддавши господарювання дружині, він зосередився на літературній праці, на книгах. Однак не сиділося йому на хуторі тому влітку 1870 р. він знову їде до Венеції поправляти своє здоров’я. Поряд з літературними справами листувався із І. Пулюєм, вирішуючи питання друкування, а також налагодив відносини із братами Барвінськими. До їх рук перейшла редакція „Правди”. П. Куліш в цьому відіграв не останню роль. У листі до О. Барвінського 1 жовтня 1870 р. він писав: „Щоб не журились Ви про випадок Правди, скажу, що ми ждемо Вашого переїзду до Львова, а тоді дамо Вам 600 гульденів підмоги на рік, як пише брат Ваш Володар, та й робіть с Правдою що зможете; ми-ж не

мішатимемось у редакцію. Нехай собі Основа виходить, а Правда буде Правдою” [159, 10].

Увага П. Куліша до „Правди” залишалася сталою. У листі від 21 жовтня 1870 р. до В. Барвінського читаємо: „Брат Ваш Осип писав до мене, що Олександр, другий Ваш брат, може орудувати Правдою и сидячи в Бережанах. То я написав до п. Олександра, що коли на се підійметься, так запомогу вишлю. Тепер прошу Вас, друже Володарю, сповістити мене, яку кавцію мусили-б Ви зложити, коли б схотіли обернути Правду на політичне-літературну газету щотижневу. Може-б знайшлись і на се гроші. До політичної часописі багато в Вас пір, а до кварталника науково-літературного дуже мало. Тил часом поваги набрала-б Ваша антипольська партія далеко більш, ніж найкращими белетристичними писаннями. Коли-ж би не спромоглись Ви на одвічального редактора політичної часописі, то мусите видавати Правду що тижня, вернувши до старого формату. На хату гроші будуть, а частий появ Правди сам по собі є вже діло. Українцям трудно працювати для Галицької газети, а міні дуже ніколи. Рахуйте на власну силу. Може що й надішлеться з України, може й я що напишу, щоб відперти польські претензії від Руси, та се річ не певна. Колись же люде казали: „Сила моя в немоци совершається“, та й робили велике діло, а воно яко свята правда перейшло й до вас у наслідде. Мужайтесь и Ви при своїй немочі. Ляхи тепер нависли над Вами, щоб вас зажерти, – не дайтесь! Узурпацію назви: Основа треба розбирати не по юридичному. Вона мала літературну заслугу. Приймати на себе таке ім'я можна тільки тому, хто-б міг піддержати те ж саме діло на його високості. Опріч того, Основа дізнала тісноти в російському абсолютизмі. Назвати Основою газету галиційську значить підводити під сюркуп розпорошених основ'ян російських. Там не розбиратимуть, як воно зробилось, а прирівняють Українців и до Ляхів, це то що до Галичан. Катков и перше кричав, що українофільство – польська інтрига. Псевдо-Основа підопре його денунціацію. Політика польська не раз так робила, що коли не можна було перетягти до свого коша Українця, то хоч упекти його перед Москвою. Лавровський зробив як раз *gwołi polityki polskij*. Та годі вже про се. Пришліть міні під бандероллю скільки є чисел псевдо-Основи. Так оттака наша гадка, щоб зробити Правду політичною газетою тижневою, по 1-му аркушу на тиждень. Коли діло пійде на лад, то на той рік – и два рази на тиждень. Сим тільки робом не дасте себе затерти між Ляхами та недоляшками, а белетристикою нічого не вдієте. Відпишіть негайно, яку треба зложити кавцію і чи можебна річ

виступити Вам з політичною часописсю ? а тим часом сповістіть про се и брата Вашого Олександра: що він скаже про редакторство?” [159, 11].

У співпраці й добрих відносинах Барвінські допомагали Кулішеві. Так, В. Барвінський допомагав у виданні і продажі Псалтиря. Про це дізнаємося із листа 4 січня 1871 р. П. Куліша до нього: „Вповаючи на Вашу прихильність до мене, проситиму Вас ось про яку річ; напечатайте у Львові мій Псалтир віршований. Незабаром вишлю Вам частину рукопису і гроші для почину, а Ви тим часом зробіть умову з друкарем. Формат посилаю. Таких карточок у аркуші мусить бути 18. У Перемишлі від Івана Пулюя за Молитовник гармонтом бажають за 1000 примірників такої печаті 12 гульденів, без паперу. Коли в Львові трохи дорожче, то це нічого; тільки нагадайте друкарні, що печать віршована і що кожен куплет одділятиметься так, як печатано Іова в Правді; то може і не схоче дорожче 12 гульденів за 36 бочків... Ще ж Вас прошу зорганізувати продаж Псалтиря так, щоб ні в кого не пропали гроші, як це буває з комісіями, і, задля інтересу народного, весь клопіт підняти на себе і доконати, як личить доброму Русині. Відпишіть, чи візьметися за це діло негайно: а договорюватися із друкарем будем потім.

Про те, яку книжку печататиме, не кажіть друкареві і нікому іншому. Зробіть як можна усе діло тихцем, так щоб не знав ніхто, аж поки книжка вийде з печатні в продаж. Попросіть про це друкаря, віддаючи йому рукопис. У всякому ділі краще, як ніхто не знає, що воно робиться” [102, 84–85].

Листи П. Куліша розповідають як уважно він ставився до видання і своїх творів, своїх перекладів. Його обходили всі тонкощі друкарських робіт, навіть вибір паперу, формат. Ось що він писав 14 січня 1871 р. В. Барвінському стосовно видання Псалтиря: „Папір треба взяти дешевший, аби не проходило наскрізь чорнило не шкодило читанню. Певно ж Просвіта печатає для народу на дешевому папері, то й Ви той або інший дешевий візьміть. Дбайте не про оказалися, а про те, як би так напечатати, щоб дуже дешево можна було Псалтир розпродати. Обводки на кожному бочку прибавлять плати за печать; той не треба їх, а печатати, як Іова та й годі. Рукопис так виготовлена, що не буде переправок зовсім. Тепер посилаю переписану не добре, а дальше йде дуже виразна і чиста рукопис моєю рукою. Не треба Вам переписувати, а просто віддавайте моє писання в печать; тільки щоб Вам опісля, хоч і помаране, вернули з печаті. Може знайдеться гарний гармонт дрібніший від того, яким

печаталось Св. Письмо, то нехай дороблять до нього акценти. Коли ж у цьому труднота, то печатайте тим, що св. Письмо печатали.

Між куплетами не широко пускати порожнє місце, а так щоб тільки видно було, що не рядом іде вірш за віршем. У Іови місцями дуже тісно збито, так що не видно куплетів, а місцями попечатано як треба. Візьміть за взир 41 бичок: отак треба відступати двоїсти і четверисти куплети.

Дрібним гармонтом можна б печатати у такому форматі, як я Вам прислав, а цим треба робити бочки таки завбільшки, як у Іови. Тільки формат нехай не буде такий широкий, як у Іови, а продовгуватий. Та це все я оддаю на Вашу волю, щоб не було Вам якої трудності з моїм наказаом. Одного тільки бажаю: щоб не дорого коштував нам самим примірник і щоб, продаючи по своїй ціні, могли ми дуже дешево продавати. Тим би я і гармонт хотів знайти дрібніший. Тоді б у меншому форматі більш умістилось, ніж у такому, як запечатана Іова.

Разом з цим листом посилаю 20 рублів на перший обхід, а потім мені, коли скільки висилати грошей. Ще ж потурбуйтеся із печатником: нехай згодиться подождати частини грошей, доки Ви розпродасте частину примірників. Скажіть тому, що це Ваш наклад, і що Ви позичили грошей. І напечатано буде на Псалтирі: коштом і доглядом братів Барвінських. Коли ж цього не хочете, то й не треба” [102, 87]. Всі його листи до Барвінських мають подібний характер, – ділові, доброзичливі, сповнені турботи про українську справу. Переїхавши з Венеції до Відня 18 лютого 1871 р. писав В. Барвінському: „...сподівався застати від Вас лист, аж його немає. Чи одержали пакет із усим Псалтирем? Чи почали вже печатати? Чом Ви не відписували на питання Івана Пулюя? Сповістіть негайно, зробіть мені ласку, бо я дуже тривожусь за рукопис Псалтиря. Другого примірника не маю” [102, 91–92].

Лист від 26 лютого 1871 р.: „Спасибі Вам, друже Володарю, що так добре пильнуєте взятої на себе праці... Черенки і розбивку між стрічками бажав би я таки, як на взірці приложеному до цього листу. Коли ж таких самих черенків з акцентами нема, то пришліть мені перший листок Псалтиря: може й черенки не будуть ні буйні, ні дрібні... Папір також візьміть не дорожчий від того, на якому напечатано сербську біблію, а коли є дешевший, то й добре...” [102, 92–93].

Далі наведемо кілька уривків з листів П. Куліша до В. Барвінського, які є надзвичайно показовими щодо його ставлення

до друкування Псалтиря.

9 березня 1871 р.: „Печатайте *ться*: так справді краще. Уступку я роблю не на те, щоб прихилити старовірів до себе: я знаю, що вони не прихилияться ніякими уступками, і що між нами і ними не може бути жодного компромісу; а є до цього інші поводи, надто ж, що не можна консеквентно перепровадити фонетки через усю нашу мову. *Од* на те в Псалтирі здалось мені добре вживати, що там привикли читати *от*. Коли ж воно таке Вам любе, то я й подавно його цураюсь. Тільки держитесь ось якого правила: Коли *од* іде слідом з голосною, то печатайте *від*, а коли за неголосною, то – *од*. Жінка *від* чоловіка, а не чоловік *од* жінки. Коли слідом за *від* іде слово з літерою *в*, тоді печатайте *од*, хоч би задне слово кінчилося і голосною літерою. Хлопя *од* вівці відбігло... (курсив наш)” [102, 93–94].

25 березня 1871 р.: „Спасибі Вам, друже Володарю, що повикидали самодільні Зецерівські цвітковані літери початкові в псалмах; бо це була б препогана окраса... Як маєте вже готовий перший аркуш, то перешліть мені його під бандероллю. Коли ж не маєте чистого, то хоч пробний зараз пришліть; а дальших аркушів не присилайте...” [102, 95].

Без дати 1871 р.: „Передивившись мою рукопис, зрозумієте краще, де абзаци, а де їх немає. Після зірок абзац, а в початку Псалма велика літера, а абзаца не треба...” [102, 96].

Без дати 1871 р.: „Виточку з букви Б в первій Псалмі викинути. Коли просто, то вже всюди треба й держатися простоти, а ця цяцька робить дисгармонію. Печатати: *сирицький*, *єгипецький*, а не *сирітський*, *єгипетський*. Букви *тс* тільки в кінці глаголів...(курсив наш)” [102, 101].

Без дати 1871 р.: „Добре, печатайте 1000 примірників, і поставте замість *хай* усюди *най*, тільки прошу Вас переправте, *засипаю*, а не *засипляю*, як Ви напечатали; бо цього слова я прийняти не можу. Оце ж переправте гарненько все, що я писав про 8 первих карточок, та й напечатайте їх на ново 1000 примірників...(курсив наш)” [102, 101–102].

На початку літа П. Куліш повернувся на хутір. Звідки також керував процесом видання Псалтиря. Відтепер він багато часу приділяв господарській роботі. У листі до до І. Хильчевського 8 червня 1871 р. писав: „Ранню частину косовиці я скінчив з великим успіхом, так що пошкодував за сінокосами, відданими косити з половини: треба було косити самому. При всіх втратах, було б вигоди 25 %. В наступному році буду косити все сам. Виробленим досвідом

добул я багаго практичних відомостей, як бути з робочими... Що зробило з мене кращого між чиновниками у Варшаві, те саме зробить кращим між хазяями. Моя заповідь: *est modus in rebus*. Ні теоретика, ні практика мене не вабить. Кожна місцевість має свої закони для дій. Поки що я не помиляюсь. Ліс, куплений мною за 2000 руб., оцінюють вже у 5000 руб.; за проданий Тарнавському давали мені два роки назад тільки 1300 руб., та я не уступив навіть і в крайності, до якої довів мене Іван Білозерський. Цим перед тобою хвастаю! Придбання Мотронівки дасть мені нові закони дій. Побачиш!” [125, 102–103].

Як бачимо, у П. Куліша виявився неабиякий талант до господарської діяльності. Він планує придбати рідний хутір дружини Мотронівку. Відтепер прикладає до цього великі зусилля. 27 вересня 1871 р. він писав до І. Хильчевського про хутірські справи: „У мене працює 20 чоловік солдат. За моєї відсутності, вони працювати не можуть, тому що діяльність їх дорівнювала б для мене ворожому нашестю... Навіть у неділю вони працюють (за окрему плату), та працювати за відсутності хазяїна ніяким чином не можуть, все одно як сліпий не може працювати у впорядкованому домі, зовсім йому чужому...” [125, 104].

Однак за господарськими, хутірськими справами він не забуває про справи, які вважає найважливішими у своєму житті. Із Мотронівки 8 жовтня 1871 р. він писав І. Пулюю: „Сповістіть мене про Ваших приятелів: як вони справляються з Св. Письмом. Оце ж здобуйте від них грошей на Молитовник, бо в мене тепер гроші пильно перелічуються. Коли не в п. Івана, то в іншого сусіда мушу купити землю. Як же зовсім нічого не розпродали, то сповістіть, яку Вам вислати за допомогу. Хоч и нехотя, а таки вишлю...” [39, 209–210].

Поки видання Св. Письма було ще в процесі, але уже вийшли друком П'ятикнижжя, книга Йова, Псалтир і Четверо євангеліє, над яким працював разом з І. Пулюєм.

Влітку у зв'язку із виданням перекладу Святого Письма П. Куліш поїхав до Німеччини. 1 серпня 1872 р. із Наумбурга писав до І. Пулюя: „Я за границею один. Пані моя приїде опісля, коли не треба буде міні вернутись ув осени до моїх господарських справ, котрим кінця ще нема. Пришліть мені, зробіть ласку, ось що: 1) Біблію польську, Біблію сербську, Біблію німецьку, Новий Завіт московський; 2) словарі мої, опріч галицького, котрий нехай Вам служить, бо маю з дому кращий; 3) печатані пісні українські и писані українські пісні; 4) усі інші книжки, опріч усяких інших Біблій; 5) усі рукописі, и 6) велику галицьку Біблію, а двох малих не посилайте.

Всю цю паку посилайте так, щоб коштувало дешевше, хоч и не хутко повезуть...” [39, 212].

П. Куліш надавав великого значення друкованому слову. Багато працював для створення журналів, залучаючи до цього українських діячів. Прагнув, щоб його праці знаходили своє втілення в книжках. Не маючи достатніх коштів, змушений був шукати дешевих друкарень. Про це читаємо у листі до І. Хильчевського: „Є нарешті те, що шукав друже Іване! Був я в Берліні, де багато виходить руських книг; за то не був у Лейпцигу. Діло, бачиш, ось в чім: дешевше за все обходиться друкування книг в Наумбурзі, по сю сторону Лейпцига, яко в маленькому містечку, видавці ж і комісіонери виставляють на першому аркуші Берлін або Лейпциг для своїх інтересів. Розвідавши про це, приїхав я сюди, я найшов містечко, що мені до смаку. Кругом поля, або сади, а між полями і містом прекрасні алеї по над дорогою, тобто повз дорогу, по якій їздять. Для прогулянок пішком нічого кращого і бажати не можна. Бачиш разом і міське, і сільське життя й старі споруди (місто було серйозно укріплене стінами, рвами і вежами у Лобановські часи), і нові вишукані будови. Життя багато дешевше Лейпцігського. В місті чисто і тихо, порівняно з великим містом. Місця для прогулянок залишаються майже безлюдними в робочий час. Невидно гультяйського дженджуристого натовпу так мені ненависного. Алеї і сади майже настільки мені належать, як і в Піддубні. І так я рішився друкувати біблію, але з тим, щоб призупинити, якщо б мені треба було вернутися на час додому для ведення моїх земельних справ. Хоча повільно, а книга буде надрукована...” [125, 112–114].

На початку 1873 року П. Куліш був уже у своєму хуторі Піддубень Він мав намір видавати український журнал „Хутір”, потім „Журнал Куліша”. У листі до Олекси Гатцука 18 січня 1873 писав: „А я хуторую, бо вліз так, що ні тпру, ні ну. Ніяк не закруглю свого добра, и ніяк не мушу його покинути за очима незакруглене. Зоставляти саму пані на господарстві – велика нудьга для мене и для неї, а звіритись не знать кому – біда. Треба дещо прикупити, або дещо реалізувати, дак так, а покіль ні того ні сего не зробиш, шкода й пориватись із хутора. Тимчасом бажав би я знати, яка в вас тепер цензура: чи весьма тисне журнали? Пора нам об’явитись из Українським вістовиком: бо, не мавши органа, не маємо й місця між народами. Коли б не запекла була цензура, піднявсь би я видавати по 8 книжок на рік російською мовою, з прибавкою українщини, коли хто гарно напише. Як Вам, Друже Олексію, здається: скількі мусимо

мати готових грошей, розпочинаючи такий вістовик у 20 аркушів книжка? Меншим не задовольниш нікого. И то ще мало: бо треба давати перекладом найкращі твори німецькі й англійські.

Хоч би в 25 аркушів, коли не в 30. Думка така, щоб ривалізувати з московськими журналами, скупивши все, чого наші шукають по них, а до того даючи своє рідне, чого москаль не розуміє і не зуміє вистачити, хоч ти його озолоти. Оце ж 8 осінніх та зимніх місяців жив би я в столиці, а 4 місяці – дома, то й не захляв би на чужині. Та нашим панам літом и не читається: по собі знаю” [95, 50–51].

Хуторські клопоти зв'язували руки П. Кулішу, та й відсутність постійного заробітку погіршувала матеріальне становище. „Нестаток заробітку примусив його знову опинитися в Петербурзі, де через В.М. Жемчужнікова, одержав він 1873 року посаду редактора Журналу Міністерства шляхів, та Костомаров поклопотався за Пантелеймона Ол-ва, і його обібрано було членом Археографічної комісії з платнею за редакційні праці, що вкупі давало йому 3 тис. карб. на рік і забезпечувало життя” [30, 87].

Повернувшись до Петербурга, він багато працює в бібліотеках. Водночас готує до видання „Историю Возсоединения Руси”, значний матеріал до якої знайшов у польських архівах. Відомо, що ця праця П. Куліша планувалася на 7 томів.

Редакція „Журнала Министерства Путей сообщения” – була новою галуззю діяльності П. Куліша, зовсім відмінною від попередніх. У листі до М. Костомарова він писав: „Головною, а може бути і єдиною, службовою функцією моєю буде видання Журнала Міністерства Шляхів сполучення. На теперішній час журнал сей находиться в плачевному стані, як дитина віддана виховним Домом під опіку найманої матері. Мені б хотілось підняти його із упадку і зробити живильним органом певного інтелігентного середовища. Для цього, поки що, нічого іншого не придумано мною, крім друкування виписок з північноамериканських і англійських спеціальних книг по прогресу залізничної справи. В англійських же книгах знаходжу я і картину шляхів сполучення у німців і французів, накреслених знавцем справи рукою. Та сьогодні прийшла мені в голову така думка. Чи не почати оповідки про нинішні дороги трудними словеси старих повістей? Тобто Журнал Міністерства шляхів сполучення має надати публіці звіт про шляхи сполучення від Рюрика до Клейнміхеля. З погляду такої картини летючий спосіб сполучення показався б архі-прогресом...” [30, 56].

З різних причин П. Куліш ніяк не міг розпочати працю в

журналі. Від цього страждала його діяльна натура. Та найбільше потерпав через відсутність заробітку і неможливість забезпечити коштами на проживання дружини. Допомогти в цій скруті йому могли лише друзі. У листі до І.Ф. Хильчевського 1 січня 1874 р. він скаржився: „Штати давно підготовлені і могли б бути представлені на затвердження до нового року, та Міністр був без кінця відсутній, то проводжав Государя, то стрічав його на зворотному шляху, міністерством управляв товариш його і тому, обтяжений справами, не підготував усього того, що по всьому міністерству повинно бути підготовлене до представлення в державну Раду. Ніхто і не відчуває особливого горя від цього. Крім мене, якого посада з 8000 руб. стоїть у цих штатах, а без них у мене жалування нуль. Може бути мені щонебудь дадуть поки що; та поки підуть весільні вчисті при дворі та ін., та ін., про штати не буде і гадки, та вони і не готові до подання, а міністр разом і правитель шляхів сполучення і придворна особа, без якої там ніщо не робиться, тому довго що я буду сидіти біля моря і чекати погоди. Олек. Мих. Тим часом переконана, та і найдобріший мій начальник не сумнівався, що з нового року я буду забезпечений жалуванням. Так як мені доводилось лежати і ще глибше на морському дні, то власне для мене горе велике, а Олекс. Мих. Жаль, і она не повинна цього знати. За всяку ціну вона повинна бути впевнена, що я одержую уже 250 руб. на місяць: я їй обіцяв висилати по 125 руб. у беззвітне її розпорядження. З часом все надолужу. Але тепер ти, братику, зроби що можеш, якщо можеш, не ображаючи своєї сім'ї і не шкодячи її майбутньому” [125, 121–122].

На щастя справа досить швидко залагодилась, про що П. Куліш радісно повідомляв друзів: „На поганенькому шматочку паперу пишу тобі, Іване, таку річ, яка перетворить його в дорогоцінний пергамент. Цю хвилину повернувся від свого безпосереднього начальника Головачова (автора книги: а) десять літ реформ і б) питання державного господарства), з якими велів попрощатися. Він мені сказав. Що коли він доповів міністру про те, що я шукаю собі інше місце (а я не втрачав і одного дня), то він вигукнув: «Як можна втратити таку людину! Навіщо дивитися на штати? Дамо йому 3000 руб. Із запасної суми, поки штати будуть затверджені». – Ну так і діло в шляпі – відповів я, і обидва ми були дуже раді, тому що Головачов така особа і сім'я його складається з таких осіб, з якими і розлучитися було б втратою не замінимою” [125, 121–122].

Попри всі життєві труднощі, що їх доводилося переборювати Кулішеві, він незмінно зберігав повагу і любов до своєї дружини

Олександрі. Листи до неї сповнені глибокої ніжності. 2 лютого 1874 р. він надіслав дружині подарунок, супроводжуючи його такими словами: „Вір мені, Сашуня, що жених не посилає нареченій подарунка з таким ніжним і добрим почуттям, з яким я посилаю тобі цю каблучку... Всі подаровані мною каблучки носи окремо і сядь в них, як сяє в моєму серці любов і повага до тебе” [201].

Друзі й знайомі часто допомагали Кулішеві, підтримуючи його морально й матеріально. Він як людина вдячна відповідав їм тим самим. Так, П. Куліш проймається думкою влаштувати І. Хильчевського начальником якої-небудь залізничної станції, про що пише до нього 16 лютого 1874 р.: „Головачов прийняв клопотання про тебе і носить в кишені написану мною доповідну записку, аби нею скористатися при першій зручній нагоді. В записці сказано, що ти хочеш поступити на таку посаду по адміністрації Києво-брестської залізниці, до якої будеш визнаний здатним. Але менше 1200 руб. Не бери. Я говорив про тебе Головачову, як про alter ego; то менше не повинні б дати, як 2000 руб., мені здається. Це б дуже потішило мене! Тоді б і на будівництво запровадженого тобою дому я дивився б без страху. В записці сказано, де твій дім. До тебе буде чи письмове, чи словесне пояснення: Тримай себе, як особа, що знає собі ціну” [125, 127].

Слід зауважити, що загалом взаємодопомога була визначальною ознакою стосунків. І. Хильчевський давав П. Кулішу грошову позику, зважаючи на його скрутне фінансове становище. У зв'язку з цим П. Куліш 18 лютого 1874 р. до нього писав: „Ну, будемо старатися помістити тебе ким-небудь при Києво-Брестській чи Курсько-Київській залдор., благо не чуждаєшся кольорової фуражки з золотою околицею. За гроші спасибі, бо мені треба. Можливо, я скоро розживусь, то пришлю...” [125, 125]. Наступні рядки цього листа сповнені клопотів, пов'язаних із Мотронівкою, адже П. Куліш не зміг остаточно викупити хутір у родичів своєї дружини: „Ти, брате, не знаєш, яке важливе значення в моєму житті має Мотронівка. Тому-то й треба мені постаратися про її відновлення і про зібрання хоч кількох членів сім'ї воєдино, як напр. дітей Надії Михайлівна. Піддубень був для мене ніщо, хоч би про ньому було і багато землі, та з поселенням у Мотронівці у мене вселився б дух її засновника. В результаті цього план мого життя прийняв іншу побудову і це дає мені енергію, якої раніше я не мав...” [125, 125].

Діяльна натура П. Куліша, сповнена ідей, шукала їх втілення. Облаштування Мотронівки, видавничі справи, дослідницька

пошукова діяльність в архівах і творча праця. Його таланти письменника також шукав виходу. У листі до Олекси Гатцука 24 лютого 1874 р. повідомляв: „Чи знаєте, чим я тепер зайнятий і навіть адсорбований? Пишу роман із сучасного життя. А Ви, може, думаєте, що сучасне життя відоме мені більше по книгах, ніж особистого досвіду? Ні, мій голубе! Я багато жив головою, та ще більше серцем, і надіюсь, що Ви це побачите з мого роману...” [95, 57–58].

10 березня 1874 р. знову пише про роботу над романом до Олекси Гатцука: „...Від роману у мене голова кругом, так розмірювався інший день писав не спиняючись весь день, і виходило по доброму друкованому аркушу. Після 1860–1861 року я багато й різноманітно жив, мандрував, учився, працював, та не написав нічого в формі повісті. Та випадково як відкрив кран з того боку, де заготовлені для цього роду матеріали, так тепер підставляю відра, цебри і ночви далєбі!” [95, 61].

Праця потребувала присутності в Петербурзі. Однак весною П. Куліш прибув до Мотронівки на пасхальні свята. Звідки 27 березня 1874 р. писав до Олекси Гатцука: „У нас тепло. Я ходжу в літньому пальто. Журавлі мандрують по полю стадами. В лісі якась одинока пташка об'являє початок весни... Я жадібно працюю пером, і стараюсь не виходити з кабінета (дуже спокійний кабінет) годин до 11, бо тільки вийду з пилкою і садівничим ножом, то вже до обіду закликати мене трудно. Молоді липові зарослі особливо любі моєму серцю, і я всюди їх підрізаю, женучи вгору...” [95, 63–64].

Однак справи вимагали все-таки його присутності. Так пробувши два місяці на хуторі, П. Куліш повернувся до Петербурга. Звідки писав до І. Пулюя про свої справи із братами Барвінськими: „А чи це Ви знаєте, що Володар Барвінський не дав мані ні одного слова з правозданья за Псалтир, так і ні разу не написав до мене з того часу, як послано йому, здається через Вас гроші?

Брат його Олександр разів зо три писав, що листи Володареві до мене десь діваються, хтось їх ніби перехоплює. Я одвітував щоразу: «От те всі інші листи доходять!» (І Ваш один дійшов, тільки пані моя без мене була у великій турботі, той здалось нам, що не дійшов, а потім знайшов у домівці). От він знов: «Та вже ж оце зараз напишу до брата etc. etc.» – Добре напишіть, спасибі Вам. – А од Володаря як не було, так і нема листа. Наостанок, уже і Олександр перестав споминати про брата і про Псалтиря справозданне, а я собі не став більш згадувати. Питання ж моє було таке: «1) Скільки грошей

вийшло на видання? 2) Скільки продано примірників? 3) Де ті примірники, що не продані?» Коли не продано ні одного примірника, то так би і написати. А то ні пів слова! Хіба ж це не деморалізація? А Подолинський? Замість каятися, що дів десь чужі гроші, страшенне ворогування і паскудні походки на мене! Це такі факти, що варто було б за них готовими грішми заплатити, коли б я й так не приплативсь. Дивуюсь Галичанам, а ще більш дивуюсь я собі: що після Партацького не відцуравсь я Вахнянина, після Вахнянина не покинув Подолинського, а після Подолинського ще звірився Барвінському! Та, мабуть, дешево за досвід не платиться. Тепер знаю Галицьких братів, і інших людей остерігаю, як от хоч би й Драгоманова.

Ви помиляєтесь, що в його писаннях якась нехіть до мене чується, що я доброго зробив, те само за себе говорить; а нападу на мене не бачу я ні якого. Він гарний собі чоловік цей Драгоманов, хоч я і мало з ним бачивсь, та й пишемо один до одного не густо. Обом нам ніколи.

До Олександра Барвінського написав я про Вас, що Ви мого листа не зрозуміли і вчитали у йому якесь недіймання віри, чого у мене не було, а мусив я писати так як купець через мої обставини, посилаючи через інші руки і не знаючи, де він опиниться. Цим я хочу перейняти лихі речі, котрі, як і Ви думаєте, будуть про Вас між Русинами (у нас такі бублейниці перекупки, як у вас патріоти). Давненько вже написав, і тепер цю справу треба вважати залагодженою. Що тільки можна було зробити на впокій Вашої великої турботи все зроблено. Більше у книжки мішатись не буду. Нехай вони усі погниють, скільки їх де не надруковано, і до мене про книжки вже не озивайтесь. Помив я од них руки і повикидав всі клопоти і досади, якими доля заплатила мені за мою щирю працю. Розпочинаю новий період праці, не торкаючись до Русинської інтелігенції. Амінь” [39, 218–219].

У цей період П. Куліш зосередив свою увагу на праці над „Историею Возсоединения Руси”. Спочатку він планував назвати її „История Украинского Козачества до Богдана Хмельницкого”. Зокрема, до друку готував перших два томи. У листі до І. Хильчевського 25 липня 1874 р. писав: „Ось до тебе, друже, прозьба: видався у 1862 році в Києві пакосний Журнал Вестник Юго-Западной России. Він мені потрібен тепер (за 1862), бо там вміщені статті мої, які в переробленому вигляді пропонував я ввести в книгу *История Украинского Козачества до Богдана Хмельницкого*,

що готується. Тягочуся ходити в публічну бібліотеку, аби дістати їх з означеної калюжі; а в Києві трудно знайти її на товчку у букініста і навіть у книжних лавках. Так потричь, брать, купиць и выслать мне” [125, 133–134].

Одержавши від І. Хильчевського замовлені матеріали П. Куліш активно продовжував працювати над Історією. Залучення все нових і нових матеріалів збільшувало обсяг і відтепер П. Куліш планував видати її у 9 томах, про що писав знову ж таки до І. Хильчевського: „Терор мав і на мої заняття вплив. Друкую книгу, якій мав на меті дати такий заголовок: «История Украинского Козачества до Богдана Хмельницкого». Вона просякнута ідеєю злиття руського народу. Тим часом прислали мені з-за кордону мої рукописи, план твору швидко розширився. Я вирішив вийти з рамок козацтва, і, замість чотирьох чи п’яти томів, які б його обійняли до кінця...” [125, 136].

20 вересня 1874 р. П. Куліш надіслав до І. Хильчевського макет першої сторінки книги: „Рукопис готова, друкується швидко. Якщо не вперших числах жовтня, то після 20-го числа зявиться в світ...”

Я ще не знаю кількості друкованих аркушів, набрано 10, а буде ще або більше 20 або більше 30. В останньому випадку, випущу два перші тома по 20 з лишком аркушів. Посилаю тобі перший листок; не показуй нікому. Папір дуже хороший. Друк теж, але ще не було під пресом, а просто взяв з машини... Повідом мені негайно, як ім’я великого хіміка Миновича. Додаю посвяту пам’яті осіб, які робили мені морально чи матеріально добро.

Благородної пам’яті:

№ Зиновича, Михайла Грабовського, Константина Свідзінського, Матрони Білозерської, Миколая Білозерського, Василя Тарнавського, Марії Гоголь, Петра Плетньова, Якова Бердникова, Сергія Аксакова, Константина Аксакова, Миколая Мілютіна шанобливо присвячує П. Куліш (але не Куліш) Твій П. Куліш” [125, 136–137].

На початку жовтня 1874 р. вийшов перший том книги з остаточною назвою „История Возсоединения Руси”. Друкування другого тому з різних обставин затримувалося, які П. Куліш досить докладно описував І. Хильчевському: „...за наборщицьким п’янством до цих пір і одного тома не випустили із типографії. Повільність частково мені на руку, бо я безнастанно поповнюю то рукопис, коректурні аркуші 2-го тому... Мені здається, ніби я тільки починаю писати. План у мене обширний. История возсоединения Руси в 9 томах становить лиш першу частину праці. История возсоединенной

Руси, повинна охопити ескізно есе от Владимира на Клязьмі до зіткнення з Польщею, через Литву, а потім досить повно сумістити життя Польщі і Московії; далі до них примкне Україна і потім піде тріо до наших днів, зображаючи хід внутрішньої історії, а не одне те, що становить, лиш її фабулу. Тут має вийти досить цікаве порівняння, з одного боку, світу азіатського, з другого – німецького і романського, над яким володарює грецька юність людства, подібного до того, як всяка юність відгукується про всяку старість. Виходить повна картина людства, що звільнилося від побудови пірамід, висячих садів і т. п. Та коли і якими очима все перечитати? Я мрію про те, що мені дадуть річний відпуск з жалуванням. Тоді у мене на прикміті є секретар за кордоном. З ним пішло б діло плавно. Тим часом і самі книги повинні доставити мені якісь кошти для свого продовження. Так-то дурень думкою багатіє!..” [125, 137–138].

Принагідно слід зазначити, що П. Куліша було обрано членом Археографічної комісії з платнею за редакційну працю. Цю посаду він одержав завдяки клопотанням М. Костомарова. Однак дружні стосунки між ними так і не відновилися. У листі до Л. Жемчужникова П. Куліш писав з Петербурга: „Але тут я зазнав найбільшої образи, яку будь-коли переживав. Костомаров, якого я з таким старанням направляв на документальну дорогу історіографії, став мене третирувати з найвищим благоволінням. Не можу інакше висловитися. Коли я відвідував його, він обходився зі мною прихильно, зовсім не вдаючись до бесіди про предмет, що становить предмет обопільної нашої спеціальності, та увесь час нового мого перебування в Петербурзі він ні разу у мене не був, ні жодного разу, буваючи через день у Кожанчикова (sic!) і досить часто у Мордовцева, який жив напроти мене. Я зі свого боку став бувати у нього рідко, – нарешті і зовсім його залишив” [17, 179].

Вихід у світ двох томів праці „История воссоединения Руси” (1874–1877) став переломним моментом у житті й творчості П. Куліша. Вивчаючи польські архівні матеріали до історії України, з якими частково ознайомився завдяки польським громадським діячам, а також працюючи у Варшавських архівах та бібліотеках, П. Куліш відкрив для себе нові історичні факти і явища. Внаслідок чого, він осмислив польсько-українську історію 17 ст. крізь призму польських архівів і літописів. Та й у пам’яті ще бриніла полеміка із М. Грабовським стосовно цієї історичної проблеми. Тому на відміну від попередніх „костомаро-шевченківських” переконань, П. Куліш у цій праці гостро засуджував козаччину і Коліївщину, зазначав про

розбійництво козаків та гайдамаків, визнав за підробки українські літописи та „рапсодії кобзарів”, говорив про „п’яну музу” Тараса Шевченка, критикував М. Максимовича, М. Костомарова. Цією працею він мав на меті змінити погляди усіх на минуле, а натомість змінив їхнє ставлення до себе. На свою адресу почув лише нищівну критику, хоча на створення цієї книги він затратив багато зусиль як розумових, так і матеріальних.

Зазнавши такого „удару” П. Куліш повертається на хутір Мотронівку. Розчарований і знесилений він поринає у хутірське життя. Звідки 27 грудня 1874 р. писав до І. Хильчевського: „Уже хуторяни гукають до мене: «здоров, здоров був, Кішко Самойло, гетьмане запорозький! Не загинув єси у неволі, – не загинеш з нами козаками по волі! Ух! тай утомився ж здорово. І не стільки 1-м і другим томом Історії, не стільки їздою від столиці до Плиски, як переїздом од Плиски до Матроновки! Тут я трохи не розбив голови об груду (і 3-го тому не було б тогди на світі). Трохи не поломав собі рук, перекинувшись серед Плиски, трохи на зробився сліпим на одно око, бо погонич пугою хвиськав коней по спинах, а мене по очах. Це страшений переїзд!” [125, 139–140].

Хоча П. Куліш ще мав можливість працювати у Петербурзі, але остаточно вирішив залишитися на хуторі. У листі до І. Хильчевського 28 січня 1875 р. писав: „Тобі приємно буде узнати, що я нарешті вирішив не їхати в Петербург. Цур йому! Там життя трудне, віддалене від природи, стосовно здоров’я ризиковане. Живий осел краще мертвого лева, каже європейська приказка. Чи доб’юсь я чого в Петербурзі, і якою цілею доб’юсь – невідомо, а тут зимою вволю начитаєшся, а літом намілуєшся зеленню, квітами і тваринами. Людей нема – це правда, а чи багато їх у столиці? І таки, чекай мене з твоїм скарбом. Порадимося, як його прилаштувати. Будь здоров з усіма дітьми твоїми, яких так мужньо оберігаєш від усіх зол...” [125, 139–140]. І офіційно був звільнений із посади редактора „Журнала Министерства Путей сообщения”.

На хуторі П. Куліш продовжував писати третій том „Истории Возсоединения Руси”, незважаючи на нищівну критику, яку зазнали перші два. Робота над третім і останнім томом вимагала багато часу. У листі до О. Кістяківського 16 квітня 1875 р. П. Куліш писав: „Далеко уже просунувся у написанні III тома Истории воссоединения, і так як план цілком визначився, почав друкувати. На мене гніваються передчасно. А це мені допомагає, а в якому сенсі – видно буде у свій час. Робота моя цікавить мене надзвичайно, і я проте шкодую, що не

можу зробити деяких поїздок... Побут хутірський надзвичайно трудний. Одна Олександра Михайлівна могла так впоратися з ним, що я можу віддаватися безкінечному читанню, ні в що не входячи. Та залишати хутір удвох – значило б знищити... Тут від людини потрібні не тільки економічні, а й політичні здібності. Історія нашого минулого багато в чому пояснюється для мене перебуванням у хуторі. Але четвертий том необхідно вимагатиме від мене поїздок, або ж не буде написаний, про що мені і думати гірко..." [123, 309–310].

Хоч і трудним було хутірське життя, однак воно давало свободу, можливість працювати, вільно використовувати свій час. Думки П. Куліша з цього приводу висловлені у листі до І. Хильчевського 29 квітня 1875 р.: „Так, хутір хороше діло в цю пору року. Та ніколи ще так мало не віддавав я часу заняттям хазяйством. Встаємо рано, в 4 і 5 годин, але прокидаємося обов'язково о 4. Ол. М-на встає раніше мене і віддає свої царственні повеління. Я ж, як турист, лінуючись читаю у постелі, доки не зробиться совісно, що кофе мене чекає, після кофе замикаюсь у своїй кімнаті і, подібно Щербаку, кілька годин дивую світ моєю глибокодумністю, яку все ж перериваю часом або для того, щоб нагодувати журавля, чи для того, щоб звільнитися від кошачих прозьб, або згадую раптом, що цуцик Бовкун ще не снідав, а часом, бачачи, що Ол. Мих. Клопочиться в саду, спокушаюся сонця і солов'їними піснями, які кращі всякої глибокодумності. Тепер ми живемо тільки вдвох..." [125, 143–144].

Ідилія хутірського життя сприяє появі нових творчих задумів. Так, П. Куліш планував перекласти „Історію Возсоединения Руси” французькою мовою, щоб ознайомити Європу з історією України. Проймається ідеєю створити періодичне видання, яке об'єднало б Західну і Наддніпрянську Україну, а також зближувало усіх слов'ян. Свій проект він описав у листі М. Драгоманову 6 серпня 1875 р.: „Петербурзький клімат надто суровий для мене. Книгу мою писав я в хворобливому стані і не довго міг би ще так працювати. Мені треба проводити холодний час року за кордоном, а теплий – в хуторі. Переміщення типографії Заг. Користі з найманого у власний дім було причиною, що надісланого до Петербурга рукопису ще не набирали. Я витребував її для поповнення новими матеріалами, а тим часом у мене в умі з'явилась ось яка думка

Видати в удосконаленому вигляді два томи історії французькою мовою, а третій – у вигляді твору оригінального, з тим щоб потім продати оригінальну рукопис у Петербурзі. Якби це не був золотий сон, який часто сниться людині, що потребує коштів для існування, то

я одержав би можливість проживати по півроку на півдні, а з моїм проживанням на півдні можна було б поєднати видання журналу, що об'єднує духовні інтереси Галичини, Малоросії і Слов'янщини. Хай цей журнал буде навіть і Правда, аби не наповнювався дурницями..." [77, 47–48].

Хворобливість П. Куліша змушувала його в холодні пори року відправлятися за кордон, де тепліший клімат. Так, на початку вересня 1875 р. він виїхав у подорож. Планував відвідати Варшаву і Познань, Краків, Відень, Венецію та ін. Головною метою відвідання цих міст була праця у хороших бібліотеках. Мандрівка тривала протягом двох місяців і в кінці листопада він повернувся до Мотронівки.

Весною 1876 р. П. Куліш дізнався, що його друг І. Пулюй переїздить до Відня, де працюватиме доктором в університеті. Він радо вітає друга з таким успіхом: „Коханий друже Іване! Велика це мені втіха, що ви допевнилися таки докторату, а ще як осядете у Відні на університетській кафедрі, то виростемо всі ми вгору... Ще пишу велике оповідання про 1775 рік (як зруйнована була Січ), займаючи і найдавнішу історію України, та не знаю, коли скінчу. Звільнившись від Святого Письма, гуляю собі мов школяр по великому історичному просторі, а Святе Письмо дало мені велику допомогу до нової праці..." [39, 223].

Хутірське життя, як зазначалося, спонукало П. Куліша до нових творчих звершень. В даному разі мова про видання періодичного органу в Києві, який мав називатися „Журнал П. Куліша”. Але для досягнення цієї мети необхідно обуло перебороти багато цензурних і матеріальних перешкод. Проте він надіявся на допомогу М. Юзефовича.

Про новий журнал П. Куліш писав до О. Кістяківського 12 травня 1876 р.: „Якщо не дозволять мені журнал, то це буде для мене характеристикою сучасної суспільної (тобто адміністративної) думки. Та засмучений я не буду як не засмучений майськими морозами, що завдали шкоди молодим пагонам моїх дерев, які миліші мені багатьох учених, але не вчених людей... Київський журнал... більше цікавить мене, як спосіб з'єднати кілька умів для спілкування між собою більш безпосереднім способом, чого суттєво не вистачає киянам..." [124, 518–519].

Про новий журнал він також писав 26 травня 1876 р. І. Пулюєві: „Журнал мій не має бути українським, так само, як і Історія Воссоєдинення Руси – не історія України. Затримали мене дома деякі справи, то я оце і не знаю, чи ласкаво прийме мою докладну записку

київський генерал-губернатор, щоб написав у головну цензуру, що згоджується на видавання в Києві журналу. Після цього мусимо ще зачекати з московський місяць, поки на столиці скажуть: добре, або: ні! У журналі я надрукував би дещо і українською мовою, але окрім Нечуя або Ганни Барвінок, нікому в нас по-нашому писати, а мені самому буде, мовляв, не до поросят..." [39, 224–225].

Однак ідея видання журналу втілення не дістала. М. Юзефович, на якого надіявся П. Куліш, досить прохолодно поставився до такого задуму. Та й сам автор ідеї не дуже переймався невдачею. 18 червня 1876 р. він писав О.Ф. Кістяківському: „Бог з ним з тим журналом! Моральної підтримки я не очікую ні звідки. Багато більше я буду задоволений трудами, що залежать тільки від мене особисто..." [124, 519–520].

У цей час нарешті П. Куліш завершив переклад Нового Завіту українською мовою. Всі справи із його видання і продажу він довірив М. Драгоманову. 15 липня 1876 р. він писав із Мотронівки до І. Пулюя: „Новий Завіт, перекладений українською, віддав я Драгоманову через те, що б не гаяти часу і не втрачатись на його друкування, тільки ж я йому дозволив надрукувати друге видання і правди, що сказав: що хочете, те й чиніть. Та хіба ж ці слова можна так розуміти: «Коли вам за мою працю дадуть гроші, то вони будуть ваші: я бо не собі, а вам мушу заробляти хліб насущний»? Як Драгоманов надрукує друге видання, то й нехай собі його продає. Це вже буде заслуга перед християнством така, що не схочу я і знати, чи буде бариш від розпродажі другого видання, чи ні. Коли ж Ми лярд, або хто інший купив би в Драгоманова право видання, то за що Драгоманов матиме в себе ті гроші, котрі заплачено йому за чужу працю? Ще ж до такого продажу мусить він мати від мене документ на право літературної власності, а без документу продати і купити не можна..." [39, 225–226].

Наприкінці літа П. Куліш поїхав на запрошення О. Гатцука до Москви, щоб допомогати йому у виданні „Газета Гатцука". Тут він багато також працював у бібліотеках і архівах, знаходячи багато цікавих історичних документів. 10 вересня 1876 р. із Москви він писав до О. Кістяківського: „Переглядаючи каталоги рукописів Румянцевського Музею, я знайшов: за № 1165 Копію Литовського Статуту, під № 1198 Уложение о силе и важности прав малороссийских, за № 1027, 1208, 1210-1225 збірку документів, що стосуються прав на володіння землями і угіддями, угоди, промисли і т.п., за № 1583 Статут Литовский способ прав трибунальских (с печ.

Изд.), за № 1624 зв'язку різних юридичних та історичних документів кінця XVII ст. до 1827... У Москві живеться мені не дурно, хоча центри мого життя складають Румянцевський Музей і Гол. Архів Іноземних Справ” [124, 523].

Робота в архівах так захопила П. Куліша, що він залишив редакцію О. Гатцука, хоча це і було відчутно матеріальною втратою. 21 вересня 1876 р. він писав І. Білозерському: „В головному архіві і в Румянцевському музеї найшов я стільки для себе роботи...” [209].

У Москві в одній із бібліотек несподівано зустрілися П. Куліш і М. Костомаров, між якими були певні непорозуміння у стосунках. Вони обоє зраділи зустрічі, незважаючи на старі образи. У листі до О. Кістяківського 28 вересня 1876 р. П. Куліш писав: „...Сиджу заглиблений у зітлілі хартії – хтось підходить до мене; дивлюсь – Костомаров! Дуже ми були задоволені несподіваною з обох сторін зустрічі. Тепер працюємо удвох, бо в архівному кабінеті нікого більше нема, то багато про що один в одного і дізнаємося: а вчора я провів вечір у нього і познайомився з його дружиною. Поговорили весь вечір про історію, як юні школярі. Багато на що і він змінив свій погляд, що розумів інакше. Порівняння своєї історії з історіями суміжними і дотичними витверджує розум український, такий схильний до сп'яніння...” [124, 527].

Вони разом працювали у Москві протягом осені 1876 р. і зими 1877 р. У своїх спогадах П. Куліш писав: „Однім чудовим ранком перед моїм робітним столом з'явився Микола Іванович в супроводі чергового службовця, який не знав, чи можна допустити невідомого йому сивоголового дідуся до праці в архівній кімнаті. Ми тричі почоломкалися по чину книжкового чернецтва, і я осадив мого ігумена в Московській Храміні спасення... Ми з ним бачилися і працювали вкупі щоденно; часто ми обоє обідали у Макарових, іноді у Жемчужникових, а усі вечора проводили в помешканні Костомарова...” [54, 62]. 16 жовтня 1876 р. П. Куліш писав до О. Кістяківського: „Історич. пренія мої з Кост. перейшли в ряд найсолідших нарад. Багато вечорів проводимо ми разом, і його дружина запевняє, що ніколи в Петербурзі не відчувала такого задоволення серед вечірніх зібрань. Принаймні для мене багато користі і задоволення в цих контрверсіях...” [124, 527].

У грудні до П. Куліша у Москву приїхала дружина. Їхнє московське життя він так описував І. Білозерському: „Москва продовжує цікавити мене своїми своїми рукописами. Книги дають мені додому, скільки завгодно. Олександра Михайлівна заспокоїлась

від тисяч своїх турбот, які так безпощадно поглинають життя хуторянина. Вона Вам і Вашій дружині старанно кланяється. Я також прошу передати моїй милій кумі мій уклін. Салом обдарували Ви нас надзвичайно: навіть джентльменські дами їли його нахваляючи. Одна родилася в Парижі, виховалася в Лондоні, а родом – шведка, – і та захоплювалась салом. Я спитав: як їй прийшла охота скуштувати сала? Вона відповіла: «Я спочатку і увити не могла, щоб їсти сало, та коли скуштувала, то пошкодувала, що так довго не їла». Цей відгук тим більше робить салу честі, що в ньому не присутнє почуття українського патріотизму. Що стосується мене, то сало здалося мені в Москні незрівняно смачніше чим дома» [207].

У Москві вони пробули аж до квітня місяця у зв'язку із затримкою виходу третього тому „Истории Возсоединения Руси”. На початку квітня 1877 р. П. Куліш з дружиною повернулися до Мотронівки. По приїзді на хутір він написав листа до професора К. Бестужева, з яким познайомився в Петербурзі. Із листом він надіслав статтю „Западная наука и православие в эпоху Иова Борецкого”, щоб той помістив у будь-якому виданні: „...я покірно прошу вас про це тільки в такому разі, якби ви визнали корисним так розпорядитися в інтересах ідеї, а не в інтересах автора. При тому, якби для журналу треба було б скоротити її більше, ніж для окремого видання, то я цілком відмовляюся від висловленого мною бажання” [175, 98–99]. К. Бестужев-Рюмін відразу відповів П. Кулішу: „Прочитав усе вами прислане. В цілому картина виходить дуже рельєфна, і несподівано виходить на перший план багато такого, що затушувалось істориками: так цілком іншими з'являються росіяни в польських жупанах у роді Жолкевського. Блискуча глава про полонених в Туреччині, очевидно, зверне на себе загальну увагу істориків. Взагалі, завдяки тому, що всі інтереси історії не зосереджуються на самих козаках, а звернуто увагу і на інші сторони, історія Руси Західної розкривається значніше” [175, 98–99].

Дружній відзив К. Бестужева-Рюміна сприяв налагодженню добрих стосунків. Далеко не завжди зустрічав П. Куліш так доброзичливість і розуміння. Цікаво, що К. Бестужев-Рюмін намагався стримати П. Куліша від зайвої полемічності у своїх працях, яку нерідко в суспільстві не розуміли. Зважаючи на таку прихильність, П. Куліш сподівався влаштуватися на роботу в Петербурзі, аби розплатитися зі своїм на той час головним кредитором Гатцуком. Через К. Бестужева-Рюміна П. Куліш познайомився з видатним французьким ученим Рамбо, який навіть

захотів ознайомитися з історичними трудами П. Куліша. Враження від його праць у Рамбо склалося найкраще, і він навіть листовно виявив готовність всебічно допомагати йому в його починаннях. Однак благі наміри такими і залишилися: французи нічого не знали про Малоросію і навряд чи зацікавилися би її історією взагалі, а тим більше відмінностями у російських і українських поглядах на ті або інші явища історичної дійсності.

У вересні 1877 р. помер давній приятель подружжя Кулішів О. Бодянський, з яким іще зовсім недавно бачилися у Москві. Дізнавшись про таку сумну новину, вони відразу висловили співчуття вдові М.М. Бодянській, згадавши приємні вечори, що їх проводили, будучи в Москві, і запевнивши у своїй приязній повазі.

Крім того П. Куліш запевняв М. Бодянській: „...поки люди вивчатимуть російську історію, всі будуть згадувати Бодянського, який так великодушно служив їй, а разом з Бодянським будуть згадувати і Вас, бо ж без Вашої до нього любові і дружби не міг би він звершити свого славного подвигу, і давно б перервалось його життя. Він служить всім нам зразком безкорисливого працелюбства на загальну користь...”.

Тим часом нарешті вийшов третій том „Истории Возсоединения Руси”, що також не дістав позитивної оцінки громадськості. П. Куліш почав жалкувати про категоричні заяви, висловлені у трьох томах його праці. У листі до князя М. Шаховського у березні 1877 р. він писав: „Та перш ніж взятися за читання моєї, надрукованої в 1874 і 1877 роках книги «История Воссоединения Руси», звольте прочитати передмову, що при цьому додається, щоб не читати, а хіба що перелистати «Историю Воссоединения Руси», так як у ній, поряд з думками правильними, друкувалось і таке, чого я вже не надрукував би” [82, 351].

На початку грудня 1877 р. П. Куліш із дружиною планували переїхати до Києва. Він мав намір попрацювати у місцевих бібліотеках і архівах, а також підлікувати Олександрі Михайлівні. Перебування в Києві тривало аж до початку весни, а потім знову повернулися до Мотронівки.

Залюблений в історію П. Куліш продовжує працювати з історичними джерелами, планує видати Псалтир разом із І. Пулюєм у Німеччині. У листі до нього писав: „Вельми втішаюсь Вашим листом, любий Докторе, що Ви про мене в Вашій Німеччині дбаєте. За що схочете, за те Святе Письмо и оддайте, а з тих грошей четвертину собі сховайте. Таки й зовсім не дорожітьесь... Тепер я переписую и

поповною нову книгу: «Отпаденіє Малороссіи от Польщи». Буде томів зо два невеличких. Написав я сю книгу для вжитку людей просвічених, та не спеціалістів (без цитат и приписок). Спеціялисти матимуть у ній тільки низку историчних квестій, котрі мусять або прийняти, або ж документальною критикою их збити. Сам же я матиму тепер вироблений фундаментально конспект до писання IV-го и дальших томів Истории Возсоединенія Руси... Сподіваюсь, що сю книгу перекладуть польською мовою: бо се ще перша споминка про ляхів без лайки и зневаги, а з поглядом жартовливим на їх пригоди, котрих би вони не знали, коли б не були аж надто добросердечні...» [39, 232–233].

З листів П. Куліша довідуємося про ще одну рису його багатогранної натури – усвідомлення необхідності навчати молодь з ранніх літ. Сам він, де тільки бував, читав, дививсь і слухав, подивляючи красі Божого світу і людської природи.

Улітку 1878 р. П. Куліш писав до І. Пулюя: „Пані моя хворіє і лічиться в Києві, а я живу з двома никалочками, гарними панночками, та навчаю їх дечого, а на зиму збираю гроші, щоб усім поїхати зимувати за границю та ще більш їх там де чого вивчити: бо вельми дотепні. А дві никалки, котрих Ви бачили, живуть у Полтавщині. Одна вже замужем и має гарну дитинку. Гостювали в нас із весни всі, та сих ми причинили в себе — може, й на довго. Одній 16, а другій 17 літ. Саме пора дечого вчитись: бо як заженихаються, тоді хоч и не кажи про науку. Оце нам велике горе, що пані моя недугує! Коли б не вони, не знаю, що б я тепер і робив. А то мені і вслуговують і помагають у господарстві, а своєю наукою розважають мою тугу” [39, 233].

У лютому 1879 р. вони повернулися на Україну. З Києва П. Куліш писав до І. Пулюя: „Радіючи серцем, що Ви підбиваєтесь наукою все в гору та в гору, мушу сповістити Вас, що нездужанне моєї пані не дало нам добре роздивитись у Парижі. Все ж бо таки вона була подужчала серед чужої чужини, а як вернулась до рідної родини, дак здоров'є знов пішло вниз. Засмучений сим, не ширю більш листа мого. Через Відень не довелось нам вертатись, хоч і вельми бажали ми обоє Вас оглядати и витати. Літуватимемо під Борзною на хуторі” [39, 235].

Цього разу П. Куліш довший час залишався на хуторі, поєднуючи господарські клопоти з науковою роботою. Однак не вистачало йому спілкування. На свій день народження він запросив І. Пулюя. Про ці відвідини родини Кулішів образно й тепло він

пізніше згадував: „На ті щирі і сердечні запросини поїхав я радо на Україну і прибув до Києва 28-го липня (1880 р.), де дожидали мене Куліш і його любя дружина Ганна Барвінок. Розглянувшись в городі, поїхали ми потім вкупі до хутора Мотронівки, недалеко від Борзни.

Хоч вже минуло 24 років, як я гостював у Кулішів, але хутір Мотронівський остався мені в такій живій і дорогій пам'яті, що мені здається, наче б я ще недавно його бачив. Я тямлю добре старезний двір під солом'яною кришою, з ганком, з високими тополями і з широким подвір'єм. Правобіч того подвіря стояли стодоли і будинки для всякого господарського знаряддя, а лівобіч хліви для скоту. За двором був великий і роскіпший сад. В тому саду, між липами, почивають тепер тлінні останки покійного друга. За життя сам він доглядав тих широко-гилястих лип, що, розрісшись незвичайно роскішно, розливали літньою порою пахощі свого цвіту по всьому сяду. Він доглядав їх як зиниці і мовляв, як то буде «добре» між ними почивати в могилі йому і його любій дружині. Поза садом стелились рільні поля, яких належало тоді до хутора 45 десятин, а між полями виднілись розкинуті зелені гаї.

В хатах хуторного двора була всюди простота, достойна угодників божих. Не було там жадної городської роскоші, панської пихи або якої непотреби... Я гостював у Кулішів кілька неділь. Дні бігли незаметно... В розмовах наших брала участь й дружина Куліша, та все з ніжністю і розвагою, кладючи кожне своє слово на золоті терези. Я любувався її, незвичайним у жінок, патріотизмом і благородним почуванням до літературної праці свого чоловіка, яку вона вміла, з великим самопожертвуванням, піддержувати і захищувати.

Вечорами віддихали ми, завсіди у троє, в саду і розмовляли часто і про науки природні. Найбільше інтересувала Куліша астрономія. По його прозьбі розказував я про творива небесні, про їх настанне, їх безустанну переміну і їх кінець, що є й початком їх новонастання. Любуючись сам дослідами Ріттера, провадив я річ основно, як перед якою колегією. Незмінні віковічні закони, котрим мусить коритись ціла вселенна, а найбільше закон непропащої сили, викликали в душі Куліша велике очарование. Він набирался духа, віруючи, що і сила правди в інтелектуальному сьвітї ніколи не може пропасти. Тому і вірив він, що, як не слабосильний інтелектуальний сьвіт України, і для нього стоїть твердо той віковічний закон!

Після наукових розмов сповнялась душа Куліша супокоем, і здавалось мені, що він набирал більше охоти до нових літературних

подумів... На козаків дивився Куліш як на людей, про яких мовляв Прудон: «Найубожша маса через те саме, що вона найубожша, єсть і найтемнійша і найзаведливіша і найлехкодушша². Не хвалив же Куліш польської шляхти, бо вона через своє безладде «процидрила пишний край від моря до моря»...» [39, 132–135].

Товаришування двох сподвижників української культури П. Куліша та І. Пулюя було плідотворним, про що свідчить вихід друком у кінці 1880 р. „Святе письмо Нового Завіту” в їхньому перекладі.

З-поміж іншого П. Куліш ще має надію випускати українське періодичне видання. У листі до І. Білозерського він висловлює думку про можливість співпраці з поляками, незважаючи на категоричні погляди, висловлені ним свого часу в статті „Полякам об украинцах” (Основа, 1862) У листі він пише: „...Малоруський орган поки що не можливий через нестачу фонду; та сунься з просьбою про дозвіл, мабуть відмовлять, боячись світла і правди, в чому полягає порятунок і владодежців. Якщо ж і наважаться дозволити людині благонадійній, зовсім нездалій, то над журналом постійно буде висіти Дамохлів меч. Співай, соловейку в кігтях у кішки! Покоління чи раса людей, яким у Москві знадобився Катков, а в Києві Юзефович, ще не скоро, через дряхлість, уступить місце правителям, які не будуть дивитися на обласну літературу, як теля на нові двері”. Сповнений надій, П. Куліш, однак, не вірить в силу Духа української інтелігенції, з одного боку, а другого боїться, що: „Два-три чоловіка зроблять кілька благородних зусиль для оживлення малоруської народності; та їх підриють і повалять. Потім знову п'ятьма, темні наклепи і розчарування достойних чад землі своєї. Так уже було...” [205].

Та незважаючи на те, що „малорусів з їх літературними спробами вважали більш шкідливими ніж повстанці 1863 року”, П. Куліш готовий був трудитися скрізь, якщо ляхи, за його словами візьмуться за відродження нашої народності. Як видно, він шукав і згоден був на підтримку будь-чию, аби тільки це було на користь українському народові.

Поряд із науковими планами він продовжував хуторське життя, яке зовсім було не безклопітне. У листі до І. Пулюя 27 березня 1881 р. він скаржився: „Дорогий наш Пане Докторе! Вельми сумуємо, що Ви зовсім не здужаєте. І пані нездужають, дарма що знай на ногах. Коли б узято хутор в оренду, треба б звідсіля з'їхати у чужу сторону, щоб не тривожитись через ледарство тутешніх людей. Ви знаєте, якими ми було до Ігната і яким він показав себе до нас. Тепер погоріла наша

давня слуга Варка, а її дочка дівка, служачи в Борзні, завагітніла. Пані прийняли всю сім'ю, четверо душ, до себе і так задоволили, наче рідних. Усі вигоди, усяке піклування. Дитина тут родилась. Пані з паничем кумували. Гостинців рублів більш ніж на 30. Тільки назирайте та потроху помагайте наймиту і наймитці. Що ж? Як висиділи зиму на готовому всьому, у добрі і в теплі, почали ледарствувати. Ми наче нічого не бачимо, дали їм вибратись від себе з хлібом і сіллю, а нанятись у нас ні одно не схотіло. Вони вибрались, цілуючи руки і дякуючи, да тут же де що й покрали; а потім підучують наших слуг, щоб нас кидали, що тут ніхто не виживе, що ми такі і сякі. Горе та й тільки! Багацько треба було б писати, яка деморалізація в цього народу.

Ліра переписую, щоб читати пані. Не купуйте собі Шлегеля; я купив. Не хотілось би з Ів. Ів. Устрявати ні в яке діло. Ми й самі напечатаємо Шекспіра; а ні, то напечатають після нас. Аби було воно на світі. А гарно виходить. З великою вподобою перекладаю. Скінчивши переписування Ліра, зачну перекладувати ще. Тепер уже не треба буде стільки зачеркувати..." [39, 248].

Побутові труднощі, обмаль коштів, хвороби не позбавляли, однак, П. Куліша працездатності. Добре знання англійської мови, наполегливість і бажання творити давали свої результати. Так, у листі до І. Пулюя 30 травня 1881 р. він писав: „...Наготовив я до печаті то Шекспіра: 1) Ромео та Джульєтта; 2) Присмирена. Каверзниця, одна найсмутніша, а друга найреготніша п'єса. У кінці додамо огляд науки про Малоросію давню і нашого часу. Як розум вияснив собі те, що було колись і що діялось за нашого часу в літературній Малоросії по дніпрянській і по дністрянській. Оце ж робіте, спасибі Вам, завчасу нотатки, щоб нам тут написати і випустимо огляд під двома іменами, замість епілога. Такий епілог я зробив у Чорній Раді, запечатаній по великоруські” [39, 248–249].

Видавати перекладені твори П. Куліш планував у Львові. Про це він писав до Ол. Барвінського 18 червня 1881 р.: „Шекспіра хочу печатати ві Львові, і вже послав до п. Беднарського (видавець у Львові) пробку з Ромео та Джелъети, щоб випечатав мені дві сторони, чи гарний шрифт і чи годящий буде формат. Буду випускати невеличкими томами попарно, так щоб одна п'єса була смутна, а друга жартівлива. Оце ж у первій парі вийдуть Ромео та Джульєтта і Присмирена. Каверзниця. Не сподіваючись великого розкупу, печататиму тільки по 250 примірників, аби воно на світі було. Працюючи стільки років над рідним словом, ми певно що зробили по

апостольському наказу: еже должны Бахом сотворити, сотворихом” [19, 98].

Про свої справи із виданням перекладених творів він оповідав І. Пулюєві 4 серпня 1881 р.: „...Відписав я Беднарському, що заплачу тільки половину коштів за 250 примірників Шекспірових творів тому І-го, а другу через рік, і послав йому Ромео та Джульєтту. Не відписавши мені нічого, присилає коректуру. А Барвінський рає печатати 500 примірників. Я б і згодився на 500 примірників та боюсь, що в Галичан пропадуть як Псалтир, Іов і П’ятикнижжя Мойсеєве. 250 печатаю на пропалу, аби на світі було. Відписав Барвінському, що коли б він прийняв на себе видавництво (моїм коштом) під певними кондиціями, то нехай звелить друкарні печатати 500. Лист цей послав я рекомендованим, та замість Тапорої, надписав Lemberg. Потім я написав рекомендованим до Беднарського, а простим листом до Барвінського, щоб той лист перепроварили до Тернополя. Беднарський мовчить, а Барвінський пише, що не має від мене ніякого листу. Чи не допоможете Ви мені в цій справі? Та чи не зробите Ви на своє ім’я якого контракту на 500 примірників Шекспірових творів? Може з Барвінським покинути діло: бо його брат Володар, самі знаєте, який фальшивий?” [39, 250–251].

Заборона видання творів українською мовою, у зв’язку із прийняттям Емського указу (1876), змусила П. Куліша шукати більш сприятливі умови для видання своїх перекладів та інших творів. Так, він разом із дружиною переїхав на деякий час до Львова, звідки писав до І. Пулюя 25 грудня 1881 р.: „Тільки що прибули ми оце з пані до Львова, і хочемо тут де що друкувати, та в Оссолінського книготеці нишпорити. Оце ж благаємо Вас, звеліте запакувати мій портфель, а з ним укупі Основу. (Пані хочуть повибірувати все своє та подрукувати, виправивши гарно, а я то ж де-чого пошукаю, бо 20років туди не зазирнув ні разу) і Історію Церкви Макарія ІХ том, і нехай перешлють до мене поштою як найшвидше. А що Ви заплатите за впакування і пересилку, сповістіте, спасибі Вам, щоб я весь кошт верну. Свого часу не тратьте, а нехай Ваш кабінетник те все за гроші зробить. Вельми жалкую, що моєю скринею так отяготив Ваше мешканнє. Що Ви поплатили або поплатите за перевозини, я все верну, аби знав, стільки. Нехай же ще вона в Вас побуде, докіль ми знайдемо собі ві Львові притулок” [39, 251–252].

Через кілька днів він уже писав до того ж адресата: „Найняли ми собі місячне мешкання: дві хати умебльовані за 20 гульденів. Тепер Вас просимо вислати нам нашу скриню і якось ключ до неї. Швидко

не треба, щоб не дорого платити, а нехай іде собі поволенько. Що ж потратите за пересилку портфеля з Основою і Історією Церкви т. ІХ на скриню слугі і на саму її пересилку, то зараз Вам вишлемо. А може і так можна переслати, щоб я заплатив за перевозини при одбіранню скрині. Повкладуйте ж, спасибі Вам, у скриню мої книжки, котрі лишив я у Відні торік. Певно це не буде трудно. А на мій бриль нехай Ваш послугач купить дерев'яну скриньку. Вона мені тут знадобиться як і капелюш, чи бриль. От і все. Та сповістіте будь ласка, як я одержу це все: чи до мене привезуть, чи я мушу кудись поїхати, і з яким папером: то тутешнього порядку ми не знаємо” [39, 252–253].

Вийняте помешкання дуже сподобалося подружжю Кулішів. Надзвичайно прихильно описував І. Пулюєві його господарів, розташування і довколишні краєвиди.

На жаль, галицькі земляки не дуже привітно сприйняли приїзд П. Куліша, а навіть з упередженістю і неприязно. Пояснення цього у виданні П. Кулішем своїх фатальних праць: „История Возсоединения Руси” і „Мальована Гайдамаччина”. Звичайно, він розумів, чому галицькі русини тримаються осторонь, проте і не намагався викликати їхньої прихильності до себе. Тому під час перебування у Львові залишався на самоті із своїми справами, почуттями. Про новини писав І. Пулюєві.

Хоча до нього завітав єдиний із галицьких русинів – К. Сушкевич. У листі до І. Пулюя П. Куліш писав: „...Ні один русин, опріч Сушкевича не був ні разу. До Белея, як він не здужав, я зайшов, він мені дякував, а бути в мене не був. Воно й добре: бо я не трачу часу. Може, и Русинам так не добре не знатись ізо мною. Були в мене Романчук і Гладилович раз; та їх, яко членів Тов. ім. Шевченка, послав до мене Сушкевич. Бувши уповномоченими од товариства, вони не згодились ждати мені половину грошей, а тільки третину за Шекспира. А я, подякувавши, почав платити в друкарню все...” [39, 258].

Пізніше він спілкувався із проф. Ю. Романчуком, проф. Горбалем та ін., однак дружніх стосунків між ними не склалося. Більш тісним було спілкування із публіцистом і бібліографом І. Левицьким, з яким часто радився.

У Львові П. Куліш на початку весни 1882 р. видав брошуру за своїм авторством „Хуторна поезія”, де висвітлив нарис історії української нації, яка в різні часи перебувала під владою двох імперій: Польської та Російської. Він зазначив, що „соціальні усобиці” в 17 ст. в Речі Посполитій „прийняли зловіщу назву

боротьби козаків із Ляхами”. І ця боротьба була „погибельна для обох націй” [67, 119].

Незважаючи на постійне придушення природних прав української нації, автор зазначав, що „по якомусь таємничому закону воскресення замерших народностей” національно свідомо українська когорта людей „провозгласила нову націю між націями, во имя рідного слова и самодостатнього світогляду” [67, 123]. І „прямуючи до такої мети робом великого Учителя” українська інтелігенція не щадила своїх сил, щоб „підняти” наукою і освітою народ із „темноти і бідоти” і „вкупі з ними утворити націю самочутну, саморозуміючу, на своїй дорозі видющу, про свою будущину дбайливу” [67, 124]. П. Куліш гостро засуджував політику Російської імперії, яка ставала на перешкоді становленню української нації. Наголошував, що букварі і підручники заборонялося видавати українською мовою, придушувалася українська преса, не було жодної рідномовної школи, „котравиховувала б наших дітей згідно з духом нації” тощо. Автор підкреслив – „через те насильство і тиранство, ми тільки зрозуміли розумом і побачили очима, скільки ми втратили неоплатимої сили, піддобрюючись Москалеві” [67, 127]. П. Куліш закликав українську інтелігенцію до спільної праці на благополуччя нації шляхом науки й просвіти, і здійснювати це потрібно єдиною зброєю – „пером та лагодою”.

Під час друкування „Хуторної поезії” П. Куліш познайомився із польським українофілом Теофілом Шумським. Ця зустріч відбулася у квартирі останнього, до якого П. Куліш завітав із І. Левицьким. Т. Шумський відразу сподобався П. Кулішу. Відтепер він був майже не щоденним гостем у польського товариша. Вони розмовляли про всякі справи, але найбільше предметом їхньої розмови були літературні і політичні. Найважливішою з поміж них була справа польсько-руської згоди. „Задача, яку поклав собі був Куліш, будши ще на правительственній російській службі в Варшаві була і в Галичині його головною задачею: маючи на увазі те, що Поляків фанатизують дуже ксендзи і Єзуїти, він старався ослабити, по можності як найбільше, вплив єзуїтизму і клерикалізму, а відтак вже стреміти до погодження двох порізнених ними сусідніх народів, Поляків і Русинів, під умовою повної політичної і національної рівноправності” [182, 237].

Досить справедливо говорив М. Павлик про Кулішеві настрої того часу: „Куліш, як звісно, останніми десятками літ кидався в дві крайності – історичну Польщу та історичну Росію. Як не чудно на

око, а у Куліша воно вийшло зовсім логічно; він теж належить ще до тих українських патріотів, що ждуть спасення України від вішого слова, або від якоїсь вищої сили, в взагалі з боку народу. Не звіривши в живу силу українського народу, в можливість його поступу на взір інших цивілізованих народів і даремне чекаючи небесної сили, – Куліш мусів кинутися до сил земних. А все з любові до рідного краю, все для того, щоби двинути його” [96, 223].

Справді він шукав будь-якої можливості, аби підняти український народ із неосвіченості, створити український періодичний орган; шукав різні шляхи, щоб виокремити український народ як самобутню націю. П. Куліша глибоко хвилювала неосвіченість. Він часто наголошував, що український народ не має жодної рідномовної школи, громадської бібліотеки, преси, а також національно свідомих меценатів, які сприяли б культурному розвитку й освіти народу.

Погляди П. Куліша, висловлені у „Хуторній поезії”, привернули увагу польського письменника і громадського діяча – Ю. Крашевського, який у „короткому листі” до П. Куліша, висловлюючи своє захоплення, назвав його своїм братом [185, 13]. Український вчений зворушений таким товариським жестом, у листі-відповіді 20 березня 1882 року висвітлив власне бачення драматичної, а нерідко й трагічної польсько-української історії: „...Ваші в кінці придумали вислів: *Poki swiat swiatem, Rusin Polakowi nie bendzie bratem*. То не є висловом, то є червоноблисним епітафіям на незлічених кровавих дюнах, якими сто разів окривавлені були поля України і Польщі... Те старозавітне слово польське, подібне тому жидовському, яке говорить: *Око за око, зуб за зуб*... Чи не доживемо вже з вами до нового завіту славної і ганебної історії польсько-української? – патетично запитав П. Куліш і з натхненням і оптимізмом відповів: *Чую, що вслід за мною іде хтось такий, кому не варто зав’язувати взуття – іде освічений широкою, глибокою і високою універсальною наукою геній народу польського, чи українського, чи обох їх разом, аби просвітити Ваших і моїх земляків сидячих в темноті в погрозі смертельній*” [185, 13]. У наступному листі П. Куліш накреслив проект нового польсько-українського порозуміння, який полягав у осмисленні взаємної історії, виявленні основних причин незгоди, щоб розставити всі пріоритети і розпочати будівництво спільного взаємо поважного майбутнього [187, 980]. П. Куліш вбачав примирення та розквіт обох народів лише у допомозі один одному: „Я добре знаю, що нема ніде такої родючої землі для

Поляка, як руська, коли б тільки він сів на ній своє добро робом Великого Сіятеля... Отак же, моєю думкою забезпечить собі будучину й поки Ляхи, пригорнувши Русина до серця, як старший, багатший і досвідчений брат пригортає меншого брата, убогого неука, скільки б він не провинив у своїй дикості” [96, 221].

На знак примирення польського і українського народів П. Куліш видав брошуру „Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 р.”, яку присвятив Т. Шевченку і А. Міцкевичу. У цій праці автор закликав обидві нації до порозуміння, братерства, поступливості, щирості:

Брати, забудьмо давні чвари,
Та засвітімо світло вкупі...

Провина у незгоді між двома народами, на думку П. Куліша, лягає як на „панів Ляхів” – „за їх надмірний деспотизм”, так і на українців – „за їх розбишацьке буяння” [185, 13]. Він зазначав, що необхідно розпочинати нові польсько-українські стосунки: „...вопіваю, що розпочинаємо новий період польсько руської життя. Позад нас – тьма завзятого недомислу; перед нами – світ миролюбивої науки” [65, 33]. П. Куліш наголошував, що не потрібно повністю забувати не безхмарне минуле польсько-української історії, а варто вчитися на помилках і поспішати робити такі діяння, які б переважували ці помилки: „Ще не зовсім позад нас тьма, котру ми самоотверджено знехтували: вона ще густо облягає наш кругозір і вимагає од нас ясных подвигів чоловіколюбства” [65, 33].

Бачення проекту польсько-українського примирення П. Кулішем, полягало в тому, що він би виступав посередником на Україні в цій справі, а Ю. Крашевський зі своєї сторони в Польщі. У листі до нього 27 березня 1882 р. український діяч писав: „Скажу коротко про те, як би засвітити світло в русько-українській темряві і при цьому світлі поєднати Русина з Ляхом, не дають мені спати. Саме оце печатаю невелику книжечку «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 р.». Може б вона відчинить мені двері хоть в одне запекле руське серце. А Поляків, мій найстарший Брат, візьміть Ви на сповідь, як справдешній їх отець духовний, і наставте їх...” [96, 221].

Співпраця П. Куліша із польськими діячами набула великого розголосу серед української громадськості, вона була однією з головних новин на шпальтах української і польської періодики. Українська інтелігенція вважала вчинок П. Куліша зрадницьким. Рецензії на „Крашанку” були надруковані у багатьох періодичних виданнях: „Вестник Европы”, „Дело”, „Труд”, „Зоря”, „Одесский

Вестник”, „Гражданин”, „Московский Вестник”, в яких йому припало чимало нарікань. Проте М. Костомаров поряд із гострою критикою в одній із польських газет визнав, що „дуже добре за посередництвом живого і друкованого слова, намагатися залагодити ці непорозуміння, і винайти шлях до згоди, для майбутнього приятельського співіснування” [186, 8].

Незважаючи на нищівну критику та неприхильність до його ідеї русько-польської згоди, П. Куліш продовжує співпрацю з поляками і має довіру до їхніх дій, про що пише І. Пулюєві 23 квітня 1882 р.: „Що Ляхи здеморалізовані, це річ певна; тільки ж бо цей здеморалізований народ недавно мав серед себе Міцкевича, а тепер має Крашевського, велетня розумової і сердечної енергії, та й інших доволі людей, котрі репрезентують його добре. Ляхи вибиваються з під езуїцтва мужньо. Вони не тратять духу свого, дивлячись на зрадливу політику своєї аристократії і грошократії. Та й це чогонебудь стоїть, що підхопили мій протест проти прелатства дружньо. А що вони так погано обійшлись із Вашими працями, то це дурна політика національності, рівноважна з політикою святоюрців. Не всі вони в цьому грішні, і можуть такі гріхи ще викупити. Не вимагайте від них того, що свідчило б здоровий, не надвереджений народний організм. Буде з нас і того, що вони переменяють свою політику до Русі. А вони переменяють її. Лист Ваш ношу при собі і читатиму його всюди, де заговорять про польську шляхетність. Нехай Вас не заспокоює на рахунок Ляцький, що Ваші земляки святоюрці ігнорують Вас іще гірш, а шевченківці рохкають проти Вас кабанамі. Пулюя для них і на світі немає, наче він який Турчин, а не Русин. От народ без пуття, без честі і поваги, без правди у завітах предків диких. А в ляхів се все є, дарма, ж що ізуїти їх заїли” [136, 87–88].

Варто зазначити, що з ініціативи Ю. Крашевського відбулося знайомство П. Куліша з галицькими поляками. Крім д-ра Кубаля, який завітав до нього із листом Ю. Крашевського, він контактував із кн. Адамом Сапігою, кн. Юрієм та Романом Чарторийськими, кн. Р. Пузиною, редактором газети „Dziennik Polski” М. Савицьким та ін. Співпраця між ними полягала в тому, що П. Куліш мав би заснувати власну друкарню у Львові й видавати газету українською мовою „Хутор”, щоб пропагувати в ній ідею примирення. Поляки зі свого боку мали б, говорячи сучасною мовою, фінансувати проект. Крім періодичного видання П. Куліш, планував видати серію популярних книжок для народу та переклади видатних літературних і наукових творів західної Європи для інтелігенції, заснувати Львівську жіночу

гімназію з інтернатом при ньому – „для матерів майбутніх патріотів” та ін.

П. Куліш давно мріяв заснувати український періодичний орган, а тут ще з’явилася можливість створити і власну друкарню. В. Щурат в одній із своїх праць писав: „Про заходи Куліша около заснованя власної друкарні для видання “Хутора” знали і п. Шумський і управитель друкарні “Наукового товариства ім. Шевченка” п. К. Беднарський. У брата п. Беднарського (Щасного) Куліш розвідувався про фахово-друкарські справи і про те, де б найвигідніше було умістити друкарню; він мав намір купити дім п. Крістофа коло яблонівського огорода під Стрийським. Крім “Хутора” Куліш – як казав мені п. Шумський – наміряв видавати теж серію популярних книжок для народа і переклади найважливіших літературних та наукових творів західної Європи для інтелігенції. Першою книгою, призначеною для інтелігенції, мала бути Дреперова “Борба віри з наукою”, що єї Куліш зачив був навіть переводити у Львові” [182, 33].

У справі заснування друкарні та здійснення інших планів П. Куліш сподівався на допомогу І. Пулюя, про що йдеться у листі від 11 травня 1882 р.: „Я без Вас не зачну нічого, однако прошу Вас нікуди не дівати грошей, котрі маєте в руках. Тепер міні будуть гроші нужні, як приїду в Відень: бо мушу давати задатки на друкарню, котру хочу заложити у ві Львові. Не лякайтесь: я ще не зробив ніякого заказу, и не зроблю, докіль не побачусь у Відні из п. Лозінським, що видавав у ві Львові газету урядовую. Він з маленькими грошима спорудив велику друкарню (и рожживсь вельми). Я ще з ним не знаком, та не трудно познакомитись. А коли матимете нагоду, то познакомтесь, и скажіте про мене та запишіте його адресь. Гроші в мене будуть. Міні й давали, та я не взяв: бо треба їх узяти не так, як міні давано, и се не буде трудно, се залежатиме тільки од виждання малого часу. Оце ж нікуди, прошу Вас, не затрачуєте ні великих, ні малих грошей. Хутор я видавати буду, тільки попереду треба спорудити власну друкарню. *Conditio sine qua non*. Оповістку про газету и журнал привезу в Відень, щоб порадитись из Вами, а при Шекспірі напечатаю тільки для того, щоб чутка пішла по Вкраїні, що маю задум спорудити «Українську Друкарню» і з неї видавати журнал «Нова Основа», то прошу заздальєгідь присилати до мене рукописи. А се оповіщаю с того powodu, що 2-й том Шекспіра не зараз печататимеця: бо нехай перш служить Основянам ужиточним читаннем, а з журнала вже відпечатаєця томами для українських

бібліотек. Тут нема ніякого речінця. За Шекспира ж у Шевченкову друкарню я заплатив би стільки грошей, що матиму за ті гроші половину власної. Скоро заведу друкарню, зараз же переходять до мене всі книжки, що видають для народу по 3.000 примірників, и багацько иншого. Я всіх зєднав у свою користь. Не бійтесь: я друкарську махинацію розумію” [39, 262–263].

За умовою цієї русько-польської угоди П. Кулішу необхідно було прийняти австрійське підданство, щоб вільно реалізовувати свої ідеї. Проте він вирішив спочатку просити дозволу в Російського царя про вихід із російського підданства, аж потім просити австрійського. 12 березня 1882 р. він послав „Его Сиятельству Министру Внутренних дел – прошение” такого змісту: „Маючи потребу, за станом мого здоров’я і за літературними заняттями, в постійному перебуванні за кордоном, маю честь покійно просити Вашу ясновельможність виклопотати мені у Верховної Влади звільнення від російського підданства. Мій атестат про відставку при цьому додається. Пантелеймон Куліш” [165, 183].

Водночас своїми планами П. Куліш ділився із І. Пулюєм: „Австрійське підданство треба міні, любий Друже наш, і для того прийняти, щоб міні можна було видавати „Нову Основу” та нею підняти молодіж червоноруську, а блишших людей допомогти і духовно і економічно, даючи їм сотрудницьку роботу в руки. Тут бо не бачу такого чоловіка, щоб умів журналом орудувати на користь науковому и соціальному чи лучче сказати громадянському прогресові...” [39, 254].

Сповнений ентузіазму, П. Куліш у травні вирушив до Австрії. Проте йому не давало спокій мовчання Ю. Крашевського у відповідь на його останній лист, у котрому від поляків вимагав: „...нехай вони дадуть через мене Русинам пільгу у всьому тому, на що Русини по правді нарікають” [96, 220].

Перебуваючи в дорозі з однієї із краківських газет він дізнався про передачу уніатських василіанських галицьких монастирів до рук єзуїтів, а також навчання і виховання галицького духовенства. Ця новина була для нього тяжким ударом. Це означало крах його планів і задумів, а також цим було поставлено крапку в „русько-польській угоді 1882 р.”. Стало зрозумілим мовчання Ю. Крашевського. Тим самим відповів і П. Куліш. Вони більше не листувалися.

Пізніше у своїх споминах П. Куліш писав: „Вбачаючи тепер у Львові, що по тім боці імперської границі вопіяти в чиновній пустині шкода, став я торгуватися із галицькими панами-дуками потай миру:

чим би вони поступились Русинам за моїм посередництвом? І вже справа доросла була до того, що один з князів визвався прохати собі аудієнції у цесаря, щоб усю справу впотужнити легальним робом. Пани готові були на великі грошові жертви, і на вповажливий для Русі компроміс, аби задоволені Русини не дихали на Польщу важким духом. Я сповістив листом достойного шани пана Смольку, що прибуду в Відень за порадою і негайно поїхав.

Но тут мовчанка Крашевського на мій ультиматум смутила мене, а дорогою прочитав я Краківську газету, і мені стало ясно, що не так то легко нашим русинам родичам, ляхам, виплутатись із тих мреж, у які їх заплутала римська політика, починаючи з Ядвиги та Ягайла. В Краківській газеті пропечатано папезну енцикліку: папа самодержавно дарує Єзуїтам стародавні руські добра, перевернений вже в уніатську базилянщину. Львівські дуки-среблянки це знали певно: дізнавсь, мабуть, і Крашевський, та й замовк, соромлячись почитателів своїх, русько-польських патріотів, так, як соромивсь колись Ян Заморський сплетеної поза плечима в нього самозванщини.

Прибувши до Відні, завітав я до пана Смолки в рейхстаг єдино через те, що в нього в руках була моя обіцянка. Поважно-довгобородий дідусь нагадав мені мого борзенського родича своєю принадною персоною і ввеличивістю, но до моєї справи не торкнувся, а рекомендував мене надписом на карточці міністру Земялковському, яко чоловіка вже обом знайомого... Він певне ждав, щоб я торкнув її перший, а мене першому не честь була і неподобно було чіпати її тепер після папезної енцикліки. Тут принесено йому величезну купу паперу з реферацією. Я піднявсь. Він просив мене в інший день, як буде вільніший... Вернувшись у готель, я застав візитну карточку того князя Полякорусича, що хотів прохати собі аудієнції в цесаря та вже тепер не помогла б і вона” [128, 1–2].

Енергія П. Куліша і віра в потрібність справи, яку він робить не мала меж: у Відні він розпочав видання критичної брошури про унію. У листі до І. Білозерського 21 червня 1882 р. писав: „Печатаємо і по-німецькі і по-руські протестацію проти єзуїцтва через тиждень чи що нестимемо” [212].

Про свої враження від перебування у Відні П. Куліш оповідав Т. Шумському 26 червня 1882 р.: „Я в Відні чую себе кріпким, ніж у Львові: бо маю дуже вигідне мішканне, хоть і Львівське було міні до вподоби. Велике діло культурний город: усе робиця скоріше. Машина жизні тут злагоджена лучче, і мов сама помагає чоловікові у всякій роботі. Мало пишу, багато читаю: оце ж більше ввозу в голову,

ніж вивозу з голови. Чоловік не вбиточиця, а багатіє, та й сила, що тратилась би на писаннє, зберегаєця в читанні. Тількож не зразу оселивсь я тут гарно. Приятель мій (І. Пулюй), оддав був міні свою хату, а собі найняв іншу: бо він цілі дні сидить у своїй лабораторії, а дома тільки ночує. Як розписав я адрес кореспондентам своїм, тогді господиня об'явила, що мене не прийме [бо я сижу знай дома, а вона-то звикла жити в тій хаті, що вікнами в сад]. Ми її обидва покинули, і от причина переміни адреса, котра навела Вас на всякі думки” [183, 32–33].

У липні вийшла друком брошура, але ледве встиг розіслати кілька примірників, як прибула поліція і конфіскувала усі примірники, а П. Куліш планував її розповсюдити різними мовами. Про це у листі писав до І. Білозерського 14 липня 1882 р. із Відня: „Проклятуший Брейткорф (се так по-німецьки, а по-нашому – Узьколюбий), прочитавши сконфісковану німецьку брошуру, не схотів печатати руської. Мабуть годованець саксонських єзуїтів, або «добровольний холоп», як величає Спенсер усю континентальну німоту. А я сам послав йому 25 примірників, щоб послав у Познань на комісію і 9 розіслав по адресам. Тепер зателеграфував, щоб послав (нерозб.) у Флоренцію до Вас. Зробіте ласку, розішліте, фракуючи, брошури з адресами, а 25 подержте в себе, до поки дам їм якийсь лад. Зі Львова писатиме до Вас хороший лях Шумський. Зробіть що можна по його проханню. Треба переложити польський протест против Єзуїтів по італійські, а може й по латині... Про дружбу з Ляхами, нічого й казати. Яка тут може бути дружба, коли з їх коша летять на нас єзуїцькі ракети? Один Шумський між ними гарний чоловік, без фанатизму, та й Шумському не дають вони нічого робити; навіть у політичному (нероб.) забалотировали і держать у чорному тілі. Ляцька політика погібальна і для самих Ляхів. Яка ж тут може бути дружба?” [206].

5 серпня 1882 року знов писав до І. Білозерського: „Брошюр не треба посилати нікуди, аж поки сповищу, як їх посилати, щоб не сконфіковано на почті ляцкій. Та, мабуть, вони вже в чорта в зубах: бо сей Брейткопф – єзуїцький попихач. Ізнайшли ми в Липському ще одного друкаря, Вольфганкга Кгерарда, і послали. Вернув і сей манускрипт руський... (нерозб.). А що? Се єзуїцька, чи все одно віденська, поліція сповістила липську поліцію, що Куліш – соціаліст, а в Ирусахусі соціалісти, хто пише против також узурпацій. То мабуть і не послав Брейткопф брошюр, а передав у поліцію...” [210].

Так і не вдалося Кулішеві вдруге надрукувати своєї брошури. У

листі до І. Білозерського від 4 вересня 1882 р. він розмірковував: „То що он? Слава маленькій нації, коли вона забезпечить будущину великої. Се далєбі не мрія, а так таки дано й буде. Тут бо нема того, що ось так я хочу! Ні, так я мушу, й що б я ні, робив, що ні роблено б и зо мною, а таки робитиму своє праведне діло. Ну, та се Ви й сами знаєте. Раз я, що брошурки наші не пропали. Нехай же вони Добродію, й лежать у Вас, і коли трапиця розумна людина, то й дайте нехай читає про нещасливу Галичину...

Як здужатимете да зазирнете в рукописну брошуру, то може, поміркуєте як би її надрукувати, хоть для того щоб наше слово не глухло в українській мовчанці. Більш і печатати не треба, як сотню примірників. Бо де ми це дьоро продаватимем? Мого Шекспіра, да й то аж й досі не пропускають у Росії. Мовчать, як набравши води в рот, та й годі. Там таки страшенна апатія! Коли кого не лають то й слави нема...” [204].

Не мавши змоги, восени П. Куліш поїхав до Італії. Все ж ще мав гадку, якби видати свою брошуру, але так і не вдалося здійснити задуманого. Деякі уривки із його листів до І. Білозерського дають нам можливість дізнатися, які справи він мав у Італії. Лист 10 жовтня 1882 р.: „Пишуть про Сірка Запорожця, що він казав: коли в своїх нема рятунку, то хоть би й чортяка дав ухопитись за полу, аби вихопитись із ями. Так і нам треба робити: доки ж уже і в ямі сидіти!

У Відні, Лепську, Празі, Берліні і всюди в Німеччині так само сконфісують руську версію брошури, як сконі, скували німецьку. Не що ж нам і спонукає печатати в Женеві. І далеко і дорого, та страху ради єзуїцька мусим. А діло ремісне чи грошове треба мати з усіма фабрикантами, якої б вони не були віри. Усього нас півтора чоловіка, а жити може кому тільки півтора року, та ще стерегтися, щоб не сказав св. Петро: «А чого ти притисавсь до самарян»? Коли б же він хоть сказав, а то й не скаже нічого... в мене й на умі не було, що про мене і в Галичині і в Росії печатано. От же, коли б і в Женеві не печатав (та нігде ж бо, кажу Вам більше!), то все б таки що хто видумав би той би те про мене й ляпав. Я так презираю наші печатані й словесні присуди, що навіть коли б і де інде можна було напечатать, то й тоді б напечатав у Женеві. «Ось вам! Брешіть своє чортовиння, а мені про вас байдуже, так як тому торгу про бабу». А Ви думаєте поеми не сконфіскували б у Німеччині? Хіба б єзуїти були з наших земляків, тоді б не знали й того, що в них у домівці робиця, хто що пише і печатає” [211].

Від’їжджаючи за кордон сповнений ентузіазмом і грандіозними ідеями, він зазнав великих неприємностей та душевних переживань через нереалізовані плани.

V. Самотність генія. Переклад Біблії і творів західноєвропейської літератури (1883–1897 рр.)

П. Куліш уже втратив бажання приймати австрійське підданство. Що б там він не писав друзям, але події навколо його перебування у Львові 1882 р. сильно вразили. Розчарований і втомлений на початку 1883 р. повертається із-за кордону спочатку до Львова, щоб завершити свої справи із виданням перекладу Шекспірових творів та інших праць, а потім на початку квітня 1883 р. – на свій хутір Мотронівку.

Зі Львова він писав до М. Драгоманова 7 березня 1883 р.: „Тут друкують і погано і обурливо повільно (проти домовленостей). Можливо, Ви погодитесь бути видавцем моїх рукописів (драма, поема і збірник віршів), з тим, що якби я не розжився на гроші, то покривати витрати друкування розпродажем моїх книг. Юркевич буде висилати Шекспіра та ін. скільки, скільки буде треба. Схилю і «розважливого Галичанина» вислати «Новий Завіт»» [77, 49–50].

8 квітня 1883 р. П. Куліш приїхав на свій хутір і вже ніколи його не залишав. Ось що зафіксовано у його справі про вихід із російського підданства: „П.О. Куліш приїхав із Галичини в маєток своєї дружини 8-го квітня цього року (1883), „веде життя усамітнене, ніде не буває, і в себе за винятком рідних дружини своєї – Білозерських, нікого не приймає; проводить час переважно за читанням книг” [170, 127–128]. Про те, що 1 липня був даний дозвіл на виведення з російського громадянства він не знав.

У липні 1883 р. його було звільнено із російського підданства. „Чернігівський губернатор, за згодою міністерства внутрішніх справ, офіційно повідомив Куліша про звільнення його з підданства Росії і навіть відібрав від нього таку підписку 13 лютого 1884 р.: «Пропозиція чернігівського губернатора от 31 грудня 1883 р. № 1921 на предмет звільнення мене з підданства Росії приставом приставом 1-го стана Борзенського повіту мені об’явлено. Надворний радник Пантелеймон Олександрів син Куліш. 1884 року, лютого 13»» [170, 128].

64-річний П. Куліш, сильна духом і волею людина, ніби розпочав новий етап свого життя, усамітнівшись на хуторі. Незважаючи на всі негаразди минулих років, не маючи ніякої підтримки, часто чув на свою адресу закиди про зраду української справи. Його погляди стосовно явищ і подій XVI–XVII ст. відвернули

від нього багатьох представників, а галичани відсторонилися у зв'язку із недавніми подіями. Та й цензура упереджено ставилася до його творчої діяльності. Тяжко було пережити такі неприємності. Самотній і розчарований П. Куліш продовжував працювати, зокрема розпочав переклад Біблії українською мовою та твори деяких видатних зарубіжних письменників.

Про свої хуторські справи він писав Надії Михайлівні Білозерській десь в кінці липня чи на початку серпня 1883 р.: „Нам набридають мухи, та з'явилися роєм оси, і мух майже не стало, а оси лазять по моїх руках, коли я пишу і ні разу нас не ужалили. Цвіркун поселився над каміном, Сашчиха порадила повісити волошок, щоб він припинив своє тріскотіння.

Побачимо!

В саду і по околицях багато що розчищено, та далеко ще до повного розчищення. Часом я працюю цілими днями, сокирою, пилкою, заступом.

Сашуня умовляє мене не трудитися так багато, але без труда лисиці не живеться на світі. Присяду писати – і пишу цілий день без відпочинку. А потім з таким апетитом їм, так чудо! Але, м'ясного не люблю... Довголіття обіцяне, як краща нагорода за пошану батьків: його, отже, варто домагатися. Ніяких нерозумних поривань немає, а любов до природи, культури і поезії та ж сама, що і в молодості. Я порівнюю хорошу старість відстояним до світла напоєм... Сьогодні відвідав нас, що закінчив семінарію попович, який жадає українізму для себе і своєї семінарії. Я наділив його книгами, що вийшли з продажу, і рекомендував увазі мого кореспондента в Київ, куди він хоче відправитися для подальшого навчання в дусі свого народу...

Сашуня також навчилася орати. Працюючи, прекрасно може обробити десятин 20. Плужок іде легко, тільки дивись на борозне, що регулює ширину пластів землі” [208].

Навесні 1884 р. П. Куліша у Мотронівці відвідав М. Лободовський. Попередньо до нього писав Я. Щоголів 11 квітня 1884 р. із Харкова: „В страсную п'ятницю, прямо по дорозі в Мотронівку, зайшов до мене за листом до Вас М.Ф. Лобода, в чоботях з герлигою і торбою, кажучи, що він тоді тільки і може вмерти спокійно, коли вклониться Вам. Подвиг, достойний давнього паломника; подвиг, який з великим задоволенням здійснив би і я, якби був сам собі пан” [139, 115].

Ось як згадав про це М. Лободовський: „І ось я, попросивши письмово дозвіл відвідати їх, і одержавши такий до свята Паски

1884 року відправився в хутір Мотронівку... Хутір оточують величні осокори, верби; місцевість тут лісиста, але не схожа на Харківщину чи полтавщину, а швидше є перша ступінь до Полісся. Великий панський двір, праворуч клуня, сараї і сарайчики, що доходять майже до самого дому. В глибині двору середньої величини дерев'яний, соломою критий дім, біля дому величезні пірамідальні тополі, а за домом безпосередньо великий сад. Заходжу в передпокій; мене зустрічає привітно високий на зріст сивий, сіроокий старець, з великою головою і з дуже опуклим лобом; обличчя подовжасте, живе, бліде, позбавлене рослинності, крім сивих вусів; це був господар хутора Пантелеймон Олександрович Куліш. Тільки як він повернув голову, я впіймав схожість у рисах обличчя з фотографією його; видно, що фотографувався П.О. ще в молодих літах. Обладнання кімнат найпростіше. Ось до нас виходить висока дама з просивінню в кучерявому волоссі, з карими очима, відтіненими чорними бровами, з лицем розумним, красивим; видно, що в молодості це була дуже красива жінка.

– Ось вам і Ганна Барвінок: сказав Пантелеймон Олександрович – тобто Олександра Михайлівна, моя дружина! Вона тільки і тримає мене на світі, без неї я давно б *ad patres!*.. Вона ангел охоронець мій!... Економічний бік життя Кулішів був у поганому вигляді: вони не могли виписувати ні однієї путньої газети. Редакція «Южнаго Края» довго висилала їм безплатно свою газету. Олександра Михайлівна сама вела сільське хазяйство, була і на полі, але так втомлювалась у клопотах, що часом прямо-таки падала, за її словами, серед поля від утоми і безсилля... Якось я спитав П.О., чим він тепер зайнятий, що пише. Він повів мене в свій робочий кабінет, який не мав зовсім ніяких прикрас, обстановки, а просто стояв його робочий, простецький стіл, дерев'яний стілець і робоче крісло, дерев'яне, старосвітське. П.О., поклавши руку на колонку в пол.-аршина висоти рукописів, сказав мені: ось це переклад мій Шекспіра на малоруську мову... уже я закінчую; перший том я вже надрукував у Галичині, та весь там він і залишився, не знаю, що там з ним... ну, скажіть, ренегат, зрадник чи буде займатися перекладом Шекспіра на малоруську мову? В майбутнє української літератури я вірую... Вечір перед моїм виїздом ми провели в кімнаті, де висів портрет Олександри Михайлівни Куліш, портрет невеликий, але хороший; його намалював сам Пант. Олександрович. Видно, що любов малювала його. Я не підозрював, що П.А. володів даром художника. Мене попросили заспівати, що, і як умію, з народних малоруських

пісень, бо П.О. має невелике вміння співати народні малоруських пісень, було відоме від його племінниці; я радий був виконати бажання гостинних господарів, на щастя, я був у голосі. На прощання П.О. подарував свій переклад «Псалтира – переспів український, Павла Ратая», з написом: Веселий Ратай співочому погоничеві М.Ф.Л.» [76, 164–173].

На цей час, як відомо, П. Куліш не був підданим ані російської держави, ані будь-якої іншої. Борзненська поліція видала йому посвідчення на право проживати в Росії. Однак це викликало незадоволення чернігівського губернатора, що супроводжувалося вимогою відібрати посвічення. Повідомлення справника про те, що П. Куліш не скористався „увольнение его из гражданства России” взято до уваги не було.

20 листопада 1884 р. київський генерал-губернатор О. Дрентельн запропонував чернігівському губернатору подати йому такі відомості про „відомого письменника українофіла Куліша, який їздив до Австрії і там агітував на користь збудження Малоросів з Поляками: чи давно Куліш оселився в Борзенькому повіті, чи там займається, який веде спосіб життя і знайомство; чи помітний якийсь його вплив на справи земства і на оточуюче селянське населення і чи зверталася на життя і діяльність Куліша увага борзенької поліції” [169, 129].

Справник доносив, що за українським письменником Пантелеймоном Олександровичем Кулішем він установив особистий нагляд „делікатного свойства”. Проте нічого ворожого стосовно державного ладу не виявив: П. Куліш проводить час за читанням книг, знайомих у нього мало, родичі відвідують рідко, ніякого впливу ні на селян, ні на земство, ні на суспільство не робить, і взагалі не шукає популярності.

Справді, крім господарських справ, П. Куліша цікавила творча праця, історичні дослідження. У кінці 1884 р. він видав новий твір „Байда, князь Вишневецький”, який швидко розкупили любителі українських творів. Також надрукував у журналі „Южний Край” статтю „Предшественники «козацького батька»” (№ 1399; 1400). Водночас працював над новою великою історичною працею „Отпадение Малороссии от Польши”, в якій намагався відповідно до нинішніх власних поглядів дати іншу оцінку Богдану Хмельницькому. П. Куліш поспішав чим швидше сповістити світ про свої розвідки, які діаметрально відрізняються від недавніх відкриттів його сучасників. Зокрема, цілком відрізнялися погляди П. Куліша, від

поглядів його колишнього приятеля М. Костомарова.

На початку 1885 р. П. Куліш заприятелював із М. Стороженком. Ініціатором їхніх взаємин був останній, який цікавився діяльністю „Основи” та працею там дядька – А.П. Стороженка.

У своїх листах до М. Стороженка П. Куліш просив прочитати його твори, зокрема оповідання, надруковане в „Нові”, а також історичну статтю в числах 1399 та 1400 „Юного Краю”. П. Куліша цікавила об’єктивна думка нового товариша.

Молодому М. Стороженку було надзвичайно приємно спілкуватися, хоча й письмово, із проводирем українського руху П. Кулішем. Він виконував його прохання, що стосувалися придбання брошур історичної тематики, зокрема „Описів книг Київського центрально архіву”.

Між ними тривало досить активне листування. П. Куліш 11 лютого 1885 р. писав: „...Я рад, що ви підписалися на «Днепр». В ньому буде вміщений довгий ряд моїх віршів, що написані для того, щоб їх читали добрі люди, як Ви. Не розумію, як умудрився «Днепр» зберегти правопис – кулішівку. Боюсь, не завдала б вона йому шкоди. Через правопис моя драма «Байда» мало не була заборонена. Мене вчасно попередили, щоб я друкував кулішівкою і я увійшов у компроміс з цензурою...Жду 10 екземплярів з Петербурга, але чи скоро, не заню. Один з них пришлю Вам з вдячності за «Описи книг Ц. Арх.»» [169, 209–210].

У стосунках із М. Стороженко П. Куліш був не лише добрим товаришем, а й уважним учителем, розвивав його інтерес до історії, якою б вона не була, зображувати її об’єктивно. Підказував йому, де слід побувати, з ким поспілкуватися, хто володіє важливими і достовірними архівами. Так, він порадив М. Стороженко з’їздити в Подільський Каменець, щоб скористатися архівними відомостями д-р Ролле. А в селі Сахни (пошта Ружин) Київської губ., писав П. Куліш, трудолюбивий архівник Едуард Осипович Руліковський. У Львові Кубаля, який добре обізнаний з епохою Хмельницького і Яна Казимира. Водночас з болем скаржитья Стороженкові, що на „...поклик Старицького я послав йому з Відня купу рукописів. Він вибрав з неї три вірші і зіпсував своїми правками, посилаючись на цензуру, якій нема діла до краси вірша. Нарешті, «Рада» переходить до Лисенка. Я прошу його повернути мені рукописи (з них «Воскресение Рутсаго и Рунцевича» існує в єдиному екземплярі). Він присилає мені через магазин Корейво непотрібного «Байду», а решту вкриває гробовим мовчанням...” [33, 211–212].

Завдяки старанням М. Стороженко П. Куліш одібрав свої рукописи. Що стосується роботи з архівами, зустрічей з різними людьми, то М. Стороженко прислухався до порад П. Куліша. Останній був задоволений тим, як М. Стороженко сприймає його погляди на історичний розвиток, події минувшини. П. Куліш, за його ж словами „хотів попробувати пульс” молодого покоління. Він радить „шукати натхнення до праці в такій любові, яку відчують до своєї старовини поляки”. Водночас він засуджує схильність до самовиправдання, самовихваляння, самоомани. Про себе ж він каже, що любить народ свій любов'ю Мойсея.

До цього ж періоду належить і налагодження дружніх взаємин з І. Зуйченком, який працював на ниві провінційної преси і був колекціонером портретів видатних діячів, серед яких хотів мати і портрет П. Куліша. Водночас у нього були наміри видавати періодичний орган за активної участі Пантелеймона Олександровича, а також „Календар-Рекламу” в якому вміщувати не тільки російські, а й загальноєвропейські оголошення. Коли йому було дано дозвіл на видання „Листка Объявлений”, то він відразу попросив П. Куліша підготувати публікації на декількох іноземних мовах. Зустрівшись особисто, вони мали ділові переговори. Проте в одному із наступних листів І. Зуйченко поскаржився на погане самопочуття, чому не надав значення. Однак хвороба була смертельною [172, 320].

Два роки, за його словами, П. Куліш безвиїзно живе під Борзною, не маючи ніяких перешкод для літературної діяльності. Через слабкий стан здоров'я має потребу в медичній допомозі. Тому в березні 1885 р. він звертається до Чернігівського губернатора С. Шаховського з проханням надати йому посвідчення на право проживання у Російській Імперії, пояснюючи чим свого часу була викликана його відмова від підданства російського і чому він цим не скористався [169, 129–130].

Із повідомлення міністерства внутрішніх справ від 17 квітня 1885 р. за № 8149 довідуємося, що „оскільки відставний надвірний радник Пантелеймон Куліш з часу звільнення його з підданства Росії не виїхав з меж нашої імперії і не прийняв підданства іншої держави, то і повинен нині вважатися російським підданим. Отже, борзенький справник запропонував повернути Кулішеві посвідчення на право проживати в Росії” [169, 130–131].

Однак доля не була поблажливою до подружжя Кулішів. 6 листопада 1885 р. сталася пожежа в Мотронівці. Згорів не тільки будинок, а й все навкруги на подвір'ї; загинула велика бібліотека,

архівні матеріали, листи різних кореспондентів, багато перекладів. Багато рукописів так і не побачили світ. Але найбільшою втратою було знищення полум'ям перекладу Біблії українською мовою. Загинули харчові запаси, худоба. Це була справжня трагедія. Зважаючи на те, що на порозі була зима, можна уявити, що переживало подружжя Кулішів.

О. Куліш (Ганна Барвінок) писала І. Шрагу 18 листопада 1885 р.: „У нас пожежа усе краще загарбала і всю бібліотеку поруйнувала, все погинуло” [75].

Пізніше І. Пулюй, під час написання спогадів про подружжя Кулішів, оповдав: „Згоріли не тільки господарські будинки але й сам двір і майже все, що в ньому було, між іншими багацько рукописий. Тай з моїх листів писаних до Куліша в роках 1870–1885 не осталося мабуть нічого. Листи Куліша, писані того часу до мене, збереглися майже всі, і будуть свого часу видруковані. Під той час, як погорів Кулешів хутір, був орендатором якийсь поляк Заленский, уродженець Сибірі, котрого рекомендував Кулішеві Борзненський нотар. Орендатор, позвозивши пашню з поля на токи, забезпечив її від огню в банку і, діставши після пожару забезпечену премію, не поніс жадної шкоди. Кулішеве ж добро пропало, бо хуторські будинки і двір не були забезпечені. Куліш догадувався, що сам орендатор підпалив будинки, але не можна було сього доказати” [39, 132].

Так само про це розповідала і Ганна Барвінок: „Вам звісно, я вся занята була найтруднішою роботою, господарством, котре ще при сьому і давало доходу, а суд прекрасний присудив нашому орендаторові два роки хліб з поля збирати для себе. А він не тільки нам нічого не заплатив, а ще приїхав без копійки, – то сіно і борошно і навіть сахару і солі, – сказано, все йому дай, і три неділі жив на нашому удержанню. От які у нас судді! Кажуть, що велику взятку взяв з орендатора, а все таки сам з довгів не визволився і – застрілився. Куди нам було тягатись з такими Орендатор нас тричі палив, не з ненависті, а застрахувавши добре поцінно хліб, щоб получить за се гроші. А щоб не подумали на його, то почав палити з воріт, мов люде не хороші. А вони нас ні перше ні потім не палили. В сусідах – в половинщиках ми ворогів не маєм. Він у ночі машиною все повимолочував, попродав, а потім солону вже палив і – все до нитки спалив” [39, 132–133].

Незважаючи на матеріальну скруту, похилий вік, П. Куліш разом із дружиною розпочали відбудову свого маєтку. Докладали для цього багато зусиль. У листі до І. Пулюя 18 грудня 1885 р. П. Куліш

писав: „Любий Добродію! Не виписав я проти Вашого синього листу через великі турботи з майстрами. Доводили до ладу свій будинок, щоб уже з упокоєм зимувати. Навіть коровам и телятам такі гарні да теплі стійла поробив, як ніколи. А Лях Заленській, обливши керосином конюшню з возовнею, що стояла с самого краю, або обсипавши порохом по під повиткою, що ззаду и з боків її зроблено, запалив, загорілась будівля вся разом; вітром перекинуло багаття на флигель, а с флигеля на будинок. Усе згоріло. Вирятували тільки шафи з одежею, ліжка, перини та ще дещо. Було се ввечері 6-го руського ноября. Тепер живемо в сусіда Шаповаленка, в домку, що відписала єго внукові вдова Віктора Білозерського. Продавайте одно виданне Нового Завіту и за тисячу гульденів. Ляхови суддя Савич присудив з нас 550 р., оддавши и увесь урожай сего року, а брат Пані, Микола аля Каин, собі нас позиває за вкрадені в нас же гроші. Одно сталось гаразд: що суддя Савич позавчора застрелився. Мабуть щось виявилось у його хижацьких учинках. Пани сердечно Вас вкупі зо мною вітає” [39, 266].

Матеріальне становище П. Куліша було скрутним. У листі до І. Пулюя 20 березня 1886 р. він писав, щоб той якнайшвидше віддав до друку Святе Письмо за кордоном. Адже для нього це було єдиною можливістю отримання коштів: „Про мене байдуже, що нас не пропечатають Британи. Коли память у потомстві варта хоть одного гульдена, дак и без пропечатання знатимуть, хто перекладав. Просимо Вас, приставайте на все. Велика нужда грошова! От и кінець!” [39, 266–267].

Пізніше, одержавши від І. Пулюя 460 рублів, П. Куліш щиро йому дякував, що той допоміг „полатати злидні”.

Влітку 1886 р. цензура дозволила друкувати твір П. Куліша „Думу про Ганджу Андибера”, яку він видав у Харкові цього ж року.

Необхідність відбудувати господарство змушувала П. Куліша перебувати переважно у хуторі, що зменшувало його можливості заробляти кошти на проживання. У листі до І. Пулюя писав у серпні 1886 р.: „Любий Добродію! Обіцяли Ви прислати нам в восени 140 чи що гульденів, и годилось би нам ждати їх мовчки. Та Ви, не зважаючи, який тут скрут, могли б відложити на дальший час посилку грошей. Оце ж, без сорома казка, коли можна Вам поспішити, дак просимо не відкладувати, і повістити, коли се матимете Ви спромогу, щоб ми запевнили кого треба, що виплатимо тоді й тоді. Сего літа в нас у троє менше хліба, ніж бувало, и нам приходится круто з нашими оплатами. Тим и турбуємо Вас такою просьбою. Одно добре

тут, що ми обоє здоровши, ніж були за границею. Бігання по двору, по саду, по полю дає чоловікові апетит и сон, а їжа тут свіжа, здорова. Такої нема в Högelsbergera. А Вам яково живеться в Празі? Городок гарний и не далекий од сільської природи. Я було ходжу за город пити молока” [39, 267–268].

У цей час П. Куліш допомагав Надії Олександрівні Білозерській в її праці з написання для „Русской Старини” біографії М. Гоголя, тому листування між ними було активним. 22 жовтня 1886 р. він писав до неї: „Дорога Надія Олександрівна! Не перебільшуйте моєї послуги, у Вашій благородності, а пожалійте разом зі мною про перешкоди зробити послугу Вам і разом з Вами – шанувальниками таланту Гоголя... Все йде у нас через пень та в колоду. Одне потішає мене: що в російській безпутності ми все-таки бредемо розлучитися з обурливим життям...” [74, 115]. У цьому ж листі П. Куліш досить детально і образно розповідає про свої враження від проживання в столицях і глухих закутках. „За кордоном, – пише він, – ми з О.М. жили тісно, бідно холоднувато при наших невеликих коштах, та згадуємо із задоволенням про тамтешні незручності. Земляки, розкрадаючи і грабуючи наше майно, викликали нас назад на батьківщину, і вони ж всілякими дрібними і великими злодіяннями не дають нам залишити її на зиму, щоб влітку «жити тут самим в собі і тішитися природою з її тваринами». Та і ця насолода отруюється. Не дають Вам виховувати ні дерев, і тварин. В цю весну, рятуючи від хлопчаків лазіїв і деріїв неоперених птахів, ми приручили ворону і трьох сорок. Трьох птиць украли у нас інші лазії і дерії, а одна із сорок вціліла і досі примиряє пташину свободу з дружбою до людини. Та буколіка не йде в тон з Вашим побутом. Цілую Вашу ручку” [74, 115].

З Н. Білозерською П. Куліш ділився своїми задумами щодо видання підготовлених до друку двох томів „Отпадения Малороссии от Польши (1340–1654)”: „...Не дивлячись на те, що книга ця призначена для спеціалістів, вона становить читання легке і могла б бути надрукована в такому, наприклад журналі, як «Северный Вестник», якщо до нього не привилась дика думка, що козаки були кращими польсько руського і москворуського господарсько-державного суспільства. Для людей поверхових спокусливо думати, що це були попередники нинішнього соціалізму etc. etc. Але більш широке вивчення суспільного і державного життя в Європі руйнує ілюзію і самого соціалізму, а козаки самі себе розкривають перед історією культури. Як би там не було, мені здається, що книга моя і

нова, і добре написана. Я надрукую її власним коштом, як тільки буду мати хоч маленькі гроші. Тепер у мене їх нема” [74, 117].

Про цю працю він писав і В. Шенроку, з яким познайомився цього року і також просив, щоб той помістив її в якомусь періодичному виданні. „Незабаром П.О. Куліш просив мене, – писав В. Шенрок, – попросити про видання його останньої великої праці «Отпадение Малороссии от Польши». «В Москві» – говорив він – «ця книга повинна більше подобатися ніж будь-де, так як з трьох елементів: польського, малоросійського і московського, цей останній, на підставі моїх вивчень, поданий у своїй виправданній історією перевазі»... Та діло виявилось далеко не таким легким, як воно уявлялося Кулішу. Достоїнства живого, витонченого літературного викладу і яскравих історичних характеристик, що містить ця праця, мало могли допомогти вже тому, що особи, до яких Куліш думав звернутися через мене, не поцікавились навіть ознайомитися з книгою. Тоді з’явився новий план – представити рукопис всю цього обирного тритомного твору в Московське Товариство Історії і Старожитностей Російських для надрукування в «Чтениях». Однак тут почався ряд нових митарств” [172, 322].

Оскільки в Мотронівці все ще тривали ремонтні роботи Куліші змушені були проживати в хуторі Шаповаленка поблизу села Оленівка. У листі до Н. Білозерської 16 листопада 1886 р. П. Куліш писав: „Теперь я живу серед жінок і почуваю себе благополучніше з ними. Скільки не перебувало у мене чоловіків від 15 до 70-літнього віку, все це був народ негодний. Перша з оточуючих мене представниць Вашої статті – невпізнана Вами доброзичливиця О.М., істинна героїня життя, яка змушує мене соромитися самого себе. Друга – 12-літня дівчинка Федорка, вихована нею з першого року життя. Це наша ключниця та ін. та ін., що надає нам послуги безцінні з лагідністю ангела. Нарешті, дві дорослі діви, одна дуже красива, що співає весь час, коли не сплять, не їдять і не сваряться. Подібного до того, як було в моєму дитинстві, я засинаю і прокидаюся тепер під пісні, яких недоліки приховують двері, що відділяють нашу спальню від кухні. Якщо є щось хороше в Малоросії, так це природа з її тваринами і народні жіночі пісні. Чоловіки склали у нас пісень порівняно мало; з них зберегли вони, у спотвореному вигляді, соту частину; а жінки не дадуть умерти нашій мові і наспіву поки й світу сонця. Чим довше живу, тим більше їх розумію і ціную. Предивна лірика і епопея жіночого життя серед грубих варварів, що називаються чоловіками... Прошу Вас на всякий випадок, випросити

у кого-небудь з Ваших приятелів на деякий час четверте видання „Богдана Хмельницького” і вислати мені. Збережу і поверну в цілості. Я вартий цієї послуги з Вашого боку і з боку можливого Вашого приятеля тому, що власні книги роздавав на право і на ліво, потішаючи себе через часту пропажу оних ти, що книга, мандруючи по світу, принесе більше користі, ніж лежачи у мене на полиці” [74, 119].

Адміністративні чиновники не залишали без уваги П. Куліша в Україні. Київський генерал-губернатор Дрентельн запропонував у листопаді 1886 р. губернатору Чернігова О. Анастасову подати відомості щодо ставлення П. Куліша до земельної справи у Борзненському повіті. Борзненський справник у рапорті № 277 за 2 грудня 1886 року подав довідку що „Куліш у цей час живе вже не в Мотронівці, а в хуторі Шаповаленка, коло села Оленівки, бо Кулішів хутір Мотронівка згорів р. 1885, – що Кулішу 64 роки з роду; і врешті знов підкреслюючи, що Куліш переслідує селян за спаші, тощо, – відповідає на запитання, що Куліш «земством не задоволений: за надмірне обкладання земель земським збором, за надто незадовільне ведення земського господарства і за непродуктивні величезні грошові затрати на земські школи і земську медицину” [169, 131].

Нарешті Куліші повернулися на свій хутір, який відтепер став називатися Ганнина Пустинь. Всі листи П. Куліша, писані звідси, поетичні і образні. Ось один із листів до Н. Білозерської: „Осінь тут дивна. Разом з Церерою, у нас царствує Помона. Мій письмовий стіл прикрашений пірамідами духм'яних яблук і груш. Сьогодні ранок такий чарівний, що я переломав би ваші пера, аби Вас викликати на сонце. Ви б побачили широку ниву, оточену різноманітними деревами, серед яких є Три Брата, Три Сестри, Мачуха і Пачірка, Береза Красуня, а з одного боку до ниви примикає Священний Гай. На ниві подвизається вічно юна Олександра Михайлівна, в ролі Цецери. Під її керівництвом, красуня Галька вчить сіяти жито парубка, якого звать дурником. Після посіву красуня, надзвичайно здійбно до всього і наполеглива, стала вчити досить добродушно тюхтія ралити. Нова Цецера перетворює ведмедя в людину за допомогою жіночої хитрості. Красуня Галька потрібна їй для того, щоб ведмідь засоромився своєї ведмежості, і вона досягла своєї мети. Коли почали ралити, дурник перевершив самого себе, відіслав німфу богині Цецери, і я, повертаючись із оброблюваного мною власноручно Священного Гаю, побачив його, що ралить самостійно. Він постиг навіть, що треба робити, у випадку потреби, з користю,

стовбцю і жабкою, при належностями рала: термінологія адамова, безсумнівно доводить, що перша людина, з'їдаючи хліб свій в поті лица свого, говорив по-малоруськи" [74, 121–122].

Хоча навіть справник доносив, що П. Куліш веде усамітнене життя у своєму хуторі, проте до нього на хутір час від часу приїздили молоді науковці. Багато хто пропонував йому написати автобіографію, спомини з життя тощо для опублікування в різних виданнях. Але не всі пропозиції він приймав. Так, на одну з них він відписав 15 квітня 1889 р. О. Огоновському: „Загадуєте ви мені – не Вам кажучи – найтруднішу працю над усі праці мої: велите бо чоловікові писати про себе самого. Та ж і св. Августин і грішний Жан Жак не задовольнили людей розумних; я-ж, недостойний спомину поруч із ними, ба й себе самого не задовольнив-би. Нехай пишуть про мене люде, як розуміють. Хоч у чому й схиблять, байдуже мені, як не чутиму, та й слухатиму, коли-б довелось, байдужно. Все-ж бо таки любо мені було довідатись із Вашого шановного листу, що там у Галичині, в нашій любій Ладимерії, дбають про стародавній руський елемент. Киянин Петров у своїй історії малоруської словесності писав про мене аж надто широко: молотив, не згонивши і не виявши. З тієї купи, що назгортав тіпаха, може й Ви, Високоповажний Добродію, собі що-небудь, провіявши, візьмете. Петров знає мабуть чи не всі мої псевдоніми: бо знався з таким чоловічком, що проживав у мене в Петербурзі за підпасича. По пам'яті-ж нічого не пригадаю, а писання мого мало зосталось і в Ганни Барвінок, alias Нечуй-Вітер.

Щоб уволити Вашу волю задля самої гречности, сповіщаю Вас, що тепер Москва печатає три томи моєї книги: «Отпаденіє Малороссіи от Польши». Се-ж і є біографія: бо «не пишеться – не живеться», – мовляв Гоголь. Знайти (нерозб.) тільки, що вона замість потентати печатає патенти, замість юродовий (нерозб.) печатає нерадивий; инде промине слово, друге й третє, що і письмак у голову зайде догадуючись, а инде приткне, «се» або-що ні к селу, ні к городу. Сказане: «для хахлов и такой бог бряд» — вічна пам'ять Грицькові Квітці.

Задовольняючи Вашу біографічну цікавість, мушу сповістити Вас, що в мене готові до друку ось які Шекспірові твори: «Король Лир», «Кориолян», «Приборкана гоструха», «Ромео і Джульєта», «Юлій Цезар», «Багацько галасу з-нечев'я», «Макбет», «Антоній і Клеопатра», «Міра за міру», «Гамлет». Я, бачте, придержуюсь хронології, і попереду історичної драми іде в мене трагедія, а позаду комедія. Так довів-би переклад Шекспіра й до кінця, коли-б ніщо не

перебивало. Із наших драм історичних, *saufé des miéux* (нерозб.) маю готові «Цар Наливай» і «Петро Сагайдачний». Та ще маю поему «Маруся Богуславка», другу «Уляна Ключниці», третю «Сторчак і Сторчачиха», та буде лірики з томок, під назвою «Дзвін», а то недавно оце, помивши руки після кривавої Хмельнищини, переспівав по нашому Байронового «Чайльда Гарольда» та де-що з Гейне. От Вам і вся біографія поки-що. Занедбав би я все інше задля історії, на хуторі можна писати хіба так, як написав я «Отпаденіє», а вирвавшись на волю, заходжусь коло другого, ширшого видання «Історії возсоединенія Руси». І той підмальовок (нерозб.) готовий на папері і в голові. Тільки; допадусь до бібліотек, так і поведу знов мову про возсоединеніє, аж поки доведу аж до нашого часу, бо ми й досі не возсоединились, та не хутко й возсоединимось.

Ганна Барвінок дякує Вам за вподобу, та вже вона свою автобіографію послала до Вашої землячки, Наталі Кобринської. Ся пані високо стоїть у нас у повазі...” [31, 292–293].

Хоча дещо пізніше П. Куліш надіслав деякі відомості стосовно своєї творчої і наукової діяльності О. Огоновському для його праці з історії української літератури, над якою у той час працював. П. Куліш також багато інформації надавав йому і про інших видатних діячів, з якими співпрацював, спілкувався. Так, він писав С. Носу: „...Просить у мене професор львівського університету д-р Огоновській довідатись про біографічні обставини двох Рудченків, Мирного и Білика. Він печатає по нашому історію русско-української літератури. Роспитайте, спасибі Вам, у тямущих людей та при сій нагоді скомпонуйте і власну автобіографію. Хоч він і знає де що про Вас, та не може знати так докладно, як Ви самі. Ми з Ганною не відписували про себе на його питання. Коли схочете, шліте йому навпростець і про Рудченків, і про себе самого” [37, 16–17].

Жити в хуторі, відірвавшись від культурних центрів, таким суспільно активним людям як Ганна Барвінок і Пантелеймон Куліш було, безперечно, важко. Тому на початку вересня 1889 р. П. Куліш звертається до Міністерства внутрішніх справ із проханням надати йому російське підданство, оповідаючи в деталях, чому свого клопотався про протилежне.

Листи П. Куліша яскраво відбивають складні суспільні й культурно-історичні процеси того часу, в який він жив і працював. Його листи до Т. Шевченка, М. Старицького, М. Павлика, І. Нечуя-Левицького, російських письменників торкалися різних проблем, часто були полемічними. Та всі поважали П. Куліша за його

подвижницьку працю на ниві української культури.

Цікавим є один його листів до В. Шенрока від 14 жовтня 1889 р., в якому висловлені погляди, ідеї стосовно минулого, сучасного і майбутнього українського руху: „...що стосується мого спрямування не цілком ліберального, то по-перше, спрямування цілком ліберальне не може бути допущене урядом, перед яким наша журналістика явила себе непослідовною, зарозумілою і мрійливою, щоб не сказати більше, а по-друге, з усіх руських письменників я самий ліберальний, ризиковано ліберальний, тільки мій лібералізм розрахований не на сьогодні. Для того, щоб радикальний погляд на речі приніс користь національній свободі, треба здійснитися багато чому, що виробляє суспільну думку, без якої всі наші прогресивні думки нездійснені. Ось чому я приховую мій радикалізм під абажуром.

Яка користь від того, що моя книга, про друкування якої оголошено на обгортці II тома «Возсоединенія Руси», заборонена в кількості 3.000 екземплярів? Чи від того, що моя малоруська поема «Магомет и Хадиза» не повернута цензурним відомством? Чи від того, що друге видання мого малоруського альманаха «Хата» заборонено «безумовно»? чи навіть від того, що лейпцигські друкарні відмовились друкувати на рахунок автора мою малоруську брошуру «Воскресеніє Рутскаго и Кунцевича»? (Втім це була махінація поляків та єзуїтів, що конфіскували у Відні німецьке скорочення цієї брошури, під заголовком «Verwältigung der Basilianer durch Jesuiten»).

Найсильніші уми показували свою благородну ідею тільки в суспільстві, підготовленому поступово і послідовно до того, щоб скористатися їх силою. В іншому випадку вони так чи інакше зазнали б долі канцлера Л'Опиталя, який був змушений усунутися від громадської діяльності, не виконавши жодного із своїх благородних планів. Приклад знаменитого становника має напоумлювати нас, діячів не сановних. Замість того, щоб командувати запально: «Хлопці вперед!», ми зробимо більше для успіхів здорової цивілізації, стаючи в ряди мужніх подвижників свободи і прирікаючи себе на роль скромну. Вивчення передових цивілізацій переконує нас, що всякий крок до народного добробуту купується чи трудами чи жертвами, які часто зникають безслідно, та по суті зникнути не можуть.

Так було у інших народів, так має бути і в нас. Ми братія, що пише, представники нації відсталі, незважаючи на те, рвемося до рівності з передовиками людства, замість того, щоб користуватися такими численними уроками: незворушної терпеливості і

непереборної мужності для досягнення благородної мети. Не важко виступити різко з проповіддю громадянської свободи; але всяка різкість, не підтримана широкою суспільною думкою, віддалить передбачувану мету і посилить опозицію егоїстичної влади, якій ім'я легіон. Навпаки, стримана енергія прогресу, спрямована до поширення в нижчих розумових сферах політичних і філософських знань, обеззброїть людей, що пробралися на висоти шляхом спорідненості й кумівства. Ці фальшиві патріоти навіть у власних сімействах зазнають мовчазного порівняння з патріотами справжніми, і тоді правда суспільного життя запанує навіть там, де все побудовано на лицемірстві і прикиданні. Ні в яку іншу революцію не вірую я, та всяка іна революція в такій величезній пустелі, як наша Імперія, і немислима. Ні Англія, зразок революційного терпіння, ні Франція, зразок палких переворотів, нам не приклад. У цих тісно консолідованих націях поліпшення йшло знизу вгору; у нас воно поки що можливе тільки в зворотньому русі. Наш Олександр I виявився лібералом серед німців, французів і навіть англійців. Наш Олександр II, якому допомагали Мілютіни і Черкаські, заслужив ім'я царя-визволителя. Судячи з таких фактів, як вотування вільнодумця-історика Костомарова в члени історичного товариства, якого нинішній Імператор був у той час представником, і запрошення київського професора Бунге на посаду міністра фінансів, треба думати, що і Олександр III схильний на користь суспільної свободи, яку загальмували у нас тільки відомі фанатики лібералізму. Тепер людям інтелігентним і талановитим слід явити себе більш прихильними посібниками верховної влади, ніж викривачами влади виконавчої, тим більше, що сотня мільонів різноплемянних невігласів і напівневігласів тільки царську владу визнає доброзичливо. Коли таким чином суспільство стане численно-освіченим, воно попросить у верховної власті того, що усвідомить необхідним, а в близькому чи далекому майбутньому і вимагатиме. Отже, слугуючи уряду, яким він не є, ми будемо служити суспільству, а разом з тим і державі. Так як у політиці не відкрито ще точних начал, то на нашу думку людей досвічених, перші умови успіху суть: компроміс, взаємний обмін услуг, практичність і поступки" [165, 159–164].

Уся різноманітна й багатогранна громадсько-культурна і літературна діяльність П. Куліша була спрямована на користь української справи. Він, попри хитання, вірив у незалежне майбутнє свого народу, своєї держави, покладаючи великі надії на ХХ ст. У листі до С. Носа 20 квітня 1890 р. писав: „Спасибі за добре слово,

любий земляченьку, Степане Даниловичу! Веселить мене Ваша рукописна заможність, та «що мені по басолі, коли нема дома солі!» Не вбогі й ми з Ганною запасом до друкування і годилось би все те явити мирові: нехай би видав мир; що не лежобоків, мовляв, запоміг письменською наукою, не недбах до його поступу в словесному смаку. Дак от же бачите: сидимо сидьма зімовником. Що ви почитуєте мої три томи, дак се тільки программа до другого переробленого і вповненного видання «Истории Возсоединения Руси». Оце ж треба б мені перебраться из запилля в городи да впорядкувати мою працю за підмогою чужомовних історичних праць, чи хоч би й джерел, дак не мушу ж і зімовника кинути. Чи не маєте, соколе мій, у Чернигові такого добродія, щоб допоміг мені заложити 120 десятин хуторной землі в казну? Дак я б тогді, мавши грошенята в руках, почав би де що своє й Ганнине оглашати друком. А що пишете, спасиби вам, про погулянку вкупі з Вами, дак се річ гарна та не зможна. Шкода про таке й розмовляти. Не то гуляти по свитах, та й в себе гостя вітати мені трудно через те, що живемо собі в одній-однісенькій хатині. Коли не заложимо, чи то не продамо землі, то вже нехай охочій друкує наше після нас. Так то, мій волохатий голубе! А по сій мові та буваймо здорові, та беримось до ХХ століття, чи не буде воно розумніше за ХІХ, та чи не викупить нас из гослодарської неволі, що з нас тут обох из Ганною ні Богові свічка, ні чортові дудка. От до сього ж то маю в Бозі надію розумного століття; відсуньте, спасиби Вам, і Вашу любу думку про одвидини нашої пустині, що не вас первого видхиляємо ми, дякуючи, від такої шани до нас. Щиро прихильний до Вас П. Куліш» [37, 16–17].

Життя подружжя Кулішів на хуторі залишалось таким самим буденним, сповненим праці й тривоги. Матеріальне становище було злиденним. Вони працювали нарівні із робітниками, щоб хоч якось забезпечувати своє проживання. Невелике господарство і тяжка праця не приносили необхідного достатку, і П. Куліш був змушений брати позику. У листі до С. Носа 14 червня 1890 р. він писав: „Понаписував я стілько і прозою, і віршами, що й на тому світі мучитимусь думкою: про кого дбав я, – «чи про людей, чи про мишей?» Оце ж, коли людям не треба й Раю, знайдіте, благаю Вас такого чоловіка, щоб визичив мені під вексель за 10% тисячу рублів. Худоба наша ніякими довгами не отягчена, так боятись кредиторів нічого, а я, поки його тисячу рострачу, так, певно, дві придбаю. Так і 10% не важко мені заплатити. Так буде лучче, чим визирати; чи прийде хто, чи не подивиться на наш Рай і на наші поля. А нехай би приїхав та подививсь, які в нас

родять жита й овса. Щирий Ваш П. Куліш” [37, 18].

Про те, як жилося подружжю Кулішів у хуторі 1890 р. писав у спогадах О. Кониський: „Хутір Кулішів невеликий, усієї землі при ньому 120 десятин, та що за прехороший хутір той! Сад, хоч вже й немолодий, та гарний. Ходячи по обіді по саду і по гаям Пантелеймон Олександрович вказав нам на одній деревині вирізаної їм ще в 1845 році «Всевидяще Око», на спомин того, що з того дубу вперше вийшла до його теперішня українська краса. І от трохи що не півсотні літ живуть люде в парі: зазнали вони на своєму віку усячини, починаючи від того раювання, яке властиве таким двом молодим поетичним, живим натурам як Пантелеймон Олександрович і Олександра Михайлівна, переходячи через арештування, тюрму, заслання, тяжке бідування в Тулі, потім години ніби сонячні, а далі і се, і те, і, нарешті, те тяжке злиденне бідування, в якому вони тепер перебувають. Був у Кулішів у сему ж таки хуторі чепуренький будинок, та на лихо три роки тому назад – погорів: огонь злизав і коштовну бібліотеку.

Куліш – добрий тесля! Отут Куліші і доживають. Бачиш тут убожество, нужду, а душею чуєш спокій, згоду і привітність господарів, найпаче Олександри Михайлівни. От вже, дійсно, відповідно своїй вдачі, придбала собі назву: Барвінок, як від того вічнозеленого, свіжого барвінку тхне бадьорість і свіжість, так в розмові і привітності Ганни Барвінок невидимо вітає і гріє сердечність, щирість, свіже духовне тепло. Олександра Михайлівна на 10 р(оків) молодша за свого чоловіка: отже незважаючи на свій панський родовід, на свою нужду, на минуле і сучасне лихо – Олександра Михайлівна така ж жвава, бадьора, привітна, якою я знав її 25 років назад: час зістарів її тіло, але серце і душу обминув. Працює вона пером, і її останні оповідання дишуть такими ж весняними пахощами, якими віяли і ті оповідання, що були надруковані літ 30 назад. Славна така старість. Завидна. Дай Боже, кожному так зістаритись і так не зачерствіти серцем, на змарніти духом! Геть більш працює пані Кулішиха біля господарства: працює більш за свого чоловіка (встає за 2–3 години раніше його) слуг у них майже нема, самі вони і худобину доглядають і телят виганяють, і заганяють, і конят доглядають. Час, що ми перебували в Кулішів, був для мене ясным часом духовного спочинку” [36, 329].

Прохання П. Куліша С. Нос виконав досить швидко. 1 серпня 1890 р. Пантелеймон Олександрович писав: „Голубе мій буркотливий, приятелю сердечний, Степане Даниловичу! Превелике Вам спасибі за

тисячу рубляк, та я боюсь їх взяти в вас. Чрез що боюсь, про се довго було б висловлювати, а як, ви схотіли одвідати нашу хатину на курячій ніжці, дак би устами доуст, очима до очей про всі житейські злидні побесідовали б” [37, 19–20].

П. Куліш у свою чергу також став у нагоді С. Носу. У слідуєчому листі писав: „Любий Буй – Туре не Всеволоде! Даруючи Вам Буй – турство Ваше, поновлюю обіцянку мою - зредакувати ваші стихотвори, як вернусь на битий культурний шлях. Перепущу їх через віялку, не жаліючи праці й часу, аби стать Вам у пригоді так як ви стали мені сотнягою рублів. Кажу в пригоді тим, що, вповаю, не знайдете ні такого щирого патріота словесного, ні такого дотепи на сю річ, - ще й надто, що в нього самого дума думу пошибає, а власна сорочка до тіла ближче. Прихильний до вашої словесної праці Панько Куліш” [37, 19–20].

1 квітня 1891 р. П. Куліш дістав повідомлення від Борзненського поліцейського управління, що йому дозволено російське підданство, і 22 квітня цього ж року необхідно прибути до управління, щоб скласти присягу на вірність підданства Росії [208].

У призначений день П. Куліш, відповідно до розпорядження, прибув до управління в Борзну і склав присягу на вірність Росії [165, 132–133].

Губернатор Чернігова А. Анастасьєв, одержавши від борзненського справника протокол та «клятвену обіцянку на подданство» у справі П. Куліша, „повідомив про це міністерство внутрішніх справ та департамент поліції, а П. Кулішу надіслав через борзненського справника документи його та посвідчення про повернення його до підданства Росії. 13 травня 1891р. при рапорті № 4583 борзненська поліція надіслала до чернігівської губ. Управи Кулішеві розписку про одержання зазначених документів. На цьому справа про повернення П. Куліша до підданства Росії кінчається” [165, 132–133].

Незважаючи на пережиті неприємності, П. Куліш був повний енергії як до наукової і творчої праці, так і до господарської. Разом із дружиною розпочали вони будівництво нової оселі у своєму хуторі. П. Куліш продовжував перекладацьку діяльність, писав поезію та ін. Але постійно на перешкоді була цензура, яка не лише „різала” текст, а ще й забороняла використання фонетичного правопису – „кулішівки”. Проте П. Куліш не був прихильником етимологічного правопису, і продовжував працювати рідною мовою, продуктивним розвитку якої вважав тільки фонетичний принцип. У листі до С. Носа у травні

1891 р. писав: „А що ваших байок не дозволяють печатати цензурні недоумки, так се того, що ви, певно, й там проповідуете:

«А ви ж приїхали народ судить,
А вся його душа і розум у звичаях,
В історії сидить.

Хіба ж вам до того,
Щоб сей народ розвідать – із учить,
Та й праведно судить, і т. д.»

Я про такі речі мовчу, та й мені дають від коша, вимагаючи якоїсь правописі Котляревського, се-єсть ретроградства в писаній промови рідного слова. Байдуже, що не печатається: аби писалось. Настане час, як не буде нас, що повинишпорюють і посписують усякую всячину нашу, та й дивуватимуться: що як сі люде в такій темряві працювали і при такому темрявому світлі писали? Ми з Ганною, хвалити Господа Милосердного, живемо собі помалу, та заходились оце будиночок будувати, так із майстрами морока: і не вміють, і не робити до ладу. Вже валькуємо стелю і вкриваємо крокви з латами! Аби дощем не заливало, закіль на копійку розживаємось, щоб кукобити” [37, 27].

Редакція львівської газети „Діло” у додатку перевидала історичний роман П. Куліша „Чорна Рада”. А до львівської „Правди” П. Куліш подав у своєму перекладі Байрона „Дон-Жуан”. Про це він писав До С. Носа: „Випрохала в мене бурса право перепечатати мою «Чорну Раду», яко премію до їх газети «Діло», я й дав їм дозвол, і читаю в часописі, що вийшла моя книга другим типом і продається от по такій ціні. По нашому звичаю подобало б дякувати чоловікові хоч двома словами за підпомогу, да надіслать йому примірників твору його, щоб сказать: «добре перепечатано», та годилось би й саму часопись, котру підпер, вислати йому. Нічогісінько такого бурса не тямить. Гав! Гав! Та й мовчить собі псиною. То якже до таких псяюх мені посилати Вашого Богухвала? Коли нас не поважають за нашу повагу, так поважаймо самі себе. Ви не знаєте, як вони покрали в мене книги й ландкарти, що їдучи в Париж подав їм на схованку! Що робили з моїми грішми! І таке інше – цур їм!.. Просить у мене сього переспіву К...ій, киянин, щоб напечатати у львівській «Правді». Я з добротства свого й дав. От чую ще зимою, що бачили мій печатний переспів у Киян у руках, а мені не сказано навіть спасибі, і я не знаю й досі, чи добре надруковано. Бачите, як наша піч пече, а ми хочемо, щоб нас і в Московщині шановано, не то що! За що нас шанувати?” [37, 27].

Прикметна особливість наукової і творчої діяльності П. Куліша – це те, що він віддано і безкорисливо працював на користь української культури, рідного народу, рідної країни. Працював не заради слави і визнання, а вважав, що його праця буде корисною для майбутнього. За сумлінну роботу над перекладом він не отримував належних йому коштів від видавців, проте продовжував працювати у цьому напрямі. У листі до М. Карачевської-Вовківни 23 вересня 1891р. писав: „Величає тебе словом ти, наче справжній твій Дід, бо люблю твого Паноцьця, як любив би сина, й поважаю, як поважав би брата... Ні «Одиссеї», ні «Дон Жуана» не маю й досі, та хоч би «Дон Жуан» і зовсім не приходив, дак байдуже, як його так спакощено. Одиссею-ж і сам я почав був колись переспівувати ось яким ритмом:

Музо! Назви мені мужа, що довго блукавши по світу,
Всяких пригід натерпівся, як Трою священну розрушив.

Та залишив сю працю після пожежі, не маючи під рукою коментаровоного широко Гомера. Так само залишив і Шекспіра на 14-й драмі після «Гамлета», що його саме скінчив під пожежу.

Хотів був оце, щоб не сидячого Татаре взяли, спробувати Дантових терцетів, дак і тут зась! За переспів Мина, що привезли есте, дякую сердечно; та мені став би в пригоді тільки прозовий переклад, добре штундований, поруч з моїм оригіналом (слово не розб.), що ялось не згорів...” [86, 188–190].

У наступному листі 28 грудня 1891 р. невтомний П. Куліш писав: „Кохана внучко Марусенько, сизокрила Голубонько! За твоє привітання і поздоровлення дякуємо гарненько в двох, дідусь з бабусею. Не відписав же я на вересенський любий мені твій лист єдино через те, що нічого було відписувати: він був сам відписом. Сповідав я тебе давніше, через що не можна мені перекладу вати Шекспіра тут на пожарині; а ти, Марусенько, знов мені кучиш славою в потомстві. Я дбаю тільки про те, що б до ладу діло робити; діла у мене й без перекладу новосвітнього Гомера стільки, що ніколи в-досить із добрими людьми поготорити. А що вподобає потомство з нашої праці, сего ніхто не знає. Невелика мені втіха й з Байрона: що й по сім і по тім боці політичної прірви не знайшлось людини, щоб надіслала мені примірничок першої програми працювання, дак земляки давно б уже мого Духа згасили. Я мою прихильність до їх потомства виявляю не тим, щоб воно мене восхваляло, а тим, щоб занедбало колись видумки та здобулось на історичню, національню і поетичню правду. Усе минеться, тільки правда зістається: от що мені до праці заохочує, і певно та праця корисніша що не знає ні власного,

ні стороннього примусу, а робиться охотою, з якою нам на світі живеться.

Хвалити Господа милосердного, ми обоє здорові, як риба в воді, і всяку біду веселими мислями перемагаємо: а в нас її густо да й густо, дарма що кругом пусто” [86, 190–191].

У листах до М. Карачевської-Вовківни П. Куліш був послідовним щодо своїх поглядів на історію України XV– XVII ст., висловлених ще в „Истории Возсоединения Руси” (1874 і 1877 рр.). Він категорично заперечував епоху козацтва, як негативне явище для розвитку української культури, історії та ін. Єдиною заслугою козаків, на його думку, було те, що завдяки їм відбулося приєднання України до Великої Росії, що дало змогу відборонитися від шляхетства. 27 липня 1891 р. П. Куліш писав: „У погляді на таку дивовижну я схожусь із тобою, моя сизокрила, та зараз і розходжусь: бо в тебе козачина – корінь і цвіт нашої національності, а в мене вона допомогла нашому культурному ходу ще менше, ніж у середніх віках нашим західним сусідам допомогли рицарі, – дарма що мало (та й позабувало) свої нібелунги. Елемент ляхошляхецькій вкупі з елементом татаро-хлопацьким, народив козачину нам на погибель і не погинули ми з нашою старорусиною єдино через те, що братня наша Русь, праведно звана Великою, спромоглась на тверду, законодавчу і виконавчу владу, – не так як республіки шляхецька і її facsimile – республіка – козацька. Очуняли ми, отверезились під її протекцією, навіть під її крутим деспотством, і позичили в неї позиченої в німця науки.

Уродившись такенькі вразі після варягоруського князювання, ми й досі не дійшли ще свого духовного зросту, й досі малолітємо, однак з’ясували своїми словесними творами, що зростемо не в чужомовну статтю, та й не в казачині наш ідеал національний. Заплатили ми казачині данину та й буде з неї. Спасибі їй, що допомогла нам (хоч і поневолі допомогла) зійтись до купи з князменськими та московськими потомками наших Олегів, Святославів, Ігорів і зрекшись тих Руснаків, що пополячилися – покатоличилися «ради панства великого, ради лакомства нещасного». Більше нам з казачиною нічого робити так, як і нашій сусідці Європі – з розбишацькими рицарськими орденами. На два століття зупинила вона руську культуру. Наздогоняймо ж європейців робом Великої Русі, а тим часом дбаймо про свою словесну автономію, творімо свою автономічну будучину, знаймо добре, що ми в себе дома, серед своєї рідної сем’ї, у своїй рідній хаті, що ніхто нам її не дасть, ніхто

не відийме, ніхто-ж і не обігріє та й не освітить її так, як ми самі” [86, 191–192].

Марія Карачевська-Вовківна збиралася приїхати із Великої Британії провідати подружжя Кулішів у хуторі. З цього приводу П. Куліш писав: „Що ж до твоїх любих нам одвідин, дак важко нам думати про далеку й не вигідну путь з Британів до Ганниної Пустині. Вона справді така пустинь, що про неї шкода багато й говорити. Не можемо вітати гостей так, як би годилось, Із. се нам отрує гарні години розмови з ними. Будиночок наш стоїть и досі без вікон и без дверей, наче яка могила. Перебере майстер гроші бідкаючись, ми змилюсь, а він і покине роботу. Живемо собі по давньому в козацькому холіві, та й по привикали так жити, мов би про те й народились. Коли б схотілось тобі, з високошановним паноцем твоїм до нас завітати, так мусите вибрати, не неділеньний день, а яке нібудь свято: бо по неділям або нас не буває дома, або в нас гостюють родичі, дак хоч и застали б дома, мусимо розмовляти з вами так, як прийдецьця доладу” [86, 193].

Хоча П. Куліш уже тривалий час з осторогою ставився до галичан, проте із деякими культурними діячами мав контакти. Так, він досить регулярно листувався із М. Павликом, який був редактором журналу „Народ”. П. Кулішу сподобалася стаття про його відносини із польським поетом Ю. Крашевським, яку М. Павлик написав і помістив у „Народі”. У своєму першому листі П. Куліш вітав свого нового кореспондента: „вельми втішаюся правдою, що виявляється між Русинами, ще й за мого життя, – не так самою правдою, як добрим розумом, котрого не знаходив я між галицькими письменниками” [173, 26]. Йому П. Куліш пообіцяв доповнити й перевірити повідомленні в статті відомості про свої відносини із Ю. Крашевським. І в наступному листі поспішив повідомити з властивим йому історичним переконанням: „Одирвавши Русинів від нас у козацько-татарське лихоліття Ляхи поперероблювали їх так, що великий руський світ Ваши письменники вважають за якусь Китайщину і виробляють із його собі на забавку клаптик під польською назвою Ukraina. Хто на Русь позира з вищого погляду, цінуючи переваги руського духу над антирущиною, той у нас москаль (знов польська назва). Тим і ворогують против мене дома так само, як і ві Львові. За те, що я шукаю правди в історії так, як природолюбці шукали її в науці природознання, мене оглашають мало не чорнокнижником. Сміюсь я з цього... Мене перше вважали за майстра рідного слова, а тепер і в Львові, і в Києві, пропечатали, що я

тільки псую рідну мову...” [173, 26].

Як шанувальник П. Куліша М. Павлик допомагав йому довідатися про долю перекладів під назвою „Шекспірові твори”, які або знаходилися на складі друкарні імені Шевченка, або у видавця А. Юркевича, який перебував в Ульмі. Також невідомо було авторові і про місцезнаходження інших його творів, наприклад, „Магомет і Хадиджа” та ін. На всі ці книги П. Куліш дав повну довіреність М. Павлику. Йому було доручено і друкування „Дзвона” і „Товитових Словес”. Однак здійснити це виявилось не такою легкою справою: „Коли б не проклятуші єзуїти, ми би «Дзвона» печатали в Славній Коломиї” [173, 27].

Хоча їхні погляди стосовно ролі інтелігенції у долі простого народу дещо відрізнялися, це не стало перешкодою у підтримуванні дружніх стосунків. П. Куліш щиро цінував дружбу із М. Павликом. Крім нього, О. Огоновського і М. Драгоманова не залишилося відданих йому людей у Західній Україні [173, 27].

У листі від 2 грудня 1892 р., пропонуючи Кулішеві написати автобіографічні спогади, М. Павлик писав: „Запевне, що нема нічого гіршого, як нудні й необ’єктивні і неартистичні споминки. Я напр. признаюся Вам, що мене дуже розчарували споминки Костомарова та не подобались мені і споминки Драгоманова, хоть у цих останніх є чимало цінних фактів. Та все-таки я і одні й другі споминки віддав би всі за споминки якогось невідомого Галичанина в Зорі Галицькій за 1885 р., або споминки Лебединцева про давніх українських попів, друковані в Киевский старине, – бачу в 1884 р. У Вас є і критична думка, і артизм, – тим то Ви, по моєму, зробили би непростимий гріх навіть для власної пам’яті, якби не лишили після себе таких споминок. Я їх друкував би з радістю в Народі зараз і робив би відбитки – не вважаючи на те, що мусів би чути й крики на Народ, котрий подекуди економічно залежний від тих, що на Вас кричали би найгірше – від «своїх», не Галичан” [16, 175]. У відповідь П. Куліш відписав: „Хоч би й найкращий був з мене мемуарник, та занедбати мені те, що розпочав робити, це було б – не добудувавши одного будинку, хапатись за другого... До мемуарування ж бракувало б мені мого широкого листування з усякими людьми і розмови з багатьма такими, що знали виворот медалі, котру я бачив з лиця, а лице тієї, що я бачив з вивороту. Так само недостає мені розмови з мертвими й живими поглядами історичної правди поти, покіль сидітиму на острові Патмосі. От би хто зробив хороше діло: той, хто позбирав би мої листи не ради мого я, а задля того, про що це ж писано; а воно не

переставало писати ба й сидючи за трапезним столом, як не мало часу до відпису через усякі службові праці” [16, 175].

Пантелеймон Куліш іще покладає надії на поїздку до Москви, Петербурга, Варшави, щоб попрацювати у місцевих архівах. Про це він писав до М. Павлика 28 листопада 1892 р.: „Що вдіяв я з історичною правдою, перебреханою і в Великий і в Малій Росії, того мені мало до оновлення правого Духа в утробі моїй. На чотири томи „Історії Возсоєдинення Русі” і на три томи „Отпадення Малоросії від Польщі” дивлюсь я з упованнем, що вирвусь таки в Варшаву, Петербург і Москву (а й може за границю) та й вироблю з цього накиду твориво скрізь повне і в повняві своїй гармонійне” [16, 176]. Але цей задум його не здійснився.

Як оптимісти П. Куліш завжди надіявся здійснити задумане. Про своє становище він писав до В. Шенрока: „Доля зіграла зі мною жорстокий жарт задрісного рока. Верніе сказати зіграли її безсердечні, ім'я яким легіон. Вони видержали мене на острові Патосі так довго, що мене почало лякати забуття іноземних мов. Та я не сидів без роботи: плуг, сокира, пила, всі столярні інструменти і перо були моїми вірними творисцями. Тільки фарби та пензлі зрадили мені, чи я зрадив їх у цій несприятливій для красних мистецтв пустелі... Переробив на острові Патосі три уже давно надруковані тома «Истории Возсоєдинения Руси», я заготовив, так би мовити, живописні картини для решти шести томів цієї книги, і тепер чекаю більш терпимого сезону, щоб здійснити робочу мандрівку по архівних і бібліотечних містах – Варшаві, Петербургу і Москві. Ці благословенні всіляко культурою міста навчили мене на трьох томах мистецтва оповити мої картини у викінчені картини для решти шести томів” [173, 20].

Вивчення історії, порівняння архівних джерел, відтворення правдивого перебігу подій і фактів минувшини було однією із справ життя П. Куліша. У листі до М. Павлика він писав: „Поки-що, це тільки спасенна фантазія одного чоловічка тут на Україні. Не мужик цей homunculus і не мужик оман, чистий аристократ з предків, та , при всім убожестві, геть собі щедрий на науку дрібної братії. Пишу про це секретно. Розпитуйте байдужно: бо надія – знана обманщиця й насмішниця. Про мої „історії” розповідаю. Може й вишлють Вам з Москви чи Петербурга. В мене вже підготовлено томів із п'ять про друге, ширше й поправніше видання. Хотілось би напечатати дев'ять томів, на шану дев'ятьох сестер-гречанок, що ласкові до нас, іще поки-що, темної темноти. Ширше й докладніше все оповіду,

почавши із часів Казимира Великого; та не друкуватиму, аж покіль не дихну широким подихом серед архівів да книготек. Оце ж не з охотою вволю Вашу волю: бо сам себе критикую щиро. Радніший був би все те, що напечатано по за новою моєю редакцією, кинути в полум'я. Та й без полум'я все помилкове в нас минеться, сама тільки правда по над ним вознесеться” [173, 178].

У 1893 р. вийшов у Женеві збірник поезії П. Куліша „Дзвін”, видання якого взяв на себе М. Павлик. Співчутливо поставився П. Куліш до його нездужання. Він радив товаришеві менше працювати уночі і більше піклуватися про здоров'я, водночас, радіючи своїй працездатності: „Так погубив себе не один уже з моїх приятелів-здоров'яків, а я, хвалити Бога милосердного, частенько і забуваю свої старощі, і коли б іноді припала нужда, висидів би за розумовою працею 18 годин у сутки так, як за молоду” [173, 28]. Хоч бідний, а добрий і співчутливий радив М. Павлику не відмовляти собі ні в чому необхідному для лікування і навіть пропонував для цієї цілі виручку із продаж у власних творів: „Оце ж, надрукувавши, що продасте примірників, так і купуйте собі найздоровішого мятва і найздоровішого вина, стомах ради і гірко мені вашого занепаду. Се мені буде найлюбіща нагорода за мою працю” [173, 28].

Якщо П. Куліш так близько до серця сприйняв недавно придбаного приятеля, то можна уявити, як вразила його тяжка хвороба близького друга, брата дружини В. Білозерського, якого у 1893 р. розбив параліч. Його жаль був великим, про що він писав майже не в кожному листі цього часу. М. Драгоманову 28 січня 1893 р. писав: „Написав я архи-тенденційно історичну повість. – 240 з чимсь листків мого писання, – про Львів, его езуїт и таке інше, та й ні с ким порадитись. Один був у мене компетент(н)ий порадник. Василь Білозірець, дак – горенько наше! лежить у тяжкому, давньому вже недузї, що й власною рученькою до нас не пише, а диктує...” [77, 51–53]. У листі до М. Павлика 1 лютого 1893 р.: „...мій товарищ найдорожчий з усіх. редактор «Основи», нездужає паралічем (горенько наше!); дак до сього пишу, що знайду його всюди, куди-б він собі ні задумав їхати. Він і сам хотів був писати мемуари... Ради його святої памяти, писатиму в нього перед очима, що схоче, і думаю, що се буде справді історія старорущини й новорущини в ХІХ-му столітті...” [16, 200].

Роки минали і старість уже була на порозі. Вона безжально розбивала усі мрії. Проте П. Куліш знаходив розраду в книгах і не відмовлявся від своїх грандіозних творчих планів. Так, він зайнявся

знову перекладом Біблії на українську мову. Потрібно було мати велику силу духа в старості, щоб після того, як згорів рукописний переклад Біблії, якому віддано стільки років сумлінної праці, аби знову взятися за ту саму роботу, маючи крім цього багато наукових планів. Про свою роботу він писав М. Шаховському: „Моя і моєї Сестри Милосердя (так наз. він жінку свою) життя показує реакцію дисгармонічному суспільству і дисгармонічній масі. Живопис, музика, наука, поезія і релігія – ось органи примирення нашого із суспільним і анти суспільним життям. Нині в нашій душі творить гармонію Біблія, яку перекладаю на найоригінальнішу з усіх слов'янських мов. П'ять книг Мойсеєвих і Ісуса Навина книгу прикріпив уже я до паперу найприємнішим для мене способом. Такі французи, як Верне, і такі німці, як Рейс і Каутч, робили солодким мій відпочинок своїми коментарями, а робота над словом приносить мені стільки гармонічного задоволення, що і задушевна думка про відродження Русі, ні листування з друзями (їх у мене всього два-три чоловіка), ніщо не перевищує цього самозадоволення. Поки не закінчу розпочатий переклад, відчуваю себе нездатним до інших занять і задоволень” [82, 353]. В іншому листі до того ж адресата П. Куліш писав: „Переді мною знамениті біблісти Каутч, Рейс, Верне, а перед очами душі моєї такий переклад Біблії, якого не удостоєна ні одна гнана народність... Хіба це не є достатнім вибаченням мені за те, що наші бредні в минулому приятелі і безвредні нині вороги поляки називають *tubaszność*? Можливо, і варто нас пригнобити за Шевченка, Костомарова і таких байстрюків їхніх, як Мордовцев, та переслідувати мене за мою любов (NB і знання) малоруського елемента було б смішно, коли б не було так сумно. Та цей сум поклав сьогодні перо уже на 15 стих (глави III-ї) четвертої книги Мойсея. Із точністю машини, зробленої в Лондоні, він, цей гіркий, та чомусь і солодкий, сум підкарбовує щодня мінімум по шість стовпчиків високоповажного Оксфордського видання Біблії, і переклад мій, з Божою поміччю, з'явиться за границею ліврезонами в 500 екземплярів, з метою викликати зауваження земляків, а мабуть і філологів” [82, 354].

У кінці 1893 р. П. Куліш був зібрався за кордон, щоб попрацювати в архівах, що давно збирався зробити. У листі до В. Шенрока писав: „Рано весною ми маємо їхати у Варшаву, де я доведу до можливої документальності «Историю Возсоединения Руси». Це значить, що три друковані тома книги будуть знов опрацьованими, а шість рукописних, далеко не закінчених, одержать

повноту і завершеність за допомогою архівів і бібліотек” [173, 33]. Однак поїздка з різних причин не відбувалася. Наступні роки життя П. Куліш поринув у переклад Біблії, для чого йому необхідно було розшукувати і виписувати дорогі видання, такі як Оксфордська Біблія. Плануючи видання свого перекладу, він просив М. Павлика призначити ціну дорожчу для заможних, а бідним просив роздавати примірники книги безкоштовно.

Літературну, перекладацьку працю, а також видавничу справу ніяк не міг залишити. В одному з листів до І. Франка М. Драгоманов писав: „З Кулішем я й сам знаю, що справа небезпечна. Капризний він дуже та й старий, іншого ніяк не вбере в голову, та все таки він має талант, а окрім того і досі найбільше освічений з усіх наших письменників, і як не дивно, навіть нові речі пристають до нього скорше, ніж до других. Я допевнився цьому переписуючись з ним про Біблію. Лихо тільки, що він впевнився, що тепер найголовніша річ – боротись з козачиною! І де він ту козачину бачить, коли тепер навіть недавні козаки лиш *ex professo* стали народовцями! Звісно, Ви з Кулішем свою лінію ведіть та будьте трохи обережні на слова” [160, 260].

Перекладацькі здібності й можливості П. Куліша справді вражають. Поряд з Біблією твори Шекспіра, Шіллера, Байрона. У листі до М. Старицького навесні 1894 р. він писав: „Вповаючи на Вашу повагу, дав я до друку невіданому землякові другий том Шекспірових творів з королем Ліром на чолі, та ще й Шіллерового Вільгельма Телля. Мені здається, що Шіллер заткнув сією драмою за пояс і самого Шекспіра. Моя Ганна дуже вподобала мій переклад, а вона силу в слові знає. Мусимо дбати, щоб на театрі поставлено як найскорше сю драму. Всіх Шекспірових драм переложено в мене тринадцятю. Тепер готую Позичену Кобзу, староруський переспів з Гетевого, Шіллерового, Байронового піснеслова (себ-то лірики). Чайльд Гарольда переспівав усього, а Дон-Жуана кілька пісень...” [140, 72].

Про результати своєї перекладацької діяльності П. Куліш також писав до В. Шенрока: „Що стосується мене то, знаючи, як мудро було, навіть Пушкіну перекладати Міцкевича я навпаки (їх мови відомі мені обидві, як моя рідна), я бачу в перекладах найкращу пробу мови стосовно її ловкості, живописності, гармоній. Понад перекладені уже по-руськи (чи як говорять одні, по-українськи, а другі – по малоросійськи) тринадцять драм Шекспіра, Байронового «Дон-Жуана» і «Чайльд Гарольда», Шіллерового «Вільгельма Телля» (про якого смію думати, що це найвеличніший літературний твір нашого),

– готую збірник ліричних творів, запозичених у Гете, Шекспіра, Байрона, Гейне, під заголовком «Позичена Кобза»» [173, 21].

Перекладені твори П. Куліш надсилав у Київ до Є. Тимченка, який редагував їх. Куліш хотів швидше надрукувати їх, але робота з редагуванням була не такою простою. Є. Тимченко писав до П. Куліша 4 жовтня 1894 р.: „Як повернувся я з мандрівки своєї, то зараз засів переписувати В.Теля; на сю працю ужив усі вільні хвилинки свого часу, і тепер, дотримуючи слова, посилаю Вам первотвір, а переписану копію засилаю зараз у Галичину до друку. Як надрукує ся, то я зараз Вам сам привезу примірник. Що до Шекспіра, то його можна буде друкувати з початком 1895 року, і позаяк він величенький таки, дак я не зможу його так швидко переписати, як В. Теля, і через те прошу Вас не турбуватись, коли мені доведе ся затримати первотвір у себе довше; він у мене так певно захований, як у Вашій власній скринці. Я навіть прохав би Вас, коли б Ви се не вважали за велику зухвалість з мого боку, прислати мені ще дещо з Ваших класичних перекладів, щоб уже їх разом переписувати та й друкувати. Хай великих людей думки, висловлені нашим рідним, дужим словом через славного Ра...ая (Ратая – псевдонім П. Куліша), збуджують нас від оспалости, підносять Духа у гору і врятовують від того глибокого духового й морального занепаду, в якому має ся суспільство наше» [195].

У зв'язку із жорстоким ставленням цензури до робіт українською мовою, П. Куліш мав намір видавати переклади за кордоном. Але Є. Тимченко наполягав друкувати переклади в Галичині. Адже видання за кордоном дорого коштуватиме як для видавця, так і для читачів. Є. Тимченко з цього приводу писав П. Кулішу 18 жовтня 1894 р.: „Коли загал останніми часами розумів писання Ваші тільки як лайку на народ свій і трохи не зраду його, я не міг з тим згодитись. В словах «народе мій без чести і поваги...» я бачив велику скорботу поета, що в високій свідомості гідності своєї національної з жалем позирав на наругу, яку прийма його нарід від інших народів, на сервілізм і продажність інтелігенції того народу. Розпач за прийдешність укр. народу виявився в тих поезіях. Так Вас розуміючи, я й до Вас приїхав і, само собою, моя радість не мала межі, коли Ви мені дали друкувати свої переклади. Я бачив, що я не помилив ся, що інтереси української культури й освіти Вам дуже дорогі, що задля них Ви багато де-чим ладні! Опріч вартості самих творів, які в нашій мові мали великої ваги річ є мені ще тим би бажало ся бачити Ваші переклади надрукованими власне тепер, що

мова наша переживає останню стадію свого ґрунтового (чи краще первісного) оброблення, чи впорядкування, і тепер саме найбільше доречи і найбільшу увагу має їх поява, по-за як вони б ще могли вплинути, і вплинути вельми добродійно, на так сказати б, вкінечний виріб мови нашої, бо міне років 5-10 і українська мова вже вкдає ся в виразні визначені форми і переклади Ваші, за всією їх великою літературною вартістю, не матимуть того насущного значення, яко причинок до вишталтування мови, яка справді розвивається не «по дням, а по часам»; опріч того велике було б значінне тих перекладів, як перших, через те, кажу знову, їх поява найважливішою є виданне навіть невеличкої книжки дуже трудне, майже не можливе, а друге й користи з того мало, бо видані за кордоном книжки майже не купуються, а виписування їх в кувертах страшених грошей коштує (напр., Новий Завіт – 3 руб.) і таким чином російська Україна не чита, не бачить і навіть, не знає, що є у нас. А це зовсім не бажана річ і не на користь нашої справі. Зважаючи на все це, я мав виконати трудне завданне; з одного боку уможливити саме видавництво, а з другого дати змогу читати твори щонайбільшій лічбі людей, бо як ніхто в вічі їх не побачить, то це все однаково, що не друкувати їх; ні впливу вони не справлять на загал, ні враження. Склавшись на грошенята, ми послали «В. Телля» до Галичини, прохаючи надрукувати його в журналі і окремою книжкою. Таким чином ми досягали вищенаведені дві мети: перша, це уможливило друкування, бо коштуватиме усього кілька десятків рублів (бо наклад іден.) на які ми хоч з великим трудом, а все таки спромоглись, а видання Телля тільки окремо коштувало б кілька сотень руб., на які при нашому убожестві ми ніколи не спроможемось; друга – таким чином ми досягаємо найважнішого для нас skutku: можливо ширшого розповсюдження Ваших перекладів, бо побачивши їх в журналі, багато де-хто захоче набути й окремою книжкою, а та вбога решта, що не спроможе ся купити книжку (бо за пересилку в кувертах знов треба посилати гроши), але яка дала свою лепту на друк, принаймні прочита в журналі. Нарешті наш план не розходиться і з Вашим бажанням, бо В. Тель буде і окремою книжкою. Я скажу навіть так, коли б моя сила і воля, то я б бажав, щоб Ваші переклади передрукували ся усіма нашими часописами, аби їх усяке бачило й читало. Ітак, Пантелеймоне Александровичу, я і всі мої спільники, молоді українці, просимо Вас уклінно згодитись, щоб В. Тель був надрукований і нарізно, окремою книжкою і в журналі, як що не буде Вашої згоди, то я зараз пошлю депешу, щоб спинили друкування, хай

пропадають і гроши громадські і всі мої заходи: нам не вперше і губити свою справу і дискредитувати її. Що до Шекспіра, то моя думка була така: друкувати його окремими томами, як і перший надруковано, але певну частину примірників випустити додатком до часописи: перше, маючи на меті розповсюдження, а друге: при таких умовах друк коштуватиме значно дешевше, бо редакція більшу частину видатків бере на свій кошт” [194]. П. Куліш погодився на таку співпрацю, розуміючи, що не дуже скоро побачить видання своїх перекладів.

У 1894 р. П. Куліш дуже сильно застудився, та врятував його самовідданий догляд дружини. Проте ні хвороба, ні різні неприємності не могли зупинити його у роботі. Він і далі наполегливо займався перекладами. П. Куліш повідомляв своїм друзям про те, що дійшов у перекладі Біблії до Ісаї пророка, то повідомляв, яку главу закінчив, і завжди намагався довести до досконалості свою роботу. У листі до С. Носа 4 січня 1895 р. писав: „Я ж до того, колы хочете знаты, заходывсь вдруге коло перекладу святои Библии на мисце тіеи, що згорила до Апокалипсового кинця. И в мене душа не з лопуцька, – хоче того, чого й людська, се йе спасення души, да покы що й тила... От я й бачу, що Библия держыть мене на свити краще доброи горилкы оковытои, тай роблю переклад що день Божій. Витаю Вас на 21 стыси глава XIX Выходу (Exodus). Позываю через оксфордвське выданне и на свою славяно-церковную книгу, прыдержуюсь того слова, що выдкрыло новый свит хоробрым русычам, та й на чужеземни коментыровкы и переклады, таки, як Рейссив и проч. Вповаю на Божу ласку, що доживу до кинця 1895 року, а з ёго концем скинчытс я моя нова праця” [37, 28–29]. У наступному листі 10 лютого 1895 р. знову писав: „Ще тилько четверту книгу Мойсееву допысав до гл. XXIII, та й не знаю, чы побачу колы Апокалыпсового аминя. Ще ж мушу почытуваты й загранишних библистыв... Колы б Господь сподобыв пидперты ридну мову Библиєю. Сей переклад и мени самому наука, – *est modus in rebus*. Та годи!” [37, 31]. До М. Драгоманова із цього приводу писав: „Моя справа така, – щоб виробити в Біблії рідну мову; я ж тепер записую свої синоніми в окрему книжечку, поправляючи сам себе позад перекладної ходи своеї. Коли б ийти такеньки поти, поки скажу г о п! тогді б тільки зосьмілився появити перший випуск, сказавши собі: *quod potui feci*¹⁴. За лишнім грошем на 500 примірників, як раете мені здорові, не постою, – нехай наше слово сягоне як найширше поколінь що, – а

¹⁴ Перефраз. лат.: *Feci quod potui* – я зробив, що міг.

хотілось би мені допевнитись єдиности в тому слові” [77, 54].

Навесні 1895 р. Є. Тимченко повідомляв П. Кулішу про його рукописи: „Що до Вас особисто, то мене спиняла писати Вам переважно справа з Вашими рукописами. Приїхавши до Кийова, я віддав їх тому добродієви, що писав мені до Чернігова, що є змога їх друкувати. «Ареопаг» узяв їх на розгляд і тільки перед тижнем дав мені свою «резолюцію», вона така: Ліра і Гоструху можна друкувати, а Коріоляна – ні. На запит мій: чому? Такі подали уваги, що не варто їх і переказувати. Взагалі я пересвідчився, що «старші» Кияне мертві духом люде, а молодші хоч і живіші, але це поки що- голота, а через те і дуже безсилі” [192]. 8 травня 1895 р. Є. Тимченко писав: „Сьогодні нарешті я послав Вам (посилкою) усі Ваші рукописи. Я се б міг зробити ще з того часу, як писав Вам останнього листа. Але мені дуже забажало ся лишити у себе хоч копію з Коріоляна; так ото через те, що він переписував ся і вийшла така загайка.

Ви даремне турбували ся за свої рукописи, бо коли я дав Вам слово, що вони будуть цілі, так і треба було вірити тому слову. А про те Ви маєте рацію важким на мене духом дихати, бо я довго Вам їх не вертав... тільки нагадаю, що не від мене залежало їх повернути раніше, бо як я вже Вам писав, ті «хвіли», що брали ся їх друкувати страшенно довго на їх роздивлялися” [193].

Захоплений перекладацькою роботою П. Куліш коротко відповідав своїм кореспондентам на листи, підписуючи їх „Телеграма”. Він не хотів втрачати жодної хвилини свого життя на щось інше, навіть листовне спілкування. У одному із таких листів писав до С. Носа: „Коханий н високошановный земляченьку! Не здывуйте, що пышу до Вас оливцем, та ще й телеграму – не лыста. *Ars longa, vita brevisis*¹⁵; думка за горами, смерть за плечами. Не пышу ни до кого, ни про що, только видпысуюсь, совистячысь добрих людей... По тим боці політичної прірви давно вже нічого не друкую, та не маю кошту й друкувати: бо в літку перемовляю святе письмо босонож, а в зиму – в чернечих кеньках. Так бо воно й годится робом босоногих велетнів чинити... Бачте, яким самітником живу собі з моєю Ганною! А ви гукаєте: Гей хто в лиси озовися! Та викрешем огню, та покурим люльку – не журися! Я ж й цієї розваги не маю, та й не хочу мати. Ні тютюн, ні люлька не знадобиться в дорозі такому козакові-нетязі, як я; ні ковбаса, мовляв той, ні чарка, щоб минулася сварка. Мени ж, хвалити Господа, ні з ким й ні за що сваритись. Обое Вам обом уклоняємось, вітаючи прихильно. Панько

¹⁵ Лат. – Мистецтво довговічне, а життя (людини) коротке (Гіпократ).

Хуторний” [37, 30].

Хоча старість давала про себе знати, П. Куліш і в останні роки свого життя працював із такою ж енергією і натхненням, як і в молоді роки. Великою помічницею була постійна супутниця його життя Олександра Михайлівна. Вона самовіддано піклувалася про нього, особливо, коли почало погіршуватися його здоров'я. Вона писала: „...я знаю, як серце його ослабло од сидіння за Біблією, і лікар констатував, що сидня ізогнувшись йому гибельна. Да хіба ж і можна здержати такого чоловіка, що для Святого діла і обідать не згадає... Сам працює, а моє серце, мов у горобця, – оте все почуваю, переживаю, стоячи в другій хаті, і дивуючись, чаруючись тією силою змоги величавої, в такому тілі немощному, а духом великий моєї дружини... Він любив її, Україну, більш самого себе. І Бог же нам і допоміг всі неправди вкупі нести і якомога на всякім кроці дбати тільки про Україну, нищивши себе морально і матеріально, забути і про тепло, і про холод-голод, знуцання... Мета наша: служити Богові і Україні” [34, 38–39].

Надзвичайно ніжно й поважливо ставився П. Куліш до своєї дружини. За самовіддану підтримку протягом довгого нелегкого їх життєвого шляху, він не раз висловлював глибоку вдячність вірній подрузі: „Саша, да благословен буде день нашого знайомства. Много горя іспитав я від свого неблагорозум'я, але душа моя задоволена свідомістю, що мене любила і любить гарна, шляхетна жінка” [34, 38–39].

У 1896 р. П. Куліш віддав значну частину своїх рукописів, книг у музей до В. Тарнавського разом із листом, в якому писав: „Не схотіли б ви прийняти від мене колись грошима довгу мого, що задовжився вашому панотцеві, дак мусите прийняти моїми автокграфами. Посилаю вам перву їх серію; другу ж надішлю тоді, як уже втеряю надію одужати з моєї недуги. Еге ж бо! Занедужав і сам я, дивлючись на мою Ганну. Може, воно й окошиця на кашлі й на нежиті, (?) да стара будівля боїцця й вітру. Тим часом надумавсь я приховати в вашому музеї моє рукописне добро про мої наслідники (а їх буде не один та й не два, сподиваюсь). Слово наше невмируще. Нехай же вони бачать, як працював предок їх, та й самі його робом працюють” [110, 89].

Василь Тарнавський з повагою ставився до видатного діяча української культури П. Куліша і запросив до себе в с. Качанівку погостювати його разом із дружиною. На його прохання писала до Кулішів М. Вовк-Карачевська 6 вересня 1896 р.: „Любі Діду і Бабуся!

У мене єсть до Вас обох велике діло... Василь Васильович дуже бажає, щоб Ви зробили йому ласку і честь, завітали до його в Качанівку, Ви і бабуся, і погостювали б у його. А він вміє шанувати таких дорогих і вельмиповажних гостей. Він і сам бажав би прийхати до Вас, щоб прохати Вас про це, але ноги погано служать йому і ходити йому вельми трудно. Писати теж нелегко. Ось він через мене низенько кланяється Вам. Обох щиро вітає. Вас Бабусю, і просить Вас обох завітати до його в Качанівку. Коли Ви йому назначите день, він зараз прийшле за Вами коней в Борзну або на хутір, куди напишете” [34, 36].

Одначе нездужання Кулішеве не давало змоги кудись рушати зі свого хутора. Пізніше Олександра Михайлівна писала: „Моя ж дружина оповідала, що він занят перекладом Біблії. Хто хоче його бачить, то нехай молоді ідуть, а він нікуди не рушить. На другий день уже шестерня з екіпажом була під рундуком нашого убогого захисту послі пожежі. І добродушний Василь Васильович, котрого ми ще добре знали студентом” [34, 36].

Пізніше В. Тарнавський запрошував П. Куліша до Києва, але останній відписав 13 листопада 1896 р.: „Пишучи вчора до вас, що прядучи на тонку вже, яко людина, що їй – мовляв той – зосталось уже зо дві чисниці жити, відхилив я ваші зазовини в Київ тим, що хапаюсь довести до ладу мої писання... Дак у Київ зимою мені їхати по смерть... Я то про неї дбаю як той, що писав:

Покаместь, упивайтесь ею,
Сей лёгкой жизнью друзья:
Её ничтожность разумею
И мало к ней привязан я...

Та хочеться й мені покинути слід по собі. От і зачинивсь я собі в хатині пустинніком. Знаючи се, не здивуйте, що зрікаюсь усякої втіхи великосвітньої, втішаючи себе тільки святими словесами: «Течение жизни скончах и веру (в слово «спасённый дар Божий соблюдох»)). По сій же мові та бувайте здорові і передайте моє шанобне й прихильне вітанья всій нашій родині” [110, 91–92].

П. Куліш мав надію, що побачить свої переклади надрукованими. У „телеграмі” до В. Тарнавського писав 2 лютого 1896 р.: „Допитувавсь я про мого рукописного Шекспіра, що хтось його якось ніби друкує по тім боці політичної прірви... Поспитав я у Павлика. Пише: «про друкованьє Шекспірових творів досі не знаю нічого. Як узнаю, то напишу вам»... Я вчора Павликові печатати вві Львові перший виступець Позиченої Кобзи, що закінчав

«корниховською молодою княгинєю» Гьоте і Кгрецькими богами Шиллеровими. «Куліш у пеклі» не мусить друковатись за Павликовим доглядом, щоб не ззіли його живцем і львівські брехуни й крадуни. Пошлю його тільки примірничок, а тепер він про сю поему не знає нічогесенько» [110, 94–95].

А в „телеграмі” до М. Вовк-Карачевської ще 28 червня 1896 р. писав: „Се есть – нікольство. Доживши до 76 років, мушу очі мої й час мій ощаджувати. Ні в кого не буваю, ніхто в нас не буває – хіба брат Вашої бабусі, та й сумую, що не скінчу перекладу св. Письма. Я ж – не Вам, наша кохана внучко, кажучи-задовжавсь перед рідною ненею ще й іншими перекладами опріч Шекспіра починаючи с 14-ої драми, Позиченой Кобзи, що мусять поставити перед усім світом питаньне: чи здоліє новоруська мова, як виспівували Сафо, Овидій, Гете, Шиллер, Гейне, Байрон ? (се все ввійде в Позичену Кобзу)... Писати й читати при тому печатане ніколи, а мушу. Тим і зачинивсь на хуторі від усіх, не всім і на листи відписую: «дніє бо лукави суть». Не здивуйте й Ви, наша кохана внучко, за «телеграми»» [86, 198].

Переклавши значну частину Біблії, П. Куліш вирішив почати її друкування, довіривши цю справу М. Павлику, який уже видавав його твори, зокрема збірку поезій „Дзвін” та ін. З цього приводу до нього писав 8 липня 1896 р.: „Хочу розпочати печатанне Святого Письма так, щоб йшла попереду частина його віршована... Тепер же зробіте мені ласку – сповістите, що нам коштуватиме вві Львові аркуш друку такого, як у «Дзвоні», на такому-ж папері й такого формату? скільки коштуватиме на 100 примірників і скількі на 500?.. Десять рубликів посилаю зараз. Які-ж гроші виручите з продажу, мені не вертайте, а кожного гульдена з первопродщюго примірника подавайте від мене гостинця Вашій Паньматусі, на ознаку моєї шани і дяки, що вродила й вигодувала нам високоповажаного сина.

Книжка зватиметься такенькі:

Староруський Переклад

Святого Письма

Старого и Нового Заповіду

перекладав же ёго

Куліш Олелькович Панько

Частина друга: Голосінья и Письня Пісень

Друковано вві Львові р. Б. 1896 за доглядом Михала Павлика” [16, 216–218].

За кілька місяців П. Куліш змінив свій план і прохав М. Павлику відкласти видання Біблії, а розпочати друкувати збірку перекладів

„Позичена Кобза”. Проте М. Павлик повідомив, що австрійській цензурі може дещо не сподобатися в „Позиченій Кобзі”. На що П. Куліш відповів 19 грудня 1896 р.: „Мушу бути самим собою, а не обгризком цензурним. Осточортіла мені цензура і в Росії, а то ще у Вас наставляє проти мене свої чортячі роги! Посилайте же «Позичену Кобзу» у Женеву. Нехай друкують сто примірників по образу і по подобию Дзвонівому: Коли нема в їх акцентованого шрифту, нехай друкують і неакцентованим, а вам посилаю коректуру. За неї беріть з мене що самі схочете. А як надрукують, тоді пошлете всі сто примірників, під такою адресою: В Київ, в Університетську Бібліотеку” [16, 219].

Видавати Святе Письмо П. Куліш також не схотів у Львові, що видно із його „телеграми” до М. Павлика від 8 січня 1897 р.: „Святого Письма ві Львові не друкуватиму. Даремної коректури не схочу; а коли б була б Ваша ласка допомогти мені цим робом, так зоставте в себе половину моїх грошей і рахуйте всяку пересилку разом із заробітком...” [16, 220].

Проте не побачив П. Куліш жодного видання своїх перекладів. 2 лютого 1897 р. він помер. Про останню його хворобу переповіла вдова Олександра Михайлівна В. Шенроку: „Місяця за три до золотого весілля було одержано листа від В.В. Тарнавського, в якому він наполегливо просив приїхати до нього в Качанівку і відпочити. Він пропонував прислати карету, розставити коней по дорозі, щоб не було затримок, і пожити на умові повної свободи, тобто щоб ми ні в чому не відчували незручності щодо своїх занять і звичок обіду, чаю і т.п.” [173, 37–38]. Обговорюючи з дружиною запросини, П. Куліш фантазував, що попросить дві карети, щоб заїхати в Заріг і забрати сестру дружини із дочками і разом вирушити до Качанівки. Для нього це було великою пригодою, адже два роки відколи зайнявся перекладом Біблії, він не виїжджав із хутора. Навіть сусідній хутір, де жив брат дружини Олімпій, називав Америкою. Проте в подорож не вирушили і святкувати золоте весілля залишилися дома. Олександра Михайлівна напередодні поїхала до міста, щоб зробити необхідні покупки для відзначення ювілею. Хоча вона не хотіла його залишати, проте все ж таки виїхала на короткий час. Пантелеймон Олександрович завжди її чекав із нетерпінням, часто виходив зустрічати аж за 5 верстов від хутора. Цього разу він чекав її на порозі і відразу поскаржився на відчуття холоду в кінцівках. Проте продовжував працювати, час-від-часу підходячи грітися до каміна. Дружина вкривала його ноги і руки хусткою і покривалом, тому що

зима видалася дуже холодною. Вона просила його перейти в другу кімнату працювати, але він нарікав, що там мало місця, немає де розкласти книги, і продовжував працювати.

Так з олівцем у руці 2 лютого 1897 року помер невтомний трудівник. Закінчився його тернистий шлях. Це була величезна втрата для української культури.

Хоронили П. Куліша за козацьким звичаєм. Везли домовину дві пари волів, по дорозі до церкви через кожні дві версти зупинялися і читали Євангеліє два священника по черзі. У домовину поклали смушеву шапку, папір, олівець. На домовину поклали вінок із барвінку [173, 9].

Із щоденника І. Троїцького: „2 лютого 1897 року, неділя, хурделиця, погана погода. Сьогодні в 8 годин вечора помер Пантелеймон Олександрович Куліш. Загубила Україна найстаршого сина, найстаршого, найкращого робітника свого.

4 лютого 1897 р/оку/ поховали П. Куліша в Мотронівському саду... Везли дві пари волів, покриті чорними попонами, на гринжолах” [34, 40].

Сумна звістка про смерть П. Куліша була надрукована майже в усіх українських часописах. На похорон прибуло багато громадських діячів. Вдову Олександру Михайлівну морально і матеріально підтримали багато чернігівців. Особлива допомога була „від В. Тарнавського, на кошти якого був встановлений хрест на могилі П. Куліша та огорожа. Розвіювали смертельну тугу, смуток, невимовне горе листи І. Шрага, М. Павлика, І. Пулюя та багатьох інших діячів культури і шанувальників творчості письменника” [34, 41].

А 29 липня 1897 р. у Мотронівському саду зібралися над могилою проводиря українства знайомі, близькі, друзі, щоб ушанувати його пам'ять. Дружина, оповита смутком і горем, вітала всіх присутніх. Вона принесла на могилу портрети І. Пулюя, сестри, В. Білозерського, В. Шенрок, щоб його близькі друзі були поряд. „В церкві святого Симона відправили службу і панахиду, а потім панахиду над могилою, яка була покрита квітами та стрічками... Хто не міг приїхати, прислав поминальне слово, котре отчитали над могилою. Читали річ Пулюя, Шенрок, Коваленка і Олімпія Білозерського. Промовляли над могилою – Надія Білозерська, Троїцький, Безлюдний” [34, 41].

Щороку 27 липня Олександра Михайлівна відбувала панахиду над могилою П. Куліша. У ній завжди брали участь родичі, сусіди,

знайомі. А якщо хтось не мав змоги прибути, то обов'язково вшановував цей день письмово [34, 41].

Могилу П. Куліша відвідувала молодь, приїжджаючи у хутір до вдови письменника. Багато шанувальників творчості П. Куліша порушили питання і перед урядом про надання матеріальної підтримки Олександрі Михайлівні. І в серпні 1897 р. їй було призначено пенсію, що становила 50 рублів [34, 41].

Один із близьких друзів П. Куліша – В. Білозерський, вражений трагічною подією 1897 р. та писав про свого друга: „Куліш належав до тих людей, які своїм благородством, чесністю, великодушністю і розважністю змушують поважати їх кожного, хто має з ним справу. Він чоловік практичний і діяльний і не любить кидатися то на те, то на друге і особливо не жалує того, що не схвалене спокійним розумом. Діяльність його найбільше зосередилась на літературі і на удосконаленні життя, яке він переважно виявляє на ділі і тільки діло вважає сутністю. Всяке захоплення, що не має певної корисної мети, яку одразу можна вказати, йому не властиве. Життя своє він проводив, займаючись літературою і живописом; робити добро невідкладно там, де тільки можливо, – він вважав головним обов'язком” [181, 357–358].

Дещо пізніше М. Коцюбинський писав І. Франкові: „...дедалі все видніше й видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне ім'я; а яку матиме своїми роботами, що тільки тепер виявляться на світ, про те можна догадуватися. Могучий майстер українського правопису, благородний поет «Досвіток», перекладач Шекспірових і Байронових творів, а також Біблії, автор «Записок о Южной Руси», «Чорної ради» і сили інших цінних праць – має право на нашу повагу і вдячність. Перед цими його заслугами забуваються тепер ті помилки, які йому траплялося робити, а виступає потреба пошанувати його працю” [161].

З почуття поваги і обов'язку М. Павлик продовжував видавати твори П. Куліша. Так, у 1897 р. у Женеві вийшла збірка його перекладів „Позичена Кобза”. На допомогу вдові відгукнулися також В. Гнатюк, Б. Грінченко, М. Чернявський: „Високоповажна Добродійко! Народ хоче читати, а немає рідної книжки, то читає чужу. Винні в сьому заборони на наше слово... Чи не гаразд було б коли б хтось дотепний та узявся б та подоперекладав те, що великий робітник наш не встиг перекласти? Тоді б мали цілу Біблію. Тільки не аби хто, а достойний. Ви про це не говорили із добродієм Тарнавським?” [162]. Незакінчений рукопис перекладу Біблії

Олександра Михайлівна передала до музею В. Тарнавського, який обіцяв видрукувати його. Вона також передала музею багато речей, які тісно повзані із діяльністю П. Куліша, рукописи та ін.: „Я йому усього чимало привезла – струменів часть, три картини, ікону 1845 р., і одну картину сепією рисовану, і дві його папки пам'ятні, біблейську чорнильницю, карандаші і прочее і пр. – цілий караван, і тільки ж речей назад поїхало... З яким почуттям прихилиється до моєї дружини. Як радів, як вітрини наповнив рукописами!...” [162]. Проте планам щодо упорядкування і видання перекладу Біблії на перешкоді стала смерть В. Тарнавського. Біблія побачила світ з допомогою І. Пулюя у 1903 р. Це була велика подія для українського народу. Також на згадку про П. Куліша було видано альманах „Дубове листя” (1903), де упорядниками були Б. Грінченко, М. Чернявський, М. Коцюбинський.

Великий внесок в увіковічення пам'яті П. Куліша зробила його дружина Ганна Барвінок. Завдяки її піклуванню було видано твори декількома томами (хоча планувалося видання повного зібрання творів П. Куліша), у 1907 р. було створено музей П. Куліша. Залишившись самотньою, вона до останнього дня свого життя усе робила, аби зберігалась пам'ять про П. Куліша.

Пантелеймон Куліш успішно працював у багатьох галузях культури. Він автор критично-філологічних праць, „Граматики”; багато зробив для вироблення й унормування українського правопису, який увійшов в історію української мови під назвою „кулішівка”. Він був невтомним збирачем української етнографічної спадщини. Писав вірші, прозу. Переклав Біблію, твори Шекспіра, Міллера, Гете, Гейне. П. Куліш був одним із найосвіченіших людей свого часу.

І сьогодні духовна спадщина і особистість П. Куліша має надзвичайну притягальну силу. Адже проблема долі українського народу, його мови і культури і сьогодні не втратила актуальності. Він був одним із фундаторів національної самосвідомості українців, водночас закликав до справедливих міжнаціональних відносин.

Михайло Коцюбинський у листі до Івана Франка 18 березня 1901 р. писав, що дедалі все видніше й видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має славне ім'я Пантелеймона Куліша. Розпочавши колись свій трудовий шлях учителем Луцького дворянського училища, учителем гімназії у Києві, у Рівному, старшим учителем гімназії у Петербурзі, він став духовним учителем усього українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. А.Л. Предки П.А. Кулиша // Киевская старина. – 1898. – № 9. – С. 62–65.
2. Айзеншток І. Замітки й матеріали про Шевченка / І. Айзеншток // Червоний шлях. – 1923. – № 8.
3. Анатоль Вахнянин. Листи до Пантелеймона Куліша / [видав. К. Студинський]. – Львів, 1908. – 120 с.
4. Андрущенко Т. „І пензель мій сказав би більше...” (До 100-річчя з дня смерті Пантелеймона Куліша) / Т. Андрущенко // Образотворче мистецтво. – 1997. – № 2. – С. 28–29.
5. Барвінський О. Спомини з мого життя / Олександр Барвінський. – Львів, 1912. – Ч. 1. – 336 с.
6. Барсуков Н. Жизнь и труды М.П. Погодина / Н. Барсуков. – СПб, 1892.
7. Бернштейн М.Д. Журнал „Основа” і український літературний процес кінця 50–60-х рр. XIX ст. / М.Д. Бернштейн – К., 1959. – 216 с.
8. Бойко М.П. П. Куліш. Осмислення творчого спадку / М.П. Бойко. – Дніпродзержинськ, 1997.
9. Вашкевич Г. Перевод П.А. Кулиша на украинский язык манифеста 19 февраля 1861 года и Положение о крестьянах / Г. Вашкевич // Киевская старина. – 1905. – № 2. – С. 324–341.
10. Вашкевич Гр. Ст. Неосуществившийся журнал Кулиша – „Хата” / Г. Вашкевич // Киевская старина. – 1898. – № 7–8. – С. 5–6.
11. Веркалець М.М. Освітньо-педагогічна спадщина (До 170-річчя з дня народження П. Куліша) / М.М. Веркалець // Радянська школа. – 1989. – № 8. – С. 86–88.
12. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / [ред. Ю. Луцький; передм. Ю. Шевельов]. – Нью-Йорк; Торонто: Українська вільна академія наук у США, 1984. – 326 с.
13. Владимірова В.М. Пантелеймон Куліш – дослідник української літератури: дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Владимірова Валентина Миколаївна. – Суми, 2002. – 186 с.
14. Возняк М. Листування Панька Куліша з Олександром Кониським / М. Возняк // Нова Україна. – 1923. – № 10. – С. 139–148.

15. Возняк М. Листування Панька Куліша з Олександром Кониським / М. Возняк // Нова Україна. – 1923. – № 11. – С. 154–162.
16. Возняк М. Останні зносини П. Куліша з Галичанами (з додатком його листув. з М. Павликом) / М. Возняк // НТШ. Праці історично-філологічної секції під. Ред. К. Студинського. – Львів, 1928. – Т. СXLVIII. – С. 165–240.
17. Глушко С. Листування з Л.М. Жемчужниковим (1854–1877) / С. Глушко // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 163–180.
18. Гончарук П.С. Суспільно-політичні та історичні погляди П.О. Куліша: До 110 річниці його світлої пам'яті (1819–1897) / П.С. Гончарук. – К.: ДАКККІМ, 2006. – 264 с.
19. Гординський Я. Кулішеві переклади драм Шекспіра / Я. Гординський // Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка. – 1928. – Т. 148.
20. Грінберг Л.Ф. Історіософське світобачення Пантелеймона Куліша (культурологічний аспект: дис... канд. іст. наук: 17.00.01 / Грінберг Лариса Феліксівна. – К., 2001. – 162 с.
21. Грінченко Б. Кулішеві твори і сільські читачі / Б. Грінченко. – К., 1906.
22. Гудзій М.К. Невидані листи П.О. Куліша до Аксакових / М.К. Гудзій // Радянське літературознавство. – 1957. – № 19. – С. 56–120.
23. Гупан Н.М. Українська історіографія історії педагогіки / Нестор Миколайович Гупан. – К.: „А.П.Н.”, 2002. – 224 с.
24. Дневник Веры Сергеевны Аксаковой. – СПб., 1913.
25. Дневник молодости Л.Н. Толстого / [под ред. В.Г. Черткова]. – Т. 1. – 1847–1852. – М., 1917.
26. Должикова Т.І. Мовна особистість Пантелеймона Куліша: дис. ...кандидата філолог. наук: 10.00.01 / Должикова Тетяна Іванівна – К., 2003. – 186 с.
27. Дорош С. Пантелеймон Куліш / С. Дорош // Вільна українська школа. – 1919–1920 шк. р. – № 1–3. – С. 59–61.
28. Дорошкевич О. Листи Куліша до Милорадовичевої / О. Дорошкевич // Куліш і Милорадовичева. – К., 1927. – С. 47–108.
29. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов; [худож. оформл. В.М. Штогриня]. – К.: Феміна, 1995. – 686 с.
30. Житецький І. Куліш і Костомаров / І. Житецький (Недруковане листування 1860–77 рр.) // Україна. – 1927. – № 1–2. – С. 39–65.
31. Життя і революція. – 1925. – № 7–8.

32. Жулинський М.Г. Из забуття – в безсмертя. Сторінки призабутої спадщини / Жулинський М.Г. – К.: Дніпро, 1990. – 446 с.
33. Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. – № 2–3.
34. Зеленська Л. Ганна Барвінок (Життєпис на основі епістолярної спадщини) / Л. Зеленська. – ДКП РВВ, 2001. – 130 с.
35. Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга // Основа. – 1861. – № 6.
36. Зоря – Львів, 1890.
37. Из писем П.А. Кулиша к С.Д. Носу (1860–1892) // Киевская старина. – 1899. – № 4. – С. 8–31.
38. Известие об обеде, 5 марта 1862 года, в Петербурге, по случаю годовщины смерти Т.Гр.Шевченка // Основа. – 1862. – № 3.
39. Іван Пулюй, Пантелеймон Куліш: Подвижники науки [наук. збірник / заг. ред. В. Шендеровського; ред. кол. В. Козирський та ін.]. – К.: Рада, 1997. – 287 с.
40. Івашків В. Пантелеймон Куліш і його художньо-історична концепція України (на матеріалі творчості 1840-х років) / В. Івашків // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22–29 серпня 1993 р. Літературознавство. – Львів, 1994. – С. 105–109.
41. Івашків В. Проблематика ранніх романтичних оповідань Пантелеймона Куліша / В. Івашків // Збірник праць кафедри української преси. Випуск 4–6. На пошану професора М. Нечиталюка з нагоди 80-річчя від дня народження. – Львів, 2001. – С. 401–411.
42. Івашків В. Українські народні пісні в записках Пантелеймона Куліша / В. Івашків // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 5. – С. 64–67.
43. Ісаєнко К.П. Микола Гоголь і Пантелеймон Куліш: проблема типології художньої свідомості: дис... канд.. філ. наук: 10.01.05 / Ісаєнко Катерина Петрівна. – Ніжин, 2004. – 202 с.
44. Історія України. У 2 т. – т. 2. – К.: Либідь, 1993.
45. Капустянський І. До життєпису П. Куліша / І. Капустянський // Червоний шлях. – 1924. – Кн. 8–9. – С. 268–285.
46. Киевская старина. – 1892. – № 11.
47. Кирпач А. „ГраMATка” П. Куліша – один із перших україномовних підручників ХІХ ст. / А. Кирпач // Початкова школа. – 1999. – № 4. – С. 58–59.

48. Ковпик С. Драматургія Пантелеймона Куліша: духовні виміри, проблематика, жанровий діапазон: дис... канд.. філ. наук: 10.01.01 / Ковпик Світлана Іванівна. – Кривий ріг, 2005. – 184 с.
49. Кониський О. Тарас Шевченко – Грушевський / Кониський О. – Львів, 1901. – Т. 2.
50. Костомаров М. Автобіографія / М. Костомаров // Дніпро. – 1989. – № 6.
51. Кравченко О.О. Педагогічна робота Пантелеймона Куліша / Кравченко О.О. // Вісник Черкаського університету. – Серія Педагогічні науки. – 2008, Випуск 129. – С. 45–52.
52. Кулиш А. Несколько встреч с Н.И. Костомаровым / Кулиш А. // Вестник Европы. – 1885. – № 5–8.
53. Кулиш П. Воспоминания детства / Кулиш П. – Бахмут, 1899. – 490 с.
54. Кулиш П. Воспоминания о Костомарове / Кулиш П. // Новь. – 1885. – № 13. – С. 61–75.
55. Кулиш П. Записки о Южной Руси / Кулиш П. – т. 1. – СПб, 1856. – 312 с.
56. Кулиш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпилог к „Чернов Раде” / Кулиш П. // Русская Беседа. – 1857. – № 7. – С. 123–145.
57. Кулиш П. Предполагавшееся в 1860 году издание украинских сборников / Кулиш П. // Киеская Старина. – 1900. – № 4. – С. 76–80.
58. Кулиш П. Простонародность в украинской словесности / Кулиш П. // Основа. – 1862. – № 1. – С. 1–10.
59. Куліш П. Жизнь Куліша / Кулиш П. // Правда. – 1868. – ч. 2. – С. 19–21.
60. Куліш П. Жизнь Куліша / Кулиш П. // Правда. – 1868. – ч. 3. – С. 32–34.
61. Куліш П. Жизнь Куліша / Кулиш П. // Правда. – 1868. – ч. 4. – С. 45–46
62. Куліш П. Жизнь Куліша / Кулиш П. // Правда. – 1868. – ч. 24. – С. 283–286.
63. Куліш П. Какие руководства удобнее употреблять при первоначальном обучении крестьянских детей? / Кулиш П. // Черниговский листок. – 1862. – № 26. – С. 202–204.
64. Куліш П. Какие руководства удобнее употреблять при первоначальном обучении крестьянских детей? / Кулиш П. // Черниговский листок. – 1862. – № 27. – С. 210–212.

65. Куліш П. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року / Куліш П. – Львів, 1882. – 40 с.
66. Куліш П. Перегляд українських книжок / Куліш П. // Основа. – 1862. – № 1. – С. 57–64.
67. Куліш П. Хуторна поезія / Куліш П. – Львів, 1882. – 137 с.
68. Куліш П. Щоденник / [упоряд., приміт. С.М. Кіржаєва]. – К., 1993. – 87 с.
69. Куліш П.О. Листи до М.Д. Білозерського / [упоряд., вступ. стаття і комент. О.О. Федорук; відп. ред. Є.К. Нахлік]. – Нью-Йорк – Львів: В-во М.П. Коць, 1997. – 224 с.
70. Куліш П.О. Твори: у 2-х томах. – Київ: Наук. думка, 1994. – Т. 2 (друге видання 1998 р.). – 768 с.
71. Куліш Пантелеймон. Повість про український народ; Моє життя; Хутірська філософія і віддалена од світу поезія / [упорядкув., передм., пер., прим. О. Шокало]. – К.: Ред. журн. „Український світ”, 2005. – 384 с.
72. Куліш. П. Устня мова з науки / Куліш П. // Основа. – 1862. – № 3. – С. 29–30.
73. Лазарева В. Українознавча спадщина П.Куліша в розбудові національної освіти / Лазарева В. // Українознавство. – 2002. – № 3. – С. 102–104.
74. Листи Куліша до Н.Ол. Білозерської // Наше минуле. – 1918. – № 3. – С. 114–124.
75. Літературно-меморіальний музей-заповідник М.М. Коцюбинського, Інв. № А – 2650
76. Лободовський М. Три дня на хуторі у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Галины Барвинок) Куліш / Лободовський М. // Киевская старина. – 1897. – № 4–6. – С. 162–176.
77. Лотоцький О. П.О. Куліш та М.П. Драгоманов у їх листуванні / Лотоцький О. // Праці Українського історико-філ. Товариства у Празі. – 1937. – т. 2.
78. Люди сорокових років: (Кирило-мефодіївці в їх листуваннях) // За сто літ. – 1928. – № 2. – С. 69
79. Маковей О. Панько Олелькович Куліш. Огляд його діяльності / Маковей О. // Літературно-науковий вісник. – 1900. – Кн. 10. – С. 30–43.
80. Маковей О. Панько Олелькович Куліш: Огляд його діяльності / Маковей О. // Літературно-науковий вісник. – 1900. – Кн. 3. – С. 161–183.

81. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.): хрестоматія / [упоряд.: Л.Д. Березівська та ін.] – К.: Наук. світ, 2003. – 418 с.
82. Матеріали до біографії П. Куліша // Киевская Старина. – 1897. – № 3. – С. 339–362.
83. Михайло Максимович і Пантелеймон Куліш: до історії взаємин / [укл.: Наталя Побірченко, Оксана Кравченко]. – Умань: РВЦ „Софія”, 2007. – 166 с.
84. Михалевич А. Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х р. (Зі споминів Володимира Менчица) / Михалевич А. // Україна. – 1925. – № 3.
85. Міяковський В. З просвітньої діяльності П.А. Куліша / Міяковський В. // Літературно-науковий вісник. – 1919. – Т. 75. – Кн. 7–9. – С. 93–107.
86. Могилянський М. П.О. Куліш у 90-х роках / Могилянський М. // Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 180–189.
87. Наумова Н. Пантелеймон Куліш у Києві / Наумова Н. // Дивослово. – 1999. – № 3. – С. 15–18.
88. Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: у 2 т. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка. Серія „Літературознавчі студії”. Вип. 11/12; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. – К.: Український письменник, 2007. – Т. 1. – Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – Вип. 11. – 463 с.
89. Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: у 2 т. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка. Серія „Літературознавчі студії”. Вип. 11/12; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. – К.: Український письменник, 2007. – Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – Вип. 12. – 462.
90. Новицький М. Шевченко в процесі 1847 р. і його папери / Новицький М. // Україна. – 1925. – № 1–2. – С. 51–99.
91. Опанас Прач. Виховання дітей за підмогою школи / Опанас Прач // Правда. – 1869. – ч. 23. – С. 198–199.
92. Основа. – 1862. – № 3.
93. Отвертий лист Пантелеймона Куліша // Правда. – 1867. – № 9.
94. П. Куліш. Чорна Рада / П. Куліш. – СПб., 1899.
95. П.О. Куліш. Матеріали і розвідки. – Ч. I. – Л, 1929.

96. Павлик М. Куліш та Крашевський. Причинок до історії русько-польських відносин / Павлик М. // Народ. – 1892. – Ч. 20–21. – С. 223.
97. Павлушков М. П. Куліш у Тулі на засланні / Павлушков М. // Записки іст.-філ. відділу УАН. – 1927. – № 13–14.
98. Пантелеев А.Ф. Из воспоминаний прошлого / А.Ф. Пантелеев. – СПб, 1905.
99. Пантелеймон Куліш. Збірник праць комісії для видання пам'яток новітнього письменства / [за ред. С. Єфремова та О. Дорошкевича]. – К.: Українська Академія наук, 1927.
100. Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. 1: 1841–1850 / [упоряд., комент. Олесь Федорук; підгот. текстів Олесь Федорук, Наталія Хохлові; відп. ред. Степан Захарків]. – К.: Критика, 2005. – 648 с.
101. Пантелеймон Куліш. Твори: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1.
102. Переписка Кулиша с Володимиром Барвинским в первой половине 1871 года // Киевская Старина. – 1898. – Кн. X. – С. 84–117.
103. Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяти роки. Життя. Ідеологія. Творчість / Петров В. – К., 1929. – Т. 1. – 571 с.
104. Петров В. Шевченко, Куліш, В. Білозерський – їх перші зустрічі / Петров В. // Україна. – 1925. – № 1–2. – С. 42–50.
105. Письма к Остапу Вересаю П.А. Кулиша и Л.М. Жемчужникова // Киевская старина. – 1904. – № 2 – С. 220–228.
106. Письма Н.И. Костомарова к В.М. и Н.М. Белозерским // Киевская старина. – 1897. – № 10. – С. 132–142.
107. Письма П.А. Кулиша (1855–1897). – К., 1899. – 130 с.
108. Письма П.А. Кулиша В.В. Тарновскому // Киевская старина. – 1898. – № 12. – С. 353–366
109. Письма П.А. Кулиша В.В. Тарновскому // Киевская старина. – 1898. – № 4. – С. 107–131.
110. Письма П.А. Кулиша к В.В. Тарновському (1857–1897)// Киевская старина. – 1899. – № 1. – С. 81–100.
111. Письма П.А. Кулиша к Д.С. Каменецькому // Киевская старина. – 1898. – № 5. – С. 222–244.
112. Письма П.А. Кулиша к Д.С. Каменецькому // Киевская старина. – 1898. – № 6. – С. 366–394.

113. Письма П.А. Кулиша к Д.С. Каменецькому // Киевская старина. – 1898. – № 12. – С. 345–350.
114. Письма П.А. Кулиша к Д.С. Каменецькому // Киевская старина. – 1898. – № 8. – С. 132–144.
115. Письма П.А. Кулиша к М.В. Юзефовичу (1843–1861) // Киевская Старина. – 1899. – № 2. – С. 185–208.
116. Письма П.А. Кулиша к М.В. Юзефовичу (1843–1861) // Киевская Старина. – 1899. – № 3. – С. 303–324.
117. Письма П.А. Кулиша к О.М. Бодянскому (1846–1847 гг.) // Киевская Старина. – 1897. – № 9. – С. 394–408.
118. Письма П.А. Кулиша к О.М. Бодянскому (1846–1847 гг.) // Киевская Старина. – 1897. – № 10. – С. 27–45.
119. Письма П.А. Кулиша к О.М. Бодянскому (1846–1847 гг.) // Киевская Старина. – 1897. – № 11. – С. 242–280.
120. Письма П.А. Кулиша к О.М. Бодянскому (1846–1847 гг.) // Киевская Старина. – 1897. – № 12. – С. 449–472.
121. Письма П.А. Кулиша к О.М. Бодянскому (1846–1877 гг.) // Киевская Старина. – 1898. – № 2. – С. 283–313.
122. Письма П.А. Кулиша к Шевченку (1857–1860) // Киевская старина. – 1898. – № 2. – С. 229–239.
123. Письма П.А. Кулиша к А.Ф. Кистякивському // Киевская старина. – 1902. – № 2. – С. 298–312.
124. Письма П.А. Кулиша к А.Ф. Кистякивському // Киевская старина. – 1902. – № 3. – С. 518–531.
125. Письма П.А. Кулиша к И.Ф. Хильчевскому (1858–1875) // Киевская Старина. – 1898. – № 1. – С. 84–149.
126. Письмо П.А. Кулиша к Г.П. Галагану // Киевская старина. – 1902. – № 1. – С. 4–6.
127. Письмо П.А. Кулиша к М. Грабовскому // Киевская старина. – 1900. – № 11. – С. 71–74.
128. Письмо Пантелеймона Куліша пояснюоче його відносини з Поляками під час його побуту у Львові в 1882 р. // Дело. – 1892. – Ч. 273. – С. 1–2.
129. Побірченко Н. Михайло Максимович і Пантелеймон Куліш: до історії взаємин / Побірченко Н. // Історико-педагогічний альманах. – 2005. – № 1. – С. 75–91.
130. Побірченко Н.С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): монографія / Наталія Побірченко. – К.: Наук. світ, 2002. – 331 с.

131. Побратим А.В. (Опанас Маркович (чоловік Марії Вовчок). Концерт 27 апреля / Побратим А.В. // Основа. – 1861. – № 6.
132. Похила Л. Ранні історичні твори Куліша „Україна” і „Книга о ділах народу українського і славного війська запорізького” / Похила Л. // Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження. – Львів – Нью-Йорк, 2000.
133. Похила Л.С. Історичні погляди П. Куліша: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Похила Лариса Степанівна. – Одеса, 1998. – 190 с.
134. Правда. – 1890. – Т. 2. – Вип. 6.
135. Промова П.Куліша над домовиною Т.Г. Шевченка // Основа. – 1861. – № 3.
136. Пулюй І. Нові і перемінні звізди / Похила Л. – Відень, 1905. – С. 45–120.
137. Пыпин А.И. История русской этнографии. Этнография малорусская / А.И. Пыпин. – СПб., 1891.
138. Рафалович. „Добросовестна галицько-руська печать” / Рафалович // Правда. – 1867. – ч. 19.
139. Рулін П. Лист Я. Щоголева до П. Куліша / Рулін П. // Україна. – 1927. – № 1–2. – С. 114–115.
140. Рулін П. М.П. Старицький та П.О. Куліш / Рулін П. // Життя і революція. – 1926. – №12 – С. 64–74.
141. Савченко Ф. Листи П. Куліша до М. Погодіна (1842–1851) / Савченко Ф. // П.О. Куліш (Матеріали і розвідки). – Частина 1. – Львів, 1929.
142. Сведения о П.А. Кулише, извлеченные из аттестата о службе его, выданного из департамента общих дел министерства путей сообщения 20 августа 1875 г. // Киевская старина. – 1899. – № 7–9.
143. Северная пчела. – 1861. – № 95.
144. Сініцина А. Історично-філософські ідеї українського романтизму (Пантелеймон Куліш, Микола Костомарів): монографія / Сініцина А. – Львів, 2002. – 160 с.
145. Сліпченко-Мордовець Д. За крашанку-писанку П.О. Кулішеві / Д. Сліпченко-Мордовець. – Санкт-Петербург. – 1882. – С. 7–42.
146. Современник. – 1853. – Кн. 1.
147. Сочинения и письма Кулиша. – Т. 1. Предисловия, примечания и послесловия П.А. Кулиша. – К., 1908. – С. 1–133.
148. Стебницький П. Культурно-громадська праця П. Куліша / Стебницький П. // Книгар. – 1919. – Ч. 27. – С. 1515–1530.
149. Стороженко М. До біографії Куліша / Стороженко М. // Записки Історично-Філологічного Відділу. – Кн. 3. – С. 111–115.

150. Студинський К. До історії зв'язків Куліша з галичанами в рр. 1860–1873 / Студинський К. // Україна. – 1928. – № 2. – С. 6–40.
151. Студинський К. До історії зв'язків П. Куліша з Остапом Личаком / Студинський К. // П.О. Куліш. Матеріали і розвідки. – Ч. 1 – Львів, 1929.
152. Студинський К. Слідами Куліша / Студинський К. // Записки НТШ. – Т. 147–148. – 1927.
153. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / Ольга Сухомлинська. – Київ, А.П.Н., 2003. – 68 с.
154. Терлецький В.В. Педагогічні погляди П.О. Куліша / В.В. Терлецький // Початкова освіта. – 1992. – № 11–12. – С. 21–39.
155. Терлецький В.В. Розіллюсь по ріднім краю: П. Куліш у взаєминах із земляками / В.В. Терлецький. – Суми: Мрія-1, 2006. – 234 с.
156. Ткаченко І. П.О. Куліш педагогом / Ткаченко І. // Радянська Освіта. – 1927. – ч. 4. – С. 54–57.
157. Федорук О. До питання про Шевченкові вимоги на Пантелеймона Куліша (рік 1869) / Федорук О. // Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження. – Львів–Нью-Йорк, 2000.
158. Федорук О.О. Пантелеймон Куліш і літературний процес у Західній Україні 60-х – початку 70-х років XIX ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Федорук Олександр Олександрович. – Львів, 2002. – 199 с.
159. Франко І. Із переписки П. Куліша з Галичанами 1870–71р. / Іван Франко // Записки НТШ. – 1998. – Кн. 5.
160. Франко І. М. Драгоманов. Листи до І. Франка і інших. 1887–1895 / Іван Франко. – Львів, 1908.
161. Франко І. Твори: У 50 т. – К., 1984. – Т. 41.
162. Франко І. Твори: У 50 т. – К., 1984. – Т. 44.
163. Чалый М. Юные годы П.А. Кулиша / Чалый М. // Киевская Старина. – 1897. – № 5. – С. 290–299.
164. Частная переписка Г.П. Галагана. 3 письма П.А. Кулиша (1856–1858 гг.) // Киевская Старина. – 1899. – т. LXVI. – № 9. – С. 341–355.
165. Чубський П.П. Вихід П.О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства (рр. 1882–1891) / П.П. Чубський // Записки іст.-філ. Відділу УАН, 1927. – № 13–14. – С. 156–166.

166. Шандра В. Документи ЦДІА у м. Києві про П.О. Куліша / В. Шандра // Архіви України. – 1989. – № 5. – С. 20–27.
167. Шаховский Н. Памяти П.А. Кулиша / Шаховский Н. // Русское обозрение. – 1897. – № 3. – С. 192–227.
168. Шацька А. Недруковане листування П.О. Куліша з О.М. Бодянським (до проблеми відтворення тексту) / Шацька А. // Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження. – Львів–Нью-Йорк: Вид-во П.П.Коць, 2000.
169. Шевелів Б. Звільнення П.О. Куліша з підданства Росії / Б. Шевелів // Україна. – 1928. – № 1.
170. Шевелів Борис. Метрики П.О. Куліша і Ганни Барвінок / Борис Шевелів // Україна. – 1928. – № 2. – С. 91
171. Шевченко Т. Дневник / [ред. Я. Айзенштока]. – Х., 1925.
172. Шенрок В. П.А. Кулиш. Биографический очерк / В. Шенрок // Киевская Старина. – 1901. – № 9. – С. 304–330.
173. Шенрок В. П.А. Кулиш. Биографический очерк / В. Шенрок // Киевская Старина. – 1901. – № 10. – С. 18–44.
174. Шенрок В. П.А. Кулиш. (Биографический очерк) / В. Шенрок // Киевская Старина. – 1901. – № 6. – С. 344–382.
175. Шенрок В. П.А. Кулиш (Биографический очерк) / В. Шенрок // Киевская старина. – 1901. – № 7–8. – С. 46–102.
176. Шенрок В. Письма П.А. Кулиша к С.Т. Аксакову / В. Шенрок // Русская старина. – 1904. – № 12. – С. 693–706.
177. Шенрок В.П. П.А. Кулиш (Биографический очерк) / В. Шенрок // Киевская старина. – 1901. – № 2. – С. 153–179.
178. Шенрок В.П. П.А. Кулиш (Биографический очерк) / В. Шенрок // Киевская старина. – 1901. – № 3. – С. 461–492.
179. Шенрок В.П. П.А. Кулиш (Биографический очерк) / В. Шенрок // Киевская старина. – 1901. – № 4. – С. 126–148.
180. Шенрок В. П.А. Кулиш (Биографический очерк) / В. Шенрок // Киевская старина. – 1901. – № 5. – С. 183–213.
181. Шугуров Н. У могил П.А. Кулиша и В.М. Белозерского / Шугуров Н. // Киевская старина. – 1899. – № 9. – С. 356–378.
182. Щурат В. До історії останнього побуту П. Куліша у Львові / Щурат В. // Зоря. – 1897. – Ч. 12. – С. 236–239.
183. Щурат В. До історії останнього побуту П. Куліша у Львові / Щурат В. – Л., 1898. – 37 с.
184. Янковська Ж.О. Фольклористична діяльність Пантелеймона Куліша: Дис... канд. філол. наук. – К., 1998. – 202 с.

185. Nachlik E. Pragnat porozumienia poisko-ukrainskiego (Ku czci setnej rocznicy smierci Pantelejmona Kulisza) // Gazeta Lwowska. – 1997. – № 5–6. – S. 13
186. Polaci i Malorusini // Kraj. – 1882. – № 9. – S. 8
187. Słownik literatury polskiej XIX wieku \ Pod redakcją Józefa Bachorza i Aliny Kowalczykowej. – Załad Narodowy im. Ossolinskiх – Wydawnictwo, Wrocław 2002. – 1112 s.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (ІР НБУ ім. В.І. Вернадського)

188. Борзеньке повітове поліцейське управління Кулішу Пантелеймону повідомлення 1 серпня 1891 р. // ІР НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф. 1, № 28504. – 1 арк.
189. Данилов В. П.А. Кулиш и М.А. Максимович // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. X, № 17270. – 18 арк.
190. Куліш П. Виховання дітей // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. I, № 28542. – 4 арк.
191. Куліш П. Русь над Дніпром і Польща над Віслою // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1. – № 28482. – 22 арк.
192. Лист Є.К. Тимченка до П. Куліша (без дати) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 29837. – 1 арк.
193. Лист Є.К. Тимченка до П. Куліша (від 1 листопада 1894 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 29833. – 2 арк.
194. Лист Є.К. Тимченка до П. Куліша (від 8 жовтня 1894 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 29831. – 2 арк.
195. Лист Є.К. Тимченка до П. Куліша (від 8 жовтня 1894 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 29830. – 2 арк.
196. Лист П. Куліша до невідомого // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 29463. – 2 арк.
197. Лист П. Куліша до В.О. Шаховського (листопад 1866 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 29310. – 2 арк.
198. Лист П. Куліша до Ганни Барвінок (від 12 червня 1857 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 28802. – 1 арк.
199. Лист П. Куліша до Ганни Барвінок (від 23 березня 1864 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 28823. – 2 арк.
200. Лист П. Куліша до Ганни Барвінок (від 29 серпня 1856 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 28777. – 2 арк.

201. Лист П. Куліша до Ганни Барвінок (від 6 квітня 1864 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф.І, № 28826. – 2 арк.
202. Лист П. Куліша до Ганни Барвінок (червень 1857 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 28801. – 1 арк.
203. Лист П. Куліша до Ганни Барвінок (червень 1857 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 28804. – 1 арк.
204. Лист П. Куліша до І.І. Білозерського (без дати) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 28969.
205. Лист П. Куліша до І.І. Білозерського (без дати) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 28973.
206. Лист П. Куліша до І.І. Білозерського (від 14 липня 1882 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 28958. – 2 арк.
207. Лист П. Куліша до І.І. Білозерського (від 17 грудня 1876 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф 1, № 28943. – 2 арк.
208. Лист П. Куліша до І.І. Білозерського (від 17 квітня 1884 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 28975. – 2 арк.
209. Лист П. Куліша до І.І. Білозерського (від 2 вересня 1876 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф 1, № 28937. – 4 арк.
210. Лист П. Куліша до І.І. Білозерського (від 22 липня 1882 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 28960. – 4 арк.
211. Лист П. Куліша до І.І. Білозерського (від 22 лютого 1883 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 28966. – 2 арк.
212. Лист П. Куліша до І.І. Білозерського (від 31 червня 1882 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 28955. – 2 арк.
213. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 1 травня 1853 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29007. – 4 арк.
214. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 1 травня 1855 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29027. – 2 арк.
215. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 11 жовтня 1844 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29046. – 2 арк.
216. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 11 липня 1852 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 28979. – 4 арк.
217. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 15 серпня 1852 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 28987. – 2 арк.
218. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 16 квітня 1855 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29025. – 1 арк.
219. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 17 листопада 1852 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 28990. – 3 арк.
220. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 17 серпня 1852 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 28988. – 3 арк.

221. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 19 листопада 1855 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29032. – 2 арк.
222. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 2 квітня 1855 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29024. – 3 арк.
223. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 20 квітня 1856 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29043. – 2 арк.
224. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 23 березня 1869 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 29056. – 7 арк.
225. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 24 березня 1844 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф.1, № 28978. – 4 арк.
226. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 24 березня 1844 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 28978. – 4 арк.
227. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 26 червня 1853 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29014. – 4 арк.
228. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 27 березня 1856 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29040. – 2 арк.
229. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 28 січня 1869 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 29055. – 2 арк.
230. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 3 січня 1856 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29037. – 2 арк.
231. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 3 травня 1855 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29028. – 2 арк.
232. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 30 липня 1853 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29018. – 2 арк.
233. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 30 листопада 1855 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29034. – 2 арк.
234. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 31 січня 1856 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29039. – 2 арк.
235. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 4 квітня 1856 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29042. – 4 арк.
236. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 4 липня 1844 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29015. – 4 арк.
237. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 6 березня 1864 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, № 29049. – 2 арк.
238. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 6 грудня 1852 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 28992. – 3 арк.
239. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 7 березня 1853 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29002. – 2 арк.
240. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 8 квітня 1852 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29004. – 2 арк.

241. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (від 9 травня 1853 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29008. – 4 арк.
242. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (серпень 1858 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29047. – 4 арк.
243. Лист П. Куліша до М.Д. Білозерського (травень 1869 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29060. – 3 арк.
244. Лист П. Куліша до Марко Вовчок (від 15 березня 1860 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29241. – 2 арк.
245. Лист П. Куліша до невідомого (28 серпня 1853 р.) // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29467. – 1 арк.
246. Лист П. Куліша до невідомого // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 1, № 29462. – 3 арк.

**Центральний державний історичний архів України в м. Києві
(ЦДАУК)**

247. Переписка с Почтовым департаментом, Киевским и Волынским губернаторами о перлюстрации писем, присланных из Царства Польского и Франции жителям польской национальности в Киевской, Подольской и Волынской губерниях (1862-1864). – ЦДАУК. – ф.442, оп.812, спр.20. – 72 арк.

Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України

248. Куліш П.О. Листи до П.О. Плетньова (1845-1847) // Рукописний відділ Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – ф. 18, спр. 184. – 69 арк.

ІМЕННИЙ ПОКАЗЧИК

- Аксаков І., економіст, 183, 237
Аксаков К., рос. слов'янофіл, 88, 115, 260
Аксаков С., 79, 98, 121, 138, 156, 176, 237, 238, 260
Аксакова В.С., 98-106
Анастас'єв А., губернатор, 301
Арцимович, 221, 230
Афанас'єв-Чужбинський О., поет, етнограф, 196
Бабунов, 146, 147, 156
Байрон Д., письменник, 9, 146, 296, 302, 303, 310, 311, 317, 320
Бальмен С.Д. *де*, художник-аматор, 113, 127, 130, 131
Бантіш-Каменський Д., історик, 27, 47
Барвінський В., економіст, 249-251, 258
Барвінський О., педагог, історик, 245, 247, 248, 259, 272, 273
Бачинський М., гром. діяч, 244
Беднарський К., видавець, 272, 273, 279
Берг, 238-240
Бердников Я., 260
Берте А., директор канцелярії міністерства народної освіти, 175
Бестужев-Рюмін К., 267
Белевич, 97
Белінський В., рос. письменник, 87, 97
Білозерський І., плем-к М.Д. Білозерського, син О.М. Забіли 253, 266, 271, 281, 282, 283
Білозерська Матрона, мати Ганни Барвінок, 260
Білозерська Н.М., 285
Білозерська Н.О., 292-294, 319
Білозерський В.М., чиновник у Петербурзі, 74, 84, 91, 93, 183-185, 188, 193, 194, 196, 198, 199, 201, 202, 205, 207, 212, 223, 291
Білозерський Василь, укр. діяч, 32, 33, 34, 53, 54, 57, 67, 72, 108, 219, 224-227, 308, 319, 320
Білозерський М.Д., 32, 34, 35, 52, 53, 75, 77, 78, 80-84, 86-88, 97, 107, 108, 110-112, 127, 139, 220, 240, 242, 244, 245
Білозерський М.М., фольклорист, етнограф, брат Ганни Барвінок, 92, 97, 114-117, 120, 121, 123, 125, 139, 140, 141, 172, 173, 180, 260
Білозерський Олімпій, 41, 319
Бодянський О., славіст, історик, 27, 32, 45-50, 52, 53, 56-60, 62, 64-73, 75, 76, 79, 82, 83, 86-92, 96, 108-110, 112, 113, 146, 184, 195, 202, 209, 268
Боплан, 27
Бунге, професор, 113, 298
В'яземський В., поет, критик, 141, 150
Васильчиков, князь, ген.-губ. Києва, 169, 170, 219
Вахнянин А., гром. діяч і педагог, 241-244, 246, 248, 259
Вересай О., кобзар, 134, 228
Верне, 309
Висоцький Г.І., 96
Вовк-Карачевська М., 303-305, 315, 317
Вовк-Карачевський В., історик, 32
Вольф, полковник, 179
Галаган Г. 113, 116, 127, 129-131, 134, 138, 140, 142, 152-154, 159, 165-168, 183, 188
Ганк В., чеськ. письменник, 52
Ганна Барвінок, укр. письменниця, дружина П. Куліша, 9, 184, 216, 224, 265, 270, 286, 290, 295, 296, 300, 301
Гейне Г., 296, 311, 317, 321
Ген К., студент, 196
Герде, нім. філософ, 241, 245
Гете Г., письменник, 9, 17, 239, 311, 317, 321
Гиляров-Платонов Н., цензор, 139, 147
Гладилович, 274
Глібов Л., укр. письменник, видавець, 188, 191, 164, 198
Глібова П., дружина Л. Глібова, 191, 205
Глібовський І.,
Гнатюк В., етнограф, 320
Говорський К., 211
Гоголь М., письменник, 17, 96, 98, 100, 103, 143, 206, 295
Гоголь М.І., мати М. Гоголя, 206, 260
Головацький Я., історик літератури, етнограф, поет, 200, 228, 234-237
Головачов, 256, 257
Горбаль, проф., 274
Грабовський М. пол. письменник, 28,

29, 32, 35, 36, 42, 48, 84, 113, 117, 118, 125, 127, 133, 134, 135, 148, 221, 260, 261

Грегулевич В., протоієрей, 9, 124, 216

Грінченко Б., письменник, 203, 211, 320, 321

Грондський, 48

Грот К.К., рос. вчений, 218, 219, 221

Гулак М., гром. діяч, вчений, 32

Гулак-Артемівський М., письменник, 93, 198

Гусєв П.І., жандармський капітан м. Тули, 68, 92

Драгоманов М., політ.-гром. діяч, історик і публіцист, 259, 263, 265, 284, 308, 310, 313

Дрентельн О., київський ген.-губ., 287, 294

Дубельт Л.В., ген.-лейтенант, начальник штабу Окремого корпусу жандармів, керуючий III відділенням, 67, 77, 119

Єфремов С., політ. діяч і літ. критик, 32

Жемчужников Л., фольклорист, 44, 97, 113, 120, 129, 131, 133, 135, 153, 216, 218, 238, 239, 248, 261, 266

Жуковський В., рос. поет, 16, 17, 41, 97, 113

Забіла В., поет-романтик, 52

Зуйченко І., 289

Іванов О., художник, 69, 97, 172

Кам'янецький Д., керівник друкарні П. Куліша, 138, 139

Каразін В., поміщик, 27

Карташевська М.Г., 98, 101, 105

Катенін М., інженер-капітан у відставці, гром. діяч, 128

Катков М., публіцист, критик, видавець, 182, 183, 237, 238, 249, 271

Каутч, нім. вчений, 309

Каховський, 48

Квітка-Основ'яненко Г., письменник, 17, 45, 47, 50, 53, 128, 185, 185, 216

Кгерард В., 282

Кетчер, 27

Кістяківський О., правник, 262, 264, 265, 266

Ковалевський М., політ. діяч, 174

Коваленко, 319

Кожанчиков, 261

Козодаєв, 69, 71

Кониський О., письменник, гром. діяч, 9, 36, 42, 43, 66, 161, 185, 186, 196, 197, 206, 207, 210-214, 224, 227, 300

Косович, 75

Костомаров М., історик, літератор, 32, 39, 45, 48, 52, 74, 114, 119, 139, 185, 193-196, 198, 203, 205, 212, 220, 224-227, 231, 232, 237, 238, 255, 261, 262, 266, 278, 288, 298, 306, 309

Коцюбинський М., письменник, 146, 320, 321

Кочубей А., 73

Крашевський Ю., польський письменник, 276, 277, 278, 280, 281, 305

Крузе фон, цензор, 136, 191

Крузенштерн, 56

Кубаль, 278, 288

Кузьменко, письменник, 9, 190, 193

Кульжинський І.Г., 22

Кухаренко Я., 156, 194, 207

Лажечников, 140, 147

Лазаревський М.М., 156, 157, 200

Лебединцев, 306

Левицький І., бібліограф і письменник, 274, 275

Левшин О.А., директор департаменту рільництва Міністерства державного майна, 77, 115

Ливчак О., публіцист, москвофіл, 224-226

Лисенко М., композитор, муз. етнограф, гром. діяч, 245, 288

Лободовський М., 285

Макаров М.Я., син чернігівського дворянина, літератор, 68, 172, 178, 218, 266

Маковей О., письменник, 10, 16, 68

Максимович М., історик, етнограф, 27, 47, 128

Маркевич М., історик і етнограф 27, 47, 128

Марко Вовчко, письменниця, 9, 170, 184, 185, 196, 197, 203, 216

Маркович О., історик, 32, 125, 156, 201, 203

Менцеєв В., 193, 208

Метлинський А., поет і етнограф, 32, 45, 48

Микола I, імператор, 12, 71, 107

Милорадович О., гром. діяч, 152

Мізко М.Д., етнограф, літературознавець, 179
Міллер Г., рос. історик, 321
Мілютін М.А., держ. діяч до Олександра II, 218, 219, 220, 221, 238, 239, 240, 260, 298
Міцкевич А., пол. письменник, 277, 277, 310, 179, 220
Мордовцев Д., 196-199, 202, 261, 309
Навроцький І., член Кирило-Мефодіївського тов., 32
Навроцький О.О., чиновник Міністерства Шляхів Сполучення, 140
Нечуй-Левицький І., письменник, 296
Ніс С., етнограф, 188, 190, 296, 298, 299, 300, 301, 302, 313, 314
Номис М., 83, 93, 128, 184
Нордстрьом І.А., чиновник III відділення, 77
Оболенський, 141, 183
Огоновський Ом., історик літератури, 239, 295, 296, 306
Олександр II, 108, 119, 135, 233, 298
Олександр III, 298
Орлов О., шеф жандармів і головний начальник III відділу імператорської канцелярії у 1844-1856 рр., 56, 66, 67
Павлик М., політ. діяч, письм. і публіцист, 229, 230, 275, 296, 305-308, 310, 316-320
Павлов, історик, 113, 117
Панін, рос. граф, 138
Пантелєєв О., 196
Партицький О., мовознавець і гром. діяч, 235, 241, 243
Паскевич, 54
Петров В., 78, 82, 84, 88, 91, 95, 98, 100, 109, 111, 115, 130, 149, 163, 295
Пильчиков Д., 32, 34185, 186, 187, 188
Плетньов П., письменник, критик, академік Петербурзької академії наук, 32, 38-41, 46, 48, 51, 56, 62, 67, 73, 90, 96, 107, 132, 133, 144, 149, 151, 154, 155, 157, 164, 169, 173, 260
Погодін М., історик, журналіст, 26, 40, 87
Подольський М., 244
Полянська-Василенко Н., історик, гром. діяч, 33
Прейс, 46
Пузина Р., 278
Пуллой І., фізик, гром. діяч, 242, 244, 248, 250, 251, 253, 258, 264, 265, 268, 269, 271-274, 278, 280, 282, 290, 291, 319, 321
Пушкін О., рос. поет, 16, 17, 27, 154, 167, 179, 230, 310
Рамбо, 267, 268
Рейс, 309, 313
Рєпніна, княгиня, 147
Рильський Т., гром. і культ. діяч, 192
Рігельман М., працівник канцелярії київського генерал-губернатора, 52, 153
Романчук, гром. діяч, 274
Рудовський, 48
Руліковський Е.О. польський гром. діяч, 288
Руссо Ж.-Ж., мислитель, 102, 104, 105, 106
Савицький М., редактором газети „Dziennik Polski”, 278
Савич., суддя, 291
Сапіга А., пол. магнат, 278
Свидзінський К., пол. гром. діяч, бібліоман, 36
Сердюков П., товариш П. Куліша за навчання у Новгород-Сіверської гімназії, 16-18
Симонов (Номис) М.Т., етнограф і фольклорист, 83, 93, 120, 128, 219
Синьогуб В., 209
Скотт Вальтер, письменник-романіст, 20, 21, 27, 31, 32, 37, 65, 69, 146
Соловійов, 61, 231, 231, 238-240
Спенсер, 282
Срезневський І., історик літ. і етнографії, 47, 48
Старицький М., письменник, театральний і культ. діяч, 288, 296, 310
Стасюлевич М., партійний діяч, 231, 232
Стороженко М., автор, 5, 47, 288, 289
Стороженко, письменник, 48, 84, 88, 196, 197, 288
Стороженко, чиновник, 54
Студинський К., літературознавець, 244
Сушкевич К., пол. діяч, 274
Танєєв О.С., керуючий департаментом цивільного відомства при I відділенні імператорської канцелярії, 77
Тарновський В. укр. діяч і меценат, 53,

114-117, 119, 120, 123-128, 130-132, 135,
136, 138-141, 143, 145, 148, 149, 153,
154, 160, 166, 169-171, 174, 229, 240
Тель В., 310-312, 314
Тимченко Є., полк., депутат, 311, 314
Толстой О.П., генерал-майор у
відставці, обер-прокурор Св. Синоду
(1856-1862), 141, 150, 158
Троїцький І., 319
Трунов В., 186, 187
Трутовський, художник, 196
Трушковський М., родич М. Гоголя,
128, 146, 147, 186
Тулов, 76
Устрялов М., історик, 27, 61, 62
Франко І., письменник, вчений і політ.
діяч, 310, 320, 321
Фундуклей І.І., 35
Хильчевський І., 22, 260
Хмельницький Б., гетьман, 17, 29, 36,
40, 43, 47, 48, 87, 195, 238, 287, 288, 294
Чалий М., дослідник, 16, 21
Чарторийський Р., 278
Чарторийський Ю., 278
Чернявський М., 320, 321
Честаковський, 219
Чуйкевич П., земляк П. Куліша, 16, 34,
229
Шаповаленко, 291, 293, 294
Шаховський М., рос. князь, 221, 268,
289, 309
Шашкевич, 241
Шевченко В.Г., брат Т. Шевченка, 189
Шевченко Т., поет і пророк
національного відродження, 9, 32, 33,
35, 42, 45, 47, 52, 53, 127, 133, 136, 137,
147, 148, 153, 155, 156, 157, 162, 163,
164, 165, 167, 184, 191, 193, 196-201,
203, 208, 209, 211, 213, 224, 244, 248,
262, 277, 280, 296, 309
Шекспір В., письменник, 9, 27, 63, 146,
272, 273, 283, 284, 286, 295, 303, 306,
310, 311, 313, 316, 317, 320, 321
Шенрок В., біограф П. Куліша 16, 35,
41, 67, 87, 91, 150, 196, 293, 297, 307,
309, 310, 318, 319
Ширинський-Шахматов, 46
Шлегель, 272
Шраг І., гром. і земський діяч, 290, 319
Штур Л., 52
Шульгін О., політ. і гром. діяч, 113
Шумський Т., польський українофіл,
275, 279, 281, 282
Щепкін, 92
Щербатов, 141
Щоголів, Я. 285
Юзефович М., історик, суспільний діяч,
20, 27-31, 36-42, 46, 48, 51, 113-116, 128,
129, 141, 142, 143, 148, 149, 194, 211,
264, 265, 271
Янкевич Пр., директор канцелярії
мініст. нар. освіти, старш. секретар, 175